

ŽENSKI SUD FEMINISTIČKI PRISTUP PRAVDI

**Izveštaj
januar 2014. – decembar 2014.**

**ŽENSKI SUD
FEMINISTIČKI PRISTUP PRAVDI**

Ženski sud - feministički pristup pravdi
Izveštaj: januar 2014. – decembar 2014.
Beograd, januar 2015.

Izdale:

Žene u crnom, Beograd, **januar 2015.**

Jug Bogdanova 18/V

Tel.011 26 23 225

e-mail: zeneucrnombeograd@gmail.com

www.zeneucrnom.org

žene u crnom
beograd

Priredile/i:

Miloš Urošević i Staša Zajović

Saradnice:

Ivana Vitas, Lina Vušković, Ljupka Kovačević, Marija Perković, Nela Pamuković, Stanojka Tešić

Dizajn i prelom:

Marija Vidić

Publikacija je realizovana zahvaljujući solidarnoj podršci:

Charles Stewart Mott Foundation, Mama Cash, National Endowment for Democracy

Sadržaj

I	Ženski sud – feministički pristup pravdi - kratak prikaz dosadašnjih aktivnosti	7
II	Feministička etika brige – podrška potencijalnim svedokinjama	
	- Regionalni sastanci potencijalnih svedokinja	
	Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja - Lipik, Hrvatska, 24.-26. januar	13
	Zajednički sastanak potencijalnih svedokinja za Ženski sud: feministički pristup pravdi iz Srbije - Andrevlje, Srbija, 21.-23. mart	23
	Sastanak svjedokinja i aktivistica Inicijative za Ženski sud iz Hrvatske - Rovinj, Hrvatska, 16.-18. maj	33
	Regionalni sastanak sa potencijalnim svedokinjama za Srbiju - Žensko svedočenje - nova paradigma istorije - Vrnjačka banja, Srbija, 3.-5. septembar	46
	Regionalni sastanak podrške potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi - Brčko, Bosna i Hercegovina, 26.-28. septembar	65
	Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja - Tivat, Crna Gora, 20.-23. novembar	80
	- Grupni i individualni susreti i razgovori	95
	- Individualni razgovori sa potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi	99
III	Edukativne aktivnosti u procesu organizovanja ŽS	
	- seminari, javne prezentacije, tribine, okrugli stolovi, konferencije	103
IV	Feministički diskusioni kružoci	
	Feministička etika odgovornosti, Sremski Karlovci, 21. 23. februar	107
	Feministička etika brige i ekonomija brige, Sremski Karlovci, 20.-22. maj	117
	Alternativni modeli pravde, Avala kod Beograda, 13.-15. jun	119
	Mirovni susret aktivistkinja Hrvatske i Srbije, Poreč, 25.-27. april	146
V	Organizacioni odbor Ženskog suda – regionalni radni sastanci	157
VI	Zajedničko promišljanje procesa Ženskog suda - radni konsultativni sastanci	161
VII	Video aktivizam i umetničko-aktivistički događaji – feministički pristup pravdi	169
VIII	Izdavačka delatnost	175

I

Ženski sud –

feministički

pristup pravdi

kratak prikaz dosadašnjih aktivnosti

Ženski sud – feministički pristup pravdi

- kratak prikaz dosadašnjih aktivnosti

“Ženski sud nema pravnu snagu, već je siguran prostor gdje se čuju glasovi žena, gdje žene javno i otvoreno svjedoče o pretrpljenim svakodnevnim nepravdama, zločinima, nasiljima i u ratu i miru.”
- Sabina, Pljevlja, Crna Gora

Šta je Ženski sud?

Prostor za glasove žena, za svedočenja žena o iskustvu nepravdi pretrpljenih tokom rata i u miru,
Prostor za svedočenje žena o nasilju u privatnoj i javnoj sferi,
Prostor za svedočenje o organizovanom otporu žena.

“Nisam bila kriva, samo sam želela da živim i radim.”
- Ljubica, Poreč, Hrvatska

Kada je počeo proces formiranja Ženskog suda - feministički pristup pravdi?

Krajem 2010. godine 7 članica Inicijativnog odbora/IO iz gotovo svih nekadašnjih republika SFRJ pokrenule su inicijativu za organizovanje ŽS. IO je februara 2012. u Skopju preimenovan u Organizacioni odbor. OO sada ima **11** organizacija iz svih država bivše Jugoslavije. U protekle četiri godine, Žene u crnom su bile nositeljke programskih aktivnosti.

“Da sam otčutila ja bih umrla.”
- Anka, Nikšić, Crna Gora

Šta smo do sada uradile?

Tokom protekle četiri godine rada na terenu, organizovano je:

- **16** regionalnih seminara,
- **10** obuka za Javne prezentacije,
- **136** javnih prezentacija u **96** gradova u celoj regiji,
- **73** dokumentarnih filmova u vezi sa temom,
- **34** sastanaka (sastanci Regionalnog Organizacionog odbora, sastanak Međunarodnog savetodavnog odbora, sastanci sa ekspertkinjama, sastanci sa potencijalnim svedokinjama),
- **16** regionalnih feminističkih kružoka za produblivanje znanja u vezi sa temom,
- **53** izdavačkih jedinica (brošure, čitanke i mirovna agenda) kao i veliki broj lifleta na svim jezicima (albanski, bhs, makedonski, slovenački).

“Dužnost onih koji su preživjeli jeste da pričaju.”
- Sabra, Srebrenica, Bosna i Hercegovina

Koji period obuhvata Ženski sud?

Ženski sud će se baviti nasiljem počinjenim 90-ih godina,
Ženski sud će se baviti nasiljem nakon ratova 90-ih XX veka.

Zaključeno je da kontinuitet nepravdi i nasilja povezuje ratnu i postratnu situaciju.

Kojim bi se oblicima nasilja bavio Ženski sud?

Stavovi i svedočenja učesnica u procesu, ukazuju da su najčešći oblici nasilja, po učestalosti, sledeći:

"Ponosna sam što sam preživjela".

- Marija, Osijek, Hrvatska

I Nasilje na etničkoj osnovi:

Institucionalno nasilje - šikaniranja na granici od strane policije na osnovu etničke pripadnosti; isterivanja s posla zbog manjinske etničke pripadnosti; prisilna promena identiteta zbog etničke pripadnosti; isterivanja iz stanova, itd.

Represija na nivou društva - odbacivanje, šikaniranje, isključivanje etnički mešovitim porodica/brakova/zajednica, itd.

"Mir je pravda za žrtve."

- Jelena, Vukovar, Hrvatska

II Militarističko nasilje:

Rat protiv civila – ratna dejstva, stalna fizička ugroženost, opsade, iznurivanje gladu, bombardovanje, militaristički teror na granici, itd.

Represija zbog otpora prisilnoj mobilizaciji - nad ženama koje su podržavale dezertere-muške srodnike kao i nad antiratnim aktivistkinjama, podržavateljicama dezertera i prigovarača savesti, itd.

"Ja to ne mogu sama, mi to možemo zajedno".

- Jasminka, Tetovo, Makedonija

III Rodno zasnovano nasilje:

Ratni zločin silovanja - prećutkivanje ratnog zločina silovanja, zloupotreba ratnog silovanja u nacionalističke svrhe, stigmatizacija žena koje o tome svedoče, itd.

Muško nasilje nad ženama - fizičko, psihičko i seksualno nasilje u braku i partnerskim vezama od strane povratnika sa ratišta, muško nasilje nad ženama u javnom prostoru kao društveno prihvatljiv oblik ponašanja, itd.

"Kroz jedanaest štrajkova gladu imala sam osjećaj da nešto radim".

- Senka, Bar, Crna Gora

IV Ekonomsko nasilje nad ženama:

Privatizacija kao zločin nad ženama - ukidanje radnih prava, socio-ekonomskih, itd.

Život u stalnoj ekonomskoj oskudici - život u stalnom strahu od siromaštva, od nezaposlenosti, od otpuštanja sa posla, od rada bez nadoknade, itd.

"Mi snosimo građansku odgovornost za ratove devedestih; mi smo plaćali porez, a Slobodan Milošević je plaćao vojsku da ide da ubija ljude u Srebrenici i drugde od naših para."

- Tanja, Vlasotince, Srbija

Dileme i izazovi koji su proizašli iz procesa

a) *Pitanje odgovornosti* - iskustvo sa terena je pokazalo da u javnosti nije prisutno pitanje odgovornosti (moralne, političke...) i to zbog:

- * nacionalizma,
- * prebacivanje odgovornosti na „druge“ (pre svega na drugu naciju),
- * poricanje i minimiziranje ratnih zločina počinjenih „u naše ime“, itd.

Žene smatraju da to je prepreka pravednom miru i da je važno nastaviti rad na pitanju odgovornosti iz feminističkog ugla.

„Ne treba praviti hijerarhiju u bolu i divim se svima koje su preživele.“

- *Slađana, Kruševac, Srbija*

b) *Da li Ženski tribunal ili Ženski sud?* U vezi sa ovom dilemom, žene smatraju:

- * Ženski tribunal je bliži institucionalnom pravnom sistemu („pravom sudu“)
- * Ženski sud više omogućava prostor za svedočenje, isceljenje trauma i obnavljanje odnosa.

Žene se opredeljuju za model suda koji spaja elemente i ženskog suda i ženskog tribunala.

„Ženski sud neće doneti presude, ali može da doprinese stvaranju klime protiv zločina a to je veliki ulog za budućnost.“

- *Ana, Leskovac, Srbija*

c) *Mesto održavanja suda* - ova dilema, prema učestalosti odgovora sa terena pokazuje da bi se sud mogao organizovati u:

Beogradu, kao „simbolu odgovornosti za ratne zločine“,
Sarajevu, kao „simbolu patnje“,
više gradova, kao „putujući sud“,
gradu koji je „izvan“, koje ne nosi ratne traume.

Ženski sud će se održati u Sarajevu, od 07. do 10. maja 2015. godine.

„Gde ja vidim našu moć? Naša moć je naš glas.“

- *Sevdije, Priština, Kosovo*

d) *O svedočenju na Ženskom sudu, iskustvo je pokazalo da:*

- * Postoji velika potreba za sigurnim prostorom,
- * Postoji strah od obnavljanja trauma,
- * Postoji strah od javnog iznošenja svog svedočenja,
- * Postoji strah za ličnu bezbednost i bezbednost članova porodice
- * Postoji strah od odmazde, kako od društva, tako i od države,
- * Ne/mogućnost adekvatne zaštite svedokinja.

U svim sredinama prevladavaju krajnja nesigurnost (u političkom, etničkom, rodnom, socioekonomskom pogledu) koja povećava ranjivost žena.

„Izbrisali su nas. U jednom danu smo postali niko i ništa.“

- *Mirjana, Maribor, Slovenija*

Šta smo još do sada uradile?

Više od **200** organizacija civilnog društva je uključeno u proces,

U aktivnostima u vezi sa ŽS, učestvovala su žene iz više od **100** gradova,

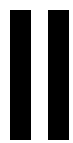
Proces organizovanja ŽS je obuhvatio više oko **4.500** učesni ca/ka.

Preko **250** aktivistkinja/sta su direktno učestvovala/i u osmišljavanju i realizovanju aktivnosti na organizovanju ŽS.

“Ženski sud može da nam da osjećaj da smo ljudska bića.”

-Stana, Nikšić, Crna Gora

Januar, 2015

Feministička etika brige

– podrška potencijalnim svedokinjama

Feministička etika brige – podrška potencijalnim svedokinjama

Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja

Lipik, 23/24/25. januar 2014.

Učestvovala **32** žene:

Bosna i Hercegovina: **8** žena (Sarajevo, Tuzla, Srebrenica i Bratunac)

Crna Gora: **3** žene (Bijelo Polje, Bar i Kotor)

Hrvatska: **11** žena (Lipik, Lovas, Osijek, Pakrac, Požega, Zagreb)

Makedonija: **3** žene (Skopje i Veles)

Slovenija: **2** žene (Ljubljana i Maribor)

Srbija: **5** žena (Novi Bečej, Leskovac, Zrenjanin i Beograd)

Predstavljanje učesnica

Kada, Srebrenica: Ovde su razne žene, ali svi mi želimo da osudimo ono što ne valja, da promoviramo ono što je dobro. Svaka je istina bolna na svoj način. Sva kršenja ljudskih prava su podjednako važna. Dobro je da se ljudi otvore i da ispričaju. To treba da uđe u proučavanje ljudskog postojanja. Nije smisao života patnja. Mi treba da se pitamo zašto je došlo do zločina. Ja bih da mi osudimo ideologe, ali da niko ne pati.

Metka, Maribor: Nama je važan politički kontekst u svakoj od država, da se vidi zbog čega je šta nastalo. Bitno je da ne razmišljamo toliko. Treba da pričamo o tome, ali da ne zaboravimo, da se to ne ponovi. Važno je povezati sve vrste nasilja. Oni hoće da nas oteraju, da nas unište. To je svjesno urađeno kako bi nam oduzeli dostojanstvo, ali nam dušu ne mogu uništiti.

Ljupka, Kotor: Važan je politički kontekst i to je kontekst budućnosti. To su iskustva koja transformišu. Taj ko je preživio ne želi da se sveti nego da se to nikada ne ponovi.

Senka, Bar: Ja sam politikološkinja po struci. Meni je bio zanimljiv proces. Ja sam branila žrtve ekonomske eksploatacije, a onda sam prešla u žrtvu. Važno je ne da budete žrtva, nego da imate empatiju za druge ljude. Važan mi je političko-ekonomski kontekst u kome se sve dešavalo. Bavila sam se dugo borbom protiv nasilja nad ženama. Razne vrste nasilja ne možete da odvojite jer su ona isprepletana - ne mogu da govorim o političkom, a da ne govorim o ekonomskom nasilju. Ja sam uvijek bila puna bunta i revolta. Imala sam radno mjesto, ali sam ostala bez plate i bez radnog mjesta. Rat košta, strašno košta.

Ja imam puno braće. Njih sam suočila sa bitnom pričom – masovnom prisilnom mobilizacijom. Imali ste utisak da je cijela Crna Gora otišla u rat. Moju braću sam suočila sa pitanjem o odlasku u rat, a oni su mi rekli da šta ja znam, ja nisam bila u vojsci. Ja sam im rekla da nikada ne bih ni bila, rekla sam im da mogu da ubiju ili da budu ubijeni. Jako sam srećna što oni nisu bili u ratu. A onda mi prve komšije kažu da smo mi izdajnici. Mene lično zanima da istražujem društveno-politički milje koji je doveo do rata. Na ekonomskom polju danas imamo preraspodjelu ekonomskog bogatstva. Mi se nijesmo snašle, jer snalaženje znači laganje, krađu i tako dalje. Ja bih samo da budem ljudsko biće koje ima pravo na rad i da za taj rad budem plaćena. Želim to i za sve druge ljude. Istog trena kada počnete da tražite ono što je vaše, upadate u problem. Ja sam u jednom trenutku sebi rekla da ne želim više da budem žrtva nasilja. Kroz jedanaest štrajkova glađu imala sam osjećaj da nešto radim; predali smo 17 krivičnih prijavi. Nisu mnogo uradili. Mi ih tako tjeramo, njima je neprijatno, oni bi da vas sklone, njima je teže što sam ja žensko. Ja vrlo svjesno koristim poziciju da sam žena i oni svašta rade da se štrajkovi prekinu i to uglavnom u urgentnom centru. Ja to neću i ne mogu da prihvatim. Teško mi je da 50% žena na svijetu ne mogu da se udruže.

Kada: Zašto su nam fabrike uništene? Neki su se od rata obogatili. Propale su gigantske firme. Mi smo uništeni.

Stanojka, Bratunac: Mi, Bosanci i Hercegovci, jesmo robovi. Građani su dovedeni do robova i ova zemlja nema alternativu. Čovek izađe iz Haškog tribunala i stave ga na izbornu listu! Nama međunarodna zajednica kaže da je on odslužio kaznu, a mi sve to iz svog džepa plaćamo. Mi njega ponovo plaćamo iz svog džepa. Kažu nam da mi ne treba da mislimo, mi treba da plaćamo a drugi će da misle. Nama međunarodna zajednica kaže da je taj što je došao iz Haga ok, a ja znam da je on odgovoran za ono što se dešavalo, zato imam veoma veliku zadržku da vjerujem toj međunarodnoj zajednici.

Metka: Prvo idu popovi, pa topovi, pa lopovi.

Subota, 25. siječanj/januar, pre podne

Vežba: Javni nastup - Kako vi vidite svoju ulogu na ovoj sceni?

Ruža: Kao svedokinja želim da ih sve gledam i da me svi gledaju. Želim da im se obratim, da izložim svoje svedočenje i prilike u kojima sam se našla. Možda će se neko prepoznati u svemu tome. Ali, želim da gledam ljude i da budem u centru. Sigurna sam u to.

Marijana: Gde bi bilo tvoje mesto?

Ruža: Ovdje, hoću da budem u centru.

Marijana: Kako se osećaš?

Ruža: Sigurno. Osećam da imam podršku. Osećam da se žene oko mene prepoznaju u meni. Osećam da bi neke od njih rado bile na mom mestu. To je ta interakcija. U pitanju je taj kontakt očima.

Marijana: Kako se osećaš sada na tom mestu?

Ruža: Uzbuđeno, ali sigurno. Malo sam više uzbuđena, ali mislim da vladam sobom.

Biljana, Skopje: Potrebno mi je da čujem priče žena, tako dobijam motivaciju da govorim i ja, da dreknem. Treba da kažemo: dosta je, pizda vam materina.

Rosanda, Bijelo Polje: Bila sam i na optuženičkoj klupi, bila napadnuta više puta, bila privođena. Bila sam na raznim protestima. Govorila sam pred 20.000 ljudi. Hoću da pokažem svim ženama, da imaju hrabrosti da se bore i da ne dozvole nikom da ih povredi. Ovdje se osećam sigurno i snažno.

Kada: Ovdje sam sa vama zato što smo sve zajedno iz bivše nam zemlje. Nešto nas je natjeralo da budemo ovdje, ono zlo što smo pretrpjeli... Ustali smo protiv te nepravde, da je osudimo, da nastavimo dalje, da volimo svoj život ali i tuđi.

Mi smo ovdje da razmjenjujemo iskustva. Rat je najgluplja i najsurovija stvar. Žao mi je što se desilo da mi moramo da se skupljamo. Nama je želja da nešto promijenimo. Svi smo mi ostali bez nekog svog.

Ružica, Beograd: Ja sam došla kao svedokinja. Ja ću vam ispričati istinu šta se dogodilo 2. jula 1991. u Skupštini Srbije kada je moj sin bio zatečen u ratu kao redovni vojni obveznik. U Srbiji kažu da nije bilo rata, a on je bio na Plitvicama...

Alisa, Sarajevo: Kad bi se samo djelić naše patnje pretvorio u kišu, kiša nikad ne bi prestala da pada... Rat me je oplemenio, dao mi saosjećanje. Činiti dobro jeste univerzalna vrijednost...

Senka: Ja uopšte ne doživljam Ženski sud kao klasičan sud, tu je najvažnije naše iskustvo. Ja volim buntovni duh u sebi. Oni ne treba da upravljaju mojom sudbinom.

Moja braća su svi visokoškolski, ali su svi patrijarhalci. Oni smatraju da žensko ima svoju ulogu. Ja hoću da se borim za bolji svijet. Ja dvadeset godina radim u sindikatu, imam znanje iz oblasti u kojoj radim.

Marija, Osijek: Ja bih bila u ulozi svjedokinje a ne u ulozi tužiteljstva, one žene koja priča svoju priču.

Vesna, Zrenjanin: Ja sam celi život bila nečija podrška. Otišla sam u Sarajevo da studiram, gde sam ostala bez fakulteta, bez ičega, vratili su me kući. Udala sam se. Muž mi je bio alkoholičar. Onda je država uzela majčinstvo, 54 fabrike su zatvorene, žene su uplašene i ne smeju ništa. Ja bih bila u ulozi podrške.

Mirjana, Novi Bečej: Uvek sam bila zlostavljana. Samu sam sebe hrabrila kao Romkinja. Ja sam godinama samu sebe pismima hrabrila.

Mirjana, Leskovac: Ja, kao svedokinja, mogu da kažem da sam od početka Ženskog suda bila pripremana da budem svedokinja, jer mi je 1999. sin bio mobilisan na Kosovo. O tome niko ništa ne priča. Mi sada živimo u ekonomskom nasilju, ljudi su bez posla, vlada alkoholizam, narkomanija. U Leskovcu je bilo mobilisano 40.000 muškaraca.

Mirjana, Pakrac: Ja sebe ne vidim nigdje i svugdje. Ja se javljam kao psihološka podrška. Ja vam mogu dati svoje srce i svoj aktivizam. Zajedno smo jači.

Nada, Zagreb: Ja volim Jugoslaviju i volim i Hrvatsku. Ja sam prvi put među vama i učestvujem u vašim aktivnostima. Ovdje je bilo jako teško.

Jadranka, Zagreb: Treba da čujete priču žene koja je izašla iz iskustva žrtve i postala aktivistica.

Rada, Zagreb: Mi smo one koje smo znale preživjeti. Mi smo organizatorice Ženskog suda, ali bi svaka od nas mogla svjedočiti. Jako je važno na Ženskom sudu svjedočiti o ženskom aktivizmu.

Stasa, Beograd: Žene imaju potrebu da iskažu svoje najdublje nemire. Ja ću se truditi da budem čuvarica tih nemira i te vatre koju vi nosite, da se ona ne ugasi.

Subota, po podne: svedočenja žena

Senka: Kroz svoju priču, ja ću vam ispričati priču žena iz Crne Gore. U Crnoj Gori je vrlo prisutna etnička distanca koja je veliki problem. Ja ću govoriti o ekonomskom nasilju.

Lični problem stavljam u širi kontekst, a u širem kontekstu pronalazim ličnu priču. Ekonomsko nasilje je jako prisutno kod žena žrtava nasilja, jer su one u situaciji da ne mogu da izađu, jer nemaju nikakvu pomoć. Ekonomsko nasilje je prisutno kod samohranih roditelja, posebno majki. Imamo ekonomsko nasilje nad zaposlenim ženama koje rade na crno da bi prehranile svoju porodicu; one nisu osigurane, rade neograničeno. One ne razmišljaju o penziji i to ne mogu sebi da dozvole. Ekonomsko nasilje je prisutno u manjinskim etničkim zajednicama. Dva miliona eura je trebalo dati licima sa posebnim potrebama ali je taj novac nestao. Imala sam potrebu da dam širi uvod, ali ne da vam držim predavanje.

Ja bih prošlost podijelila na dva dijela. Rasla sam sa šestoro braće, nisam se igrala lutkama nego sa braćom sam igrala fudbal. Ja sam poslednji štrajk (gladju), jedanaesti po redu, završila prošle nedjelje. Neću da prestanem iako me doktor upozorio. Poslednjih dvadeset godina radim u sindikatu. U štrajk gladju sam ušla kao predsjednica sindikata. Nisam zaposlenima dozvoljavala da uđu štrajk. S vremenom sam ih navikla da misle da ću preko štrajka sve njih izvući. Nekim našim poslodavcima je cilj da mene sklone, jer smatraju s drugima će lako. Kada su mi prvi put ponudili novac, sazvala sam konferenciju za štampu i rekla da ja ne prodajem ljude. Štrajk je došao kao posledica, kada smo obišli sve institucije i nijesmo ništa uradili.

Zakoni se selektivno primenjuju. Da ja ukradem 10 eura mene bi strpali u zatvor, a naš bivši predsjednik je uzeo milione i nikom ništa. Kod nas su sindikati povezani sa političkim partijama i oni se međusobno pokrivaju. Mi smo zaposlena poslovna lica koja rade u sindikatu, bavimo se zaštitom prava radnika. Kad sam prvi put ušla u štrajk, ušla sam kao individualac. Bilo mi je loše, ali sam govorila da sam dobro. Doktorka mi je rekla da idem kod kardiologa, jer imam vodu oko srca. Dugovali su nam pet-šest plata. To me vrijeđalo. Lakše bi mi padalo da sam na birou, nego što imam radno mjesto. Oni su mi rekli da se ja stalno bunim, da imam potrebu za tim. Onda je neko predložio da mi daju sto, dvjesto eura da prestanem da štrajkujem gladju.

Mene mediji prate svo vrijeme fantastično. Posle toga su počeli drugi štrajkovi gladju. Negdje mi je bilo drago. Devedeset odsto stanovništva je na rubu egzistencije, a 10% stanovništva živi sa milionima.

Štrajk gladju je posebno mentalno stanje. Prošle godine sam bila na bolovanju. Novinarska podrška nam je puno značila. Svi mediji su nas pratili, i državni i opozicioni. Oni su nas zaštitili. Godinu dana o nama su pisale sve novine. Mi smo poslali javno pismo o tome kako građani Crne Gore plaćaju porez a ne znaju gdje (kuda) ide taj novac. Meni je i sada ugroženo zdravlje. Ono što se dešavalo samo me je učvrstilo u uvjerenju da sam u pravu. Da je bio neki muškarac, on bi bio jako hrabar, a ja sam samo jedna žena, za koju kažu da je alapača. Mi, kada smo isrcpili sve metode, krenuli smo na onu najradikalniju. Svakakvih lomova je bilo. Ne znam kako sam sve to izdržala. Fizički to jeste uticalo na moje zdravlje, ali su na moje zdravlje više uticali stresovi.

U junu (2013) mjesecu sam štrajkovala mjesec dana. Tada su se desili najvažniji događaji. Duguju nam preko 600.000 eura. Mi smo generalno uspjeli. Mi ćemo uspjeti da gradimo neki dijalog za dobrobit radnika.

Ja sam odlučila da izaberem svoj put, iako su svi za mene nešto drugo planirali. Ja sam iz vrlo patrijarhalne porodice u Crnoj Gori. Svaka porodica ima neku crnu ovcu koja se stalno buni. Od svih u porodici, ja jedina nemam djecu. Sada se osjećam dobro.

Ja imam problem jer nisam apolitična, čovek ne može da bude apolitičan. Ja nisam članica ni jedne stranke i to meni pravi veliki problem. Ja sam tri godine bila na birou, jer nisam htjela da se učlanim ni u jednu stranku. Sve zapošljavanje ide preko vladajućeg DPS-a, a imamo opoziciju koja podržava poziciju.

Spasenija, Tuzla: Ja sam štrajkala gladju isto tako. Ja sam u ratu bila žrtva torture, a i sada sam žrtva torture. Bila sam vozač autobusa, obavljala sam svoju radnu obavezu, vraćala sam se s puta. Ja sam majka troje djece, sad živim sa jednim od njih. U prvom logoru sam bila mjesec dana. U tom logoru sa nama je bilo šestoro djece, od tri do dvanaest godina. Imala sam poseban tretman kao vozač autobusa. Doživjela sam razna mučenja, uključujući i seksualno nasilje. Bila sam u logoru koji nije bio registrovan. To su bili napušteni logori. Dan prije je zarobljena i tuzlanska delegacija u kojoj je bio današnji reis. Nas je registrovao UN. Oslobodio me je UNPROFOR. Odveli su nas na Bjelašnicu gdje smo ostali do kraja osmog mjeseca 1993. godine. Tada su nas ponovo zarobili. Tu sam mučena na razne načine od strane vojnika armije BiH. Onda su nas vojnim helikopterom prebacili u Zenicu. Čitala sam o tome. Pokušala sam ostvariti neka svoja prava. Upućena sam na udruženje *Žene žrtve rata* u Sarajevu. Obratila sam se njima. Dala sam svoju izjavu, dovela sam tri svjedoka. Posle sam se interesirala. Ja sam ista kao i ostale žrtve iz Federacije BiH. Nakon nekog vremena sam se raspitivala. Dobila sam na kućnu adresu napismeno da dovedem i četvrtog svjedoka.

Onda sam je zamolila da me više ne drži u neizvjesnosti da mi pošalje odgovor napismeno. Napisala mi je da se ne nalazim u bazi podataka, da svjedoci nisu potvrdili moje navode, da mi je Savez logoraša BiH izdao potvrdu.

Bila sam zatočena od 3. 6. 1992. do 3. 9. 1993. Jedan dio mi nije priznat. Demantovala sam to. Ja se ne mogu ni vezati za njihovu bazu podataka, nego za žrtve koje su zajedno sa mnom bile u autobusu. Ja sam dovela dva svjedoka kao što mi je ona rekla. Ja sam ih dala. Ona ih nije htjela prihvatiti. Ja sam onda dovela četiri svjedoka. Dala sam spisak putnika. Pokušala sam sa *Viva ženama*, uputile me u Centar za socijalni rad

da podnesem zahtev da primam mjesečnu nadoknadu. One su me uputile na sud. Nakon izvjesnog vremena sam otišla po rješenje. Odbijena sam jer nisam imala nikakvu dokumentaciju. Ja imam pravo na nadoknadu na osnovu zakona o pravima civilnih žrtava rata. Ja sam se žalila, ali nikom ništa. Strašno je što moram imati uvjerenje NVO udruženja *Žene žrtve rata* da bih ostvarila svoja prava. Ministarstvo za rad i socijalnu politiku je dozvolilo da jedna NVO uzima od žena izjave, da izdaje uvjerenja na osnovu kojih žrtva može da ostvari svoja prava.

Što se tiče prošlosti, živjela sam lepo, rodila sam troje djece, djete sam iz mješovitog braka, sve nacionalnosti imam u kući. Do rata je sve bilo u redu. Bez obzira na sve što se dogodilo u ratu, još strašnije se dogodilo posle rata. Živjela sam u Tuzli, tamo sam rodila svoju djecu, umrijeću u Tuzli. Pokušavam da se borim sama sa sobom da me to što mi se dogodilo ne slomi.

Marijana, Zagreb (terapeutkinja): Mandat je dat udruženju *Žene žrtve rata* od strane države kako bi prikupljale podatke za tužbu koju je BiH digla protiv Srbije. Nisu sve žene imale priliku da se jave bilo kome. *Medica* je imala 30 klijentica koje su željele ostati anonimne. Ovo udruženje ima 20.000 klijentica, ali nisu sve bile silovane. Već 2006. je bilo u evidenciji 3.000 žena (koje su) preživjele ratno silovanje. *Medica* je imala 150 žena koje su preživjele ratno silovanje.

Savka: Ja bih počela raćima: Ja kao žena ću se pojaviti kao svedokinja da pričam o svom problemu..

Marionka: Radi se o jednoj profitabilnoj firmi, o Fabrici ulja u Velesu, koja je privatizovana. Direktor je pronašao čoveka koji će ići od radnika do radnika i govoriti im da je fabrika bezvredna i akcije takođe. Sasvim drugačije je kada se akcije nalaze u posedu direktora., onda one vrede. Dakle, za ustupanje akcija, direktor je obećavao da će zaposliti decu radnika. U firmi pre privatizacije su radili i braćni parovi. Direktor koji je došao sa ulice i počeo je da preuzima i akcije od tih braćnih parova (duple akcije) da bi im zaposlio decu. On nije mogao ni da zamisli da bi mu se iko mogao suprotstaviti.

Ja sam se, međutim, zapitala: 'što se i sama ne bih pobrinula za akcije i prodala ih po ceni koja meni odgovara'. Kada je došao njegov čovek i počeo da me ubeđuje da ustupim svoje akcije i ponudio mi da zaposli mog sina u fabrici, rekla sam mu: 'Moj sin nema ništa sa ovom fabrikom. Ja sam u njoj radila 30 godina i moj trud je u njoj ugrađen, a ne mog sina. Osim toga, sin voli sport i želi da se bavi nečim drugim'.

To odbijanje me je puno koštalo. Radila sam 30 godina. Vodila tri predmeta na Poljoprivrednom fakultetu i vežbe sa studentima. Pre toga sam radila u uspešnoj fabrici poliestera u Skoplju, koja je bila državna od osnivanja i u kojoj sam vodila tri laboratorije i obučavala kadrove. Odatle sam došla u ovu fabricu o kojoj pričam. Uprkos tome što sam imala veliko iskustvo, direktor je odlučio da me degradira il kazni. Poslao me da radim na traci i da uzimam uzorke. Mislila sam da je to trenutni hir i hrabro sam to prihvatila. Moje kolege koje su znale o čemu se radi su se tome podsmevale.

U to vreme je na snazi bio zakon po kom si se mogao prijaviti Zavodu za zapošljavanje ako si tehnološki višak i imaš 57 godina. Na Zavodu biste ostali do penzije, uz minimalnu naknadu. Rešila sam da se prijavim Zavodu, kad napunim 57 godina, kako ne bih i nadalje sve to trpela. No, dva meseca pre toga direktor mi je dao otkaz i morala sam da odem iz firme bez ičega. Ostalo mi je 6 godina do penzije i nisam imala pravo ni na kakvu naknadu. Bila sam kažnjena zbog mog stava vezano za akcije i kao opomena drugima.

Bila sam na ivici oćajanja. Razgovarala sam sa inspektorkom – psihološkinjom iz Zavoda. Rekla mi je da to prihvatim jer se tu ne može postići ništa. Ubeđivala me je da izdržim godinu dana., da ću verovatno naći novi posao jer sam kvalifikovana, iskusna itd. Ja sam ipak napisala prigovor firmi. Navela sam da radnici iz fabrike odlaze kao tehnološki višak u etapama, a ne svi odjednom. Predložila sam da i mene pošalju kao tehnološki višak na Zavod, u drugoj fazi, kada ispunim uslov i time mi pruže šansu da ostvarim svoje pravo.

Prigovor su, međutim, odbili. Tako je moj slučaj dospelo na sud. Naime, prigovorom sam ostvarila pravo da mogu podneti tužbu, o čemu sam saznala od koleginice. Moj slučaj je, dakle, tako stigao do suda. U međuvremenu sam se zaposlila u drugoj firmi koja se takođe bavila proizvodnjom ulja i na sve to pomalo zaboravljala. Plaćala sam povremeno sudske takse, ali advokati me nisu dva meseca uopšte kontaktirali vezano za tu tužbu. No jednog dana me iznenada pozvao advokat i rekao: 'Marionka, dobili smo slučaj protiv tvoje firme'. Pitala sam šta to tačno znači, a on mi je objasnio da me pozivaju na posao, da su spremni da mi isplate plate za ono vreme od kada sam dobila otkaz i povežu staž. Dobila sam i pismo od fabrike u kom me pozivaju da se vratim na posao i ističu moje odlične kvalifikacije i iskustvo. Nisam ih kontaktirala. Sačekala sam da se sve završi i da mi plate staž, pa sam ponovo počela da radim za njih.

Ali, ne zadugo. Po drugi put me pozvao advokat i tražio da se nađemo lično jer je stvar ozbiljna. Objasnio mi je da je Vrhovni sud prilikom revizije postupka odbio tužbu i naložio da sve što sam dobila na ime plata za taj period moram vratiti, a da je postupak vraćen na početak. Od tada je prošlo 5 godina. Oni su me ispraćali iz firme i vraćali.

Kada se promenio zakon, čime je bilo omogućeno da oni koji do penzije imaju godinu dana mogu tih godinu dana da budu na Zavodu uz naknadu, rešila sam da tako i uradim i oslobodim firmu obaveze da me zadržava na poslu. U to vreme mi je do penzije bilo ostalo svega 15 meseci i mislila sam da ću uz minimalnu naknadu od Zavoda to izdržati. No, ispostavilo se da nemam prava ni na kakvu naknadu do penzionisanja. Ali ni to nije bilo najgore. Stiglo mi je da vratim 246.000 denara na konto isplaćenih plata i doprinosa plus kamate. Zbog kamata ta glavnica je bila dvostruko uvećana i iznosila je 10.000 eura. Uz to sam imala i sudske troškove od oko 1.600 eura.

Kada sam otišla po rešenje za penziju, službenica mi je rekla da ću imati veliki problem i da će to potrajati. Pitala sam do kada ću imati taj problem, a ona mi kaže: 'pa dok ne umrete'. Istakla je da će mi se svakog meseca oduzimati trećina penzije, kako bi vratila dug, a da ću sudske troškove, morati da platim odmah. Morala sam da platim 28.000 denara (oko 500 eura) odmah i za sudske izvršitelje.

Zadužila sam sebe, svog muža, porodicu i prijatelje. Dug firmi mogu da isplatim tek za 16 godina, a do tada će mi umanjivati svakog meseca penziju za trećinu.

Nisam tu nepravdu mogla da prihvatim. Svi koje sam viđala, prijatelji mog muža i ostali, govorili su da je to presedan jer se događa da dva puta na nižim sudovima dobijam presude u svoju korist, a onda se iste presude obaraju na Vrhovnom sudu. Naime, od 5 sudija Vrhovnog suda, bilo je dovoljno da troje dignu ruku, pa da Marionka doživotno plaća. Ne pada im na pamet da se zapitaju šta sam pogrešila.

Imam odraslog sina i sa njim i suprugom razgovarali smo o tome šta nam je činiti. Kažem da sam iscrpla sva sredstva i da mi jedino ostaje kao poslednja instanca - Sud za ljudska prava u Strazburu. Oni me ohrabruju da nastavim i kažu da ćemo se još jednom zadužiti. Dakle, podnela sam aplikaciju Sudu u Strazburu. Od njih nisam dobila do sada ni administrativni broj i ne znam kada će biti razmatrana moja aplikacija. Pripremili su me da to sporo ide (oko 4 godine), a ja u međuvremenu mogu da umrem.

Moje zdravlje je veoma narušeno. Ne mogu sebi da dozvolim ni banalnu operaciju vene, jer moram da vraćam pare svakog meseca. Pitala sam advokatkinju da li će moja porodica morati da vraća pare i ako ja umrem, ali je rekla da ne zna.

Muči me i to što više nemam ništa sa firmom koja me oštetila, već tužim državu. A naša država je ta koja šalje sudiju u Strazbur. Pitam se da li on može biti nepristrasan ili je „njihov“ i ponašaće se isto kao i ona trojica koja su bez razmišljanja podizali ruku.

Ja nemam ništa protiv same firme. To je direktor učinio. Svi znaju da sam vredno radila i sećaju se toga. Direktor je doveden sa ulice i tako je izgledala tranzicija na našim prostorima.

Odlučiću se za mesto između sadašnjosti i budućnosti. U prošlosti je bilo mnogo teških trenutaka, ličnih trauma i tragedija. Zbog toga mi je mesto tu. Nadam se da će neko od njih (sudija u Strazburu) razumeti moj problem. Čitala sam aplikaciju, koja je napisana na francuskom i makedonskom i smatram da je dobra. Naročito mi se dopada onaj deo koji svako može da razume i koji se odnosi na 14 tačaka vezanih za ljudska prava i slobode. Meni su upravo ugrožena ljudska prava i smatram da svako ko misli svojom glavom to može da uvidi i da mi pomogne da se opravdam.

Ne mogu da se pomirim sa tolikom nepravdom. Za firmu koja je izgubila dva puta na nižim sudovima, iznos od 10-15000 eura nije ništa, ali za pojedinca, koji ima 62 godine, nakon 6 godina neizvesnosti, to je puno novaca.

Pitate me kako se osećam. Kad god pričam o tome, počinjem da se uzrujavam. Kažu da nije sve u novcu. Ali ja sam dijabetičarka i moram da kupim lekove. Kad uzmem svoju penziju umanjenu za trećinu, požurim da obezbedim lekove za ceo mesec, da mi se ne dogodi da mi ponestanu pare u međuvremenu. Jer bez hleba mogu, ali ne i bez lekova od kojih zavisim.

To je moja priča. Po prirodi sam borkinja. Trudim se, jer mi je takva priroda, da nađem i neko opravdanje za one ljude koji su mi to učinili. Preispitujem se i tražim eventualne razloge za to što mi se dogodilo. Međutim, ne uviđam ih. Znam da je ta firma od mene dosta dobila da bi mi se na taj način vratilo. No, to je tako. Tužno je, ali istinito.

Ipak, odlučila sam se za budućnost.

Rekla bih još nešto. Nakon svih tragedija o kojima sam ovde slušala, nekako se stidim da pričam o sebi kao žrtvi ekonomskog nasilja. Svaka situacija ima svoju težinu, ali je moja situacija nemerljiva sa onim što sam čula da su pretrpele neke žene. Bilo mi je mučno i teško čak i da slušam, a mogu tek zamisliti kako je tek onima koji su to preživele.

Rosanda, Bijelo Polje: Dolazim iz Bijelog Polja i pričaću o ekonomskom nasilju. Pričaću o onome što se desilo meni i mojim kolegicama. Nije lako ispričati priču koja je trajala tri godine. Radila sam u fabrici obuće *Lenka* i u njoj su uglavnom radile žene.

Bijelo polje, najveći grad na severu Crne Gore zapošljavao je 12.000 radnika. Onda je došla diktatura koja je srušila sve. Počela sam da radim 1985. godine. Bilo nas je 400 radnika u tri fabrike. Imali smo 19 prodavnica, u svim bivšim republikama. Onda su one nestale a ja ih tražim i dan danas. 2006. godine sve smo ostale bez posla. Ostavili su nas bez hljeba. Oduzeli su nam pravo na život. Opljačkali su nas. Mi smo uzeli otpremninu i radnu knjižicu. Dugovali su nam zaostale plate koje nijesu mogli da nam plate. Jedan dio radnika ih je tužio i dobio spor. Nijesmo mogli da naplatimo izvršnu presudu.

Stupili smo u štrajk glađu 28. 10. 2008. godine. Mislili smo da će neko da nam izađe u susret, da nas neko pogleda, da nas pitaju zašto smo tu. Niko se nije interesovao za nas. Mi smo onda štrajkovali u krugu fabrike šest meseci. Mi smo na svaki mogući način pokušavali da dođemo do institucija, da ostvarimo svoja prava ali nije bilo sluha u institucijama. Počeli smo da prkosimo. To nam je uspijevalo. Naša firma je jedina u Crnoj Gori koja nije otišla pod stečaj a još 2002. su se za to stvorili uslovi. Većinski vlasnici su bili mafijaši, kriminalci. Došlo je privatno obezbeđenje - 30 uniformisanih ljudi koji su htjeli da nas izbace na svaki način. To je bilo kao vojska koja je gazila radnike. Mi smo tijelima branili ulaz u fabriku. Policija je slabo reagovala. To je trajalo, posle šest mjeseci izašli smo iz firme na ulicu. Ta ulična borba je bila nevjerojatna. Provocirali smo svakodnevno. Štrajkovali smo protiv gladi. A to se nije radilo do tada. Mediji su nas izuzetno pratili i pomogli nam u tom procesu. Žene iz *Anime* su nam jako puno pomogle, osnažile nas u svemu tome. Žene su bile jake da podnesu čitav taj teret. Zauzele smo fabriku više puta. Bila sam privođena više puta u SUP, pisali su mi više krivičnih prijava, provocirali su nas na svaki način. Svaki drugi dan su me privodili. Na svakom stolu je stajalo moje ime.

Mi smo ostvarili neka prava. Ljudi su bili živi svjedoci. Vlada Crne Gore je odgovorna za našu situaciju, ona je prekršila zakon. Ja na njih gledam kao na ljudska bića koje smo mi izabrali da nas predstavljaju a ne da nas zlostavljaju. Na sastancima sam doživjela i to da moj poslodavac skače preko stola da me bije pred dvadeset ljudi. On je za to platio jer je tužilaštvo odradilo svoj posao. Otišli smo pred Vladu da tamo tražimo pravdu. To je bilo poslednje. Dočekali su nas 'duhoviti' ljudi. Rekli su nam da možemo da ležimo na ulici koliko god hoćemo. I tu su aktivistkinje

Anime bile sa nama i druge koje su nas podržale. Potrebne su grupe koje bi osnažile žene, to puno pomaže. Mi smo uspjele zato što smo imale tu podršku. Bila je opšta uzbuna. Televizije su brucale, sve je prenošeno. Mi smo bile tu tri dana i dvije noći. Imale smo problem sa građanstvom, imale smo probleme u porodici. Bilo je sramota njih da radimo to što radimo. Mi smo imae svoj cilj i to nam je bio važno. Kada smo se dogovorile oko isplate, nadale smo se da će sve biti kako treba.

Kada su naše drugarice otišle, oni iz vlasti su zatajili. Nisu došli. Kada smo mi vidjele šta se dešava, počele smo da ih prozivamo transparentima. Uzele smo jedan prazan transparent, sa jedne strane sam napisala 'pobuna', sa druge 'buđenje'. Otišla sam do vrata gdje su kamere, gdje je obezbjeđenje, gdje je policija, otišle samo sa transparentima na kojima su bila ispisana ministarstva i vlada i sve smo tamo pobacale. Onda je nastalo komeštanje, došao je savjetnik premijera, građani su stajali, došao je i bivši gradonačelnik (B. Polja). Onda su me zvali na razgovor da se dogovorimo. U tom momentu mi je palo na pamet da nešto uradim. Rekla sam da ne mogu jer je bilo suviše vruće. Ja sam rekla da hoću prvo da se istuširam, jer sam bila znojjava, a oni namirisani. Oni su rekli da će da mi daju auto ministarstva da odemo u hotel da se istuširamo. Otišli smo, potpisali i završili posao. Ljudi koji su uzeli novac su otišli i nisu se više vraćali. Ljudi koji nisu uzeli novac su otišli. Ja više sama u tom procesu ne mogu da radim. Moj glas ne može da se čuje. Svi radnici su prošli kroz ovo kao mi, ali nisu svi ostvarili ovo kao mi. Željela bih da učestvujem i dalje u ovakvim grupama.

Mirjana, Novi Bečej: Jedan dan posle mog petnaestog rođendana, otišla sam u grad sa svojim društvom. Moji roditelji su me pustili, iako sam imala izlazak od 8 do 10 sati uveče. Ja sam to veče bila silovana, bila sam devica. Ja to nisam smela nikome da kažem. To je za mene bilo jako traumatično. Ja sam to sakrivala jako dobro. Izborila sam se za to uz pomoć moje drugarice. Devojke kod Roma moraju da se udaju rano. Svi su se pitali zašto ja neću. Tetka me je podržavala. Onda sam rekla mojima da imam momka a to kod nas nije normalno nego sramota. Ja sam momke izbegavala.

U ratu sam izgubila čoveka koji je bio Hrvat, sa njim sam januara 1991. godine ostala trudna. On me shvatao, mi smo se zavoleli, i uzeli. On je u maju (1991) otišao u rat. Meni je rekao da mora u Nemačku. Ja sam sama rodila dete, to moje dete je najlepší poklon. Hvala mu što mi je dao dete. Ostala sam sama kod roditelja. Deset godina nisam čula za oca mog deteta. Kasnije sam čula da se oženio. Ja i njegova žena smo se našle jednom i sa njim i sa detetom. Volela sam da imam njihovu zajedničku sliku.

Ja sam Romkinja, živim u patrijarhalnom društvu tradicije i običaja. Divim se samoj sebi što sam podigla svoje dete. Nisam htela da bude vaspitana kao ja, nego da završi školu, da se uda kad ona to želi. Mene su pljuvali zbog toga, rekli su da sam luda, da nisam normalna. Moj odnos sa ćerkom je jako dobar. Udata je u Austriji i ja sa sa njom čujem svaki dan. Ona neće da zna za oca. Ja sam joj rekla da treba da ga poštuje.

2002. godine sam upoznala jednog čoveka sa kojim sam doživela veliko psihičko i fizičko nasilje. Imala sam dva polomljena rebra. Trebalo je da idem na snimanje kako bih sa snimcima otišla u sud. Sudija me pitao šta se desilo, ja sam rekla da nije od pada, nego od batina. On je napisao da sam ja pala, a nije napisao istinu iako je moj život zavisio od toga da mogu da ga tužim, a ja sam imala svedoke. Ja nisam mogla da prijavim to nasilje.

2004. godine Danica iz ženske grupe je čula za mene. Bila sam tučena svaki drugi dan, kada mi zvoni telefon, i vidim njegovo ime, padala sam u nesvest od straha. Onda mi je Danica rekla da dolazim češće u udruženje, da sednem sa devojkom koja tamo radi i da sa njom pričam kada mi je teško. I ja sam tako odlazila. Ja sam tamo otišla ne znajući šta me čeka. Nisam imala svoje ja, bila sam tučena žena. Imala sam strah da će me ubiti. Onda sam se tamo osnaživala, uviđala sam svoja prava. On je primetio da sam drugačija; ja treba da idem na seminar, on mene pretuče, onda ja odem u policiju i tako u nedogled.

Imala sam podršku na seminarima, bilo mi je lakše. Ja radim na jednom divnom mestu, gde me zaposlila Danica Jovanović.

Hvala Staši zato što je došla kod nas, imale smo prvi antirasistički marš. Naša romska žena je uvek bila domaćica, kuvala je ručak, rađala decu, nikome se nije protivila. A na tom maršu su sve vikale u glas. Ja sam plakala.

Moj cilj je taj da se devojčice Romkinje obrazuje što više, da se ne udaju rano, nego da budu svoje. Bile smo podrška azilantima pre mesec dana. Ja idem po romskim kućama. Meni je srce tako puno ako sam nekom pomogla... Ponosna sam što radim na terenu, poznajem osobe, znam njihove probleme. Pokrenule smo da devojke idu u školu, da se obrazuju, radile smo sa njima ženska ljudska prava. Ja znam kako je teško izaći iz nasilja.

Ja sam jako ponosna na sebe i svoj rad u organizaciji. Bila sam operisana od raka. To je od ujeda tog čoveka, 1990. godine. Taj čvorić je bio kao biber, išla sam kod lekara, a oni su rekli da to ne diram. Posle deset godina sam otkrila da je to tumor.

Trideset godina nije niko znao da sam bila silovana, samo jedna drugarica i jedna koleginica. Ja to nisam nikome drugom rekla trideset godina. Od tog dana je meni lakše kada je moja drugarica to ispričala u moje ime na jednom našem sastanku. Ja sam jako hrabra žena. Mira je najhrabrija žena na svetu.

Vesna: Ja sam iz Zrenjanina. Ovo se desilo pre šest godina. Moj muž je krenuo u štrajk u Domu sindikata. Javio nam se da je dobro. Moli ćerku da mu oprostí što nije na njenom rođendanu. Sutra ujutru su mi javili da je on u bolnici. Nisam ni pomislila da je on već bio umro. Majka i ja i ćerka smo tražile po bolnicama. Onda se pojavio dever, mojoj mami su javili. Ljudi su došli na vrata. Nisam znala šta je. Moje dete se bilo ukočilo, nije suzu pustilo. Tako ukočena je bila deset meseci. Milicija nije došla da mi javi, to nije njihov posao. Išla sam na obdukciju. Mi smo otišli i oni su nam rekli da možemo u mrtvačnicu da ga uzmemo. Nisam imala vozača koji će da nas vozi nazad. Mi smo ga onda uzeli i sahranili. Ja sam na nekom papiru potpisala da sam samo staratelj, a do tada sam bila majka.

Otišle smo u Centar za socijalni rad, bilo je puno lekara. Nisam znala zašto nas toliko ispituju. Onda je ćerka dobila trigliceride, jer nije mogla

da shvati da ako hoće da me prizna za majku, moramo da idemo u sud, jer ja sam samo staratelj. Ako bih je grdila, trebalo je da zove Centar za socijalni rad da oni dođu da je uzmu. Pila je lekove za smirenje, ja sam tada prokrvarila, posle dve godine sam dobila rak pa su me operisali. Moja majka je operisala štitnu žlezdu. Mi smo stalno bile po bolnicama. Čerka je dobar student na fakultetu. Ja sam se priključila *Ženama u crnom*. One su mi pomogle da mogu da pričam. One su mi dale samopouzdanje. Otvorile smo sekciju za radna prava, kolegistica i ja. Upućivaćemo žene u njihova prava. Nadam se da će nam budućnost biti lepa.

Moja ćerka nije dobila očevu penziju jer je on bio na birou, dobila je neku minimalnu penziju. Moj muž je radio 21 godinu i to je bačeno. Žao mi je što su žene postale robinje i što ne smeju da se bune. Ja sam danas posle svega očvrsla. Lepo se osećam. Više ne brinem za sebe ali mi je žao tih žena. Ja bih da radim sa njima, da se zajedno borimo. Ja sam sada mnogo jača, mnoge sam godine provela uzalud, ali sam ponovo ja. Žao mi je što je to tako moralo da bude.

Ljiljana, Slavonska Požega: Neću imati snage pričati sve. Kod nas u Požegi nema psihologa kod kojeg ja mogu ići. Pet godina sam išla kod psihijatra, ali mi to nije pomoglo. Samo sam pila tablete koje sam bacila. Ja i moj suprug smo 1991. godine bili zajedno 35 godina, mješani brak, imali smo troje djece. Ja sam malog rodila 1994. Mene su vojnici uhvatili iza kuće. Kada su me odveli nisam znala ni za muža ni za djecu. Dva vojnika su me uhvatila. Tražili da ispružim ruku. Nisam imala snage plakati. Prijetili su mi da će mi odsjeći ruke, morala sam se skinuti gola, onda znate šta je uslijedilo. Bio je mrak. Jaukala sam. Vodili su me negdje, bacili me niz neke stepenice u neki podrum. Skinuli su me skroz голу i tu su se redali na meni. To je trajalo ne znam ni ja koliko. Svaki dan po dvojica-trojica. Stalno su dolazili. Pitala sam zašto mi to rade, šta mi to rade? Onda su oni rekli da sam ja ustaša. Tukli su me između silovanja. Moja sreća je bila ta što sam ja imala spiralu u sebi tako da nisam ostala trudna. Jedan dan su mi rekli da su mi dovezli dijete, curica je imala 10 godina. Rekli su mi da će mi dovesti dijete i da će je raščeretiti preda mnom. Molila sam da mi ne diraju dijete, da meni rade šta god hoće. Sveg neljudskog je tu bilo. Kada je to prestalo, ja sam jednu flašu polupala sa namjerom da presječem žile. Nisam više mogla izdržati. Kada sam vidjela krv, bacila sam flašu, trgnula sam se. Onda sam rekla sebi da neću da se ubijem. Bacila sam flašu. Vezala sam ruku da oni ne vide da sam ja nešto radila od sebe. Bila sam 48 dana u tom pritvoru. Nisam znala ni koji je dan. Samo su jednom banuli i rekli mi da idem na razmjenu. Nisam znala ni šta je to. Pitala sam gdje su mi djeca i muž. Jedan je imao pendrek i on me lupio po leđima koliko god je mogao. Rekao je da su u Požegi. Nisam znala gdje se nalazim. Bila sam zarašla, prljava, imala sam modrice. Tukli su me po leđima košuljama napunjenim pijeskom, imala sam vaši. Ni dan danas tu prljavštinu ne mogu oprati sa sebe. Prljavština će ostati. Kada sam izašla dugo mi je trebalo da se naviknem na puno stvari, jer nisam ona žena koja sam bila prije. Voljela sam se šaliti prije. A onda sam to izbjegavala. Jako sam dugo imala noćne more. Kao da mi se slike vraćaju u snu. To sve što mi se događa su te slike. Ujutru ustanem kao da me neko isprebijao. Bojim se mraka, ne smijem ići sama. Moja djeca me održavaju u životu. Oni su me spasili. Moja djeca su kao golubići, kao da lete iznad mene. Oni su me održali u životu. Bude mi jako teško, ali imam njih pa mi oni skrenu misli na drugu stranu. Čerka ima troje djece, sin jedan ima 31, a drugi 19, od sina imam dvoje unučadi i od najmlađeg imam jedno unučće. Nisam labava, jaka sam. Oštra sam. Vuče me to što mi se desilo, kao da tonem sa svojim traumama. Borim se. Teško je. Imam neke prijateljice. Mi znamo od a do ž jedna o drugoj.

Ja živim na selu, bavim se ovcama i svinjama. Ja moram raditi, moram se zaokupiti time. Tako mi je lakše. Kad me to moje dohvati, ja odem kod mojih ovaca, ili šetam dok se ne smirim.

Naučila sam jednu stvar. Ne dam nikom gušt da se veseli mojoj boli i tuzi. Ne pokazujem slabost. Ne dam im da uživaju u mojim strahotama kroz koje sam prošla. One mene ispituju, a ja njima kažem da ja njih nikada ne bih ispitivala. Meni je psihijatrika rekla da ja pričam koliko god mogu. Kada se povede priča o ratu ja se uznemirim. Svećenik kaže da treba oprostiti, ja sam njemu rekla da imam strašan gnjev i mržnju i to me izjeda. To mi ne može izaći. Ja ću umrijeti ali im oprostiti neću. Ti koji su mi to radili neće mirno ni u grobu spavati. Moja prijateljica ima karcinom na pet mjesta, ali je puna života i ona mi daje snagu.

Ja sam Hrvatica, moj muž je pravoslavac. Mog muža su zarobili njegovi jer nije htio ići ni na jednu stranu, nije mogao pucati ni na jedne ni na druge.

Meni je jako lijepo sa vama. Nisam nikada bila u sličnim grupama. Trebalo mi je ovo. Sve ste mi žene mile. Osjećam se jako lijepo. Želim da mi budućnost bude lijepa, ali to se nikada neće iščistiti, ali samo da bude lakše.

Marijana, terapeutkinja: To je posledica silovanja, ta potreba da se stalno peremo, tuširamo. Tipični strahovi koji ostaju su strah od mraka, od uniforme, od oružja. Uloga straha je da nas čini opreznim, a uloga traumatskog straha je da nam čuva život. Noćne more nam pomažu, dio po dio, da psiha prihvati naš događaj. Psiha ne radi protiv nas iako je neugodno i teško. Ona nam pomaže. Ljutnja nam omogućuje da dosegemo promjene koje želimo. Ljutnja je pogon promjena nabolje. Ljutnja nam pomaže da se izborimo za stvari koje se borimo. Ljutnja je kamenac promjene. Ne može se nikada ili nekad neke stvari oprostiti i to ne treba tražiti od sebe. Svako je sebi najbolji pomagač.

Kada: Podigni glavu i širom otvori oči, ti se nemaš čega stideti, sramota je njegova što ti je to radio. Imaš djecu, imaš unučće, njega će savjest ubiti, poješće ga bio on na sudu ili ne, ti si čista, oprala si se od prljavštine. Treba da budeš ponosna zato što si se održala. Đubrad treba da se stidi.

Jadranka: Ja sam iz Zagreba. Ova dva dana sam toliko suza prolila. Ovo me stvarno mnogo emotivno potreslo, svi osjećaji svih žena. Toplina koja dolazi iznutra i preplavljuje me cijelu. Oko sebe imam prijateljsko okruženje i nije me strah svoju priču (podijeliti) sa vama. Prošle godine sam prvi put pred nepoznatim ljudima progovorila o obiteljskom nasilju. Ovdje osjećam dom i prijateljstvo. Radim na sebi i mjenjam se. Napravila sam puno u odnosu na prije, ali moram još da radim.

1991. godine sam se udala, dobila sam prekrasnu kćer i počeo je rat. Ja sam jedna od rijetkih žena koja se veselila sirenama, jer je to značilo da će on otići na teren i ja ću biti sama i sigurna. To je već bio jedan rat, a onda je počeo drugi. Ratno vreme sam provela u Karlovcu, 1994. sam iz nasilne veze otišla u *Autonomnu žensku kuću*. Došla sam u Zagreb i počela graditi budućnost. Sve sam ostavila u Karlovcu, posao, prijatelje. Borim se sa institucijama i preživljam ponovo nasilje od strane institucija, koje ispituju šta sam ja radila kada me je on tukao. Ako sam se nasimjala nije bilo dobro, ako sam plakala, nije bilo dobro. Nije važno šta sam napravila, uvijek bi bilo nasilja. On jeste imao teško detiljstvo. Pitala sam suca zašto mi nije poslao poziv za ročište, on mi je rekao da ljudi ginu, ja njemu kažem da vidim, onda me pitao zašto sam se udala za njega. Njemu na čelu nije pisalo nasilnik, ja sam htjela obiteljski život i djete. Ja imam i fizičke i psihičke posledice. On je 1996. ubio dvoje ljudi, osuđen je na petnaest godina, odslužio je i izašao. Sada je u sretnoj vezi, piše pesmice na fejsbuku. Ja sam promijenila grad i identitet. Mislim da je teško da me nađe. Mislim da se ne bojim više od njega. Ali i dalje imam ružan osjećaj. Ne bih ga volela sresti ponovo, ne bih htjela, nemam želju ni potrebu. Snagu mi daju prijateljice, onda ove naše priče. Može se puno napraviti ako se udružimo, ako čujemo jedna drugu, ako podržavamo jedna drugu. U instituciji vas ne čuju. Imam podršku i u *Centru za žene žrtve rata* i u *Autonomnoj ženskoj kući*. Ja sam tu za njihove akcije kad god to mogu. Moje prijateljice su tu za mene kao zvezdice. Ja sam se probudila, mislim da sam spavala. Možda sam neke stvari vidjela i prije, ali kao da nisam htjela da ih vidim. Sada me sve to boli. Ne znam koliko smo mi spremne da brinemo za sve žene na svetu. Sada mi je sve to tu u meni, sve smo mi u patnji zajedno. Bole me te druge žene koje pate. Mogu da ih svhatim, jer sam i ja bila takva. Preživjela sam nasilje. To zvuči gordo i ponosno. Ponosna sam što sam preživjela.

Marijana: Pred institucijama i žrtva i počinitelj su jednaki, a to nije tako. Kada smo mi jako traumatizirane, nemamo kapacitete za zbrinjavanjem drugih, tek kada izađemo iz traume, mi otvaramo svoje kapacitete za patnje drugih. Žene iz sveta pomažu nama i mi pomažemo ženama u svijetu.

Edina, Tuzla: ... Odvode nas na Rudnik. Tu zatičem još zarobljenih. Ostajemo tu jedno vrijeme. Mog oca su odveli, nije se vratio. Nakon nekih dan-dva odvode moju tetku. Ni ona se nije vratila. Od moje porodice ostajem samo ja. Onda je ušao komandant, pozvao one koji idu na razmjenu. Ja sam bila među neprozvanima, nas devet djevojaka je ostalo tu, imale smo od 15 do 20 godina i jedna žena sa dvoje djece. Prozvine odnose za razmjenu. Ni dan danas se za njih ne znam. Tu je bilo i dijete od godinu dana.

Onda prozivaju mene i dvije djevojke, odvode nas u Bratunac u jednu napuštenu kuću. Tu noć smo silovane. Odvođene smo u posebne prostorije. Tu noć me silovao jedan vojnik dok su te dvije djevojke silovala ta dvojica. Sutradan oni odlaze, dolazi jedan da nas čuva. Pada noć upada grupa vojnika, njih dosta znam, to su bile moje komšije. Kupe nas i vode nas i dijele po sobama i tu nas siluju više vojnika cijelu noć. Sutradan dolazi vojnik koji nas je doveo, vraća nas ponovo na Rudnik. Tu ostajemo jedno izvjesno vreme. Komandant je prozvao mene i jednog starijeg čovjeka. Nas prozivaju na strijeljanje. Izašli smo iz sale. Djed je mislio da ga vode da pusti stoku. Ja sam ubijeđena da idem na strijeljanje. U sebi sam govorila da mi samo pucaju u leđa, da ne vidim. Ulična lampa je gorila. Pogledala sam u nju i kao da je gledam poslednji put. Izlazim iz zgrade i gledam u nju i gledam prostor koji god mogu da uhvatim pogledom, znajući da je to moj poslednji pogled, željela sam da vidim što više. Odvedeni smo u drugu prostoriju, zatvoreni smo do uveče, onda nas je komandant odveo u drugu prostoriju. Kada smo vraćeni ponovo u salu, nakon par dana tu boravi nas devet, ispala je galama među njima isped zgrade. Tu je bila vojska naših komšija i vojska iz Srbije. Između njih je došlo do konflikta, zašto oni nas drže, zašto oni nas ne poubijaju. Gordana je bila katolkinja, udata za muslimana. Ona je pošla nešto reći. Vojnik je udario čizmom, ona je pala, onda je podigao. Jedan vojnik iz Srbije nas je vraćao u salu, ali su nas ipak istjerali. Mi smo upale među vojsku. Oni su se međusobno svađali. Jedan vojnik je uperio pušku u nas, ali je njegov brat skočio pa je on pucao u vis iznad nas. U tom trenutku me jedan udario u leđa. U tom trenutku sam čula jednu djevojku koja je rekla 'bježimo nazad' i uspjele smo pobjeći u jednu zgradu koja je imala tri sprata. Ušle smo tu, meni je krv išla niz nos, Gordani iz usta. Ostavljale smo krv za sobom. Prozor je bio otvoren na jednoj kancelariji, i rekla sam sebi, ako dođu ponovo, ja ću skočiti kroz prozor, nema mi druge. Mi smo se krile, ćutale smo, sada mi je to smiješno. Neko hoda hodnikom, ide na naša vrata. Bilo je par sanduka municije koje smo privukle na vrata. Neko je kucuo na vrata, mi smo šutjele, pa ponovi i tako. Onda je čovjek rekao da je komandant, da otvorimo. Prepoznale smo glas i otvorile. Ta vojska koja je bila iz Srbije tada trenutno nije bila tu. Otvorile smo, on je psovao. U tom trenutku se Vesna vratila iz WC-a, došao je i stražar koji nas je čuvao. Onda je on njemu naredio da donese gazu da operemo krv. Rekao je tom vojniku da ostane sa nama. Onda nam je rekao da ne možemo da ostanemo ovdje zbog naših komšija. Nismo smjele da izađemo jer su nas dole čekali svi. On je rekao da se ne bojimo da će on i vojnik ići sa nama. Izašle smo, ušle u par automobila, dovezli nas u Bratunac, u vojnu policiju. Tu smo morale dati izjavu zašto smo dovedene. Tu smo morale ostati dva dana. Komandant je ponovo došao, rekao da ne možemo da ostanemo ovdje, da moramo ići u šetnju. Otišle smo na stadion, onda nas je uveo u neki ugostiteljski objekt koji je to bio prije rata. Rekao je da ostanemo tu jer ne zna šta će sa nama. Zatvorio je vrata. Jedan stražar je bio ispod prozora. Našli smo neku deku i neke slike ljudi koji su otišli na razmjenu. Tada smo shvatile da nisu, nego da su ubijeni. Svuda je bilo krvi, sve je bilo krvavo. Istog tog dana pojavio se vojni kamion. Komandant je otključao vrata, ušle smo u kamion, rekao da moramo da idemo dalje da tu ne možemo da ostanemo. Cirada je bila spuštena, nismo znale kuda idemo. Rekli su nam da uđemo u jednu kuću, ušao je komandant i dvojica vojnika zajedno sa nama. Rekli su nam da ćemo tu ostati dok ne vide šta će sa nama, da će nam donositi hranu i zvoniti tri puta, da ne otvaramo vrata ako neko zvoni dva puta. Gordanu i njeno dvoje djece komandant je rekao da ih vozi za Beograd. Imao je plan da ih sve izvuče odatle. Gordana je sa djecom napustila kuću. Ostalo je nas šest. Bile smo tu osam dana, zatvorene, nismo smjele paliti svjetla, donosili su nam hranu, bilo nam je važno da nas niko ne dira. Deveti dan je došao vojnik donijevši nam papire da moramo da napišemo izjavu da ne smijemo ništa napisati, da se nije desilo ništa loše. Rekli su nam da idemo u Valjevo, na rad. Napisale smo to

i potpisale i on je izašao. Ponovo je došao vojni kamion, ušao je neki drugi komandant. Ušle smo brzo u kamion. Spuštena je opet cirada. Nismo vidjele kuda idemo. Shvatile smo da smo na nekoj rampi. Nije bilo problema. Na trećoj rampi smo čule svijet da priča. Čule smo da je to Ljubovija, tamo je mirno i nije se pucalo. Vozimo se i dalje, kamion staje, neko diže ciradu, bilo je sparno. Dvojica vojnika, vozači kamiona stali su pored neke česme, nasuli nam vode. Rekli su nam da nas neće voziti u Valjevo nego u izbjeglički kamp u Loznicu. Da se onda snalazimo kako znamo.

Došle smo u Loznicu. Čule smo ljude kako normalno pričaju. Mi smo to zaboravile, pa smo šaputale. Kao da smo došle na neki drugi kontinent. Nisam mogla da zamislim da je to tako mirno. Ostavili su nas u nekom sportskom centru zajedno sa srpskim izbjeglicama. Prilikom prijavljivanja pored našeg imena morali smo staviti i neko srpsko ime. Ja tada nisam znala koje je ime srpsko a koje muslimansko. Rekli su nam da je to radi naše sigurnosti. Smještene smo u neku balet-salu gdje je bilo dosta izbjeglica. Tu smo bile 15 dana. Iselili su cijelo jedno mjesto iz jednog sela kod Zvornika. Pola je izbjeglica bilo Srba, pola Muslimana. Tu sam upoznala svog bivšeg muža i sa njegovom porodicom smo prešle, dvije djevojke su otišle u Srbiju. Prešli smo na Palić, u kamp. Tu sam se udala za njega. To sam učinila zato što sam se tu našla sama bez igdje ikog svog i smatrala sam da je to jedina mogućnost, jedini izlaz za mene. Tu smo ostali mjesec i po. Organizovano smo prešli u Mađarsku gdje smo bili par mjeseci. Januara 1993. sam došla u Tuzlu, u opštinu Sapna. Tu sam shvatila da sam trudna. Tu sam bila do osmog mjeseca trudnoće. U Tuzli sam vidjela druga koji mi je rekao da su moji živi, da su u Srebrenici. Poslala sam im poruku. Dopisivali smo se tako do pada Srebrenice. Moji problemi nastaju u braku. Sve je bilo vezano za rat. Bila je bolesna ljubomora u braku. Ja nisam smjela nikog pogledati, ko god me pozdravi, on je sa mnom nešto imao. Rodila sam sina u Tuzli. Teška situacija nas je tamo zadesila, bila je glad. Onda sam posle dvije godine rodila drugog sina. U braku sam doživjela i psihička i fizička zlostavljanja. Mnogo sam trpjela. Moji su posle pada Srebrenice bili u logoru, onda došli kod nas. Tu su i danas. Ja sam tu ostala, preživjela sam i tuču i maltretiranje u braku. 1996. muž je napravio krivično djelo i završio u zatvoru. Njega je bog poslao u zatvor da se ja njega riješim, da dobijem razvod. Moj mlađi sin je imao par mjeseci i on ne zna za oca, stariji je imao oko dvije godine. Ostala sam u kući bez ičega, bez kile brašna. Nisam radila, jer nisam smjela izaći iz kuće. Mislila sam da će zatvor da ga promijeni, ali sam shvatila kada je izašao da je sve isto. Ja sam podnijela zahtjev za razvod, vidjela sam da se on nije promijenio. Tada nisam dala da me udari. Govorio je ružne riječi i psovao je djecu, mene nije smio udariti. Nešto je u meni puklo. Izdržala sam sve. Morala sam nešto promijeniti, to više ne mogu podnijeti. Svašta sam preživjela. Riješila sam da izađem iz tog kruga ili da me ubije. Razvela sam se. Dok je on bio u zatvoru ja sam počela raditi, čistila sam kuće da bih prehranila djecu. Imala sam sve više posla. Djeca su mi bila mala, nisam mogla da ih ostavim same, pa su mi par žena iz komšiluka pomagale. Onda sam od zarađenog novca njih upisala u obdanište. Poslije su djeca krenula u školu. Borila sam se. Gledala sam da imaju sve kao i ostala djeca, završili su školu. Kroz taj moj rad najviše sam mogla da usmjerim misli i sve zaboravim. Padala sam od umora ali nisam odustajala. Svojoj sam djeci u kući bila samo gost. Pitam se kako sam to mogla. U tom momentu nisam bila svjesna šta se dešava, kao da je bila druga osoba. Bilo mi je teško. Ja sam se zatvarala u mrak, to radim i danas ponekad. Tada samo šutim. I mislim da me to održava u životu. Neko kaže treba ići napred i ne treba se vratiti u prošlost, ali ja se vraćam u prošlost i to me gura napred kao vjetar u leđa. Ja, kada se zatvorim, ne mogu slušati ni djecu. Ja se isplačem i nastavim dalje. Ja mislim gdje sam pogrešila, kome sam ja kriva, nikada nisam nikome ništa učinila da me čeka ovakva sudbina. Dok sam radila upoznala sam jednu ženu koja je psihijatrica. Njoj mogu mnogo zahvaliti što mi je pomogla da ojačam i razmišljam drugačije. Išla sam u *Viva žene* na psihoterapije svakih petnaest dana. Neke sam stvari tako savladala. Radila sam, radila, radila. Moja djeca su se othranila sama. Dolazila sam uveče i kući bih samo prespavala. Bila sam veoma umorna. Odakle meni tolika snaga često se pitam, nisam odustajala, nešto me tjerovalo. Onda sam jednom potonula na dno. Tada mi je doktorica pomogla isto tako. Morate vi sami u svojoj glavi donijeti neke odluke.

Živim u Tuzli. Ja sam u svojoj zemlji ali sam iz drugog grada pa sam izbjeglica. I tu sam preživjela svašta od svojih. Možda sam u inat njima i išla naprijed, nisam dozvolila da padnem, to me dizalo. Prije pet godina bio je konkurs u bolnici, primljena sam i od tada radim u bolnici. U jednom periodu mog života sam shvatila da se moram promijeniti. Zacrtila sam sebi cilj da završim srednju školu. Kada sam navršila 30 godina zacrtala sam da do 35 godine moram završiti školu a do 40 da se posvetim sebi. Upisala sam vanredno srednju školu. Bilo je to preopterećenje, ali sam gurala. Zacrtila sam auto i vozačku i to sam i uradila. Djeca ne žele ništa da imaju sa svojim ocem. Morala sam sa njima preživjeti i pubertet. Obojica su završili srednju školu. Moja je dužnost njih izvjesti do punoljetstva, to je moja dužnost a kako će dalje... Ja sam u njihovim godinama imala njih dvojicu, ali ne mogu zamisliti njih dvojicu da imaju svoju djecu danas. Oni su za mene još uvijek djeca. Radim, u Tuzli sam, imam svoje radno vrijeme. Dolazila sam kući da odmaram, djeci je bilo neobično. Oni me ne zovu mama nego Dino. Moja djeca rade, sada imaju svoj posao. Dosta je snage i borbe trebalo da se prežive sva ta poniženja i ostane pri zdravoj pameti.

Treba se boriti. Treba imati cilj i ići ka njemu. Nadam se da će budućnost biti svjetlija od sadašnjosti ili prošlosti. Jedini moj cilj je da ja radim stvari koje će me činiti sretnom. Ako sam ja sretna ovdje, ja ću doći. Sada osjećam da lakše dišem. Moj pređeni put je teška borba kroz život, ali ne treba odustajati. Treba imati neki cilj.

Cana: Nigde nije više patnji žena koncentrisanih nego u Podrinju, ali nigde nije veći procenat povratka. To je najsiromašniji deo naše zemlje. Koliko god da se pohapse zločinci, većina je na slobodi. Nikada neće odgovarati ovi koji su joj to učinili. Njenu patnju i patnju drugih žena ne može ni jedan sud da ispravi.

Edina: Meni neki u gradu kažu da sam seosko dijete, ali ja sam ponosna što sam sa sela. Ja nisam osoba koja mrzi i koja to zna. Nekad osjećam ljutnju. To su većinom moje komšije, ja njih znam, našla sam ih na fejsbuku. Ne krivim ja njih, nego one koji ne sprovode pravdu. To mi je još jedno poniženje. Ja njih ne mrzim, samo mogu da ih žalim. Oslobodila sam se strahova. Ja sam ponosna. Oprostiti ne mogu. Zaboraviti pogotovu ne mogu.

Marijana: To je dio procesa oporavka. Treba oprostiti sebi na ranjivosti, a ne počinocu. Krivica nam daje stupanj kontrole. Dok mi preispitujemo šta smo mogle uraditi, imamo kontrolu nad tim što nam se desilo.

Ružica, Beograd: Radila sam u Ministarstvu kulture od 1964. do 1992. godine. Kada se zaratilo 31. 3. 1991. moj sin je bio prebačen na Plitvice posle obuke u Banjaluci, koja je trajala šest meseci, zajedno sa 160 vojnika njegove klase, koji su činili tampon zonu do kraja rata. Kao tenkowska jedinica su bili tu. Na TV saznajem da je neki tenk izgoreo. Tada 24 dana nisam znala gde je on, nismo se čuli, nisam znala ništa, bila sam izbezumljena.

Kasnije sam saznala da je Nena Kunijević bila ispred hotela Moskva i zvala je žene da se informišu o sudbini svoje djece. Sjatila sam se, ona je davala intervju, onda je počelo da se osipa. Tražila sam da krenemo u Skupštinu Srbije, da nas izveste, da pomognemo da se deca vrate i da se zaustavi rat. Na moju ideju nijedna od tih žena nije odgovorila pozitivno. Krenula sam u kafanu gde su ljudi sedeli i pili kafu, plakala sam i govorila da ustanu, da je ponovo rat. Zvala sam ih da zaustavimo rat. Ljudi su me i dalje gledali kao da sam luda jer rata nije bilo u Srbiji. Posle sam izašla na Terazijску česmu, tamo je bilo samo nas pet šest, nisam odustajala koliko god nas ima. Dečak od 14 godina, brat mu je bio u armiji, krenuo je za mnom. Krenule su i te žene. Vikala sam prolaznicima da nam se priključe. Kada sam došla do Skupštine Srbije bilo je kasno. Navalili smo na vrata, oni nisu puštali. Mislili su da samo mene puste jer sam tu radila. Mene su pustili i ja sam ušla u Skupštinu. Ja ne znam šta je bilo sa drugim ženama. Meni je bilo važno da ja uđem i kažem. To mi znači jer sam nešto uradila. Ja bih bacila bombu na Skupštinu da to nisam uradila.

Kada sam ušla u salu Skupštine, tamo su bili funkcioneri... Prošla sam pored govornice. Bata je rekao da ulaze žene. Neki opozicioni poslanik je stajao za govornicom, njega sam odgurnula, opsovala i rekla da nam deca ginu a oni pričaju o benzinu. Ja sam u tom trenutku nekog udarila kišobranom, ali se ja toga ne sećam. U tom momentu ostali su ušli i oni koji su pušteni ili provalili sa svih strana. Rulja je navalila. Niko nikog više nije čuo. Svi su hteli za govornicu. I poslanici i oni koji su ušli. Izgubila sam glas. Molila sam Mićunovića da izađe i umesto mene kaže da nećemo da se razilazimo dok se vojska ne vrati u svoje kasarne. Nisam želela da dam svoje ime jer sam se plašila da će mi sina poslati u prve redove. U tom metežu uleteli su Komnenić i Danine sestre. Rekli su mi da ja odem da tražim da se Milošević smeni. Rekla sam da ne zovu Miloševića, on je našu decu poslao u rat. U međuvremenu došao je čovek iz obezbeđenja i preko razglaša govori da je u sali postavljena bomba i da napustimo salu dok oni ne pregledaju i da se posle vrate. Skočila sam za govornicu i rekla da je to laž. Muškarci su se odmah razbežali. To je bio stampedo. Ostale su samo žene. Okrenula sam se predsedništvu i rekla da me slušaju, ako 'budemo našli bombu ja vam garantujem da ću je ja pojesti'. Neko od opozicionih poslanika je rekao da se uvažavaju glasovi roditelja umesto poslanika jer su otišli. Iznenada se pojavila Nena Kunijević u dva noću sa morem fotoreportera, novinara. Rekla je da su spremljena kola da idemo u Sloveniju i Hrvatsku da vratimo našu decu. Žene su se sjatile. Ja sam vikala 'nemojte izlaziti, to je samo caka da nas izvedu iz Skupštine'. Niko me nije poslušao, ostala sam sama sa deset žena, još jednu noć i jedan dan. Tu su nas ispitivali za koga radimo, ko nas plaća.

Na kraju smo i mi otišle. Vratila sam svoga sina. Pozvala sam Nenu Kunijević. Ona je došla. Ona je vratila svoju decu. Zakazano je bilo kod Mesića, Bogićevića i Kostića u Federaciji. Ja nisam uopšte mogla da progovorim od nje, samo je ona pričala.

Dvadeset dana je produžen bio vojni rok. Deci smo poslali potvrde od fakulteta, da moraju da dođu da polažu ispite.

Mesića su smenili 31. avgusta 1991. On nije mogao ništa da uradi. Onda smo otišle kod Bogićevića. Ja sam imala hrabrosti da pričam. Rekla sam im da je moj sin bio u rovu i na tenku i da nije bio na odsustvu, treba da polaže ispit. Molila sam ga da ga vrati.

Treći je bio Branko Kostić. Izbacio je novinare. Rekao je da mi po svaku cenu moramo da zadržimo Jugoslaviju. Rekao je da ne mogu da vrate specijalnu jedinicu jer je on u tampon zoni. Ja sam rekla da ću da ih vratim.

Kada je došlo vreme 2. septembra, meni je sin rekao da su njihovu generaciju žrtvovali. Nisu im dali da dođu. Ja sam onda otišla u Generalštab sa ženama iz Bosne.

Mi smo rekly da neće da nam vrate decu, ja sam skočila, ne znam odakle mi snaga, izbacila sam sve njihove novinare. Onda mi je jedan rekao da su poništili tu odluku od 20 dana i moj sin se vratio. Oni su meni nudili prvo da će poslati helikopter po mog sina da on dođe. Rekla sam to njemu da će po njega doći, a on mi je rekao da ako ne izađu svi on se ne vraća. Ja sam tražila da se svi vrate i on se vratio.

Nisam sve ni ispričala. Sve manje pričam jer ne nailazim na razumevanje u okolini, svi me pljuju jer sam kao išla protiv Ustava, a tamo piše da je dužnost boriti se protiv i unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja. Sada me više ne interesuju prošlost i rat, ali želim da se nalogodavci nađu i da svi dobiju zasluženu kaznu.

Ja sam tako našla *Žene u crnom*, ja sama ne mogu ništa. Ja živim život drugih ljudi, ja svoj život nemam, ja živim od danas do sutra. Želim da mogu da budem zdrava. Do 2006. mi je bilo jako loše pa sam onda upoznala *Žene u crnom* i pokrenula sam se.

Kada: Mnoga djeca su bile žrtve režima. Organizatori zla su gurali djecu u rat, koja to nisu želela da idu u rat. Treba da imamo svijest da ustanemo protiv onoga ko je planirao, koji su iskoristili djecu. Ne treba da osuđujemo djecu.

Rada: U Hrvatskoj su žene tražile djecu iz JNA da ih se stavi u hrvatsku vojsku.

Nada, Zagreb: Ja sam ostala bez doma. Muž mi se razbolio. Djete mi se razbolelo kada su nas hrvatski časnici izbacili na ulicu, jer sam za njih bila četnikuša, a Hrvatska je bila i moja zemlja.

Zajednički sastanak potencijalnih svedokinja za Ženski sud: feministički pristup pravdi iz Srbije

Andrevlje, Fruška gora - 21/22/23. mart 2014.

Sastanku je prisustvovalo **38** žena iz sledećih gradova: Beograd, Novi Bečej, Dimitrovgrad, Novi Sad, Zagreb, Kruševac, Piroć, Leskovac, Šabac, Bela Reka, Kraljevo, Bar, Niš, Kotor, Priboj, a tri učesnice su bile iz Crne Gore (Bar i Kotor).

Program se sastojao iz sledećih segmenata:

- *Upoznavanje sa procesom organizovanja Ženskog suda - projekcija video spota o dosadašnjem procesu na regionalnom nivou* – moderatorke: Ljupka Kovačević i Staša Zajović

- *Ženska borba za mir i pravdu – međunarodna iskustva - iskustva iz Gvatemale i Indije* – predavači: Rada Iveković, filozofkinja, Pariz i Goran Fejić, (jugoslovenski diplomata do 1991. i funkcioner UN-a u penziji).

- „*Prečicom do pravde*“ (Shortcut to Justice) u trajanju od 41 minuta u režiji Daniel Burkholz/Daniela Burkholca i Sibille Fezer/Sybille Fezer, Nemačka, 2008.; ovaj dokumentarni film govori o iskustvu žena u njihovoj borbi za pravdu u zajednici.

- *Ja svedočim* – svedočenje žena o militarističkom, etničko/rasnom nasilju, kršenju radnih prava žena/rodno-seksualnom nasilju – u ratnom i postratnim periodu – koordinatorka Ljupka Kovačević, Anima, Kotor.

- *Projekcija kratkih filmova: Otpor žena prisilnoj mobilizaciji* (1992.): reportaža nemačke televizije Dojče Vele/Deutsche Welle (5.30 min.) - o otporu prisilnoj mobilizaciji u selu Trešnjevca/Vojvodina, napravljena u maju 1992. – govore žene iz Trešnjevca; *DW reportaža o ŽuC-u* (5.12 min.): reportaža nemačke televizije Dojče Vele o ženama u crnom, napravljena u maju 1992.; *Ukradena sloboda* (5 minuta): dokumentarni film o prisilnoj mobilizaciji izbeglica u Srbiji tokom 1995. godine uradio je Vojvođanski građanski centar/VGC 2013. a o poslednjem filmu su govorili Željko Stanetić i Jelena Ivanović, aktivisti VGC.

- *Evropa: kakva i za koga?* - predavač Goran Fejić, moderatorka je bila Ivana Vitas, ŽuC.

- *Ženski sud: pogled izvana i iz iznutra* – predavanje Rade Iveković a debatu je moderirala Staša Z.

- *„Prisustvo u javnom prostoru”* – radionica o javnom nastupu koordinirala *Dijana Milošević*, pozorišna rediteljka, Dah teatar, Beograd a moderatorka je bila *Marija Perković*, ŽuC.

- *Od žrtve do akterke mira i pravde* – radionica, koordinatorka *Ljupka Kovačević*

- *Dogovor o aktivnostima u narednom periodu i evaluacija*

Za ovaj sastanak je pripremljen i zbornik od tri teksta Rade Iveković.

Ljupka Kovačević: Jedan od scenarija ovog rada je da izaberemo svjedokinje i žene koje će biti ekspertkinje za ovu priliku. Možda bi danas mogle da svjedoče žene koje ranije nisu, ukoliko se dobro osećaju s tim. Žene koje nemaju iskustva ranijeg svjedočenja. Neke žene još nisu imale priliku da svjedoče javno. Koje su žene spremne da svjedoče?

Rosa Jakovljević: Ja to nikada nisam radila i želela bih da svjedočim, iako ne znam kako.

Ljupka Kovačević: Instrukcije će dobiti i svjedokinje i ekspertkinje. Nado, ti bi mogla da budeš ekspertkinja, jer si ranije svjedočila. Imamo i Senku koja će takođe biti ekspertkinja, jer ima iskustvo svjedočenja. Imamo šest svjedokinja i tri ekspertkinje.

Zadatak vas svjedokinja je da kratko kažete nešto o sebi i da se fokusirate što je moguće više na jedan događaj iz vašeg iskustva i da nam kažete kako ste se osjećale i kako je to uticalo na vaš život. Pokušajte da se usredsredite na nasilje koje vam se desilo i da nam to kažete. Imate deset minuta. Taj događaj svjedoči o nekom nasilju koje ste pretrpjele. Zadatak ekspertkinja je da slušaju svjedokinje i da nam posle kažu koje je nasilje bilo u toj priči i kakav je kontekst tog nasilja, da evidentiraju nasilje koje se desilo u toj priči. Ima šest svjedokinja. Neka se svaka ekspertkinja usredsredi na jedno svjedočenje. Danica i Goca - Nada, Binasa i Milijana - Senka, Borka i Rosa - Nadežda. Ne moramo da počnemo tim redom.

Svedočenja

Borka Vasić: Ja sam žrtva nasilja u porodici, koja se razvela i sada ću da kažem onaj najstrašniji mali segment koji nikada nisam rekla, iako sam par puta bila svedokinja. Moj muž je posle svakog mog maltretiranja i batiranja, uvek se zadovoljavao seksualno, protiv moje volje, zatvarajući mi usta i šamarajući me u tom činu. U tome je on sebi našao zadovoljstvo. Više sam puta mislila da ću umreti ispod njega. Nije mi dao da mrdnem, nisam smela ništa da kažem, nisam smela da otvorim oči i ti su trenuci za mene bili najupečatljiviji i to me i dan danas prati kroz snove i uvek gledam iza sebe kad hodam i to je ostavilo posledice. To je nervoza koju osećam. Možda sada mi je lakše što sam ovo sada rekla, da svi znaju. Bilo je još strašnih stvari. Terao me na bludne radnje gde ja nisam htela i to nije uspeo da uradi i tu sam bila jako bijena. Imala sam teške telesne posledice, ali sam to prevazišla. Razvela sam se od monstuma i zato preporučujem svim ženama koje god nešto imaju u sebi i kriju da je bolje da kažu. Vidim da je lakše reći ovo, jer kada поделиš misliš da je kraj tome. Biću mirnija sada, ipak neko zna jedan deo. Ima još i gorih stvari; možda ću prelomiti da kažem i to nekada, ali ovo me je noćas pratilo i bila sam celu noć s time to je to u dubini pozadi. Ne mogu više o tome.

Danica Pupovac: Ja ne mogu da pričam glasno, a već sam svjedočila pet-šest puta i lakše mi je da pročitam ono što sam napisala. Moje svjedočenje se svodi na jedan događaj.

Zovem se Danica Pupovac, izbjeglica iz Hrvatske. Ne želim da ističem svoju nacionalnu pripadnost, ali da pojasnim banalnost mog izbjegništva, ja sam Hrvatica, a izbjegla sam iz Hrvatske. Zašto sam izbjeglica, zato što sam udata za Srbina. Ono o čemu želim da svjedočim jeste sljedeće:

Živeći u Hrvatskoj, u gradu Zadru, kao mješoviti brak - imali smo razne vrste presije, kako u porodici, tako i u sredini, te odlučujemo da sa našom malom ćerkom napustimo Krajinu, put Beograda, da napravimo pasoše i da idemo za Kanadu.

Ono što mi se dešava 26. 12. 1994. godine jeste da, dolazeći na granični prelaz Rača u kasnim večernjim satima, zbog toga što sam Hrvatica, a mom ocu ime Ivan - brutalno me izvode iz autobusa.

Takvo poniženje, osjećaj niže vrednosti, diskriminaciju, nisam mogla ni da zamislim. Na carinskoj kućici je bilo jasno istaknuto objašnjenje: "NESRPSKOM STANOVNIŠTVU ZABRANJEN ULAZ U REPUBLIKU SRBIJU".

S velikom grubošću smo upućeni da je naša velika, neoprostiva greška to što smo kao dvije različitosti u braku.

Vratila sam se u Krajinu, te sa obećanjem policije iz Benkovca, ponovo krenula put Beograda 31. 12. 1994. Obećanje policije se ispostavilo kao lažno te sam doživjela isto.

Opet sam sa ćerkom izbačena iz autobusa na Rači, te su me s nepoznatim muškarcem vratili u Bosnu - tačnije u Bijeljino. Tada sam mislila da se moj život i život moje male ćerke tu završavaju.

Želim da svjedočim o ovom događaju, kako bi široke mase mogle da saznaju i za ovakve slučajeve.

Koja bi bila moja satisfakcija:

ŽELIM DA SRBIJA JAVNO PRIZNA KAKO SU MALTRETIRALI I PONIŽAVALI OSOBE DRUGE ETNIČKE PRIPADNOSTI - a svi smo mi rođeni različiti, nismo rođenjem mogli da biramo.

Rosa Jakovljević: Najteže što sam mogla da doživim jeste kada je moj muž otišao u rat u BiH. Tada su 73 od 300 domaćinstava pokupili iz našeg sela. On je otišao, ostalo je dvoje dece. Dragoljub je bio prva godina srednje škole, a Dragan je osam godina mlađi. Bio je drugi razred. On kad je otišao, majka je samo kukala da li će se vratiti, da li će se vratiti. Smirivala sam je, jer je majka, znala sam kako joj je, jer je majka. Ali nisam mogla da je razumem sve dok ja nisam izgubila svog sina. Razmišljala sam šta ću ja ako se on ne vrati, deca mala, nejak i nezrela, veliko domaćinstvo, kako će oni da rade, kada nisu naučili s mašinama, a moraju da rade, jer od toga žive i školuju se. Počela sam da padam u depresiju, imala sam glavobolju, imali smo neku poplavu. Mi nismo mogli da pijemo bunarsku vodu, jer je bila zagađena. Dotali su nam cisternu, pa sam išla po vodu. Razgovarala sam s jednim čovekom. Nisam znala kuda ću i šta ću, ali mi je on rekao da moram dalje zbog dece da živim, kako god da mi bude. On nije imao priliku ni da mi se javi. Pričao je da je Drina nosila mrtve ljude. Majke su se borile, plivale su iako nisu znale, da bi spasile svoju decu. Jednom se javio iz jedne prodavnice, ja sam plakala, rekla sam da mu majka kuka, da treba da se vrše, a da nemamo ko. Imali smo mašinu i Dragoljub je otišao i radio je to do pola noći. Plašila sam se da će ostati bez ruke i noge. Plašila sam se, ne znam kako sam to preživjela. Vratio se posle mesec dana. Ne znam kako sam to preživjela. Hvala bogu, ostao je živ.

Sljedeća trauma je bila još veća i teža. Muž i dete se ne mogu porediti. Muža možeš naći a dete ne možeš, decu rađaš. Mi smo blizu Cera, koji je čuven od 1914. Tu je ogromna vojska bila i dan danas tu nešto postoji. Imali smo poljoprivrednu apoteku, koju je radio mlađi sin. Stariji sin je radio poljoprivredu, jer je voleo para, a tu nije bilo zarade. Tu je bio Dragan, bio je nepunoletan. Kurir je doneo poziv da Dragoljub ide na ratište kod Cera. Ja i dan danas sretnem tog čoveka, koji je morao to da nosi, ali mu zameram što mi nije rekao da će doći po njega. Ja nisam dala da ide, koliko njih ne ide. Rekla sam mu da ne može da ide, ali je moj muž rekao da mora, njegov drug nije, a on je otišao. Ja sam svaki dan i noć gledala kako taj Cer gori od bombardovanja i danju i noću. On je spavao u školi, u selu podno planine. Ja sam razmišljala da se po meni živ neće vratiti. Mi smo brali jagode, bilo je proleće, od muke, ne znam ni kako sam to radila, gde mi je bila snaga. Nešto me je držalo, pojma nemam. Kada ga puste on dođe. Pešice pet kilometara. On meni čeka mrak i ide sam tamo. Krajem maja i početkom juna je bilo najopasnije. Celu noć nisam spavala, mislila sam da je škola bombardovana i da su oni mrtvi. Bilo je skupo da se uvede telefon. Morao si za to da daš celu kravu. Sada je to lakše. Ja sam uzela imenik i počela da tražim, samo je četiri kuće imalo telefon. Nisam imala više nade, zvala sam, niko se nije javljao. Onda sam dobila jednu staricu, predstavila sam se ko sam i šta sam i da imam sina koji u školi spava, i šta se desilo noćas. Ona mi je rekla da ne brinem, da je škola čitava. Malo mi je laknulo. Pomislila sam da je i ona majka i da nema razloga da me laže. Preživjela sam i to, ali sam ponovo upala u depresiju. Ne krijem. Sve se to završilo.

Vuk Tufegdžić, vojni sudija, celo društvo, celo selo, sve je zvao da vidi ko je bolesnik, da ocrni Dragana da je on bio bolestan. Odneo je moj karton sa psihijatrije. Ja sam posle toga išla. Šest nedelja pošto je Dragan poginuo. Samo sam pila tablete. Znala sam da neću moći da živim. Mi smo davali daću posle šest nedelja dok duša još ide. Ja odem malo na pregled i da malo pričam, ali mog kartona nema. Doktorka mi kaže da je taj karton odnet u Beograd da se dokaže. Neka, ja imam dokaz da sam lečena. Ima razloga za to. Ona mi je otvorila drugi karton. Nikada nisam više išla, kada se karton vratio, žao mi je što ga nisam pocepala. Ja to mogu sada da uradim. Sestra moja to dobro zna. Sve me je bolelo. Koliko mi je teško što ga nema, toliko mi je teže što sam ga dala u smrt. Svi mi kažu da grešim što tako mislim, ali ja mislim da ne grešim, zato što on nije voleo vojsku. To je tuga i to me mnogo boli. Otac nije bio strog, nisu nikada dobili batine, dovoljan je bio očev pogled. On nikada nije pokušao da on ne ide u vojsku, a mogli smo. Imali smo i ljude i para, i to mi je mnogo žao što sam ga izgubila. Ne znam ni da li bih mogla da gledam kasetu sa njegovog ispraćaja. Tako sam vaspitana da bude zadnja reč muška. Tako je u toj kući gde sam sada. Bio je mir i bio je u Beogradu i tako da sam to znala, ja bih stala pred Krgu i generale i rekla da mene ubiju, ako morate Dragana, da se ne bih ubila sama, ili bih otišla i rekla pustite mi dete.

Sve me boli, ali me najviše boli što se priča da su oni razoružani i sa njihovim puškama ubijeni, da su ih ocrnili da su se međusobno ubili. Teško je smrti gledati u oči, bolje je kada te ubiju s leđa. A ubijeni su iz zasede. Oni su pucali u njih.

Kada je bila zakletva i posle, mnogo je bila teška obuka, on je zvao i rekao da su svi koji su mogli otišli. Rekao mi je to na telefon. Ja sam to rekla mužu, a on ništa nije uradio. I to me mnogo boli. Rekla sam mu, Dragane sine, kriva je majka što nije mogla ništa da uradi. Da te vrati. Moja se reč nije važila. To zameram sama sebi. Ja tome nisam mogla ništa. Na grobu svaki put ga molim za oprostaj. Kada je rađena ekshumacija, bilo nas je puno, oni su dolazili, mi nismo im dali, nisu mogli da to radie bez našeg odobrenja. Oni su drugi put otišli sami. Jedan čovek nam je javio da su vojska i policija na groblju. Rekla sam, Janko šta čekaš. Rekla sam da kod nas može sve, a da niko ne reaguje. Otišli smo, ali oni nisu ništa dirali. Od 10 do 11 sati smo se borili da ne damo da se on vadi. To je bilo tri nedelje posle pogibije. Ja sam vrištala, čulo me celo selo. Vikala sam da to ne može da se radi. Prepirali smo se mnogo dugo. Ta je traka bila možda jedan hektar oko groblja. Na svakih pet metara vojnik i policajac. Mi smo pretili celim selom da nećemo dati da se Dragan dira. Imam osam razreda škole. Božo Prelević je nama prišao i rekao da ga oni ne mogu dirati bez našeg odobrenja. On je odabran da vodi slučaj, da li su se međusobno ubili, ili je bila treća osoba. Vojska je nama odobrila nezavisnu komisiju. On je rekao da zna da nam je teško i da ne dozvolimo da se kaže da je naš sin bio ubica. I roditelji u Paraćinu su odobrili. U 12 sati je bila počela ekshumacija. Ja sam gledala. Doktorica mi je rekla da ne gledam, jer Dragan posle tri nedelje nije bio onako kao pre. Razmišljala sam, ali sam je ipak poslušala. Svi su se pokupili, ostali su samo oni koji su trebali da ga vade, i moj muž i brat od tetke. To je trajalo od 12 do 16 časova. Posle sat vremena, nešto je toliko puklo. Mi smo mislili da, kada su izvadili Dragana, da je Janko imao i bacio bombu. On je bio pribran. Jaka ličnost, bez tableta za smirenje. To je na Ceru vojska pucala. Oni su rekli da je završeno. Kod nas je običaj da se drži opelo. Meni su preporučili da se to uradi i kada ga izvade i sahrane ponovo. Zvala sam ali nikoga nisam dobila. Kada sam ga dobila, mi smo to završili. Posle je u medijima bilo puno. To Staša, Ljilja, Violeta i Miloš znaju. Oni su uradili arhivu i to će da ostane za sećanje. Meni se već jedna kuća ugasila. Samo mi je ostalo pitanje "zašto" i tolike godine samo "zašto". Oni su ga sahranili, vojska je došla, ja da sam znala, ni jednog oficira ne bih primila u dvorište. Ne znam odakle mi tolika snaga. Počela sam nešto da pišem, ali sam prestala, ali kada skupim snage, počecu ja ponovo. Nikada nisu došli da obeleže godišnjicu. Niko nam se nikada nije obratio. Janko će se boriti za pravdu i istinu i teraće sve dokle bude imao snage. On neće stati. Da nije bilo oca, ne bi toliko bilo u javnosti. Ceo svet to zna. Mi ćemo pomoći ovoj deci koja su ostala koliko budemo mogli. Mi idemo našem detetu na groblje kad god možemo.

Binasa Džigal: Posle ovoga ja mislim da je moj problem bio beznačajan. Ja dolazim iz Priboja, malog gradića sa granice iz BiH. Događaji su se najviše događali 1993. kada je bila najveća inflacija. Radila sam u FAP-u koji je bio dislociran jedno 10 km od grada. Prolazilo se kroz BiH. Živela sam jedan mali ljudski život. A u Priboju su se, baš zbog granice, dešavala česta ubistva, otmice radnika, putnika iz voza. Živeli smo ni mir ni rat. Nije rat, ali je rat svakodnevno. Naš ključni događaj za deo radnika muslimanske nacionalnosti je bio 1. april 1993. Mi nismo mogli ući u Bosnu, ali smo morali tako da idemo. Bili smo na neplaćenom, sve dok mu nije palo na pamet da nas pozove. Razmišljali smo da li da idemo ili ne. Ako ideš, ti rizikuješ da izgubiš glavu. Sedam dana posle otmice u Štrpcima desio se taj poziv. Imala sam dete od sedam i tri godine i ti moraš da ideš. Ja sam se tu rodila. Tu su mi rođeni i deda i praded. Nisam htela nikud da odem. Otišla sam pred fabriku i tu smo morali prvi put da se mi nacionalno odvojimo. Stajali smo 200 ljudi, svi prolaze, mi ne možemo ući u fabriku, tu sam provela ceo život, a naše kolege idu kasnije i normalno ulaze. A mi idemo sami. Tako smo bili organizovani da se ne srećemo s kolegama s kojima radimo. Jednog dana smo ulazili na jednu kapiju, a naše kolege na drugu. Jednom portir nije hteo da nam da ključ, pa smo čekali na kiši, a kada ga je doneo to je bio trenutak kada su naše kolege došle. To je bio aparthejd. Bila je to tišina smrti. Kao da se nikada nismo sreli. Plašili smo se jer nismo znali šta može da nam se desi, hoće li nas tući ili će nam sutra staviti trake. Došla sam na radno mesto i većina s nama nije htela da pije kafu. Šta se to desilo preko noći? To je bio kao dogovor. Mi smo išli peške posle celog dana rada, a oni autobusom. Tu gorčinu koju sam tada osetila, tog dana, nešto se u meni prelomilo. Pitam se kako sam doživela da budem tako ponižena. Svakog dana sam morala da nosim ličnu kartu u fabriku u kojoj sam provela život. Ja nisam htela da odem, ali su danas otišla moja deca i ja se pitam šta sam to radila ovolike godine. Meni nije naneto zlo s nepoznate strane. Komandant garnizona nas je upozoravao da ne dolazimo. Ali direktor je to smislio, bio je funkcioner SPS-a. On je bio poznato lice, živio je s nama. Vidoje Pijevčanin. Moram da mu kažem ime, jer to mora da se zna. Meni je bitno da se to zna. Ja sam pokušavala da, dok je profesor Dimitrijević dolazio na neke sastanke u Priboj, govorila sam o tome. Muškarci su otišli odmah s posla, jer su se plašili za život, a žene su ostale kako bi prehranile porodice. U Priboju SPS nikada nije sišao sa vlasti. Uvek su bili u vlasti. On se obogatio, i posle je napravio crkvu. To sam dužna prvo sebi i svojoj djeci, da javno kažem šta im je majka preživjela. Ja nikada ne pravim razliku, i nikada nisam omrzla sve ljude, nego samo one po imenu i prezimenu, drugi su mi kao što su bili.

Milijana: Ja dolazim iz Lebane, pored Leskovca manje mesto. To se dešavalo sve sa ratovima. Suprug i ja smo 9. novembra 1991. išli pešaka iz grada, kući se vraćali. Na nas je naleteo automobil, vozač sa 2,8 promila alkohola u krvi, udario nas je i naneo nam teške telesne povrede. Udario direktno mog supruga, ja sam njega držala za ruku i dobila sam teške povrede sa prelomima i iščašenjima da bi on 12. decembra dobio poziv da mora da se javi vojnom odseku. Počele su pretnje da mora da se javi ili će biti uhapšen. On je poneo svu dokumentaciju. Nismo verovali da će jedna osoba otići tamo sa takvim povredama. On je odvežen sa još 100 ljudi, a nismo znali gde. Ja sam imala terapiju i morala sam da se lečim. Imala sam malu decu, njima je bilo teško. U školi su pisali teške teme, nezgodne. Posle 90 dana je on došao kući. Tamo gde su bili smešteni, nikada nije želeo da priča o tome, bilo mu je teško i neshvatljivo. U kući u kojoj se to desilo, bila je neka situacija slična našoj porodici. Bili su tragovi te porodice. I to mu je donosilo još više da bude nervozan. Nije hteo ništa da priča. Čulo se od drugih ljudi koji su tamo bili. Onda se predao alkoholu, pa smo se svi morali boriti. Kada smo se izborili i stabilizovali, došlo je bombardovanje 1999, preko noći su došli da pakupe našeg sina. Moj suprug je to teško podneo, jer je znao kako je to. Počeo je da udara glavom o zid. Ako ne ode u rat, biće priveden. On mi je rekao da ne može

da zamisli da puca u čoveka. Bilo je bombardovanje, nismo znali šta se dešava. Nismo imali informacije ko je živ a ko nije. Desilo se da tamo slavi rođendan. Mesec dana posle toga, kada je on bio već tamo, policija je došla kod nas na vrata da ga privedu. Mi smo pomislili na najgore situacije. Ti ljudi su bili mladi i nama su se izvinili. Nismo bili jedina porodica kojoj su kucali na vrata i privodili. Nama je bilo jako teško. Nije se znalo gde je i šta je. Kada je bombardovanje prestalo, kod sina se osećala nervoza, ni on nije hteo da priča. Ovo što ja pričam je moja volja, a ne njihova.

Gordana: Ja sam Goca iz Beograda i ja sam transrodna osoba. Moja priča je vrlo specifična po pitanju svega, kad pogledam, ne može se meriti sa ovim. Ali kao transrodna osoba u društvu sam uvek odudarala u smislu izgleda, ponašanja. Ceo neki život se sveo na to da trebaš preživeti, a ostati normalan u celoj toj priči, prvenstveno zato što se u tom životu boriš sa sobom. Društvo te navede da pomisliš najgore o sebi i tu je onda bilo najrazličitijih situacija, razmišljala sam o samoubistvu. Ali sam nekako opstala. Ono što ja želim da ispričam, slušajući sve ovo, jako sam razmišljala hoću ili ne govoriti. To su neke stvari koje neko ne bi rekao, ali sticajem okolnosti, samim tim što sam transrodna osoba, možda neki nisu upoznati, mnoge osobe mog kova su prinuđene da rade seks rad, prinuđene su da rade stvari koje su im jednostavno potrebne da bi preživele. Sticajem okolnosti sa sobom sam imala sestričinu, devojčicu od moje sestre rođene, koja se preudala. Izrodila drugu decu. Bilo je pitanje da li će to dete ići u dom ili ne. Ja neshvaćena, totalno sluđena, uzbuđena, nisam znala gde se nalazim, preuzela sam odgovornost za to dete, dobila sam starateljstvo, ne znam kojim čudom. Ja sam iz malog mesta, Velike Plane, ali sam se preselila u Beograd, zato što me ta okolina gušila, nisam bila slobodna. Nisam želela da se to desi tom detetu. Neki moj prvi uvid u celoj toj priči jeste da radim u gej klubu. Sticajem okolnosti, tu je bilo osoblje, obezbeđenje, znalo se za obezbeđenje da su makroi, koji su vrebali manje stabilne osobe. Nisam bila manje stabilna, ali sam bila izopštena i samim tim manje stabilna. Zaposlila sam se u tom klubu. Sa osobljem sam se kao družila. Jedan od njih je ušao u moj život malo više i promenio mi život preko noći. Neko će reći da nisam morala, možda i nisam morala. Ne znam. To pitanje sebi postavljam celog života, ali mi se učinilo da je to u tom trenutku idealno da prevaziđem neke teškoće. Zašto ovo sve pričam? U smislu, nemajući izbor da radim kao seks radnik, tu smo na udaru svakakvih manijaka i nasilničkih budala, što od policije što od klijenata. Ako ste mislili da ću sada da pričam o klijentima, neću, upravo ću pričati o policiji koja stoji iza svoje značke, koristi svoju moć da bi radila neke stvari koje su van svake pameti u svakom pogledu. To sam htela da vam ispričam.

Sticajem okolnosti, radila sam u stanu, radi se preko oglasa, dotična ličnost je došla kod mene. Bio je malo krupniji. Nekako smo ušli u priču. Onog trenutka, kada je on pitao kolika je cena, ja sam rekla. U tom trenutku je on izvadio značku. Tu sam već bila u nebranom voću. Zakon o prostituciji ne postoji, nego se koristi član 14 - kršenje javnog reda i mira. Manje-više to. Desile su se situacije gde ja neću raditi, to je to, privedi me i gotova priča, međutim, njegova zamisao je bila drugačija. Te večeri, nakon što je izvadio značku, pozvao je još njih trojicu koji su bili u patrolnim kolima. On je bio u civilu. Celu tu noć sam bila s njima, gde su se izivljavali. Ovo je nešto što u životu nisam rekla, čak ni svojim prijateljima. Jedan mi je rasekao usnu. Sva sreća, moja Marina tada nije bila tu, spavala je kod drugarice. Sticajem okolnosti, kada se to radi, to je pola sata, sat, otprilike. Ne znam, ta noć mi je bila nešto najgore u životu. Ne znam zašto sada ovo pričam. Ja u suštini sebe nisam predstavila kao žrtvu, nisam žrtva, ne želim biti, ja sam to stoički preživela. Manje-više u tom trenutku moj život je to bio, upoznala sam neki život koji u životu nisam htela, ali sam morala. Mnogi govore da mi volimo seks rad, da uživamo u tome. Ja sam to radila da bih preživela. Izašla sam iz toga hvala bogu. Ja sam to radila da bih preživela, a oni su tu dolazili zbog seksa. Poenta cele te priče je da su oni dolazili mesec dana, ne zajedno, ali su dolazili redovno. Shvatila sam da sam ugrožena ja, da je ugrožena moja sestričina. Ja sam svoju sestričinu morala da sklonim kod nekih svojih prijatelja. Ona je tamo bila. Nisam mogla da zaradim da bih prešla u neki drugi stan. To je bilo strašno. Mesec dana su dolazili redovno i nisu plaćali naravno. Nebitno što nisu plaćali, to je bilo nešto što ja nisam želela a nisam mogla ništa da uradim. Kome da se obratim? Sticajem okolnosti moje drugarice su preživljavale svašta. Nisam imala kome da se obratim, morala sam da se oslonim na svoj instinkt i da nešto uradim. Taj mesec mi je bio najgori period mog života, jer nisam vodila računa ko će doći, ko neće. Samo sam želela da zaradim pare. Konačno sam skupila novac za novi stan. Tamo sam se preselila, Marina je ponovo bila sa mnom. Moja sestričina Marina nikada nije bila izložena tom radu i nikada to ne bih dozvolila. To dete je uvek moralo biti na prvom mestu. Ali sam od tada počela da vodim računa koga puštam u stan, od tada sam uvek prvo tražila sliku, vrlo sam bila obazriva u tom pogledu. Hoću da kažem zašto sam ovo ispričala. To je možda nešto najgore, nisam ovo želela da ispričam, nije me ni sramota. Nekada si osuđen da radiš neke stvari, a niko te ne pita kako ti je, niko te ne pita jer ti treba nešto, znaju samo da osuđuju, da te potcene i da te diskriminišu celog života, svakodnevno. Svakodnevno se pravdam i muka mi je od toga. Hoću da kažem da to nikada nisam tužila ni prijavila, jer policija ima tu moć da može da radi šta i kako hoće. Moja reč bi bila beznačajna u ovom trenutku definitivno. Meni je žao ako sam nekoga sada poremetila, jer moja je priča čudna i drugačija i verujem da ovo više nikada ne bih rekla, ne znam zašto sam to sada rekla.

Ekspertkinje

Nada Dabić: Ja sam pratila Daničino i Gocino svedočenje.

Gocina priča: Kod Goce je potpuno jasno i očigledno da je seksualno nasilje, odvajam sada diskriminaciju kod tebe, zbog tvog opredeljenja. Osećaj bespomoćnosti da nad tobom nasilje vrše pripadnici institucije koja treba da te zaštiti. Ta bespomoćnost je najteža. Ovde je mnogo nas koje su imale razna iskustva nasilja i nosimo svoje traume sa sobom. Znam da to nikada nećeš preboleti. Jedino razgovori sa drugaricama u sigurnom prostoru će ti olakšati u životu. Hvala ti na hrabrosti da to izneseš. Kontekst jeste seksualno nasilje, ali je najteže što su to radile osobe institucije koje treba da zaštite svakog građanina i građanku, i to je ono s čim se mi suočavamo. Ne možemo da tražimo zaštitu institucija jer su institucije države te koje vrše nasilje nad nama.

Danicina priča: kao moja dugogodišnja drugarica, za koju neke stvari znam, a neke ne. Dolazimo do etničkog nasilja. To je ta priča. Obe

drugarice imaju nasilje od pripadnika institucija. Zato smo mi bespomoćne.

Senka Rastoder: Ja sam pratila Binasu i Milijanu. Nasilje pokazuje da je bezvremeno i da nema stroge granice između vrsta nasilja. Sve priče govore o više vrsta nasilja koje se dešavaju u isto vreme.

Binasina priča: Čutnja koja ubija, špalir kroz koji smo mi prolazili. To je najveći stepen ponižavanja ljudi, straha, pobijanja ljudskosti. Tu se prepliće etničko nasilje koje ima dimenziju političkog, kroz ekonomsko nasilje. Dešava se u ratnom vremenu koje uvek govori o tome da smo uvek mi koji vodimo rat u pravu, uvek su krivi oni koji su napadnuti. Svi smo mi ljudska bića koja stradamo u svakom slučaju.

Milijanina priča: Ona je doživela nasilje koje se naziva prisilna mobilizacija, prvo muža. Oni obojica su toliko traumatizovani da su to sakrili negde duboko u sebi i da o tome ne mogu i ne žele da pričaju. Ona se sve vreme nosila s njihovom mukom, ali je htela da svjedoči da je bilo mnogo prisilne mobilizacije u Srbiji i Crnoj Gori. Ona je prvo morala da se izbori sa strahom od prisilne mobilizacije svog muža i svog djeteta. Takođe, i jedan i drugi su prolazili svoju krizu. Pečat ovog svjedočenja je da je ona morala da bude hrabra za obojicu, a niko je nije pitao kako se ona osjeća i kako izlazi na kraj s tim što se njoj dješavalo.

Nadežda Kostić: Ja sam pratila Rosino i Borkino svedočenje.

Rosina priča: Ona svedoči kao supruga i kao majka o svojim teškim traumama koje je preživela. Mobilizacijom supruga za rat u BiH, ona ostaje sama sa svojim sinovima, da brine o svemu i da vodi brigu o velikom imanju. Na njoj je velika odgovornost, suočava se s teškom situacijom, kako se izboriti sa svim situacijama. Svekrva je svakog dana plakala, a ona nije mogla da shvati kako je to kada dete odlazi, kako to majka preživljava. Kasnije se ona s tim suočila kao majka starijeg sina koji odlazi na planinu Cer da brani neke vojne objekte. Da se suočava s teškim traumama od danonoćnog bombardovanja, da li će joj se sin vratiti. To je nasilje institucija koje su vršile nad nama. Prisilna mobilizacija kao prvo. Stariji sin se vraća i kada se završe ratna dešavanja, dolazi kao neki mirnodopski period. Stiže poziv za služenje vojnog roka mlađeg sina. Iako već traumatizovana i pod depresijom, teškom mukom nalazi snage da tog sina isprati u vojsku, da bi tada doživela jedno iskustvo, za koje nemam reči da iskažem, majke koja je izgubila sina u nekom postratnom periodu. Njen sin biva ubijen u Topčideru kao gardista, od strane vojske, institucije, zato što je video nešto što nije smeo da vidi. Njenog sina potom ponovo ubijaju samim tim što negiraju zločin koji su učinili. Negiraju zbog toga što se plaše da se ne sazna istina o tome šta je njen sin video. To ne može da se opiše rečima kroz šta je Rosa prošla i šta je doživela i kako se s time nosi. Ja mogu samo da joj odam priznanje za snagu koju nalazi, boreći se za istinu o tome šta se dogodilo njenom sinu. Strašno je šta institucije čine da zataškaju šta se desilo, ali je Rosina snaga borbe ogromna. Ja verujem u to da neće prestati dok se istina ne sazna. Svi mi joj dajemo podršku u svemu tome. Nemam reči, potrešena sam kao da se to dešavalo meni.

Borkina priča: žena za koju znam da ima jaka traumatična iskustva. Nasilje u braku. Silovanje. Fizičko nasilje. To je isto tako teško iskustvo kroz koje je ona prošla. Nasilje je dovelo do teških trauma iz kojih proizilaze tuga, strah, beznađe, poniženje i to je ostavilo mnogo tragova i na njeno zdravlje. Ali je ona uspela da se razvede od nasilnika i da krene nekim novim putem, a to je njen put aktivizma kome se ja divim. Ja joj se zahvaljujem što je smogla snage da se nosi i da se bori i što je veoma aktivna u mirovnom i ženskom pokretu.

Ljupka Kovačević: Hvala svjedokinjama i hvala ekspertkinjama i sada bih pitala da li ima neko nešto da doda ovome što su govorile ekspertkinje.

Snežana Obrenović: Ne znam koliko će ta reč biti dovoljna, ali hvala mojim drugaricama što su podelile sa mnom i sa ostalima, sa nama svima najteža iskustva. Ja osećam potrebu sada da vam kažem da se decenijama stidim države u kojoj živim. Posle vašeg svedočenja, sramota se samo uvećava. Verovatno ću umreti u ovoj zemlji stideći se. Stideći se države, njenih predstavnika, i stideći se države koja serijski neoliberalno proizvodi zločine nad svojim narodom. Mogu samo da pretpostavim da je počinila mnogo više ciljano, smišljeno, planirano organizovano zločine nad ostalim narodima, nacijama, verama, na prostoru bivše Jugoslavije, ako je mogla ovakve zločine da počinu nad svojim građanima. Svaki zločin koji vam je učinjen je jednako težak iako je po sadržaju različit i ja saosećam sa vama. Duboko me je stid što pripadam ovome kome pripadam, ne želim da se isključim, nego želim da preuzmem odgovornost. Veoma mi je teško što nisam mogla da učinim nešto, jer je država u meri u kojoj je proizvodila zločine, proizvodila nekažnjivost zločina. Počevši od Borke, nekažnjivost se ogleda u tome što naši zakonodavni okviri dozvoljavaju muževima i partnerima da svojim ženama, suprugama čine seksualno zlostavljanje, silovanje, prevodeći to u bračnu dužnost žene. Teško mi je zbog iskustva svih žena koje su preživele silovanje, s kojima radim na SOS telefonu. Najčešće žene bivaju sprečene u tužilaštvu, kada se odvaže da prijave silovanje u braku. Ko zna koliko će reformi trebati državi da svim ženama vratimo dostojanstvo koje im je oduzeto. Mnogo mi je teško Roso što je po ko zna koji put tvoj sin žrtvovan u ime države i zaštite njenog navodnog ugleda. Binasu, razumem te i razumem tvoja osećanja da si kao u nekoj vrsti koncentracionog logora u svojoj zemlji. Naša nova prijateljica koja je preživela državno organizovani zločin prisilne mobilizacije. Moja nova i veoma draga prijateljica Goca, hvala što je podelila sa nama ono što je na teritoriji Srbije prekršaj. Država Srbija još uvek štiti one koje treba inkriminisati. Danice, znam da je nesrpskom stanovništvu u Srbiji je teško, jer u Kraljevu imam prijateljice muslimanke, koje ni dan-danas ne mogu da se tako izjasne.

Lidija Radičević: Uključena sam u celu ovu priču od početka sa željom da budem svedokinja. Sve vreme imam jedan problem, moje psihičko stanje u trenutku kada osvešćujem sećanje. Ja živim, i do kraja života ću da živim s posledicama koje je doneo rat. Vrlo mi je potrebna neka terapija. Ubacivanje u osvešćivanje u sebi posledice rata i slušanje drugih je toliko teško, mislim da ne postoji ni jedna od nas da je spremna na to. Ja se bez obzira na sve, ne stidim svoje zemlje i mislim da u svim zemljama postoji ovakva vrsta presije od strane moćnika koji u tom trenutku

vode zemlju. Mi ni u najluđim snovima ne možemo da znamo ni da pretpostavimo kolike su posledice rata na sve nas. Mi toga nismo ni svesni.

Svenka Savić: Naše su studentkinje došle da čuju problematiku koja bi mogla da postane predmet istraživanja na akademskom nivou. Ne samo da nam trebaju radionice nego nam je potrebno da sve ovo uđe u akademsku zajednicu.

Ljupka Kovačević: Kako se osjećate svedokinje sada?

Goca: Meni je čudno, kao da sam otkrila svoju najcrnju tamnu stranu. Ovo čak ni moje dete ne zna, niti bih ikada rekla. Čini mi se da me ovo pogodilo više sada nego onda. Zato što sam navikla da kroz život idem uspravno. Sva ta neka dešavanja koja su mi se dešavala sam sklanjala iza. Osećam se kao žrtva, ali nisam žrtva i ne želim biti žrtva. Otkrila sam slabost, ali se osećam jakom. Plačem jer me više pogodilo sada nego onda.

Danica Pupovac: Ja se navikavam na ovo svedočenje. Iskreno, nije lako. Navikavam se i osećam veću slobodu da mogu da govorim. Ranije sam razmišljala šta će moje drugarice reći na to. Da li je to bitno ili ne. Što više puta govorim, sve mi je lakše. Imam tremu kada nakupim priče svojih drugarica. Ne volim da budem poslednja, nego prva.

Milijana: Ja sam uznemirena jer me moja priča podsetila na bombardovanje, kada je poginulo deset mladih ljudi u jedinici moga sina. Mi tada nismo znali šta je sa detetom. Ne osećam se dobro.

Binasa Džigal: Ja osećam zadovoljstvo što počinjem da pričam priču u jednom malom krugu, iako nisam nikada prestala. Posledice imam. Idem na terapiju, ja sam imala padove. Doktorka mi je rekla da ja moram da počnem da govorim o tome šta je bilo. Negde ću ja imati priliku da stavim to na papir da se zna. Mislila sa da se to nikada neće dešavati. Osetila sam polet 2000. A sada je na vlast došao čovek koji nam je pretio da će ubiti sto muslimana. Još dok nisam upoznala Rosu, puno sam pratila njen slučaj. Veličina žene koja je izgubila dete je kada je rekla je da sve žene treba da razmisle da li će slati svoju decu u vojsku. Ona je bila svesna i ženama je rekla dobru poruku šta da rade.

Rosa Jakovljević: Osećam se teško, osećam teret u srcu zbog onoga što sam ispričala. Drago mi je jer su čuli oni koji nisu znači sav slučaj. Ja sam ponosna što sam ga imala onakvog kakvog sam ga imala, ali sam ga izgubila.

Borka Vasić: Osećam se mnogo bolje, jer sam nešto presekla u životu. Razvela sam se posle svega, ali nisam zadovoljna državnim institucijama. Mi se obraćamo državnim institucijama da nam pomognu, ali nam one ne pomažu. Osećala sam se diskriminisanom na nacionalnoj osnovi. Meni su rekli da oni nemaju smeštaj za mene, da moram da idem među svoje pod most, da se bavim sekundarnim sirovinama. Niko nije želeo da mi pomogne. Iz ženskog centra su mi mnogo pomogli, imala sam psihološke razgovore. Sada mi je važno da se ostvari Ženski sud, ja živim za taj dan i molim sve žene da prenose ovakve stvari, da ne drže u sebi, nego da javno kažu i da prstom upremu u državne organe. Važno je sve ovo što mi pričamo u grupi. Mi ovo moramo da kažemo. Ja imam još puno toga da kažem i to ću jednom da uradim. To su strašne stvari i ja ne verujem da sam to doživela, ali drugi put.

Ljupka Kovačević: Mi smo završile ovaj krug. Ako neko iz grupe ima potrebu da ispriča nešto što nije rekao, može da priča sa mnom i sa Ervinom popodne. Sada ćemo da ustanemo i nešto da kažemo osobi pored nas. Ja ću da kažem Senki i ona će prenositi dalje i tako redom: drago mi je što sam danas bila sa tobom. Nadamo se da ćemo ponovo svi biti zajedno.

Predavanje: Ženski sud: pogled izvana i iz iznutra

22. mart 2014.

Predavačica: Rada Iveković, filozofkinja i aktivistkinja, Pariz

Moderatorka: Staša Zajović

(Diskusija nakon predavanja Rade Iveković)

O kvalitetu znanja (razlika o načinu i sadržaju prenošenja znanja)

Diskusija koja se razvila nakon predavanja Rade Iveković, a ticala se kvaliteta znanja, a u vezi sa idejom alternativne istorije, ženskih iskustva i samog ŽS, možda bi se mogla sumirati u sledećim stavkama:

Nijedno znanje nije definitivno, njegova fluidnost (Rada I.), upravo zbog toga, daleko više iziskuje fokus na NAČIN prenošenja znanja, nego na sam sadržaj znanja (nehijerarhijsko mišljenje, kritičko mišljenje, radije nego naučene

- **definicije, primeri mogu ići jednako iz problema fizike kao i društvenih nauka čija se sadržaji produbljuju, ili radikalno menjaju tokom istorije),**
- **rascep između subjekta (koji saznaje) i objekta (koji se saznaje) stvara i druge podele - teorije i prakse, eksploataciju i sl. Misлити subejkt zajedno sa objektom, ne znači da je subjekt (čovek) progutao svet oko sebe (da je znanje subjektivno, a time i relativno), već da je svestan da je deo sveta, a ne da je suprotstavljen svetu, i samim tim, ima odgovornost i prema sebi i prema svetu,**
- **odbijanjem ove nametnute hijerarhije iz zapadne kulture (subjekt koji je nadređen objektu), i iskustvo ulazi legitimno u sistem znanja,**
- **Snaga prenetog (svedočenja) dolazi iz proživljenog, iskustvenog (Senka R.)**

Rada Iveković: Važna je kvaliteta i način prenošenja znanja. Kroz način prenošenja, u institucionalnim i akademskim sredinama prenosi se hijerarhija. Ja sam život provela na univerzitetima i tamo mi je uvijek bilo nelagodno, naročito kada sam bila mlada i nesigurna. Muškarci mojih godina, moje kolege su se pravili pametniji i ja sam mislila da su pametniji.

Svako znanje nije definitivno. Moramo shvatiti fluidnost znanja i prihvatiti je. Te definitivne rečenice vrlo često čujete kada ste žena. Izvan toga postoji i nešto drugo. *Ja sam se bavila indijskim i azijskim filozofijama i tamo se vrlo mnogo poklanja pažnja na način kako se prenosi znanje, a ne sadržaj, jer se on vremenom menja. To regulira odnose među ljudima.*

Svenka Savić: Jednu stvar mi možemo emocionalno da posedujemo, ali je bilo očigledno da žene koje su danas svedočile imaju snagu kojom su one nas ubedile da je njihovo znanje velikog kvaliteta. Kako preneti to ubeđivanje u javnom prostoru. Da li imaš neki način učenja svedočenja?

Senka Rastoder: Snaga prenetog proizilazi iz snage doživljenog i iskustvenog. Nije isto pričati o traumi koja se desila nama i nekom drugom.

Ervina Dabižinović: Mi se bavimo znanjem u nastajanju i cilj nam je promena postojećeg in izgled dosadašnjeg znanja. Tvrdokorne su pozicije dosadašnjeg znanja. Koji je to način u nastajanju. Koja je to metodologija u nastajanju?

Rada Iveković: Ja nemam recepte da vam odgovorim. To je važna tema u filozofiji. U zapadnoj filozofiji postoji jedna stvar od starine, koja se u modernitetu naglašava. Postoji subjekt, on je taj koji osmišljava osvaja, zaposjeda, popravlja, stvara objekt. Objekt je nešto izvan subjekta. Mi tom predmetu dajemo smisao ili formu. Time se u našoj zapadnoj civilizaciji svet cijepa na nešto radikalno što mi znamo da nije dobro. Mi znamo to iz iskustva ali iz ekologije. Čovjek ne može kao subjekt da tlači planetu zemlju jer ona ima svoj limit. Mi ćemo na kraju propasti zajedno sa njom. U konstrukciji znanja je isti odnos. Ja kao subjekt spoznajem svet i prirodu drugog čovjeka. Mi moramo tu matricu da popravimo. Mi ne bi trebali da pristajemo na rascjep subjekt objekt. Mi smo deo prirode. Duh ne treba da se dijeli od prirode. Druge kulture nezapadne su taj odnos mislile harmonično. Čovek kada misli sebe misli i prirodu. Naše nevolje idu iz toga kakav smo izgradili tip formatiranog znanja i to bi polako trebalo mijenjati. Ženska znanja su na dobrom putu.

Staša Zajović: Teorije i znanja koja nisu povezani sa iskustvom od toga nema niko koristi. Mi nismo nekada znali da pročitamo nešto što nije bilo povezano iskustveno i teorijsko. Mi smo bili generacija pseudosubjekta. Lično je političko to je važno da znamo.

XX: Znanje nije i ne može biti nikakva spoznaja ničeg objektivnog, ono je subjektivno. Da li je ovo o čemu govorimo subjektivno znanje?

Rada Iveković: Ne ne bih nikada ovo znanje koje nam je potrebno nazvala subjektivizacijom znanja. Bilo objekt, bilo subjekt, mi smo u binarnom modelu. To je jedna dihotomija koja ne valja i ja se ne mogu pozivati ni na subjekt ni na objekt. Ali mogu da se nadam da možemo ostvariti njihovo prožimanje. Ja sam učila zapadnu filozofiju koja kaže da je indijska filozofija nije filozofija nego religija, jer se ne razlikuje subjekt i objekt, i praksa i teorija je jedno. Praksa je ono o čemu mislimo. Postoje kulture gde ne postoji rascjep između teorije i prakse. Zapadni materijalizam ako je pametan, postoji u njemu svijest o tome da to mora ići zajedno. Tamo gdje ne postoji razlika između teorije i prakse to se ne zove filozofijom. Ne pravi se hijerarhija između teorije i prakse. Rascjep dolazi od nemogućnosti mišljenja tog dvoje zajedno. Ako je teorija bez iskustva onda je ona prazna i besmislena. To se može teoretizirati. To nije subjektivizacija znanja, ona je zatvaranje u subjekt što je neinteresantno jer ne omogućuje vezu s drugim.

Da li Ženski sud može da bude svojevrsna "Jugoslovenska komisija za istinu"?

Dileme koje su u vezi sa procesom organizovanja Ženskog suda tiču se, sa jedne strane, opasnosti od umanjivanja značajas samog procesa (kao razvijanja feminističkog pokreta) i/ili zanemarivanja samog ishoda (održavanje ŽS). Druga velika opasnost, po same organizatorke i učesnice direktno uključene u proces su - prevelika očekivanja.

U ohrabrujuće i dobre aspekte procesa, prema diskusiji koja je nastala, izdvaja se sledeće:

- **proces nije organizovala država, što ŽS čini "neutralnim u odnosu na ušančene stavove" (Rada I.)**
- **mnoštvenost perspektiva i mnoštvenost istina (koje omogućava proces ŽS, jer je organizovan odozdo, mimo države) jeste ono što odgovara stvarnosti (Rada I.)**
- **svedočenje o samom procesu koji nosi tu mnoštvenost perspektiva (razlike u pristupu, razumevanju, očekivanjima), kao i sama javna svedočenja, objavljena kroz knjigu (po uzoru na proces u Gvatemali) mogla bi da umanjii nerealna očekivanja učesnica/ka u procesu (Rada I.)**
- **"Nijedna knjiga nije definitivna" Rada Iveković**

Staša Zajović: Rada polaže velike nade kao i ja u Nirnberški sud. To je za mene jedna od najvažnijih tačaka jeste zločin protiv mira koji je netaknut u Haškom tribunalu. To je ukinut. Mi želimo da povratimo i da ustanovimo zločin protiv mira kao što je prisilna mobilizacija. Zašto ti misliš da ŽS može da bude zamena za svejugoslovensku komisiju i da obavlja njen posao? To je krupan zalogaj i ja mislim da mi to ne možemo iz više razloga. Komisija je državni posao, nju pokreću institucije. Mi time budimo nerealna i neprimerena i neodgovorna očekivanja kod naroda. Bilo je više pokušaja i oni su svi propali. REKOM nailazi na nepremostive prepreke. Države nisu odabrale svoje izazlanike i nisu potpisale. U zemlji gde se fokusiraju ljudi na jedno nije dobro, jer to dovodi do razočarenja. To je nerealno. ŽS ne može da bude komisija.

Rada Iveković: Ja mislim da jedino žene mogu da naprave nešto slično kao što su u nekim zemljama bile komisije. Sud može da bude neutralan u odnosu na sve ušančene stavove. Jedna komisija ne mora da bude državna, mislim da je dobro da ne bude državna. Za bivšu Jugoslaviju bi bila jedna komisija koja bi bila neutralna. To mogu da budu stručnjaci, intelektualci, aktivisti, žene, feministkinje, jedna emanacija društva, civilnog društva. Nešto što ne dolazi odozgo, nego ŽS treba da emanira iz mirovnih i feminističkih pokreta sa iskustvima i svedočanstvima. Ja mislim da to niko nego žene nije radio bolje i to niko nije radio.

Svenka Savić: Moje iskustvo sa jednog sastanka REKOM u Sarajevu. Tu su bila četiri popa iz četiri verske zajednice. Kada se radi u državnom ne možeš da izbegneš strukturu.

Staša Zajović: Ideju komisije je ljudima zgadio Koštunica.

Nela Pamuković: Mi možemo da se uporedimo sa REKOMom. Tu snagu imaju jedino države koje moraju napraviti neutralnu komisiju. Mi smo tri godine u okviru REKOMa da se bavi rodnom dimenzijom nasilja, ali smo vidjele da nema prostora za to.

XX: Ja sam član vladine komisije za zločine i otkrivanje masovnih grobnica ubijenih posle 1945. Ja sam jedina žena od 20 članova komisije. Sve inicijative države su osuđena na propast. Cilj komisije jeste da se napravi popis žrtava posle navodne pobede. Bila je jedna inicijativa da se sa spiska obrišu Nemci. Ja sam htela da izađem zbog toga, jer smatram da treba da se zločin individualizuje. Oni su se bojali da će oni tražiti oštetu. Mi imamo 50.000 imena koji su ubijeni. U isto vreme ista država je napravila komisiju za otkrivanje groba Draže Mihailovića. Isti je predsednik komisije, koja nije uradila ništa. Nismo se mogle sakupiti u toj komisiji. U našoj državi je svest na jako niskom nivou. U ovom društvu nema svesti da je napravljen zločin.

Senka Rastoder: Meni se javlja dilema i pitanje. Definisano je do sada jedan cilj, da se iz privatnog izađe u javni prostor. Nauka je pokazala rezultat svog racionalnog intelektualističkog gledanja, što ja mislim da je uslovno rečeno muško gledište. Postoji šansa i ženskog dela stanovništva koji uključuje ljubav i borbu za očuvanje života. Tu se dolazi do spora da se vidi do kakvog uticaja mi možemo da dođemo jer ŽS neće imati veze sa institucijom.

Goran Fejić: Kod tih ideja stvaranja komisija za istinu, imale su razna imena. Pitanje kredibiliteta onoga koji pokreće tu inicijativu i pitanje vremenitosti je važno. Kredibilitet se menja u vremenu. Institucije koje ulivaju najveće poverenje su vojska i crkva i to je strašno što se dešava u našim društvima. U međuvremenu je crkva postala tako jako kao je vlast. To je slučaj u Gvatemali.

Marija Perković: Bilo je jasno sa komisijom koja je htela da učini nešto od 1945, i jasno je da nije htela da se bavi Nemcima, jer su njima Nemci i dalje neprijatelji, ona je htela da vidi koliko su partizani ubili Srba. Pobeda nad fašizmom nije navodna. To je bolno što sam čula.

XX: U Bačkom Jarku smo imali 2.000 dece mlađe od godinu dana ubijene. U tom momentu govorim o navodnoj pobedi. Nezamislivo je da ovde država koja se izborila sa fašizmom da se toga stidi.

Snežana Obrenović: Ja sam radila neko istraživanje u Kraljevu poverenje u institucije, 2003. vojska, 2007. u crkvu, a 2009. se vraća poverenje u porodicu. Devet srednjih škola: najvažniji simboli su religijski. Ako smo mi bezbedniji danas, a ja se veoma nebezbedno osećam sa predsednikom države koji ima titulu četničkog vojvode. Sa ovom državnom strukturom koja je zločinačka ne mogu da očekujem neku komisiju za istorijsku istinu ukoliko nju ne pokrene civilno društvo.

Nadežda Kostić: Meni se sviđa da se napravi arhivska knjiga. Kako vi mislite da to treba prevesti na neki zajednički rečnik? Jedni govore jedno, drugi drugo.

Rada Iveković: Transkripti su važni ali se ne može objaviti tako jer se ne razume kontekst. To spada u stvar uredništva.

Ljupka Kovačević: Ova arhiva je čvrst zapis o dešavanju. ŽS je za mene polje nesigurnosti, gdje su nam važni principi, imamo zahtjev. Sve je polje nesigurnosti, nemamo oslonac. Naučene smo da mislimo u kategorijama gdje je cilj važan, gdje je rezultat znak da smo mi nešto radile. Mi nemamo neke riječe da nesigurnosti izrazimo, iako to osećamo u praksi. Mi smo naučene da mislimo tako i tako, a moje pitanje je kako da mislimo sada. Kako da većina ljudi izbegne očekivanja? Mi nemamo kategorije kroz koje ćemo misliti.

Rada Iveković: Ja nemam mudrost za sve. Ja sam predlagala da to dokumentirate jednom knjigom ili zbornikom. Ja sam čitala dva velika gvatemalska zbornika njihovih dvaju komisija. Činjenica da postoje zbornici i da to na internetu svako može da pročita je velika stvar. Ti njihovi zbornici su jako detaljni. Pojavljuju se svedočenja. Toga ima strašno mnogo. Nijedna knjiga nije definitivna knjiga. Svjedočiti o procesu je važno i to se može kroz činjenicu da se dolazi do različitih perspektiva. Mnoštvenost perspektiva svedoči o procesu. Mnoštvenost istine takođe. Vi i snimate. Imate zvučne zapise, imate video. To su tehnike na kojima vi radite. Ja ne vidim kontradikciju nego komplementarnost u radu.

Staša Zajović: Muči nas ravnoteža između cilja i sredstava rezultata i procesa. Ja volim i proces i rezultat. Važno je i jedno i drugo. Mi tu nemamo jednak pristup u OO. Izgubila se važnost procesa. Za nas je važno ono što kaže Gandhi i jedno i drugo. Mi smo izumele nove pristupe znanju. Ne može beskrajno da trajne iznurivanje. Mi imamo neraskidiv odnos kao između semena i drveta. Među nama ima razlike u OO ŽS.

Priredila: Marija Perković

Ženska borba za mir i pravdu – međunarodna iskustva - iskustva iz Gvatemale i Indije

Gvatemala: „*Nunca mas*“/Nikad više (1998.); Izveštaj Komisije za istorijsko razjašnjenje (1999.) - svedočenja žena i civilnog stanovništva o zločinima nakon građanskog rata u ovoj zemlji, koji je trajao od 1954. do 1999. godine.

Slučaj Gvatemale - sličnost sa idejom ŽS

Goran Fejić: Ono što sebi postavlja u zadatak ŽS jeste blisko onome što je dobro obavila Komisija za historijsko pojašnjenje u Gvatemali (1995-1998/9). U dva elementa postoji velika sličnost i bliskost: vraćanje digniteta žrtvama nasilja, pisanje jedne alternativne historije zemlje iz perspektive i sa stanovišta žrtava. U oba elementa postoje puno sličnosti. Okvir je bio minimum mira. Potrebno je bilo skupiti ogromnu dokumentaciju. Komisija u Gvatemali nikada nije dobila tako jak mandat, kao ona u Južnoafričkoj Republici

Gvatemala ima 10 miliona stanovnika, država je centralne Amerike. Decenijama je imala vojne hunte na valsti. Tokom 1953. je jedina imala demokratsku vladu, koju je intervencijom srušila CIA. Posle dolaze diktature ponovo. Bilo je nekoliko revolucionarnih pokreta u Gvatemali koji su za cilj imali široke društvene reforme. Gvatemala je zemlja gde je stanovništvo podeljeno etnički. Od vremena španske kolonizacije vlast je imala bijela i kreolska manjina, a potlačenu većinu su činili potomci Maja, stare civilizacije koja je potisnuta i potlačena kolonizacijom, ljudi koji govore svojim jezikom. Oni govore trideset jezika koji su svi međusobno različiti.

Pobuna je imala različite faze. U drugoj najjačoj pobuni osamdesetih godina je revoluciju podržalo i indijansko stanovništvo. Ostala su sela sa ženama decom i starcima i postala su najveće žrtve vojske. Bilo je masovnih egzekucija i silovanja. To je trajalo tridesetak godina. Mirovni sporazumi su postignuti 1996. Režimska vojska i gerila su se dogovorili da se ustručavaju od nanošenja povreda civilnom stanovništvu. Zadatak misije u kojoj sam ja bio je bilo praćenje tog dogovora. I dalje su, međutim, stradali civili a to je trebalo sprečiti.

U tim uslovima je stvorena Komisija za istorijsko rasvetljavanje istine. Radilo se u malim mješanim grupama sastavljenim od dobrovoljaca. Bilo je ljudi iz stranih država. To je bila solidarnost. Rezultat toga su dva toma velikog i detaljnog izveštaja koji se zove *Sjećanja iz ćutnje/tišine*. Naslov odražava istinu. Dobili su glas oni koji ga nikada nisu imali. To je historijski važna dokumentacija. Ona je pomogla u ostvarenju cilja jednog novog pogleda na historiju sa stanovišta žrtava.

Rada Iveković: Goran je tamo bio šest/sedam godina, a ja sam ga posjećivala i čitala izvještaje. Oni su išli po selima i razgovarali sa ljudima, ženskim grupama. Vidjelo se kako se oni politički osvještavaju i postaju subjekti iako su im svi bili pobijeni. One nisu mogle da idu da se žale vlastima, jer bi onda i njih ubili. Oni su imali jednog saveznika, a to su niže hijerarhije u katoličkoj crkvi. Niže hijerarhije u Katoličkoj crkvi su pripadnici teologije oslobođenja, to je revolucionarni pokret koji je podržavao partizane. Dok sam bila tamo čitala sam taj veliki izvještaj koji je Goran pomenuo. A drugi je napravila kancelarija biskupije. On se zove "Nikad više". Dostupni su na internetu na španskom i engleskom.

Da nije bilo 40 godina građanskog rata, one bi i dalje bile potlačene seljanke, ali su se izdigle iznad toga, imale su političke ciljeve, projekte i zahteve prema vlastima. Nisu više bile potlačene žene. Od žrtava su postale kreatorke svojih života. Bile su hrabre, razgovetno su govorile. Oni imaju dokumentacijsku vrednost, ali imaju i ljekovitu funkciju. Narod se tako lječio. Takođe tu funkciju imaju i na strance. Ja sam to čitala za vreme rata u ex Jugoslaviji. Videla sam da je to isti princip. To mora da se dokumentira a pre toga da se sredi.

Goran Fejić: Rasvetljavanje istorijske istine je važno, jer ove istine ovde toliko protivreče jedna drugoj da jedino ovakva grupa, iz perspektive žrtve i žena može da jednog dana napiše jednu drugačiju istotiju koja će biti zajednička. Vaša uloga je ogromna i niko je ne može zamjeniti.

Staša Zajović: Jednom gvatemalskom diktatoru je počeo proces u sudu. Oni su sami organizovali suđenje Riosu Montu.

Goran Fejić: On je osuđen na prvostepenom sudu, ali je drugostepeni sud njega oslobodio. Jedan od ciljeva mirovnog sporazuma je bila i reforma sudskog sistema. Mi živimo u svetu dominantnog neoliberalnog kapitalizma. Ono što je postignuto je formalni mir, delimična mobilizacija i relativna reforma policije. Reforme agrarne nije ni bilo. Strašno je čuti da danas ima više nasiljem ubijenih ljudi godišnje, nego u vreme građanskog rata. To nije više ratno nego strukturalno nasilje.

Bilo je puno partizanki u jednom tako patrijarhalnom društvu. Odlazak iz zajednice u partizane je za njih bio čin emancipacije. Mi smo sreli te mlade devojkice koje su se . odalskom u gerilu, opismenile, išle u školu, udale se. Država je partizane, revolucionare zvala teroristima, i sve dok se nije počelo pregovarati, oni su gerilu zvali teroristički delikventi. No, nužnost pregovora ih je naterala da odustani od tog imenovanja.

Nepoznavanje i nepriznavanje rata je bilo najrasprostranjenije u glavnom gradu, koji ima nekoliko miliona stanovnika. Rat se vodio u vrlo udaljenim brdovitim predelima, delom prekrivena džunglom, putevi su loši, komunikacija između glavnog grada i unutrašnjosti je loša. Crkva i misija UN su jedini dolazili na kraj svakog sela.

Nakon toga je prikazan film „*Prečicom do pravde*“ (Shortcut to Justice) u trajanju od 41 minuta u režiji Daniel Burkholz/Daniela Burkholca i Sibille Fezer/Sybille Fezer, Nemačka, 2008.;

Ovaj dokumentarni film govori o iskustvu žena u njihovoj borbi za pravdu u zajednici. Prevod i titl je uradila grupa za video aktivizam ŽuC-a.

Posle projekcije filmova usledila je diskusija.

Evaluacija

Dinamiku rada na ovom sastanku obeležila je radionica posvećena svedočenju, zbog čega je ona znatno obeležila samu evulaciju koja je pokazala da je svedokinjama i učesnicama važna :

1. psihološka podrška, da bi ih trebalo biti više, kao i da im odgovara grupni rad,
2. da su emocije koje se razmenjuju jednako važne, i čine mogućom koheziju grupe
3. da je proces učenja veoma važan za sve
4. da je radionica u vezi sa telom (sa Dijanom M.) bila važna za učesnice kako bi savladale osnovne elemente kontrole tela u javnom prostoru.

1. Psihološka podrška

Tanja Savić: Sve mi je prijalo, novo sam naučila, upoznala nove ljude.

Borka Vasić: Meni je prijalo što sam se družila sa drugaricama, svedočenje mi je bilo teško, prati me, ali ću ga prevazići. Žene treba da se bore i treba iz nas da izađe muka njena. Biće nam lakše. Lep hotel utiče na to da možemo da pričamo i da se rasteretimo. Svi smo ovde jedne.

Suzana Milenković: Druženje mi je bilo lepo, ali ja ne mogu da kanališem osećanja kod svedočenja. Pukla sam i mislim da mi je potrebna pomoć.

Mirjana Kiš: U prošlosti mi je bilo teže nego sada. Sada znam da svaka od nas ima neki problem ali smo prošle kroz njega. Drago mi je da sam sa vama.

Dijana Milošević: Bilo mi je značajno da sam ovde, učim, osećam se lepo i ušuškano sa vama. Potrebno je više psiholoških radionica.

Nela Pamuković: Zahvaljujem na prilici da učim. Mi smo više radile individualno nego grupno. Ja se spremam da i mi napravimo ovakav jedan sastanak. Svideo mi se ambijent.

Gordana Mitrović: Zahvaljujem se svima vama sa kojim sam se posvetila. Vi jako utičete na ljude. Uzburkano mi je sve i još mi nije sleglo. Šalim se na svoj račun tako se branim. Psihološke radionice su nam preko potrebne jer one utiču na nas. Puno energije, kreacije, dobrih ljudi. Volim vas sve.

Ljupka Kovačević: Ja neću da se zahvaljujem, bilo je mnogo što je dobro. Rad je bio intenzivan i veliki. Bilo je puno znanja i emocija. Ova grupa koja je velika i kojoj je teško da diše zajedno, ova dva dana je bila najbolja podržavajuća grupa i treba svaka sebi da zahvali jer je doprinela da grupa bude dobro.

2. Značaj emocija

Ivana Vitas: Iskreno sam dirnuta svime što se dešavalo i podstaknuta sam i uzburkana sam.

Binasa Džigal: Vi ste sada deo moje imovine. Ja bih volela da za deset godina imam više energije.

Nadežda Kostić: Hvala organizatoricama na divnom prostoru i okruženju gde smo se osetile sigurno i poverljivo. Osećam se slobodnijom i sigurnijom. Mi delimo ovde naše najtananije i najskrivene probleme i tu smo sigurne i tu nalazimo plodno tle da podelimo naše teškoće, ali i ljubav i poverenje.

Lidija Radičević: Ambijent mi se neopisivo sviđa. On je u sklopu onoga što mi radimo i kako živimo. Osećam potpunu pripadnost grupi. U Kraljevu tražim osobu koja će da me razume, a ovde to nalazim u svima. Ovde se osećam kao u brzom vozu. Vreme koje provedem ovde sve se brzo dešava. Zasmetalesu mi dve stvari: dolazak studentkinja, osećala sam se vrlo emocionalno uznemirena.

Snežana Obrenović: Moje najveće blago je tamo gde je moje srce a to je ovde i hvala vam što umetnički živim sa vama.

Staša Zajović: Hvala vam na poverenju da vaše najtintimnije znanje prenesete nama. Uz pomoć ljubavi ispoljavamo naša najbolje osobine.

3. O procesu učenja

XX: Ja sam prvi put na ovakvoj radionici i svima vama se zahvaljujem na gostoprimstvu. Proces učenja je nešto što je nezamenljivo. I uvek mogu da učim pored vas.

Rada Iveković: Hvala organizatoricama i svima vama, divnim ženama. Ja vama treba da se zahvalim. Ovakav skup daje poticaj da se zajedno misli i radi. Ja sam odana ideji ŽS koji je važan i to je posao koji radimo zajedno, ali je važno i druženje i toplina i sigurnost.

Olivera Babić: Hvala Radi. Pročitala sam tekstove u jednom dahu. Pokušale smo da dotaknemo hijerarhiju znanja. Hvala ŽUCu što mi je omogućio da stalno učim. Mnogo sam naučila nego pre nego što sam naučila u procesu.

Danica Pupovac: Zadovoljna sam pričom i filmom. Osjetila sam zahvaljujući Dijani rep i centar tela. Zahvaljujući Ljupki radionica je prelepa. Očarana sam.

Sastanak svjedokinja i aktivistica Inicijative za Ženski sud iz Hrvatske

Rovinj, 16/17/18. maj 2014.

Radionice za žene potencijalne svjedokinje iz Hrvatske održana je u Centru M.A.R.E. u Rovinju, centru za stradale od mina, i druge osobe koje su preživjele traume, a prostor smo osigurale zahvaljujući podršci Dijane Pleština.

Na susretu je bilo **24** žena, oko polovica aktivistica su iz organizacija civilnog društva, dok su polovicu činile potencijalne svjedokinje. Radionicu je vodila **Marijana Senjak**.

Sudionice radionice: Jelena Bakota, Lovas; Manda Patko, Vukovar; Ana Vulić, Borovo; Mirjana Kučer, Split; Silva Sumić, Split; Ljubica Anđelković, Novigrad; Biserka Momčinović, Poreč; Mirjana Galo, Pula; Mirjana Bilopavlović, Pakrac, Ljiljana Vukojević, Požega; Marica Šeatović, Novska; Marijana Nahod, Korenica; Danica Milošević, Donji Lapac; Marijana Senjak, Jovanka Carević, Danica Radošević, Mira Ličina, Jadranka Klekar, Nela Pamuković, Rada Borić, Martina Petrinjak Žekić, Dijana Pleština i Milica Miladinović iz Zagreba.

16. 05. 2014. dolasci u popodnevnim satima, osvježenje, smještaj

Rada Borić: Poziva žena da se predstave, da kažu ime i tko im je dao ime.

Redom, žene su se predstavljale i govorile o tome tko je dao ime (mama, tata, kum, sestre; neke ime po baki...); dogovori oko daljnjeg rada.

Večera i druženje.

Projekcija dokumentarnih filmova: Ženski sudovi, međunarodna iskustva

17. 05. 2014. - ujutro:

Marijana Senjak: Otvara radionicu: Riječ je o ponovnom sastanku žena koje su ranije sudjelovale na radionicama u Tivtu i Lipiku. Ovoj radionici su se pridružile nove žene i aktivistice. Napravit ćemo uvodni krug, da se zagledamo u simbole – kamenčiće. Molimo da one žene koje su sudjelovale na predhodnim radionicama izaberu simbole koji ih podsjećaju na ono najvažnije što se dogodilo od Tivta do danas, od Lipika do danas. Ono najvažnije što se dogodilo, osjećanja, događanja, samo da predstavite sebe i svoje misli i unesete ih u zajednički krug.

Molim žene koje su se danas priključile da odgovore na pitanje: s kojom motivacijom, željama i namjerama se uključuju u radionicu, kako vide svoj doprinos Ženskom sudu, kako se vide u kontekstu Ženskog suda?

Molim da odaberete simbole, može dva–tri, koliko nam treba da iskažemo misli.

Žene biraju simbole – kamenčiće

Marijana: Prije nego počnemo naš uvodni krug, priključila se Mirjana Galo koja je u međuvremenu stigla te molim da se predstavi, te da kaže tko joj je dao ime; sviđa li vam se, kako ga nosite – biste li ga mijenjali i sl.

Mirjana G.: Predsjednica sam udruge za zaštitu ljudskih prava i građanskih sloboda HOMO Pula. Ime mi je dala mama, znam da mi se nije sviđalo, mislila sam da može bit puno svjetskije. Svuda oko mene su bile Mirjane, najmanje pet u razredu. Sad mi se sviđa, s njim sam ostarila.

Mirjana B.: Izabrala sam pikulicu, mala je, metalna, prekrasna je, puna plavih nijansi; plavo volim, ovo je štit i oklop. Kugla je savršena, željela bih živjeti u svijetu da sve bude dobro posloženo, da nema onih koji imaju više ili manje, da nema žena koje moraju dobiti manje, da nema žena koje imaju loša iskustva, jer kad se male ruke slože sve se može. Da nemamo zidove, da učimo iz drugih iskustava i iskustava svih nas.

Jadranka K.: Nisam bila ni u Tivtu ni u Lipiku, ali sam s vama stalno u doticaju. Izabrala sam školjku – jer ćemo se slušati, slušanje; i ključ jer nema žene koja nije proživjela neki oblik zlostavljanja, nepravde. Srce od ključa, želja da se kaže. Ima puno malih školjki – ne bih htjela da se priče zatvore i da ostanu u jednoj školjki.

Marica: Kuglu sam izabrala kao i Mirjana, jer je providna. Druženje s vama je nešto dobro, mislim da imam na neki način sreću. Ovo sam odabrala da ne nosimo negativne emocije, da ne mislimo samo na sebe, da mislimo kolektivno. Nisam bila na ove dvije radionice, bila sam na prvoj u Jezerčici.

Danica R.: Bila sam u Tivtu, jako je to utjecalo na mene, prostrijelilo me, produbilo nešto što je bilo u meni, spoznala sam ono što sam osjećala, moju žensku patnju, vlastite i traume drugih žena. Sad sam bolje informirana, o ženskoj borbi i ženskom svijetu. Mnogim je ženama uskraćeno obrazovanje u našim krajevima. Ova čvrsta cjelina neka ostane, ona treba ostati, ožiljak ostaje ali zahvaljujući drugima te rane i traume će zacijeliti. Zahvaljujući ženskoj snazi, zahvaljujući drugima koje su doživjele traume zbog roda, nacionalne, vjerske, socijalne (pripadnosti) i ekonomske traume - ostaje taj osjećaj snage. Mi znamo da naša patnja nije jedina i da ima netko do mene koji nosi daleko težu traumu, da ima rana koje nisu zacijelile. Rane koje ostaju, ali će zahvaljući našoj ženskoj snazi i tolikim borbama i uz taj naš Ženski sud zacijeliti te rane, pogotovu ove najsvježije.

Jelena: Super je. Izabrala sam bijelu, u sebi sam puna neke tame, neke crne misli još uvijek su u meni i da li će izaći jednom ta tama? Želja i cilj da tame ne bude.

Danica M.: Prvi put sam s vama. Drago mi je da sam tu. Ovu kuglu sam uzela jer je plava, optimistična sam. Uvijek se nadam da će biti bolje. Drugu polovicu sam uzela razmišljajući što će stvarno biti i da li će ipak ova dobra polovica nadvladati i da će dobro pobijediti zlo, da će biti bolje.

Manda: Izabrala sam ovu školjku, ona je za mene neki začarani krug. Iz Vukovara sam i predsjednica udruge za nestale osobe, želim dati podršku da se nađu svi nestali, bez obzira na nacionalnost, da mogu na grobu svojih najmilijih zapaliti svijeću. Ako treba, ispričati se s grobom. Cilj naše udruge je da to ostvarimo. Jer 23 godine je jako dugo. Pomalo starimo. Podržavamo inicijativu za Ženski sud, želim da uspije.

Prošli tjedan sam bila sa Ženama u crnom. Imaju svoj program, bez oružja, bez nasilja. Pridružila sam se ovoj inicijativi jer želim da bude tako. Želim puno uspjeha u radu Ženskom sudu, da ovaj sud poživi, dok sam živa.

Išla sam na sud u Beograd, dala izjavu; bila sam u logoru, bila sam na strijeljanju zajedno sa suprugom, prošla sam Velepromet u Vukovaru, Negoslavce u četničkom i vojnom uporištu, bila sam u Nijemcima, mjesec dana, u logoru; spavala na 2 cm slame, cerada gore, bilo nas je još jedanaest osoba. Sa mnom je bila svekrva, nepokretna, koju sam na leđima nosila po stepenicama. Bile smo u podrumu i nije bilo šanse da se vratim, da se obučem, pa sam bila u nekim lakim cipelicama u kojima sam mogla nositi svekrvu. Više od mjesec dana vode nismo imale, bez pranja, umivanja, zube nisam prala mjesec dana. Programom razmjene došla sam u Zagreb i počela tražiti supruga. Počela sam tražiti svekrvu. Svekrva je bila smještena u dom, umrla je nakon 5-6 mjeseci. Supruga do dan danas nisam našla. Bili smo u štali, prebacili su nas u dvije prostorije, donijeli su nam slamu, Odvojili su nas od muškaraca...

To je moja bol ali i bol mnogih drugih. To je moje iskustvo. Ne mogu reći, niti imam morala da nekog ne volim, nikog ne mrzim, svakom želim dobro.

Imala sam neko iskustvo, kad sam se prvi put vratila u Vukovar, susrela sam ženu s kojom sam radila, javila sam joj se, ali ona je rekla da me ne pozna. Pa sam rekla, dobro, ni ja vas nikog ne poznajem.

Mi smo, iz naše udruge, prvi sjeli se s ljudima druge nacionalnosti da bi se pronašli naši nestali – neki su nađeni, neki još uvijek nisu. Susrećem se s Krunicem iz Beograda, njihovim vođom za nestale. Išla sam na suđenje zbog Ovčare, pratili smo to, bili smo sa Stankovićem koji je bio u Vukovaru 1991. Naša priča – naša stvarnost: 23 godine tražimo... Svi mi koji tražimo, ne možemo reć da nemamo problema.

Marijana: Što ste radili, kako ste si pomogli?

Sama sam sebi pomogla što se tiče psihičkih problema. Nakon dolaska iz logora rekla sam da mi nitko ne može pomoći ako si ja sama ne pomognem. Muža nemam, imam dvije kćerke, imam unuke, jedna je kćerka otišla u Australiju, to me jako boljelo, udala se u progonstvu, rodila dvije kćerke, tamo su se snašli. Živim s drugom kćerkom, udala se, rastala, nema posla, ima posljedice i bolesti, operacije... Volim unuke i oni vole mene...

Bila sam na sastanku organizacija u Prištini, Nataša Kandić nas je zvala. Bila sam na sastanku organizacija nestalih osoba u Sarajevu, išla po raznim radionicama od 1997.

Marijana: Kako se osjećate kad nešto poduzimate?

Manda: Naš put je težak. Želim da se dozna istina, jer naši stariji članovi umiru. Malo sam premorena. Došla sam u sukob sa članom koji mi je rekao da sam ja udovica – nisam udovica dok ne sahranim muža.

Rada: Izabrala sam malu krhotinu, to su ženski životi koji su krhotine i izabrala sam jednu malu, lijepu, svijetlu, cijelu žensku kuglicu – kao aktivistkinja, želim od naših krhotina i ženskih života napraviti cjelinu.

Marijana: Kao što je Rada rekla, mi to zovemo transformacijom ženskog iskustva, prikazujemo naš put, i kako se osjećate kad nešto poduzimate. Jeste teška transformacija od boli od akcije, kad nešto poduzimate do postignuća i nekog cilja. Ne postiže se jednim potezom, već mnogim koracima. Nadam se da dio tog postizete i u ovim radionicama. Kad sam jučer došla ovdje, vidjela ovu kuću, vrt, ovo more, cijeće, ovo okruženje, mislim da je ovo prilika i mjesto i za vašu relaksaciju. Ovo je težak rad, teška su iskustva, ipak dobro je da bude lakše i da se zaokruži, da se i odmorimo. Da se prošetate i odmorite, da radimo njegujući se.

Milica: Prvi put sam s vama, zahvaljući Miri na čemu joj hvala. Čula sam o ženskim pravima i borbi i traumi. Ja sam na nesreću jedna od tih, borim se za svoja prava. Početak moje nesreće bio je 1991. Suprug je bio je vojno lice, izašao iz kasarne kad se reklo da će pucati na Zagreb, došao je tamo bez igdje ičega, ikoga, alkohol... i obitelj se je raspala. Imala sam stan u Zagrebu. Nisam mogla u stan, stan je hrvatska država prodala trećoj osobi. Država je u moju kuću, u Stubičkim toplicama, uselila drugu osobu, kao privremenog korisnika da nam je kao sačuva. Privremeni korisnik je koristi od 1994., rješenje ima od 1995., radi na kući jer se «četnici» neće vratiti. To me izluđuje. Miroljubiva sam, široka sam, imam prijatelje i Hrvate i muslimane, prošla sam sve nevladine organizacije, u SDF-u sam od 2000. godine. Međutim, gubim – sve državne instance su protiv mene. Tom korisniku je država 1998. obnovila njegovu vlastitu kuću. Umjesto da ga isele, država iseljenje korisnika moje kuće nikako da realizira. Državno odvjetništvo podiže tužbu protiv korisnika radi iseljenja: on stopira deložaciju, jer «nema gdje iseliti» iako svi znaju da ima svoju kuću.

Država mu omogućuje da kupi moju kuću za 60.000 eura. Pa onda on mene tuži i traži 300.000 kuna koliko je uložio u nju. Istovremeno, procjena građevinskog vještaka je da u moju kuću treba uložiti 240.000 kuna da bi bila useljiva. Koji je to apsurd? No to sud ne zanima. Sud meni

presuđuje da mu moram platiti 300.000 kuna. Kuća je bila devastirana do neuseljivosti. Hvala svima, nevladinim organizacijama, pučkom pravobranitelju i međunarodnim organizacijama. Borila sam se do današnjeg dana. Stan ni ne spominjem to je misaona imenica. Dobila sam potvdu Evropskog suda da je država pogrešila i pogazila moja ljudska prava, pravo na dom.

Evropski sud traži odgovor od države, a država traži od EU odgodu - državi treba mjesec dana da prikupe podatke.

14. 1. 2014. dobila sam dopis iz Ministarstva regionalnog razvoja gdje traže do premijera Milanovića da riješi ovaj slučaj jer je trebao biti riješen prije ulaska u EU, a nije. Ni jedan predmet – koji je bio uvjet za ulazak u EU nije do kraja završen, svi su bili uvjet iz poglavlja 23 (Pravosuđe i ljudska prava). Onda intervencije pravobranitelja, Zorana Pusića, odvjetnika, Vesne Pusić... prije ulaska u EU. Država priprema ugovor da se riješi moj slučaj a da se ne dira korisnika. Država, navodno, meni kupuje stan. Dva puta dolazim, ima potpisa–nema potpisa, samo što nije, mora to odobriti još netko... sve do pred Novu 2013. čekali smo rješenje i ključ od tog mojeg - malog stana. Država mi umjesto povrata moje kuće daje u privremeni najam stančić ali i to ne ide glatko. Umjesto vlasništva – najam. Ipak pristajem. No, konačno, prošlo je ulazak u EU - doznajem da se DORH ne slaže s tom transakcijom jer je visina vrijednosti stana veća od vrijednosti kuće. Traži se novi procjenitelj. Čekamo da se nađe novi procjenitelj koji bi bolje procjenio moju kuću.

Što sam izborila? Sve ove godine? Dakle, kupi se stan za mene, obilazim ga, vidim, to je za mene... Kad smo ušli u EU više to nije stan za mene.

Što biste vi uradile, drage žene? Moja je sudbina takva kakva je. Što bih sve izdvojila kao najteže? Trebala sam samo svoj dom, da okupim svoju obitelj, da vratim svoj mir, nakon svih tih lutanja. Laži od vrha države – toga mi je svega dosta. Bila sam po novinama i TV, svega mi je dosta. Ovdje sam samo da i taj ženski dio iskažem, mnogo puta su me pitali, od kud ti snage. Poniženje doživljam kao da tražim nečije – ja tuđe ne tražim. Trinaest godina sam se javljala da radim, za mene posla nije bilo; sad imam 800 kn mirovine, kako preživjeti? U toj sobi u kojoj jesam, sve je to sramotno, jer mi smo u Evropi a ja nemam bojlera, kupaonice, WC-a, živim u sobici. Država me je otkočila.

Što je pomoglo da izdržite?

Milica: Imam rođake, prijatelje, djecu imam koja mi govore izdrži još malo, nešto me drži, ne znam ni sama više. Ali evo, nešto me drži, možda ovaj Evropski sud čekam, čekam njihove rješenje.

Danica R.: Podsjetilo me na povrede na radnom mjestu. Željela bih to izbrisati. U mojoj radnoj brigadi većinom su otišli u Njemačku, ljudi iz Bosne, Like. Ja sam ostala jer je to moj dom. Ja sam kao dijete pobjegla u Zagreb i tu ostala. Imala sam cimerice Hrvatice, prijateljicu istog prezimena, Hrvaticu iz Zagorja. Moja prijateljice i ja zajedno smo išle raditi radnu knjižicu. One su upisale Hrvatica, upisala sam i ja, znala sam samo državljanstvo SFRJ i ostalo nije važno. Ja sam napisala tako. Nitko to nije dirao. Radila sam, bila sam podstanarka. Jedanaest godina sam radila i nitko to nije dirao. 1992. sam počela raditi u Kamenskom. U radnoj knjižici mi je precrtano crvenim i napisano Srпкиnja. Na radnom mjestu, za Božić, škare u ruke i radi.

Teško je svaku tu priču čuti. Mene je to izlaganje drugih ojačalo i osnažilo, zaliječilo, olakšalo, osvjestilo da moje traume nisu jedine, da ima i drugih, još gorih i da moram dalje. Da kažemo - spojimo te naše traume u jednu i pokažemo da nešto treba promjeniti.

Dijana P.: Prije niz godina upoznala sam Romkinju. Slike nasilja. Upoznala sam obitelj, jednu ženu koja je imala četvero djece, sad ih ima sedmero. Ništa svoje nema, iza plota smetlište, štakori, miševi. Malo bolje sam je počela upoznavati. Pokazala mi je svoj život. Eminina priča je da su sva djeca rođena u Zagrebu bez krsnog lista, jer nije imala novca. Zato nisu imali ni zdravstvenog, pa ni ostalo. Uopće nisam shvaćala ovo društvo. Iako sam govorila jezik, odlazila - vraćala se u Jugoslaviju. Sredila sam im papire, uzeli su svoje iskaznice, dobili su zdravstveno i pošli u školu; niz godina sam se trudila da se isele iz tog prostora. Poslije 11 godina izborila sam za jedan stan, jedna sobica za četvoro i jedna za troje djece, boravak, nema štakora.

Marijana: Što ste vi gubili kad se raspadala Jugoslavija?

Dijana: Ja sam gubila svoj identitet. Pitali su jesu li sve Hrvatice lijepe kao ti? Odgovor bi bili: „Da, lijepa sam jer sam Dijana, ja sam ja“. Nisam se shvaćala kao Hrvaticu. Nisam se par godina mogla identificirati i reć „ja sam Hrvatica“. Skužila sam da ipak jesam, naravno da jesam, da mogu bit mala Hrvatica. Uzela sam srce – iako mrzim plastiku, jako sam zahvalna što sam tu.

Jovanka: Kratko bih povukla paralelu o pravdi i pravедnosti u našoj hrvatskoj državi. Do današnjeg dana upoznala sam samo gubitke, prvi put kad sam izgubila na sudu 1998. godine.

Ženski sud može pomoći da se zna, da istina dopre do sviju, da postoje žrtve na svakoj strani: za istinu sam i pravdu. Nisam za izjednačavanje žrtava i agresora, kako se to govori ali jesam za istinu i pravdu.

Naime, mi smo 14. 9. 1991. godine, ja i suprug, odvedeni iz stana od četiri naoružane osobe završili smo u kombiju jer je bila takva naredba. Ostali smo 18 dana u zarobljeništvu, prošavši sve strahote rata, logorskih strahota, sve te logorske strahote smo prošli. Da ih ne prepričavam, pričala sam to u Tivtu, i bilo mi je puno lakše poslije toga, lakše jer sam radila s Marijanom u par navrata.

Želim da ostvarim neka prava s obzirom na sve što sam proživjela, naime, mi smo oboje ostali automatski bez posla, bez obzira što smo radili skoro 20 godina. Imala sam stan u Zagrebu, stanarsko pravo i zato sam se vratila u Zagreb. Kao dijete sam praktički stigla u Zagreb, nakon završenog školovanja, došla i ostala.

Nakon ratnog zarobljavanja završili smo u Bosni kod muževog oca, bilo je pritiska „kud ćeš se vraćati tamo odakle su te istjerali“ ali ja sam

se morala vratiti. Da dokažem da nisam ništa kriva.

Došla sam, krenula od radne organizacije, od MUP-a, nisam otišla u MUP -Trešnjevka jer nisam imala osobnu. Otišla sam u CK, bila sam članica Saveza komunista. Sekretarica g. Račana me je primila i povezala s Republičkim MUP-om, otišla sam u vrh MUP-a, tamo dala izjavu i prijavila slučaj. Bila sam uvjeren da ću se vratiti na posao. Prvu večer sam spavala kod jedne kolegice s posla, bila je Muslimanka, ali se bojala. Susjeda Srпкиnja me nije htjela primiti. Čim sam oslobođena i čim sam došla do telefona, javila sam se šefu na posao, on nije vjerovao da sam živa. Zašto su nas držali 18 dana? Zato da nemamo vremena za tužbe, žalbe, da ostanemo bez posla. Putovala sam tamo-amo iz Banjaluke do Zagreba, nisam se odmah usudila ući u stan.

Bila sam kod savjetnika g. Tuđmana, pa su me poslali kod odvjetnika Degena, koji me poslao odvjetnicima koji su vodili radne sporove, prvi spor sam dobila, ali na Vrhovnom sudu, poslodavac se žalio, izgubila sam spor, 1998. godine. Putujući tamo-amo, spoznala sam da nemam što tražiti u Bosni.

Suprugov spor je otišao do Ustavnog suda, s negativnim odgovorom. Trebao je ići na EU sud ali suprug je dobio državljanstvo kasno i nije htio ići dalje na sud. Mislila sam spojiti oba predmeta za Evropski sud. No, nismo. Morali smo 1997. godine otvoriti firmu da bismo mogli raditi.

Uvijek sam bila uporna, preživjela sam sve strahote rata koji je bio protiv mojeg uvjerenja, mislim da mora bit barem neka satisfakcija za sve moje patnje. Neka satisfakcija koja bi stavila točku... Čula sam mnoge strašne sudbine, daleko strašnijih i lošijih sudbina. Ja sam izvukla živu glavu, nisam znala da li preživjeti danas ili sutra jer u zarobljeništvu biti, s povezom na očima, kad hodaju s mačetama pored vas, nisi siguran što čuješ, da li je jauk vašeg supruga ili neka životinja...

Čovjek mora živjeti s tim. Pravo i pravda moraju pobjediti kako veli predsjednik Josipović.

Ministar Matić - pročitala sam što govori o silovanima, meni bi puno značio jedan sistematski pregled godišnje obzirom da ga nema, to bi bio neki oblik satisfakcije.

Manda: Nema ga, nema sistematskog pregleda, tražimo ga najmanje 10 godina a odgovor je uvijek isti - slijedeće godine ste na redu.

Vi ste rekli za dokumente, meni su sve oduzeli, dokumente, novac, nisam imala ni jedan dokument, morala sam imati svjedoke da bi utvrdila identitet, kasnije u policiji sam dobila sve - sve je bilo u kompjuteru. Nije mi bilo jasno kako ne mogu dokazati svoj identitet.

Marijana: Principi u traumatskom radu kažu da sudjelovanjem prevazilazimo vlastitu traumu i vlastitu izoliranost. Ključ traumatizacije je izolacija. Izolacija i trauma nas čine da se osjećamo drugačijim od drugih. Onda se sastanemo, razmjenimo iskustva, prevazilazimo tu izoliranost, ponovno se integriramo. Relativiziraju se naša iskustva. Uvijek se mi smiještamo u odnosu na druge, ne da se takmičimo, čija je trauma teža. Ne, ne radimo to nego se prirodno uspoređujemo – prirodno se povezujemo. Stavi nas na tom kontinuumu sa onim što smo proživjele, stavi nas na tu liniju, ima lakših i još težih trauma, deset krugova pakla. Sve je raznovrsno, duboko, teško. Kao što ste iz filmova jučer vidjele.

Rada: Film je rađen u Africi i žene koje su došle svjedočiti su iz Bosne budući je to bio baš taj trenutak kad su se dogodili ti strašni zločini. Nijedna od vas nije bila tamo i svjedočila. Mi sad radimo svoj sud na kojem ćete svjedočiti vi.

Nela: Film je sklopljen iz nekoliko filmova, sa raznih ženskih sudova. Žene u crnom, koje koordiniraju ove aktivnosti su za naše potrebe, još prije tri godine napravile film da bi pokazale predhodne sudove i iskustva. Sad idemo prema tome da napravimo svoj film o svim vrstama nasilja.

Mirjana K.: Mislim da je važno napraviti film o iskustvima iz Hrvatske, pa onda napraviti film o regionalnim iskustvima, pitanje je samo organizacije i bilježenja kamerom.

Definitivno je država je ta koja je učinila strašan zločin, nasuprot toga je nemoć pojedinke. Meni ostaje takav bijes prema državi zbog žrtava.

Imam kamen u ruci, možda je on simbol žene. Savršen je u nesavršenstvu, postojan je, idealan je jer je prelijep, kamen je, sve što ga šiba i oblikuje ga, čvrst je...

Danica M., Donji Lapac: Nismo bili baš u prvim redovima rata. Lapac je ipak zabačeniji. Kad smo u Oluji otišli u Srbiju, tad smo sve svoje ostavili. Rekla sam sinu: „Sine dragi sačuvaj svoju glavu ako ikako možeš. Nemaš se za koga boriti“. Mi smo u porodici jako izmješani, dva su mi brata oženjeni s Hrvatima. 1996. godine moja je kuća u Donjem Lapcu naseljena ljudima iz Bosne. Ja dolazim maja 1997. u Donji Lapac, moja je kuća useljena. Dok sam živa pamtit ću čovjeka koji mi je kazao, kad sam rekla da idem vidjeti svoju kuću: „Ali gospođo, pazite kako ćete se ponašati, ako vas puste u kuću kulturno se ponašajte, nemojte slučajno praviti probleme...“. Ja velim: „Ali moja je kuća, država mi mora vratiti moju kuću, došla sam u svoj grad, što ja ne bi rekla da je to moja imovina?“ Otišla sam pred kuću, čovjek koji je dobio moju kuću nije bio kući, žena me pustila.

Išla sam da reguliram staž i mirovinu, nisam imala za staža za svoju mirovinu, pa sam tražila obiteljsku mirovinu. Svake godine sam dolazila u Donji Lapac, bila po mjesec dana, nisam puno vjerovala ni u državu, ni u pravo ni u pravdu ni odvjetnike, ni u ove naše forume. Sve sam moguće zahtjeve podnosila, tražila, borila se. Neki advokat je došao iz Zadra, hoće da tuži državu i ljude koji su u mojoj kući. A u raznim kancelarijama, uvijek traže dva papira da još donesem, ja donesem dva papira, oni traže još. Pa velim, molim ih da mi točno kažu sve što treba da donesem. U Gospiću sam u uredu za povratnike, tražim svoju imovinu, moju kuću, a žena mi, službenica, veli: „Ma što vi hoćete? Ja sam iz svoje kuće otišla 1991. u papučama“. Ja odgovaram: „I ja sam otišla u papučama iz svoje kuće 1995. godine ostavila sam kuću. Kojim pravom ste dali moje vlasni-

štvo drugoj osobi, dali rješenje da nakon 10 godina može otkupiti moju kuću? E, pa ne može“. Uzela sam advokata. Zvala sam iz Srbije, a kad nazovem kancelarije, ministarstvo, trošim impulse, pa ništa, pa stotinu papira. 2003. godine kažem čovjeku koji je useljen u mojoj kući: „Pomognite mi da ja dobijem kuću nazad, tako ćete pomoći i sebi i riješiti svoj problem, radi sebe i svoje djece“.

Dobijem kuću, ali potpuno devastiranu. Sve su skinuli. Zbog sebe i pokojnog muža koji smo uložili sebe u kuću, nastojim se održati.

Kako ste uspjeli?

Uz pomoć mojih prijatelja i poznanica u Gospiću i Zagrebu. Rješenje za odštetu za korištenje moje kuće sam dobila, ali odobreno mi je samo 11 mjeseci korištenja kuće uz naknadu od 7 kuna po kvadratu. Vele da su drugi dobili veći iznos - i do 20 kuna po kvadratu. Imam i 6-7 pomoćnih objekata. Pitala sam „jel' vi to ne date zbog mog mog prezimena? Zovem se Milošević.“

Država me otkačila, komisija nije napisala da je kuća devastirana već da je useljiva. Ušla sam, da ne budem tužna i dužna. Nekako izborila državnu obnovu, ali moram platiti majstore, kredit jedan pa drugi, pa s mirovinom jedva kraj s krajem spajam, dvije sam sobe otvorila. Mama mi je umrla u Srbiji 1997. godine.

U Donjem Lapcu je prije bilo 7 – 8 tvornica, koje su radile, žene su radile, bio je tu pogon Kamenskog, DIP, Šumarija, svi su radili. Dobro se živjelo. Mladi koji se vraćaju, nemaju posla, neki su zametnuli ovce, krave, koze i sad nastoje preživjeti, drugi nemaju, žive od mirovine svojih roditelja.

Pauza za kavu...

Marijana: Ako je iskustvo neke od žena potaklo vaša iskustva, vi ste dopunjavili njezina svojim iskustvima, tako radimo i dalje. Ona koja je govorila može se osjećati djelomično izloženo, zato se ponovno integrira u grupu, u naš tim, djeljenjem sličnih iskustava, svaka naredna govori malo više nego ona predhodna, tako rasta priča u tom procesu. Govorimo o našim iskustvima, iskreno razgovaramo i možemo bit podrška jedna drugoj. Ako ima potrebe još nešto reći iz prvog kruga možemo nastaviti i da žene koje nisu da predstave svoje simbole.

Mirjana G.: Nisam žrtva, nisam imala problema, pomagala sam i svjedokinja sam svih tih ružnih priča, nesreća, neuspješnih borbi. Čula sam žene koje su tražile pomoć a nisu je dobile. Osjećam se užasno poraženo.

Što kod vas otvara taj osjećaj poraženosti?

Dvadeset godina sam radila, pokušavala pomoći i mi nismo uspjeli.

Jel' bilo u vašoj moći da riješite ove slučajeve, jedan slučaj barem?

Imala sam priliku i mogućnost, bila sam s ljudima, od predsjednika države do svih mogućih institucija i nisam uspjela. Zbog državnog aparata, ovakvog pravosuđa nema pomoći i nema solidarnosti. Nema više – vraćam se u 1991. godina. Bilo nas je onda možda jedan autobus u Hrvatskoj a danas – danas nas nema ni jedan kombi. To je nešto što me srozava.

Što sve osobno poduzeli da se ovo riješi, svih ovih godina kad ste radili?

Prvo je bila humanitarna pomoć. Došla sam u Liku deset dana nakon Oluje, svjedokinja sam pljački, paleža, ubijanja, miniranja, ubijanja stoke, istjerivanja ljudi iz kuća, silovanja... Strašan je osjećaj – dođete u pusto selo – životinje poludivlje i kada ih pozovete, one dođu. Ne znam dal' mi je bilo teže ostaviti stoku ili ljude. Kad dođete autom, ljudi se sklone u šumu, boje se, pa smo prvo išli na groblje, palili svijeće – da im pokažemo da nemamo loše namjere. Da izađu iz skloništa. Pravnici koji su bili s nama, dali su svoj dio pomoći, organizirali smo psihosocijalnu pomoć. Nismo uspjeli skrenuti pažnju na sve probleme...

Što bi mogli raditi drugačije?

Mislim da ne bi mogla ništa drugačije. Nevladine organizacije nisu mogle napraviti promjenu. Možda možete pomoći preko politike...

Što ste mogli poduzeti a niste poduzeli?

Ne znam što se je moglo više pomoći. Maksimalno sam dala. Svi su dali maksimum, a nije se riješilo i ne rješava se, to nešto što me ljuti. Solidarnošću, samo tako možemo pomoći – složiti se u nekoliko ključnih točaka i rješavati ih zajedno.

Marijana: Kao terapeutkinja sam morala razlučiti sa svim iskustvima iz logora, silovanjima. Žena koja je skloništu a bila je silovana, kćer joj silovana, brat ubijen, drugih brat ubijen, majka joj umrla, vi kao mlada žena pokušava pomoći. Dokle seže moj utjecaj, dokle ide moja odgovornost? Na što mogu utjecati? Moj je utjecaj da djelim znanje, da dam najbolje sebe, ne čuvajući sebe da pokušam utjecati na oporavak. Mirna sam ako svoj dio posla uradim pošteno. Stanem i odgovorim jesam li dala svoj maksimum.

Nela: Mi koje smo pružale otpor, i mi smo radile humanitarno, organizirale psihološku pomoć... Da li smo radile dovoljno, da li smo bile analitične? Mislim da nismo, previše je bilo stvari koje smo morale raditi a nije nas bilo dovoljno... Onda je došao proces NGO-izacije, ima puno ljudi, malo je ljudi koji stvarno žele promjene, oni uglavnom rade svoje projekte. Masovnost smo pokušale dobiti regionalnim povezivanjem. Pridobiti druge žene koje žele raditi mimo projekata, raditi za političke ciljeve, za promjene.

Rada: Uprkos osjećaju bespomoćnosti, sve smo negdje rekle, ma neću odustati, idemo dalje, tražimo svoje nestale i istinu o njima. Uporno ne odustajemo. Kao aktivistkinje, znamo taj osjećaj bespomoćnosti...Ta bespomoćnost je bila legitimna. Marijana se pita što bismo promjenile? Mi smo radile sa ženama na naš način: pomoći ženama da riješe dokumente, ode u treće zemlje, za Kanadu s obiteljima. Mogle smo raditi samo ono što smo znale i umjele. Jel' to bilo malo ili puno? Kad pogledate protiv čega smo se najčešće borile - nasilja institucija. To što ne odustajemo čini me ponosnom...

Marijana: Prestajemo biti ljudi kad prestanemo brinuti od drugima. Mi godinama brinemo jedna o drugoj – stalo namje. Dok brinemo, nismo poražene.

Marjana N.: Poslije Dejtona sam se vratila doma, bio je kaos, sve srušeno, teško, Mirjanina organizacija HOMO je pomagala ljudima da vrate stanove, kuće, imali su problema s vlastima. SDF je pružao pravnu pomoć godinama, bavila se stambenim zbrinjavanjem, povratkom. Jedino preko njih su ljudi dobili pomoć. Vlast im nije bila od pomoći. Ja Mirjanu nikad u životu nisam vidjela prije nego je došla, došli su kod mojih u kuću. Mislim da ste vi (HOMO) napravili jako jako puno, dale veliku pomoć povratnicima, pružali pomoć svima bez izbora na nacionalnost, za to treba odat neko priznanje.

Dijana: Govorimo o državi da je kriva. Imam problem s tim. Moramo imati institucije. Tko je u tim institucijama, tko to radi u insitucijama? Voljela bih da tužimo jednu osobe iz institucija, pa da se popravi. Kad se vrati lova od Sanadera – da ide u ovu kasu za reparaciju. To bi mogli zajedno raditi.

Silva: U Splitu smo imali tisuće i tisuće žena, izbjeglica, prognanica. Pomagali sa srcom, ljubavlju, humanitarno, psihološki savjeti, pravni savjeti, vodile brigu, vodile žene na preglede, tražili smo veze, prijatelje, gdje tko radi da nam može pomoći. Nitko nije ni razmišljao, bio je šok, bio je rat...

Pa onda su došle deložacije srpskih stanova, čuvale smo stanove, dežurale, kupovale vrata. Nitko nije vidio, što je s tim ljudima, tim ženama dok nismo mi. Ne možete više – puknut ćete.

Biba: Držim školjkice i ovaj kamenčić – mislim da bi to moglo biti jedno utočište i siguran prostor za sve različitosti i različite naše traume, s druge strane, da sve to skupa da izađe van, a kad izlazi van, da vidimo što kome adresiramo.

Ja kad kažem država mislim na akte države, sustavno su radili da se upravo ovo desi.

Kad je Jovanka rekla da su u njezin stan 1991. godine došle nekakve formacije hrvatske vojske i odvele je u nepoznato, gotovo istog dana, 15.09.1991. na Knežiju, isto na Trešnjevci u Zagrebu, dva naoružana ZNG-ovca s dugačkim cijevima došli su u stan mojih roditelja. Moji roditelji su bili nositelji Partizanske spomenice. Došli su po oca koji je imao 81 godinu da ga odvedu. Oni su zaključili da je prestar i da se ne isplati trošiti municiju na njega. Tako su rekli. Bili su u kuhinji i žestoko ispitivali mojeg oca o Tuđmanu, o Srbima. Moji su roditelji Hrvati. Otac je jako branio Srbe, zajedničku borbu Hrvata i Srba, majka je rekla da je Tuđman «naš partizanski» general, onda su je lupili. Uglavnom, zaključili da njih ostave. Tebe su Jovanka zarobili, kod mojih roditelja su zaključili da su prestari.

Sutra će doći naša prijateljica iz Novigrada, koja će ispričati priču o nestanku brata, 18.08.1992. Istraživala sam i našla izvještaj Amnesty Internationala i Helsinki Watcha, tiskan 1993., gdje su intervenirali kod hrvatskih vlasti koje su najavile udaljavanje i vraćanje izbjeglica iz BiH. 18.08.1992. došli su u izbjeglički centar u Karlovac i ustanovili da je 2000 ljudi vraćeno u BiH. Tražila sam odgovore o ovoj akciji, i prije četiri pet dana dobila sam odgovor od MUP-a da je je RH, tj. Vlada RH u srpnju 1992. godine u sklopu rješavanja humanitarnog pitanja, rješila da se državljanji BiH pošalju natrag u BiH vojni obveznici. Odlukom Vlade RH policija iz Umaga dolazi u Novigrad i odvodi bosanske Srbe, odvozi ih u Rijeku, Loru, pretučeni su, predani na granici HVO-u i njima se gubi trag. Hrvatska nije odgovorna – piše u odgovoru od ODO (Općinskog državnog odvjetništva) Pula.

Kad analiziramo vidimo da je bio je jedan kolos protiv kojeg smo jako malo mogli. Teško mi je, svjedočila sam strašnim stvarima koje su se dešavale... I u moje ime su 1990. godine zvali i tražili lojalnost Srba - da dođu na Trg Republike i iskažu lojalnost državi... Od tada pa nadalje sam u stalnom otporu, trebao mi je odmor, ali još nisam završila. Očekivala sam, kao odgovorna građanka, da ćemo dobiti vlasti koja će razumjeti tragedije, potrebe. A oni sad kažu da nema novaca za žrtve silovanja. Dođe mi da se zatvorim u školjku, da nestanem i ja, i država, i sve.

Manda: Zajedno s suprugom sam bila na streljanju. Kad smo došli tamo, čovjek je došao i izveo ga napolje, vratio se bez njega. Ja znam da taj čovjek nije ubio mog supruga, ali mora znati kome ga je predao, ali neće da kaže. On je oženio Hrvaticu i brat ima ženu Hrvaticu. Majka koja traži sina tukla ga je, legla je na njega, tražila je da kaže gdje joj je sin. On je odgovorio: „Možeš me ubiti ali ti neću reći...“

Marijana: Ako koristimo njihove metode, onda nismo izašli iz tog kruga, ali razumljiva je reakcija majke da dozna gdje joj je sin.

Jadranka: Nasilje vlasti, iz ove priče nismo izašli. I danas u vrijeme mira ljudi koji imaju mišljenje, stav, ideju mogu bit izvrgnuti nasilju od države.

Marijana: Drastični oblici kršenja ljudskih prava, ratni zločini koji su bili dopušteni u ratu, mogu se nastaviti kao institucionalno nasilje u miru.

Mirjana K.: To se zove tranzicija, to je isti oblik vladanja koji omogućuje pojednicu da ostvari osobnu korist. To je sustav koji je uspostavljen da bi prikrio zločin i kriminal u korist pojedinaca. Imamo 20 i nešto godina iskustva, mijenjale su se vlasti, ali je sustav uspostavljen tako ne funkcionira, nema uređene države.

Danica: Država nastavlja ugnjetavanje pojedinaca...

Marijana: Privodimo kraj. Jesmo li sve rekle što smo željele?

XX: Krhotine, to je puklo davno davno. Nadam se da će mi Ženski sud pomoći da to slijepim. Nema veze što će ostati ožiljci, oni me jačaju, onda se možemo sjetiti da smo to mi preživjele, prevazišle...

Pauza za ručak – odlazak u zajedničku šetnju u grad

Marijana: Vježba vođene fantazije i opuštanja - udobno se smjestite, da vas ništa ne steže, ne ometa. Zatvorite oči, sklopite oči, tišina, disanje, lagano udahnuti, izdahnuti...zamislite sebe kao drvo, grm, ružu. Osjetite, nađite za sebe neko mjesto i uživite se u različite uloge: kao veliku stijenu, možda kraj mora, kako je to biti... kako čvrsto stojite, sunce, vjetar, itd.

Marijana: Kako ste se osjećale, da li ste se mogle opustiti?

Ove vođene fantazije mogu se usmjeriti na svaki organ a ako postoji bolest – poslati energiju nekom organu. Ako nešto posebno zaboli, obratiti pažnju na bol, provjeriti kod doktora.

Mirjana B: Moje je crijevo u tom trenutku proradilo.

Marijana: Dobro je provjeriti organe kod liječnika ako nešto tijelo signalizira

Mirjana: Meni je kartanje jedan veliki relaks, kao i susret sa ženama, zezanje i smijeh.

Film o Tokijskom tribunalu – nakon filma reakcije:

Mirjana G.: Najgore je gledati ljude koji su prije 50 godina radili te zločine, a ne vide ništa loše u tome što su radili. To je nešto poražavajuće.

Mirjana K.: Najgore mi je kad shvatim da je silovanje u ratu uvijek bilo i da će ga biti, da je ono oružje rata, da je to naučeno i dozvoljeno. Taj militaristički pristup, taj duh u kojem mi živimo, njegujemo da nema uspješnog ratovanja i uspješnog borca bez takvih radnji. Mi živimo u militarističkom društvu koje to njeguje...

Nela: Oni djeluju kao neki normalni susjedi, kao otac, djed. Ta suprotnost kako izgledaju i što su radili - da nije bilo rata možda bi bili normalni susjedi. Između normalnosti i počinjenog zločina. Hannah Arendt je, prateći suđenje Eichmanu, uvidjela da se radi o običnom čovjeku a ne nekom očitom monstrumu.

Rada: Oni 50 godina ne vide da su uradili nešto krivo. U filmu je jedan od japanskih vojnika rekao „silovanje ide ruku pod ruku s ubijanjima“. To se je dešavalo i na ovim prostorima. Hanna Arendt je upotrebila izraz «banalnost zla», bila je na suđenju Eichmanu i vidjela da je on običan čovjek a ne neki monstrum. Slavenka Drakulić je bila u Haagu i gledala zločince, pa veli: „Oni su obični ljudi – liče na susjede, pa ipak su počinili sve te zločine“. Hanna Arendt kaže: „Oni nisu ljudska bića jer ljudsko biće misli, samo idiot ne misli“. Svatko ima mogućnost izbora i pred onim strojem za streljanje možeš reći da nećeš. Oni koji su počinili zločine neće ni 50 godina kasnije priznati da su učinili nešto loše. On mora uvjeravati sebe pa i nas da je to bilo legitimno, da je imao pravo, to je njemu organizirala armija, da imaju žene za utjehu, nakon teških dana. Bila sam u Japanu godinu dana prije Tribunala, vidimo da su žene bile zahvalne, jer je velika stvar da su oni rekli da su to napravili i radili. Samo što oni i dalje misle da su u pravu, a to je priča o patrijarhatu, o pravu da mogu posegnuti za našim tijelom bez naše volje.

Marijana: Muškarci vode računa samo o svojim potrebama, žene su objekat, služe za zadovoljenje njihovih potreba. Nietzsche je rekao „žena je postelja muškarcu“. Pod socijalnim pritiskom, kad nasilje postaje dopušteno a vojni vrhovi su to dopustili, tolerirali, možda i naredili, sva sredstva za osvajanje prostora i silovanja, postala su dopuštena. L.H. je radila istraživanje o tome tko ne čini nasilje u ratu: najčešće su to oni vojni komandiri koji više čuvaju sigurnost svojih jedinica nego što teže ostvariti cilj i (odličja), zadatak se izvršava ne previše revnosno. Eichmana, jednog od najvećih zločinaca II svjetskog rata analiziralo je osam psihijatar. Utvrdili su da je on normalan čovjek. Nama je lakše da kažemo da je monstrum. Misliti i proglasti ga monstrumom. Tako ne narušavamo našu sliku svijeta, tako vjerujemo u dobrotu.

Nacistički logori su izmislili novu tehnologiju koja je uništavala živote udaljenom metodom. Ljudi ne moraju direktno ubiti zubima, rukama zaklati druge, oni su izmislili posebne prostore i metode ubijanja s udaljenosti. I sad je metoda puška, projektili, bombe, bez direktnog nasilja i sudjelovanja. Oni iz filma, da nakon 50 godina odustanu od onog u što vjeruju, oni bi se urušili. Oni su sebe uvjerali da je to u redu.

Mi također, nismo odustali od ljudskih, ženskih, feminističkih, religijskih, kakvih god hoćete vrijednosti. Obranili smo se duhom. Najstarija klijentica Medike, da bi uvjerala počinitelja da je ne siluje (imala je 52 godina a on 26 godina) mu veli, u obrani: «Nemoj to činiti, možeš mi biti sin». Isti počinitelj je iste noći silovao još dvije žene, to je bilo na Haškom tribunalu. Taj poziv na humanost, taj aktivni način obrane pomogao je ženama, kasnije su se lakše nosile s boli i sa stresom. Borila se na način na koji je mogla.

Mirjana B.: Iz povjesti ratovanja vidimo da su se uvijek dešavala silovanja žena. Oni koji su pobjedili imaju pravo na silovanje onih koji su izgubili rat. Silovanje žena kao dokaz osvajanja, to ide uz osvajanje područja. Mi smo u Hrvatskoj 20 godina radile sa ženama, ali nama 20 godina žene nisu mogle reći da su silovane. Nisu morale biti u logorima, u Vučju, u Pakračkoj poljani, bile su u kući. Trebalo je preko 20 godina da progono-

vore. Nisu ih silovali stranci, već domaći ljudi. Ponavlja se ono isto kao i kod obiteljskog nasilja, silovatelji su najčešće poznate osobe.

Biba: Nakon II svjetskog rata i svih tih općih deklaracija, konvencija, Ženevskih i ostalih, razvijanja kulture ljudskih prava, spoznaje o ratu kao zločinu protiv čovječnosti, nisam očekivala da bi se kod nas to isto dešavalo, od tih normalnih ljudi, poznatih, školovanih, da su možda u iste razrede i škole išli. Nisam očekivala da to znanje o ljudskim pravima nije nigdje usvojeno, da države nisu štatile barem minimum ljudskih prava, da nisu vodile brigu barem o potpisanom. Jugoslavija ih je sve potpisala, svaka država je to preuzela, a ipak se osvajanjem područja uništavalo sve, od ljudi, do simbola, groblja, zatiranja postojanja nekog na nekom području. Vojni zapovjednici su bili školovani ljudi, uglavnom, a u vojsci se sve zna...vojska ima metodu kontrole. Ipak, sve se je to dešavalo. To silovanje, uništavanje, zatiranje.

Nela: O silovanju se nije govorilo, tek sad počinje edukacija vojnika. Na temelju Rezolucije 1325 to će tek biti dio edukacije vojske. Nasilje prema ženama nije bila javna tema. Mi smo počinjale 1986/7. organizirati aktivističke grupe i otvarati te teme - da nasilnici u obitelji nisu neki monstumi, da su to normalni ljudi, nisu samo pijanci i loše obrazovani. A tako i oni koji počine incest, koji siluju. Rat je samo puno okrutniji oblik nasilja koje se dešava u miru, ali je isti obrazac ponašanja. Silovanje u miru prijavi tek jedna od 20 žena.

Rada: Ono što mi kažemo a što se tiče nasilja protiv žena – mi smo stalno u ratu. U ratu oni misli da će im to biti dozvoljeno. Žene su silovane u ratu, netko je rekao da silovanje i rat idu ruku pod ruku. Tko je to rekao? Žene u ratu su silovane kao objekti, on siluje tvoju naciju tj. povređuju muškarce protivnike. Nisi ni subjekt. Ti si moneta za potkusurivanje. Priča je moći muškaraca nad ženama – jer oni to mogu. Oni su tako odgojeni, to im je dopušteno a rat im to posebno omogućio.

Pa čak i našim ženama silovanim u Vukovaru – pitanja se postavljaju: dokumentacija, tko će svjedočiti? S druge strane, uopće ne pita i ne propituje kako su drugi dobili invalidnine i razne pogodnosti.

Marijana: Slučaj protiv Furundžije, Hrvata optuženog za silovanje Bošnjakinje.. obrana je koristila nalaz kolegice psihologinje da žena ima simptome PTSP. No, to ne narušava njezinu vjerodostojnost, ona je normalna žena koja normalno funkcionira, obrana je pokušala proglasiti nevjerodostojnim svjedokom. Mi smo poslale Haškom tribunalu stručnu dokumentaciju gdje je pisalo da je žena radila vježbe relaksacije, obrana je to iskoristila protiv nje. Obrana je tvrdila da je pod hipnozom tvrdila da je silovana a da zapravo nije. TO su pokušali dokazati. No, nisu uspjeli. Furundžija je osuđen.

S psihološke strane počinitelja – on i danas čuva to svoje uvjerenje da su to smjeli, mogli, trebali napraviti jer bi se u protivnom raspali. Tek neki pošteniji – priznaju što su uradili. I pokaju se.

Manda: Znam dvije žene iz Vukovara koje su silovane u Vukovaru, jako ih dobro poznajem. Za jednu sam znala, za drugu sumnjala, nije htjela reći, znala sam da nešto jako nije u redu po ponašanju, vidjelo se da je pod stalnim stresom. Pitala sam je: „Zašto mi nisi rekla?“, rekla je: „Nisam jer mi ne bi vjerovala“. Kad je ona počela pričati, ne samo da su je silovali dolje već i gore, izivljavali se. Pitala sam je: „Kako si preživjela?“ Veli: „Ne znam“. I puši cigaretu za cigaretom. Znam situacije. Rat je tek počeo, znali su doći ti srpske nacionalnosti, mladi su ljudi dolazili jedni drugima, pa bi Srbi rekli domaćinu “trebamo te nešto ispitati” i odveli ga, a ostali su silovali ženu, pred djecom. No, žene neće da priznaju. Znam jednu koja je silovana, došla u Zagreb, dobila posao, živi u Zagrebu, neće se vratiti u Vukovar. Veli da ima ono što treba - posao, stan, da joj ne trebaju ni prijatelji ni prijateljice. Bilo tko da je silovana – bila Srpkinja, Hrvatica, Mađarica, Bošnjakinja - to su traume za cijeli život. Jedna žena je bila silovana, uvijek se je vraćala sva nikakva – crvena, bila je nepismena, ali je imala skrivene dukate u cipelama, cipele nije skidala nikako u logoru. Kad smo došle u dvoranu u Pešćenicu, onda ih je skinula i izvadila šest dukata.

Marijana: Ima li još komentara?

Manda: Moglo bi se pričat koliko hoćeš, knjigu za napisat. Svaka svoju sudbinu da napiše. Osam dana nisam mogla iz podruma izaći, ni onu kantu za nuždu da u dvorište baciš. Čuješ korake, nema koraka, cijelo nebo obasjano. Svjetleće rakete. Najviše sam se bojala klanja i silovanja. Nek me zatrpala bomba samo da ne budem klana i silovana.

Marijana: Knjigu napisati – toliko toga se ima za reći. Jedan austrijski psihijatar koji je bio u Aušvicu u logoru je odlučio da će preživjeti i napisati knjigu za budućnost. Viktor Frankl je na male kamenčiće stavljao memo, podsjetnik da ne zaboravi što je htio reći. Kasnije je on razvio pravac terapije smislom, logoterapija. Knjiga se zove „Zašto se niste ubili“. Drugi logoraši su išli na električnu žicu jer nisu mogli izdržati, on je odlučio ostati živ i prenijeti to iskustvo. I Sunčica iz Vukovara, tih sedamnaest svjedočenja i sva vaša svjedočanstva koja ste dali, su značajna za ponovno iznalaženje smisla u životu svake od vas, a drugo, za budućnost, za prevenciju sukoba, za prevenciju neljudskosti.

Manda: U logoru nije lako, samo dođu: „Ti, ti, ti – van!“, vraćaju se četveronoški, ti čuješ samo jauke iza zida. Kad su nas žene doveli, manje su tukli muškarce. U štali smo bili u četiri reda, kad se jedan okrene morali smo se svi okretati. Imali smo svoj broj, ako si zaboravio broj, dođe ti, nogom sa strane, šamar, udarac u stomak...gledala sam dečke kako ulaze, plakala sam, fala bogu imala sam žensku djecu.

Naša štala bila je okružena s dva reda bodljikave žice, razmak između dva reda bili su psi. Stražara sam morala pitati da idem na WC a WC je bila rupa iskopana, on stoji pored vas i gleda što vi radite. Što da onda kažete? Zašto, što sam ja nekom skrivila? U podrumu sam služila svekrvu. U podrumu smo imali dva tranzistora i slušali Beograd i Zagreb. Čuli smo da se radi logor u Begejcima za ustaše. Rekla sam suprugu „evo logora za nas“. Na kraju sam ja dospjela u logor, njega ni danas nema. U Sotin su prvo došli Baranjci. Njih 21. Njih su dovezli u kavezima sa psima, tjedan

dana vezani sa žicom ležali su vani. Onda su morali čistiti štalu u kojoj smo mi bili.

Biba: Da se dogovorimo da svaka napiše što je preživjela, da to bude naš ostavština za budućnost. Naše svjedočanstvo možda neće bitno utjecati na sprečavanje budućih ratovanja, ali da mi same sebi olakšamo i kažemo dale smo sve od sebe, zapisale što smo proživjele. Da ostavimo našim kćerima i unučadima, i kome već.

Nela: Ako će svjedočiti određeni broj žena i ako ćemo imati pisani trag, ova priča neće stati. Imati sve, prikupiti sve priče, ne samo onih žena koje će svjedočiti na sudu. Bilo bi beskrajno dugo, jer je beskrajna priča. Zato je dobro da priče koje ne mogu biti ispričane, da sve budu zapisane.

Jelena: Ja sam preživjela obiteljsko nasilje. Kao cura sam rekla da si nikad ne bih mogla zamisliti dečka koji bi digao ruku na mene. Ne da je digao ruku, nego je i nogu. Imala sam malu bebu, bila je 1991. Predala sam tužbu za razvod, sudac me je pitao «zašto si se uopće udala». Gle, nisam znala da će biti kreten. Htjela sam obitelj, na kraju nagaziš na minu. Nitko to ne želi.

Marijana: Nitko se pod prijetnjom oružjem ne može obraniti.

Jadranka: Ja mogu pitati: kako ljudi mogu raditi po godinu dana bez plaće? Neki mogu, ja ne bih, ja bih organizirala pobunu.

Marijana: Cijeli sustav je organiziran za uništavanje.

Rada: Teror postoji i izvan totalitarnih režimima, samo je promjenjen forma. Hannah Arendt ga zove administrativnim terorom, perpetuirajući se priča. Bila sam u radnoj skupini Ministarstva branitelja, borila sam se i izborila za male pomake: za dopunsko osiguranje, za psihosocijalni tretman. No, vidjet ćemo što će se desiti. Japanska država nije dala obešćenje žrtvama, žrtve su dobile novac iz dobrovoljnog fonda. Tako će biti i s obeštećenjem hrvatskih žrtava, iz dobrovoljnog fonda, ne od države.

Manda: Došlo izaslanstvo iz SAD-a u posjetu udruzi i pitaju: „Ako bi se Srbija udobrovoljila, dala sve što tražimo, dokumentaciju, tijela... da li biste bili za to da Hrvatska povuče tužbu protiv Srbije?“. Rekla sam: „Ne“. Njemačka je otplaćivala odštetu 30 godina drugim državama.

Marijana: Mi se pripremamo za Ženski sud, za svjedočenje, za tu priču koja predstavlja teško kršenje ljudskih prava i posljedice i oporavak mi želimo unijeti u Ženski sud. Možemo dalje...

Ljiljana: Četiri godine sam išla kod psihijatrice, jedno vrijeme nisam, što sam starija, ponovno se pojavljuje ti sni, to rezanje ruku, imala sam i pile, noževu, dan danas me sve boli - kad me mrga od dva metra stisne.. Veli „hoćeš da ti odrežem, majku ti ustašku, očeš da ti odrežem?“ Pa velim „ma odreži...“ Što su mi radili, suzu nisam mogla pustiti. Bila sam u mračnom podrumu. Godinu i pol u mračnom, ti snovi se pojavljuju, neki nemir, strašno. Ne možeš to zaboraviti, oprostiti nikad nikome – ja ću umrijeti, oprostiti neću. Ne znate što su mi radili, mala sam 33 godine. Kad su mi rekli da su mi kćer doveli, uvjerali su me da mi je tu kći, da mi je tu dijete. Govorili su: „Ustaše su ti sve pobili“, pa vjeruješ da je to istina, da nemaš nikoga. Kad su me razmjenjivali, govorili su „što se vraćaš, nemaš nikog živog...“

Jovanka: Bila sam sama u objektu, suprug je tu negdje, ne znam da li je tu ili nije. Neću gradirati bol i patnju ali čini mi se da je lakše biti u skupini. Ja sam bila sama. Čujem avione, htjela bih izaći da me netko vidi, da sam ja tu. Zovem supruga – ne javlja se, a ne smijem. Prekrasan jesenji dan, ali ne smiješ van, ne možeš, vezana sam, nemaš s kim komunicirati. Grozna usporedba - samoće u logoru i grupe u logoru. Nekako – svi smo u istom košu. Sam ne znaš da li ćeš vidjeti sutra – sam si. Isto je - bilo 1000 ili 1500 ali nekako je teže podnijeti kad si posve sam.

Ljiljana: Kad si jedan s drugim ipak je lakše, a kad si sam, sve izgleda teže...

Marijana: Svi koji su bili u logorima ili su bili na okupiranom području pod stalnim granatiranjem, taj nagon za preživljavanjem vas drži, čuva vaš osnovni život. To ne znači da ne vodite računa o drugima, nego se instiktivno štitimo da ne budemo ubijeni. Viktor Frankl - u knjizi „Zašto se niste ubili“ je opisivao kako su nacisti odvodili u plinske komore one koji su blijedi i umorni jer ne mogu raditi, pa je on svaki dan brijač lice s komadom stakla da bi izgledao crven i zdrav.

Iskustva su naših žena koje su preživjele logore: one kažu da su znale kad je neka silovana, one kažu «naši nisu prešli» ili „nju su odveli“ i to je značilo da je bila silovana. One kažu, kad se je vratila, ostale su žene nastojale dati joj vode, ako je bilo, da je pokriju, legnu uz nju da je prihvate, da je malo zaštite i utješe...

Proboj – kako je to moguće kad je 1500 ljudi u vlasti 150 ljudi? Da su pokušali proboj, sigurno bi ih bilo 700 ili 800 ubijenih odmah. Rijetki su se probili iz logora. Proboj je ozbiljna organizacija. Šest mjeseci radio se tunel ispod Sarajeva, to je tehnička operacija onih sa slobode. Pobjeći iz logora je tehnička operacija. Pojedinačni proboj je ravan samoubojstvu.

Ono što govoriš Ljiljana, o snovima, čak i pokušaj samoozljeđivanja, čak i taj postupak, donosi neki oblik smirenja. Kod teških stanja, to je smirenje, oni mogu značiti i pokušaj ozdravljenja.

Mirjana B.: Da ženama koje nisu bile u Lipiku kažem da je ona bila žrtva u logoru Vučje koji se nalazio na cesti Požega-Pakrac. Logor u kojem su bili zajedno i ljudi hrvatske i srpske nacionalnosti, koji nisu bili lojalni okupacijskoj priči. U logoru je bio podjednak broj muškaraca i žena, od svih tih ljudi dobili smo priče dva muškarca i nje kao žene. Još su tri žene, ali ne žele o svom iskustvu uopće pričati, nikom. Bilo je jako teško dobiti ljude iz Vučja da ista kažu. Neki ljudi koji su bili u logoru Vučje, bili su i u logoru Poljana – Pakračka poljana. Logor Vučje su držale paravojne

snage a Pakračku poljanu hrvatska vojska i vlasti. Ljilja je bila 48 dana u logoru. Nju su odmah izolirali i bila je stalno izolirana od drugih. Ljiljana je članica Udruge civilnih žrtava domovinskog rata, pokušava se tamo napraviti memorijalni muzej, da se ne zaboravi i da se ne ponovi. Svake godine 18. siječnja je komemoracije, dosta viđenih ljudi iz Pakraca i Daruvara je bilo tamo zatvoreno. Liječnik koji je pomagao svima bez obzira i kojem je jedan mladi vojnik došao i rekao «doktore sad vas moram tući, jer će inače oni mene.»

Marijana: Sva svjedočenja danas iz Vukovara govore o demoniziranju suprotne strane. Činiti ih bezvrijednim, riječima, riječnikom. U Ruandi su suprotnu stranu proglasili «bubašvabama», da ih svedu na nevrijedna ljudska bića, na životinje. Time počinje politička indoktrinacija – pa im može činiti sve i ubijati ih. Ako se nasilje dopusti kao model – ono postaje prećutno dozvoljeno. Osjećaj moći kod počinitelja da ti može uskratiti život je strašna, nekontrolirana, neopravdana moć. Čovjek ne zna koliko može izdržati. Uvijek se može više nego što ste se očekivali.

Poruka iz vaših iskustava je da možemo izdržati puno više nego što smo to ikad mislili. I to je snaga vašeg iskustva. Pomoć koju dajemo jedne drugima. U logorima je bilo male pomoći jedne drugima – rijetke, male ali je bilo, i to ne treba diskreditirati. Kao da toga nije bilo jer odmah kažu, «e koliko je bilo nasilja, koliko logoraša, koliko...» Sagledavajući taj proces, kažemo da jedan primjer na deset tisuća je kao grumen zlata. On je vrijedan za spomen, vraća ravnotežu, vraća vjeru u ljudsku prirodu, u ljudskost, u humanost. Mala gesta – jer nisu mogli više. Primjer iz Ahmića – gdje je žena spasila druge žene. Nosim knjigu S. Broz „Dobri ljudi za loša vremena“ a puno je takvih primjera kojih nema u javnosti. Jer se nije htjelo pomirenje, politički nije se htjelo.

Jadranka: U hotelu u kojem sam radila bilo je 600 prognanika iz Vukovara, mi smo bili kao obitelji, svi smo se znali. Bile su i srpske obitelji u progonstvu. Pričali su da su Srbi dojavljivali svojim prijateljima što treba napraviti, kad otvoriti kapiju to je bio znak da su Srbi, da ne bi bili odvedeni...

Manda: Kod nas na Petrovoj gori, to je dio Vukovara, znam da su Srbi bijele plahte vješali po dvorištu i stavljali po krovovima da ih ne bi bombardirali. U Španskom, gdje je bila smještena, pričale su joj Bošnjakinja i Hrvatica kako ih je spasila Srkinja, bile su sve učiteljice u školi iako je sebe izložila.

Marica: Mojeg su supruga 21.11.1991. u Novskoj ubili pripadnici hrvatske vojske u kući do naše. Imam sve argumente, sudi se i sve. Tih dana nisam bila u Novskoj. Ubijeni su trojica muškaraca i jedna žena, pedeset godina je bila stara. Imam dokaze, sudi se. Oni su mučeni na sve moguće načine, rezani su im prsti, genitalije, a nju su odveli na kat našli su je, naga na kauču razrezana vrata i preko prsa, njezina šogorica je našla komade krvave odjeća. Otišla sam sa susjedima Hrvatima u jedno selo kod Novske, stalno smo dolazili, išli smo smo tamo, suprug je bio u Novskoj, odlazio na straže, imao je radnu obavezu, imali smo puno prijatelja Hrvata. Bili smo na položaju i molili mog supruga da pođe s nama. On nije htio, u Novskoj je bila hrvatska vojska, mislio je da je sigurno, a smatrao da bi ljude u drugom selu doveo u opasnost jer kod tih ljudi je već bilo oko 20 ljudi. Novska je bila pet kilometara od okupiranog područja. Ta Kata susjeda imala je snahu, unuka u hrvatskoj vojsci koji je teško ranjen, ona nas je ipak držala... I poslije toga ona je nas držala kod sebe. Nikad ni jednu pogrdnu riječ protiv Srba, držala nas je ljudski. Želja mi je da se toj ženi da nagrada kao što je u židovskom narodu - imaju nagradu «pravednik među narodima», da imamo takvu nagradu, da joj se da. Ona u 1992. umrla. I njezina obitelj, kao da su mi sinovi i kćeri, ni jedna tuga ni radost ne prođe da s njima ne podjelim. Takvih primjera ima dosta. I sad u Novskoj samo želim da se ne zaboravi što je napravljeno, suosjećam sa svakim, družim se sa svima, ako netko neće – ne mora.

A ti počinitelji su nađeni odmah, bilo ih 6 iz I gardijske brigade «Tigrovi», bili su pritvoreni, zakonom o amnestiji su oslobođeni, oni su kao počinitelji i svjedoci pred vojnim sudom u Zagrebu pričali što su uradili. Učinjena je i obdukcija, uviđaj policije, fotografirano je sve, ali kad smo mi tužili za obeštećenje, onda su spisi, dokazi nestali. Uz pomoć NVO smo tužili 2004. godine, ne za ratni zločin, već za zločin iz najnižih pobuda, morala sam plaćati sudske troškove. Ponovno smo podnijeli kaznenu prijavu 2009., jedan je bio uhapšen, taj koji je bio glavni, iz Pregrade je, on je u međuvremenu, poginuo, jedan je stradao u Bosni. Sad smo to prijavili kao ratni zločin. Bilo je suđenje 2010., jedan je pobjegao u BiH, jedan je bio u pritvoru, oni koji su svjedočili pričaju drugačije, kažu da oni nisu to uradili, nisu vidjeli, nitko nije ništa vidio. Vrhovni sud je vratio na Županijski sud u Zagrebu, 2012. godine. Suđenje je počelo – jedan je oslobođen, detalje ne smijem, bila sam na svim suđenjima i ne znam kako sam to izdržala. Na sva ročišta sam išla i suđenja, bilo u Srbiji ili Hrvatskoj.

Marijana: Kako ste izdržale?

Marica: Pomogli su mi dobri ljudi koji su me podržavali i neki novinari, Borisa Pavelića ponovno naglašavam – iz Novog lista – koji mi je na sve moguće načine htio pomoći. Unutarnja snaga, ne da se bilo kome osvetim, nego da se ne zaboravi, da se zna. Daje mi snagu to da mogu jasno i glasno reći tko je. Bila sam i kod predsjednika. Ljudi mi pomažu, živim sama, nismo imali djece, živim u kući pokraj kuće gdje se je to dogodilo, potiskujem to. Ne gledam tu kuću kao mjesto gdje se to desilo. Možda je to moja unutarnja snaga da mogu napraviti otklon.

Marijana: To je otklon, kao da na TV-u pritisnete neki 5 ili 6 kanal. Traumatsko iskustvo uglavnom ne dozvoljava povratak na to mjesto. Jovanka je jučer rekla da ne može na groblje u rodnom mjestu, mi smo u Medici bile podrška ženama da odu u mjesto gdje je bio masakr, na to groblje, da se približe mjestu. Neke se nisu mogle približiti, neke se nikad nisu htjele vratiti...

Marica: U snu sam se uvijek u tome selu i uvijek se u snu ne mogu vratiti u Novsku. U snu se pojavi suprug, pojavi se, i ništa ne govori. U snu pitam muža: „A gdje je tvoja plaća?“

Marijana: Druga funkcija sna je i funkcija želje da se normalizira stanje.

Manda: Prvo mi je pomogla nada, odgojena sam u duhu religije, nisam bogomoljka da stalno visim u crkvi, molim se bogu. Kad sam izašla iz logora u 12 mjesecu 1992. godine otišla sam u crkvu i počela se moliti, tako su počeli trnci po meni, od glave po tijelu po stopalima, kao da je to izašlo iz mene, mislim da sam tada dobila snagu da su mi traume ostale iza mene. I dan danas me molim bogu i ta vjera me drži.

Sanjala sam da smo u kući, da suprug dolazi kući s posla da se okupa, jede, spava, i tako mjesecima i onda je meni bilo dosta i velim mu "dokle ću ja tebe hraniti, ti meni ne daješ novce". On je samo šutio, nakon par dana došao je i dao mi hrpu novca i veli "jel' ti je to dosta, nemoj me više tražiti". U drugom snu sam ga zatekla kako sa kćerkom miješa beton u dvorištu pred kućom. Rekla sam mu: „Gdje si ti do sada, stalno te tražim a tebe nema“. On se okrenuo i rekao: „Možeš otići odakle si došao...“, pa mi je kćer rekla "jesi li čula što je rekao?". To su sve riječi, sanjala sam više puta ali samo tad smo «razgovarali».

Pauza za kavu

Nakon pauze organizirana je socio drama, razgovor o tome, opuštanje, projekcija filma i druženje.

Subota, 17. 05.

Ljubica: Nakon odvođenja i nestanka brata iz Novigrada, nije bilo nikakve ustanove koja bi mi pomogla, plakala sam, nisam znala kome se obratiti, odvela ga policija. Napišem, a oni vele on je bosanski državljanin, odgovor sam dobila i dala Crvenom križu. Pisala sam svojom rukom još nekoliko pisama. Pokojna Žana Rušnjak to slala u Ženevu, pa gđa Biba je nešto poduzela i tražila od policije, pa je došla policija ispitati me, ispitala je sve svjedoke. Masa se ljudi s tog broda vratilo iz Tomislavgrada, neće ljudi u rat. To je bilo prošle godine. Imam puno svjedoka ali što će meni oni? Dobila sam odgovor da RH nije odgovorna jer je zločin nije počinila RH. A to što je RH njega izručila, njega s radnog mjesta, koje je pošten, nije bio ni političar, imao je 22 godine, jednostavno ga izručili i nema ga. Bila sam u depresiji, tog sam se riješila, muž mi je počeo pit jer ga je on zadnji vidio živog. Nikad nije prebolio. Osjeća se krivim na neki način, bespomoćno.

Kad smo dobili taj odgovor od RH mislila sam da će puknuti, on hoće da se zna. Da znamo, pa policija ga je odvela, valjda ima neki dokument, valjda je za to netko kriv. Ne možeš čovjeka dat da ga ubiju. Taj Branko koji je iskočio iz kamiona, preživio je, živi u Italiji, gospođa iz policije, inspektorica je razgovarala s njim, ne mogu reć da nije odradila svoj posao, ali sve se to je formalno. Sve se svodi na to da država Hrvatska nije počinila zločin.

Mirjana K.: Da, temeljem međunarodnog sporazuma o izručivanju dezertera..

Ljubica: Ali on nije bio dezertar.

Mirjana K.: Jel' on odslužio vojsku?

Ljubica: Jeste, ali je ponovno došao u Novigrad.

Mirjana K.: Ako je vojska proglasila mobilizaciju, oni su došli po njega po imenu i prezimenu, u Jugoslaviji se znalo tko je služio vojsku. To ne znači da nije učinjen zločin. Druga je stvar što su znali da je Srbin i što su ga izručili HVO i onda je HVO izvršio likvidaciju. On nije bio dezertar, trebalo ga je upoznati s njegovim pravima...

Ljubica: Odmah su u Rijeci oni znali da je Srbin i izdvojili ga.

Marijana: Kako si se osjećala poduzimajući ove korake?

Ljubica: Mijenjala sam se, išla sam naprijed, držali su me obitelji i posao. Ja i djeca smo uredno dobili papire, jedino je suprug papire čekao deset godina. Zaboraviti ne mogu, ne znam kome trebam oprostiti. Tko zna da li ću ja doživjet da saznam, ali želim znati. Kao neka sijalica, živim i dalje, bila sam pod psihozom. Mogu pričati s vama, prijateljima, nemam neprijatelje, to se dogodilo, ne mogu to objasniti. Ja nisam kriva za Vukovar niti su meni svi Hrvati krivi za ovo, da su mi krivi i da tako osjećam otišla bih odavde. No i gdje da odem, gdje ovoga nema?

Marijana: Razgovarali smo o tome što smo mogle poduzimati u ovim našim situacijama...

Ljubica: Moj je brat bio oženjen, njegova žena je psihički stradala, morali su je s lažnim pasošom, u stvari s pasošom druge osobe prebaciti u Austriju. I nju sam morala zbrinjavati.

Dva puta je prijatelj mojeg brata odlazio u Hercegovinu tražit mojeg brata, on je Hrvat i mogao je, ali nije trebao i ja mu to ne mogu zaboraviti. Stavio je svoju glavu u torbu da vidi gdje. Ljudi u Novigradu koji su brata znali, ne žele ga zaboraviti.

Biba: U momentu kad je Ljubica dobila taj bezobzirni odgovor od ODO, revoltirano me je nazvala, čula sam se i s njezinim suprugom koji je bio još ogorčeniji, a ja nemam para trknuti do Novigrada, pa se moja pomoć sastoji u tome da se tek povremeno čujemo telefonom. To nije prava pomoć koju je Ljubica zaslužila.

Ipak, nakon tog odgovora ODO Pula tražila smo nove odgovore - od MUP-a RH tko je kad je odlučio o deportacijama. Dobili smo odgovor da je to odluka Vlade iz srpnja 1992. godine. Sad smo sve to dali odvjetnici, da analizira, ona će dalje voditi brigu o postupku protiv RH i pomoći Ljubici. Meni je važno da Ljubica dobije satisfakciju od države. Mi ovdje nemamo rješenja za pružanje psihološke podrške i toj obitelji i šire, male smo organizacije i nemamo para da dovedemo do kraja neke akcije koje poduzimamo.

Mirjana G.: U Istri nije bilo rata, a imam podatak o 730 osoba izbačenih iz stanova, ubojstava na nacionalnoj osnovi, prošle godine ubijena je jedna žena u Puli porijeklom iz Lapca, 2012. Još jedna, nikad nisu našli ubojice. Situacija nije bajna, u Istri se ljudi boje reći da su Srbi. Odjednom.

Ljubica: Suljić je u Novigradu prolazio autom, ljudi su pljuvali za njim, dolazio restoran u kojem radim, nisam smjela hodat, trajalo je cijelu sezonu, znam tko je. Dolazi na šalter i pita: „Da li su stigli novci?“, službenica veli: „Ima 2000 dinara“ a on veli: „Javi kad će biti 20.000 dinara/kuna...“ Ljudi koji su imali restoran, koji su mu iznajmili prostor, propali su, izivljavao se na sve moguće načine.

Jadranka: Radila sam u hotelu Laguna i kompletna ekipa iz Pakračke poljane je bila u hotelu. Kad su uhapšeni, iz zatvora su od hotela Laguna naručivali jelo *a la carte*. Tko je to mogao? Dok je Šušak bio živ, svakodnevno su bili na liniji. Oni su nas u 5 sati ujutro postrojivali s pištoljima u rukama, prije nego što smo ostali bez plaće jer država nije davala novac.

Što se tiče detalja o pogibiji obitelji Zec, sve smo znali. A strah i trepet, nisam mogla dobit domovnicu, oni su meni u 5 ujutro s pištoljem u glavu „jesi li ti Srпкиnja ili Hrvatica, zašto nemaš domovnicu?“ Kad sam digla štrajk zbog neisplate plaće, dobila sam prijete da će mi dijete odvest u Italiju...

Mirjana G.: Situacija u Istri je takva, to boli, nije bilo rata, ljudi su tako reagirali, neće vam napraviti nešto jako loše, imat ćete privid ljubavnosti ali neće pomoći. Svi su šutjeli kad su izbacivali ljude, susjedi su me šokirali, koji su 40 godina živjeli zajedno, slavili Nove godine, družili se.

Svi su šutjeli kad su izbacivali Srbe. Dobili su spisak od poznate Ive Pašalić iz Splita, koja je radila u vojsci, ona je dala popis ljudi koje treba izbaciti. Svi susjedi su se zaključali i šutjeli. Ili državljanstvo, lakše ćete dobiti državljanstvo u Lici nego u Istri.

Milica: Moja djeca su rođena u Varaždinu, i kada je djevojka mog sina dolazila u Oroslavje preko Mađarske, kod svoje bake, dobila je i za njih domovnicu. Kad smo se vratili u Hrvatsku, a moja kćerka htjela ići kod ujaka u Švicarsku, otišle smo u Varaždin da bi nam tamo rekla da moja djeca nemaju domovnicu i da je to bila neka greška. Nakon toga sam u Zagrebu otišla pitati šta je s tim i srećom na policiji sreća bivšu susjedu koja me je prepoznala i uputila šefici. Ona je ponovila da moja djeca nemaju domovnicu, ali kad je slučajno vidjela dopis, dok sam vadila papire iz torbe, koje sam imala sa sobom a bile su upućene premijeru Račanu, odjednom se promijenila i rekla: „Šta ćemo opterećivati našeg premijera? Neka vaša kćerka dođe sutra i dobit će domovnicu“. Dobilo dijete domovnicu, a za tjedan dana i pasoš.

Danica: U Donji Lapac je došlo dosta ljudi prije 30 – 40 godina. Žene koje su tu radile, udale se, izrodile djecu, ne mogu dobiti domovnicu, imaju status stranaca.

Mirjana K.: Ljudi po rođenju imaju pravo na državljanstvo, iz straha, posebno kad su otišli u Srbiju, prihvaćali su državljanstvo Srbije.

Mirjana B.: Stranci, nakon ulaska u EU, moraju ponoviti cijeli postupak, ponovno biti 5 godina u RH da bi stekli državljanstvo, ponovno plaćati zdravstveni doprinos. Većina ih je u teškoj materijalnoj situaciji.

Ljubica: Moj drugi brat je 1996. otišao u BiH, dolazi svake godine u Novigrad, turistički. Ima sina, 22 su mu godine, rođen je u Puli, bio kod mene, ja ga prijavila na tri mjeseca i otišla i pitala da li može dobiti državljanstvo, jer je rođen u Puli. Veli službenice: „Ne“. Da bi dan–dva, nakon nekog problema s autom, shvatili da on ima matični broj u RH, na adresi gdje su nekad živjeli. Ludilo od administracije.

Marijana: Pogledajte unazad 20 godina, vratite se, promislite. Na ove papiriće upišite sve ono čega se želite osloboditi. Papiriće ćemo preklopiti, staviti u ovaj lonac. Lonac ćemo odnijeti u vrt. U loncu ćemo to zapaliti i baciti pepeo u more.

Sveopća galama, žene odlaze u vrt, gdje uz malu ceremoniju biva svo zlo zapaljeno i pepeo bačen u more. Sveopće veselje. Čuje se muzika.

Marijana: Kako se osjećate na kraju ova dva dana?

Mirjana K.: Imam i želju i volju i sposobnost dati podršku svakoj od nas, da našu priču o Ženskom sudu, privedemo zajedno kraju. Bilo je ljekovito.

Silva: Drago mi da sam vidjela nove žene, kolegice iz 90-tih, da smo se sjetile onih dana kad nam je bilo grozno ali bilo nam je i dobro.

Marijana: Zahvaljujem Silvi koje je unijela puno zabave u ovo naše druženje.

Jadranka: Sjetila sam se pjesme 'Od Vardara pa do Triglava', sjetila sam se teških stvari koje su se meni dogodile, sigurna sam da se ne mogu uspoređivati s teškim pričama koje ovdje čujem, ali je bilo toliko pozitivne energije, toliko razumijevanja jedne za druge.. Primjetila sam Miru, kad je teško, kako tješi, došla sam s hladnim rukama i kad smo se dodirivale moje su ruke bile tople, izuzetno osjećam tu dobru energiju. Samo sam se opustila i bilo nam lijepo.

Biba: Stalno sam bila blizu suza, kao i sada, te teške tragedije drugačije primam a iskaze ljudskosti me bace iz takta. Drago mi da sam bila ovdje, premda mi je teško zbog žena što su sve prošle.

Milica: Bogatija sam za puno saznanja od svake od vas. Hvala mojim aktivistkinja što su me poslale. Častit ću ih kad dođem. Pomagala sam, radila sam u zdravstvu, i sad pomažem. Baš sam bila i tužna i u suzama. Ovo treba i korisno je, nastavite s upornošću.

Jovanka: Meni je iskustvo ovih radionica puno pomoglo, pomoglo mi je nakon Tivta.

Marijana: Nastavit ćemo dalje, to smo dogovorile.

Marica: Svako novo poznanstvo mi puno znači, na ovakvim druženjima osjećam olakšanje. Svaki put sam se oslobađala, s većom mirnoćom mogu ispričati što mi se je dešavala, dobivam samopouzdanje i nastaviti ću i dalje. Puno puno, hvala što ste nas pozvale.

Manda: Zahvaljujem što ste nas slušale, najviše sam pričala, ništa nisam lagala. Drago mi je što sam vas upoznala. Želim da se Ženski sud ostvari, da osudi naše zločince a nas oslobodi traume. Ako bude još radionica, ako nas pozovete, doći ćemo.

XX: Lakše je kad se družimo, kad nisi sama. Volim doć, sve najbolje da ostvarite sve što ste počele.

XX: Bilo mi je lijepo, drugi puta sam, sve zrači, olakšanje sam osjetila, kao da sam 100 kila skinula. Hvala.

XX: Bilo mi je bolno zbog svih svih tih priča, ali bilo je i smirujuće. Kako sad svi težimo normalizaciji. Hvala aktivisticama da se uvažavamo, da čujemo jedna drugu, jer to ne možemo drugdje.

Marijana N: Bilo mi je jako naporno, teško, emocionalno. Ekipa je OK. Nisam mogla ništa pričati.

Mira: Ovo shvaćam kao vlak u koji smo se ukrcale i putovat ćemo tim vlakom dok ne budemo gotove. Ovu energiju i sestrinstvo da ponesmo u putovanje i dalje. Osjeća se u ovoj prostoriji puno energije. Ako vam moja energija u vlaku bude potrebna, nemojte je zaboraviti.

Milica: Pitali ste me od kuda mi energija, puno ljudi mi je pomagalo. No, čini mi se da je ovo najjača snaga koju sam dobila. Neizmjerljivo vam zahvaljujem. Ova tri dana je premalo bilo, tek smo se noćas opustile.

Danica: U Tivtu me je slomilo, ali ubrzo ojačalo. Toliko priča i traumatičnih priča, treba da dobijemo svu podršku.

Ljubica: Uvijek ću bit s vama kad god mogu.

Rada: Mislila sam, kad smo se počele sastajati, kako je puno vremena prošlo poslije rata. Od 1993. do 1997. godine direktno radila sa ženama u izbjegličkim kampovima. Mislila sam da je to prenošenje trauma, pomješano s mojim vlastitim traumama. Mislila sam da sam preživjela. I uvijek mislim da neću još jedan vikend provesti u suzama u plakanju i tom dijeljenju. No svaki put se učim toj ženskoj upornosti, toj snazi da se preživi, da se uporno traži vlastita pravda.

Kad se rade herojske priče, onda nema žena. Zato je važno da imamo sud jer i naša su stradanja važna. Koliko ste uporne u potrazi za svojom pravdom, za svojom istinom, i koliko se trudimo sačuvati vlastitu humanost i suosjećanje. Pamtim sliku iz rata, na kolodvor su stizali izbjeglice iz Bosne, u vagonu su bile valjda tri porodice stisnute. Djevojčica je izašla van i prala prozor od kupea. Ona je rekla pa to je moj, naš dom. Osjećaj da moramo urediti ovaj naš dom, domovinu.

Mirjana G.: Drago mi je da sam ovdje da sam vidjela stare suborkinje i upoznala sve vas koje nisam imala prilike prije upoznati. Jako sam potrošena, ljudska me nesreća jako pogađa, a jako me ljuti taj bezobrazluk i zašto se ne rješavaju ti problemi. Ne bi trebalo bit problem da se nađu nestali, da se vrate stanovi, to izaziva novi gnjev. Malo sam se bila distancirala, na kraju kad sam pukla, vidjela sam kako nepravda kod mene izaziva bijes, pogotovo nakon filma. Nadam se da će sud uspjeti jako je potreban, svi trebamo uložiti napore da uspije.

XX: Prvi put sam tu, nemam puno za reć, zadržljana sam upornošću i hrabrošću žena i što svaka od nas nosi u sebi.

Nela: U svim ratovima, sramnim ratovima, mislim da ste vi narodne herojke.

Marijana: I mene je povukao proces, Ljubica me je povukla s pričom o solidarnosti. Sjećam se jedne anegdote iz BiH, bilo je granatiranje u Zenici. Poginuo je sin susjeda Mehe, Haris. HVO je granatirao Zenicu. On je prestao govoriti sa mnom. Njegova žena je uvijek kad je bilo granatiranje, zvala moju majku i kćerku da dođu kod nje u stan jer je bio zaštićeniji. Prošla je godina-dvije, prošao val islamizacije, i Bošnjaci su opet počeli piti alkohol. Sreo me Meho pred Božić i zagrli me i veli „Sretan Božić, komšinice!“

Dijana: Beskrajno hvala da sam bila tu. Ova kuća je postala još plemnitija zbog vas. Uvijek vam je otvorena. Molim vas da budem dio grupe.

Mirjana: Zaista svima vama hvala. U procesu sam dugo. Proces je jako težak. Koliko god je ovo naporno, ipak mi pomognu. Došli smo s kišom, a evo nam sunca.

Nela: Treći regionalni sastanak, bit će u Brčkom, ići će nove žene, bit ćemo u kontaktu.

Ručak i odlasci.

*Transkript: Nela
priredile: Lina i Staša*

Regionalni sastanak sa potencijalnim svedokinjama za Srbiju - Žensko svedočenje - nova paradigma istorije

Vrnjačka Banja, 3, 4. i 5. septembar 2014.

Zajednički sastanak sa potencijalnim svedokinjama, iz Srbije, ali i iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Na sastanku su učestvovala **32** žene iz sledećih gradova: Beograd, Priboj, Kruševac, Smederevska Palanka, Zvornik, Tuzla, Leskovac, Pljevlja, Bela Reka, Novi Bečej, Zrenjanin, Kotor, Kraljevo, Šabac, Bihać, Bar, Nikšić, Bilbao.

Zajedničkim sastancima sa potencijalnim svedokinjama za Ženski sud želimo da negujemo i razvijamo feminističku etiku brige i odgovornosti radi:

- Stvaranja poverljivog i sigurnog prostora za žene koje su do sada svedočile u okviru procesa organizovanja, kao i ženama koje će prvi put svedočiti na ovom susretu;
- negovanje uzajamne podrške i solidarnosti, ukazivanje poštovanja ženama na njihovom činu svedočenja, građanske hrabrosti i odgovornosti,
- zajedničko stvaranje sistema podrške potencijalnim svedokinjama – zajedno stvaramo naš koncept i praksu feminističke etike brige, itd.
- zajedničko promišljanje važnih društvenih pitanja, razmena znanja, iskustava, nedoumica, izazova...

I ovaj zajednički sastanak sa potencijalnim svedokinjama osmislile smo u skladu sa predlozima i sugestijama učesnica prethodnog sastanka (Andrevlje, mart 2014.), kao i predlozima organizatorki procesa Ženskog suda.

Program:

Projekcije dokumentarnih filmova: o ženskim sudovima - iskustva iz sveta, o procesu organizovanja ŽS u bivšoj Jugoslaviji; Vrt ispunjen ženskim nadama (o Ženskoj komisiji za istinu u Kolumbiji).

Radionice:

- O procesu Ženskog suda - feministički pristup pravdi,
- Ja svedočim,
- Prisustvo u javnom prostoru i Zamišljam drugačiji svet

Pozorišna predstava Dah teatra Prisustvo odsustva

Predavanja, diskusije, razgovor sa Karlosom Beristainom/Carlos Beristain:

- O procesu Ženske komisije u Kolumbiji
- O procesu Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju – zajedničko promišljanje, analiza...
- Strahovi u vezi sa ŽS: o vrstama strahova koje potencijalne svedokinje osećaju, o individualnim i društvenim posledicama straha, o suočavanju sa strahom, o 'upravljanju' strahovima...
- Podrška svedokinjama – psihološka, politička, moralna...
- Dogovori o aktivnostima u budućem periodu.

Sreda, 03. 09. 2014.

Žene u crnom kao izabrana politička zajednica

Govoreći o svom odnosu prema Ženama u crnom, i samoj Mreži Žena u crnom, svedokinje i aktivistkinje su najčešće navodile da je politički prostor koji ŽuC omogućava, prostor slobode. Isto tako, politički angžaman ŽuC-a žene prepoznaju kao politiku bez diskriminacije; angžaman koji nije samo deklarativno, ka "spolja" nediskriminatorski, već i kao prostor koji ne diskriminše nijednu pojedinu.

Tijana Mirković: Ja se osećam slobodno i nadam se da se drugi osećaju slobodno. I nadam se da se i drugi tako osećaju. Ono sam što sam.

Binasa Džigal: Ušla sam sa željom da pripadam zajednici u kojoj se osećam slobodno.

Vesna Đorđević: Jedva sam čekala da dođem. Tog momenta sam znala da su te žene moje, jer se među njima osećam sigurno i slobodno.

Zehra Zagorčić: Ja sam nova i sviđa mi se organizacija jer nema diskriminacije na nacionalnoj bazi.

Suvada Selimović: Ja sam iz Zvornika, i ovdje sam jer ne dijelim ljude po naciji nego po dobroti. Vjerujem u pravdu. Prošlost ne treba zaboraviti. Ne tražim osvetu. Dijelimo i dobro i zlo.

Reiha Avdić: Ja sam iz Tuzle i sa vama sam jer se borite za pravdu za sve narode, a to je teško u ovom sistemu, teško je dokazati da je zlo napravljeno nekima.

Prostor slobode i odsustvo diskriminacije, uz mogućnost da se da se iznese svoje mišljenje, omogućava i emotivnu povezanost, pa su učesnice navodile da ŽUC osećaju kao "svoju porodicu".

Violeta Đikanović: Ja sam aktivistkinja ŽUCA. U ovoj grupi sam odrasla, sazrela sam. ŽUC su moja pravda i moja ljudska porodica.

Sabina Talović: Ja sam aktivistkinja a sa njima jer sam našla svoju porodicu u kojoj mogu biti slobodna, svoja i drugačija i osjećam se sigurno.

Stavovi o procesu Ženskog suda - feministički pristup pravdi

Svedokinje su proces ŽS ocenile kao izuzetno važan, kao proces koji je omogućio iznošenje ličnih trauma, proces koji ima dvostruko značenje - za same svedokinje (i aktivistkinje) jer uvažava njihova iskustva, i kao društveni proces koji otima od zaborava državno organizovane zločine na teritoriji bivše Jugoslavije, i učesče što društvenih, što međunarodnih aktera u razaranju SFRJ, i posledicama tog razaranja.

Milka Rosić: Bila sam fascinirana idejom o ŽS i mislila sam da će to da se realizuje brže. I svoj rad na terenu sam smatrala lakšim nego što je to bilo, znajući koliko je žena žrtava rata. U Leskovcu je bilo mnogo prisilno mobilisanih muškaraca i mnogo je žena koje o tome nisu htele da svedoče i jako je teško doći do svedokinja. Preovladava potpuno ćutanje, neko pomirenje sa svim dešavanjima. Ako ćutimo, onda se mirimo. Ako ćutimo, možda je to tako i trebalo da se desi. Većina žena kaže da ne bi htele da se vraćaju u prošlost dok o tome pričaju. Većina se ponaša tako kao da se to nikada nije desilo.

Sabina T.: Kad je u pitanju ćutanje, meni je važan proces koji smo sve zajedno prošle. Koliko god je važno da se desi ŽS, važan je i proces zbog glasova žena koje su pustile svoj glas slobodno i sigurno su se čule prvi put u životu. Žene koje je neko razumio, sa kojim se neko solidarisao, koje su nekom ispričale svoju priču. Proces je težak i možda će biti teži, ali mi je važna atmosfera. Vraćam se na regionalni sastanak svjedokinja u Tivtu, gdje žene prvi put poslije dvadeset godina imaju prostor i mjesto i sigurne su i slobodne da ispričaju najtežu priču. Mi smo krenule sa procesom izlječenja jedne druge i to je meni najvažniji proces.

Lidija Radičević: Kada se setim kada sam prvi put počela da svedočim, svedočila sam sama sebi. Tada nije sve prošlo kroz mene i svedočeci vama, svedočila sam sebi i došla do nekih zaključaka, povezala posledice.

Suvada Selimović: Kad pomeneš ŽS, vraćaš se u prošlost. Kad ispričaš priču bude ti teško, ali dođe i do olakšanja. Svaki ti je put lakše. Pričanje priče je vid samopomoći. Mi pomažemo sebi. Ako je mi ne ispričamo, vi o meni ništa ne znate. Mi žene smo svašta prošle i mi to treba pričamo. Treba svjedočiti javno, da se čuje glas šta se kome desilo.

Mirjana Mijailović: Kada su počeo proces ŽS, meni je to puno značilo jer sam slušala priče žena. Tu sam sebe lečila, jer sam preživljavala, kao i vi, traume. Posle svakog našeg druženja bila sam jača i sigurnija i promišljala sam. Nisam mogla da sudim, nego da razumem koliko je to bilo u mojoj moći.

Binasa Džigal: Bilo bi mi bitno da negde ostane, zato mi je važno da se to publikuje. Važno mi je da se to ne zaboravi. Ja mogu da izgovorim jer nisam imala tu vrstu traume.

Karlos Martin Beristain/Carlos M. Beristain, Bilbao, Baskija/Španija¹

Voleo bih da kažem par stvari o onome što sam čuo od vas. Ja mislim da je neophodno uzeti u obzir par stvari u vezi sa samim procesom ŽS. Mene ovo podseća na moje iskustvo sa Gvatemalom sa procesom sa Komisijom za istorijsko razjašnjenje. Kada smo pitali preživjele žrtve da li žele da u tome učestvuju, jedan od starih muškaraca u toj zajednici je ustao i rekao: „Jako dugo smo ćutali a sad je vreme da govorimo“.

KMB:² U ovom i svakom procesu:

- važno je da se poklopi ono što mi želimo sa onim što žele ljudi oko nas, treba te dve želje da se usklade;
- važno je da znamo šta želimo sa pamćenjem, šta time postizemo - jedan je individualni a drugi je kolektivni uticaj;
- važno je da znamo šta to znači za žrtve: da li im to pomaže da prevaziđu ono što su preživjele? Mnoge žrtve sa kojima sam ja radio imaju potrebu da i drugi o tome znaju, da društvo čuje šta se desilo;
- važno je da proces bude lekovit za žene koje u njemu učestvuju. Nikada ne smemo da izgubimo iz vida da ono što stvorimo u tom procesu bude korisno za žrtve.

¹ Aktivista, lekar, stručnjak za mentalno zdravlje, više od 20 godina kontinuirano radi sa žrtvama političkog nasilja u Španiji, Latinskoj Americi, Africi. Od 2009. radi u Ženskoj komisiji za istinu, pravdu i reparaciju u Kolumbiji zajedno sa feminističkom mrežom Ruta pacifica/Ženska mirovna putanja.

² Izlaganje Karlosa M. Beristaina će biti označeno u nastavku teksta sa **KMB**

Briga za mesto - važno je izgraditi pozitivno okruženje...³

Od toga zavisi kasniji proces. Na prime, pričale⁴ smo o tome na koji način pružiti podršku ženama koje su preživle seksualno nasilje. Jedna žena iz starosedelačke zajednice u Gvatemali mi je rekla da ljudi sa Zapada dođu i kažu ljudima da pričaju o onome šta im se desilo. Ta žena nam je rekla da prvo treba napraviti okruženje u kome žene žele da govore. Rekla je da za Indijanke postoji takvo mesto – to je tradicionalna sauna. Tamo „mi čistimo i telo i dušu, to je prostor u kojem želimo da govorimo“. Taj sud bi trebalo da bude velika sauna gde se pročišćava duša i telo. Važno je da negujemo prostor unutar procesa.

U svakom procesu je važno da imamo strategiju...

Na primer, u procesu sa ženama iz Kolumbije nam je bila da prikupimo hiljadu svedočenja. Taj cilj su zacrtale organizacije koje su pokrenule proces. Zašto nam je važno da prikupimo hiljadu svedočenja? Zato što smo sebi zacrtale cilj da zajedno pokrećemo komisiju u kojoj će ono što govore žene biti važno za njih, ali ne samo za njih.

Onda smo rekle da moramo da napravimo jedan izveštaj o tome. To je važno zbog prezira i nevidljivosti kojem su izložene žene. Moramo da upišemo iskustva žena i zato smo uradile verodostojan i značajan izveštaj. Znamo da će jednog dana biti pokrenuta Komisija za istinu u Kolumbiji i sastavni deo te komisije će biti i izveštaj koji smo mi uradile. Stalo nam je da iskustva žena budu u prostoru koji će čuti drugi. Ne radi se samo o tome da se napravi dobar izveštaj, koji će da stoji u nekoj biblioteci. Moramo da znamo koju strategiju pokrećemo sa onim što smo prikupile tokom procesa.

Ženski sud je dvosmerni tok: s jedne strane, pružiti prostor za žene da govore, a s druge strane, je rezultat. Ako se na ŽS izriču presude, to je alatka. Sud je alatka i moramo da znamo čemu nam to služi? Već sada mora da se zna šta ćemo da uradimo sa tom alatkom? Nije dobro da se misli da je cilj procesa završnica - ono što će se desiti u maju.

Na primer, u Kolumbiji smo počeli sa procesom pre četiri godine. Najveći deo posao se odvijao tri godine. Mi smo obučili 45 žena koje su uzimale svedočenja od drugih žena. Onda smo imali ekipu žena koje su radile na šifriranju, na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi. U procesu je učestvovalo ukupno 60 žena. Prikupile smo hiljadu svedočenja u devet regija u Kolumbiji. Novembra 2013. godine Izveštaj smo predstavile javnosti. Rad na Izveštaju se odvijao u klimi straha, visokog stepena opasnosti. Tokom tri godine radile smo takoreći bez prisustva javnosti, o svom radu nismo govorile. Od početka procesa pa do njegovog završetka, promenila se politička klima. Kada smo počeli pre četiri godine bilo je nezamislivo da će početi mirovni pregovori između zaraćenih strana u Havani. To je izrodio taj proces.

Pri kraju radnog procesa, kada smo znali kuda idemo, izašle smo u javnost. Imale smo 'alatku' koju smo mogli da predstavimo javnosti.

Najvažnije je da taj proces bude odgovoran prema ženama koje u njemu učestvuju...

Prvo: okruženje nije naklonjeno niti želi da čuje i to se uglavnom dešava. Mi smo radile u klimi koja nije bila pripremljena za svedočenje žena.

Drugo, kohezija i usklađenost onih koji učestvuju u procesu i onih koje koordinišu proces je od izuzetne važnosti. Na primer, devet koordinatorki i ja sa njima imale smo jedinstvenu ideju vodilju o tome kuda ide proces. Ako nemamo ono što objedinjuje imamo stoglavu aždaju i ne zna se na koju će stranu krenuti proces. Radi se o procesima koji zahtevaju ogromnu jasnoću. Ako toga nema, onda se ide napred-nazad.

Treće, važna je metodologija i način izrade izveštaja. Ta metodologija mora da bude čvrsto utemeljena i dobro urađena. Važno je da ne mogu da dovode u pitanje ono što stoji u izveštaju.

Prve dve stvari su neophodne da bi proces bio uspešan.

Projekcija dokumentarnog filma „Vrt ispunjen ženskim nadama“ i interaktivno predavanje Karlosa Beristaina

Ključna mesta razgovora/predavanja, i prenošenja iskustva žena iz Kolumbije ticala su se:

1. važnosti odsustva hijerarhije bola,
2. uvažavanja potreba žrtava i preživelih,
3. da je "bol (je) posledica društvenih struktura i tu treba i da se vrati, jer je bol proizvelo društvo",
4. jasnog uvida u različite strategije ratova nad stanovništvom (destrukcija, kontrola, restrukturiranje),
5. odbijanje da se pristane na raširene stavove (ideologiju) da su društveni konteksti nejasni, nerazumljivi (uvek je sve moguće razumeti, razgraditi),

KMB: Jako je važno da ne pravimo hijerarhiju u bolu, da ne kažemo da mene više boli nego tebe. Veoma važno je da imamo svest o tome da nismo svi podjednako patile, neke žene su mnogo više patile i to treba da priznamo. Na primer, mene su izbacili sa posla, a nekoj ženi su ubili čitavu familiju... Neophodno je imati svest o tome, ali to ne znači umanjiti uticaj onoga što se desilo nama. To što se nama desilo, deo je iste

³ Podnaslovi su citati iz izlaganja Karlosa M. Beristaina i u celom tekstu će biti označeni na isti način – italic, podvučeno

⁴ U celom izlaganju Karlos M. Beristain govori u ženskom rodu, što je i u prevodu uvaženo (prim. prev. Staše Z.)

strategije rata.

Nije rat samo u masovnom ubijanju i proterivanju, nego je rat u svakodnevnim sitnim nepravdama. Sve to čini deo istog projekta. Svi ratovi imaju tri vrste nasilja: prvo, uništavanje, destrukcija, drugo, kontrola i treće, reorganizacija, restrukturiranje...

U Kolumbiji, paravojske su ciljale na braniteljke ljudskih prava iz Narodne ženske organizacije/OFP. Ubijali su liderke i to je bilo poznato, ali nisu bila poznata upadi u narodne kuhinje. Oni su im oduzimali ključeve kako bi uspostavili kontrolu. **Cilj je preinačavanje određene društvene organizacije života - nametnuti tip organizacije koju ja mogu da kontrolišem. Cilj je promeniti strukturu da bih ja mogao da uspostavim kontrolu.**

Najbrutalnija je prva faza, tj. uništavanje, ali sve druge faze su deo istog ratnog projekta.

Pre nego što sam došao u Kolumbiju, bio sam u mnogim zemljama centralne Amerike. I svi su mi govorili da nemam tamo šta da tražim, da ja to ne mogu da razumem. **Komplikovano je ono što se dešava u Kolumbiji, ali nije konfuzno. To se ipak lako može razraditi i razumeti.**

Kada znate da je proces složen, važno je raditi analize koje utiču na proces. Mnogo je lakše postaviti cilj da prikupiš hiljadu svedočenja, nego reći da će hiljade žena da svedoče. To što žrtve očekuju kada svedoče, jako je važno. **Važno je i ono što ja želim i važno je uspostaviti dijalog da se žene ne bi osetile iskorišćene i politički zloupotrebjene.** To daje smisao onome što žene svedoče.

Šta svedočenje znači za ženu, njen život, njeno okruženje i zajednicu i komšiluk?

Kakve posledice ima vidljivost njenog svedočenja?

Ženama koje svedoče moraju posledice da se razjasne. To je važno jer se govori o načinima suočavanja i prevazilaženja straha.

Za nas je najvažnije bilo da se sačuva poverljivost i imena žena koje svedoče. Samo smo mi to znale. Ostali ne znaju.

Imajući u vidu organizovanje Ženskog suda, moramo da znamo kakve lične i društvene posledice to ima na žene koje se odluče da svedoče.

Od mnogih žena iz centralne Amerike sam čuo da je mnogo uzaludnog, nesvrshodnog bola. To je bol koji se neće zalediti, već će se pretvoriti u akciju. To znači da će to podstaći mnoge žene da pričaju i razbiti te zaleđene procese u ženama, da bol ne ostane zaglavljen u telu žene... Važno da se kroz taj proces i telo 'oslobađa' i olakšava i to je isceljujuće.

To je na individualnom nivou.

Na društvenom nivou je takođe važno, da bol ne bude samo individualno. **Bol je posledica društvenih struktura i on tu treba i da se vrati, jer je bol proizvelo društvo.** Jako sam puno naučio od žena iz Kolumbije, jezik je slojevit i ekspresivan, simbolički važan. Važan je način izražavanja, ples, muzika.

Metodologija: u početku procesa sam predložio ženama da prikupe svedočenja 300 žena. Rekao sam da ako uspeju da prikupе trista svedočenja usred rata, to je velika stvar i to je reprezentativno. Jedna je rekla da imaju puno kontakata sa žrtvama „mogu da prikupim sto svedočenja“. Onda su i druge isto rekle i došlo se do cilja da se prikupi hiljadu svedočenja. Ja nisam mislio da je to moguće.

Marta 2013. godine smo prezentovali izveštaj o metodologiji rada. Bilo nam je stalo da ukažemo na ozbiljnost rada, metodologija prethodi analizi izveštaja. Šest meseci je bio period razgovora, a pre glavnog izveštaja, predstavile smo izveštaj o metodologiji. Bilo je puno sastanaka sa koordinatorkama, sa onima koje su radile transkripciju, sa istraživačicama.

Sastajale smo se iz dva cilja: *prvo*, da objedinimo, sistematizujemo proces, a *drugo*, da praradimo bol žena koje su učestvovalе u procesu - koordinatorkе procesa. To je bilo neophodno zbog procesa kolektivnog prerađivanja bola i to je ojačalo koheziju.

Vrste nasilja: etničko čišćenje, mučenje, otmice, miniranje, seksualno nasilje. Nismo mi išle i govorile da tražimo određene vrste nasilja, nego je to proizašlo iz onoga što su žene govorile. Bilo nam je bitna učestalost nasilja, a ne reprezentativnost nasilja. Moraju da budu zastupljene različite vrste nasilja da bismo imale globalni uvid u sva nasilja kojima su žene bile izložene.

Vremenski period: to nije pedeset godina od kada traje sukob, nego oko trideset godina, iako mi nismo imale granicu.

Politička kohezija: pronalaženje zajedničke vizije, promišljanje o dometima i ograničenjima određenih vidova pravde. Nakon toga je svaka koordinatorka u svojoj regiji imala proces savetovanja: pitale su žene da li su spremne da uđu u proces.

Za aktivistički pokret je važno latiti se nekog istraživačkog posla koji podrazumeva dobro utemeljenu metodologiju. Žene su se plašile kako će one to, a ja sam im rekao da one to mogu. Ukoliko to odgovara potrebama pokreta, onda stvar napreduje. Takođe je važno na koji način mi ženama uzvraćamo ženama koje su svedočile.

Četvrtak, 4. septembar – prepodne

Ja svedočim – radionica

Ljupka Kovačević: Važno je da naši bolovi izađu iz ovog kruga, i mi smo na putu ka dalje, ka ŽS. To bi bio i dug prema našim prijateljicama, prema samima sebi zbog truda koji smo uložile i borbe koja traje čitavo ovo vrijeme.

Svjedočenje je važno zato što ono društvu govori o poslasticama onoga što se desilo. Svjedoči o odgovornosti i o nasilju, o strukturalnom nasilju, o različitim vrstama nasilja, ali svjedoči i o otporu i daje nam nove zadatke.

Mi smo ovdje da damo naš doprinos društvenom pamćenju u procesu koji je za sve nas vrlo značajan. Prošle smo dug put do ovog trenutka. Bilo je bezbroj sastanaka u različitim grupama, čule smo različite priče. Mnoge od vas su pričale svoje priče, neke i više puta, na različitim mjestima i različitim kontekstima.

Naš zadatak je da damo svoj doprinos, da čujemo, da izgovorimo, da podijelimo priče i iskustva i da zajedno vidimo gdje smo...

Ima žene koje su već svjedočile, ali i one koje će prvi put svjedočiti. Važno je da se čujemo među sobom, važno je da se čuje ono što se desilo u različitim kontekstima. Zamoliću one koje misle da je to važno, da to podijele među sobom. Grupa je velika, vrijeme je ograničeno, a važno nam je da damo prostor ženama koje će prvi put svjedočiti, vrijeme koje imamo za naše izlaganje je maksimalno deset minuta i važno je da se držimo toga.

Žene koje prvi put svjedoče, usmjeriće se na neki događaj, nasilje koje su preživjele, gdje se to desilo, kada se desilo, šta su one radile, kako su drugi reagovali, ko je odgovoran, kako je to uticalo na njihov život, itd.

Nadežda Kostić: Dolazim iz Kruševca, pričaću o svom otporu prisilnoj mobilizaciji, o onome što sam prošla kao samohrana majka dvojice sinova koji su bili u ratu.

Kruševac je pored Leskovca, imao najviše mobilisanih u vreme bombardovanja 1999. godine. Gradonačelnik je bio iz SPS i želeo je da sebe promovise tako što će najviše vojnika poslati na Kosovo.

Te noći kada je počelo bombardovanje, bio je mrkli mrak. Prvo je stigao poziv za mobilizaciju mog mlađeg sina. To je za mene bilo strašno. Od straha nisam mogla da razmišljam, bila sam u strahu i panici, to ne mogu ni da ispričam.

Sa svanućem su se stvari malo razbistrile i počela sam da razmišljam šta da radim. Razgovarala sam sa sinom koji je tada imao dvadeset godina. Tog jutra dolazi poziv i za mog starijeg sina. Verovatno zato što je on tada bio prijavljen na drugu adresu, jer sam tada bila razvedena i živela sam kod svojih roditelja. Taj poziv je bio prosleđen na adresu gde živi otac mog sina, koji je on prosledio na našu adresu. Tako je otac želeo da 'zaštiti' svog sina! Imala sam brak sa mužem koji je bio nasilnik. Uspela sam posle 18 godina braka da se izvučem, uz neprestanu brigu za to dvoje dece.

Sa tim pozivima deca odlaze na punktove na koje su bili pozvani, u dva različita sela, na pet-šest kilometara od grada. Mene je obuzimao neprestani strah, pokušavala sam da dođem do sinova...Svi su čuvali gorivo, svi su se plašili. Znala sam da stanem nasred puta i da stopiram kako bi me ljudi odvezli. Svakodnevno sam odlazila da vidim decu, da vidim šta im treba. Od komšija koji su takođe imali dva sina, saznala sam da jednog sina mogu da oslobodim. Odlazim do vojnog odseka, do mesne zajednice, gde nailazimo na zid ćutnje, niko ne želi ništa da nam kaže. Mi se sami borimo. Sve to traje nekoliko dana. Dva-tri dana pred odlazak na Kosovo, ja saznam koji je postupak, a to je da odem kod tog komandanta te inženjerijske jedinice i uzmem njegov potpis. Taj je postao neki komandant na Kosovu, zvao se Ćirković.

Ostalo je nekih sat vremena do polaska na Kosovo. Odlazim do jednog punkta. Stariji sin je rekao da će on preuzeti odgovornost i da će osloboditi mlađeg brata a da će on ići na Kosovo. Odlazim u selo gde je mlađi sin. Tog trenutka ispred mene se pojavio taj oficir Ćirković. Ja sam ga pitala gde je krenuo, on mi je rekao da ide kući da se presvuče, jer se kreće za pola sata. Hvatam ga za grudi, kažem da neće nigde da ide dok mi ne potpiše. Imala sam knedlu u grlu i nisam mogla ništa da izgovorim. On me stišavao, rekao mi da idem u neku kućicu gde mi je jedan čovek potpisao. To je bio poslednji trenutak. Uzimam svog sina i odvodim ga kući.

Nakon toga danima nemam kontakt sa starijim sinom koji je sa vojskom otišao na Kosovo. Jednog dana, kad sam otišla na punkt da pre-dam neku poštu za njega, videla sam kolonu ljudi ispred mesne zajednice. Oni su mi rekli da je šestoro ljudi iz Kruševca poginulo i da čekaju da vide da li su među njima njihova deca. Sva se tresem, stajem u taj red. Dolazim do jednog stola gde me pitaju u kojoj vojnoj pošti je moj sin, koji je broj te pošte. Jedva se prisećam tog broja, drhtim, neki čovek gleda u spisak i kaže da moj sin nije među poginulima.

Sutradan počinje protest majki u Kruševcu. Protest je dobio široke razmene, danima su majke i žene protestovale ispred vojnog odseka, tražile da se naša deca vrate iz tog besmislenog rata, da mi ne želimo da naša deca ginu za nešto što je potpuno iluzorno. Deca čuju da njihove majke protestuju, i oni se tamo na Kosovu suprotstavljaju svojim nadređenima oružjem, uzimaju kamione i kreću nazad za Kruševac. Sve vreme su ih pratili NATO avioni, ali ih niko nije dirao. Do radija 'Slobodna Evropa' stigla je vest da je u Kruševcu protest majki koje traže da se njihova deca vrate iz rata. Tada je dolazio Pavković (šef Generalštaba), objašnjavao da se deci ništa neće desiti. Međutim, sutradan dolazi vojna policija i odvodi decu nazad. Neki se sklanjaju, ja nisam imala gde da sklonim svoje dete. Ja sam u svemu tome bila sama. Moji roditelji su bili stari i ništa nisu znali. Sa mnom je bila prijateljica koja je sa mnom išla na proteste. Ja sam sve vreme pila sredstva za smirenje, nisam mogla da živim, da danju funkcionišem.

Završava se rat potpisivanjem Kumanovskog sporazuma, a mog sina nema. Njega nema, ja sam očajna, plačem, dok su drugi po gradu pucali i veselili se. Slušala sam 'Slobodnu Evropu' i nisam imala čemu da se radujem. Kada sam izgubila svaku nadu, jedno veče, dolazi moj sin. Tada sam kristalnu čašu razbila o beton i rekla mu: „Hvala ti sine što si se vratio!“

Sve kroz šta je prošao moj sin, ostavilo je dosta posledica. Postao je nervozniji, pričao mi je da su im tamo davali alkohol i drogu. Strašno. A onda dolazi moja bolest. Od stresa dobijam tumor dojke.

Sve to što sam doživela, i sva ta moja borba, dala mi je snagu da se borim i da postanem aktivistkinja, da se uključim u ŽUC.

Pre nego što je počelo bombardovanje, ja sam bila protiv režima Slobodana Miloševića. U to vreme sam živela u Beogradu, gde sam svakodnevno izlazila na proteste, a onda u Kruševcu. Na neki način sam bila obeležena. Kasnije sam saznala da su oni iz režima imali svoje doušnike koji su dojavljivali koje su porodice bile protiv Miloševića, protiv rata. Njihovu decu su mobilisali, onda decu sa sela, jer su znali da će ti ljudi da se bune protiv svega. To je moja priča i ne bih da pričam dalje.

Slađana Anđelković: Ja sam učesnica građanskih antiratnih protesta u Kruševcu 1999. godine, protesta protiv mobilizacije. Meni je brat bio mobilisan. Mi smo rano ostali bez oca i on mi je bio mnogo više od brata, bio mi je prijatelj. On je tada imao devojčicu od šest godina, a ja sam imala sina od osam godina i bebu od deset meseci. Ubrzo posle njegove mobilizacije, poziv dobija moj muž. Njegov brat je već bio mobilisan. Ja sam tada učenila mog muža da ću se razvesti od njega ako ode u rat. U mesnoj zajednici sam dobila potvrdu da je brat mog muža već na Kosovu i sa tom potvrdom sam otišla tamo gde je muž trebao da se prijavi.

U Kruševcu niko nije davao informacije o našoj deci i tako je došlo do tog spontanog okupljanja. Muškarci koji su dolazili na proteste, bili su uhapšeni. Na proteste su bile majke, žene, sestre, stari ljudi. Ja sam sa sobom vodila svog sina od osam godina. U jednom trenutku demonstracije su postale rušilačke. Ispred Doma sindikata gde se nalazi lokalna TV, žene su probile kordon policije, počele su da ruše, da bacaju stvari. To je sve bilo opravdano, jer one ništa nisu znale. Posle je naša vojska dezertirala i vratila se sa Kosova. Moj brat se vratio.

Lidija Radičević: Ja sam iz Kraljeva, govoriću o mobilizaciji mog supruga na Vukovar 1991. godine. To je bila druga godišnjica našeg braka. Imala sam dete od godinu i po i bila sam trudna pet meseci.

Uveče su nam pozvonili na vrata, došli sa pozivom i rekli da ga zovu na vojnu vežbu u okolinu Kraljeva. Otišao je na vojnu vežbu i ja sam najskrenije mislila da će na tome da se završi. Tamo su bili manje od mesec dana. Mi smo živeli u zgradi gde su živela vojna lica, mnogi od njih su bili na vojnoj vežbi. Ujutru pre šest sati, pozvao me jedan komšija, moj dobar i veliki prijatelj. On mi je rekao da je Goran u drugom kamionu po redu, nije smeo da kaže gde ih vozi, ali da ja budem na raskršnici pa će on njemu to da kaže i da se vidimo. Međutim, nismo se videli.

Sledećih mesec dana nisam znala gde je moj muž. Pošto je bio intendant, kad je posle mesec jedan kamion došao u nabavku u Šid, zvao me iz prodavnice i rekao mi je da je u Vukovaru.

Tog dana sam na TV videla da su neka vojna kola minirana na putu. Sledećih dvadeset i nešto dana sam tražila plakate po drveću da vidim da li je moj muž poginuo. Četrdesetšest dana je bio u toj vojnoj bazi. Onda je na svoju ruku prešao u Srbiju, u Kuzmin. Obećali su da će umesto njih poslati drugu grupu. Pošto nisu obezbedili drugu grupu, onda je JNA rešila da pošalje ponovo njih, ali oni su odbili.

O posledicama bih imala da pričam mnogo. Jedna od posledica je što sam ja 1996. godine rodila treće dete, rođeno je sa nekim deformacijama. Ja sam se raspitala kako je došlo do toga. To je mnogo retka dijagnoza, ali sam saznala da se te godine rodilo više dece sa različitim deformitetima. U julu te godine je rođeno je više dece sa tim deformitetom nego tokom cele godine. Očevi te dece su ljudi koji su bili u ratu, na toj teritoriji.

Tada sam se razvela od muža. On je 1999. godine ponovo bio pozvan, sada na Kosovo. U tom trenutku sam sa sinom u bolnici, a bivši muž je tada bio sa dve devojčice u Kraljevu. Dana kada je počelo bombardovanje, on je dobio plaćeno odsustvo, a onda poziv na Kosovo.

Jedini razlog zašto on nije otišao bio je taj što je čekao mene da iz Beograda dođem u Kraljevo, sa sinom Nemanjom. Njegov otac mi je rekao da ide na Kosovo, na šta sam ja dobila nervni napad i rekla mu da ako to uradi, neka se pozdravi sa svima nama. Plašio se da će ga poslati u zatvor. Ja sam rekla da je to bolje, svakog dana ću odlaziti u posetu i nosiću mu hranu. Mojoj deci ću moći da kažem da je njihov tata u zatvoru, jer nije hteo da puca na druge ljude, a ovako bih deci morala da kažem da je njihov tata debil koji je otišao da puca na druge ljude zato što mu je neko rekao da tako treba. Otišao je da se javi sa objašnjenjem da ima hendikepirano dete, razdužio se.

Suvada Selimović: Ja sam iz Zvornika, živjela sam u jednom malom mjestu, gdje je aprila 1992. godine počela agresija.

Moj muž je radio u Beogradu i došao je kući za vikend. Međutim, nije mogao da se vrati. Saznali smo da ko god da ode u Zvornik, taj se više ne vraća, jednostavno ga nema. Bili smo blokirani sa telefonima. Pratili smo na TV Srbiju. Nismo razumjeli ko se to ubija.

Od aprila do 1. juna mi smo bili okruženi, nismo mogli da izađemo. Svi iz petnaest sela su došli u jedno selo, kao ovce u tor. Po brdima su bili ljudi naoružani koji su nas tjerali u brdo.

Prvog juna sam saznala da ćemo biti protjerani na slobodnu teritoriju put Tuzle. Ponovo su nas satjerali u mjesto odakle smo izašli u Đuliće - Bijeli potok. Dok smo silazili, bili smo kao kroz neki tunel, dvoje po dvoje. Ja sam tada imala troje djece. Imala sam bebu od osam mjeseci. Sa mnom je išao moj muž, njegovih petoro braće, otac, i mnogobrojna porodica. Svi su pobijeni.

Kada smo se spustili na Bijeli Potok, tu su nas čekali kamioni. Kako smo silazili, vidjeli smo šta se dešava. Iza nas su bili tenkovi. Onda je počelo odvajanje i to se desilo u dva-tri minuta. Na jednu stranu su bili žene i deca, a na drugu muškarci. Oni su udarani, njihove ruke su vezane iza vrata. Muž je nosio bebu i dao mi je na sekundu. Rekao mi da ne plačem, da će sve biti u redu. Nas su odveli na livadu. Na desnoj strani su bili kamioni sa ceradom, a na lijevoj kamioni bez cerade. Dok smo mi sjedeli na livadi, stroj po stroj, odvođeni su muškarci kamionom. Mi smo čekali cio dan, da nas potrpaju.

Nismo znali kuda nas vode, ni kuda njih vode. Ništa se nije čulo, ni djeca nisu plakala. Mi smo već bili mrtvi.

Kada su nas strpali u kamion, počela je kiša. Morali smo da se penjemo, a kamion je bio visok. Kada sam ušla sa djecom bila sam u zra-

ku, nisam dno mogla da dotaknem. Toliko su nas bili ugurali. Kada su spustili cirađu, nismo znali kuda nas vode. Onda su nam rekli da smo u Memićima. Vojnici sa puškama su nam govorili da iskačemo i da ako uzmemo nečije dijete, bićemo strijeljani. Bilo je žena bez djece. Ja sam imala dvije ćerke, od 5 i 6 godina i sina od 8 mjeseci. Moja jetrva je uzela djecu, jer su njena djeca bila odvojena na Bijelom Potoku zajedno sa mužem. Jedan sin od 16 godina, a jedan od 18. Ostala je sama. Pred školom u Memićima dva vojnika su me psovala. Otimali su mi dijete.

Mlađe su djevojke odvajali i odvodili sa sobom. Mi smo ka Tuzli išli, oni su pucali, padale su granate, nismo znali gdje idemo, stariji su padali, nekog je pogodila granata... Niko nikome nije pomagao. Kada smo došli u Kalesiju, pokupili su nas autobusi i odvezli nas na Dubrave u kasarnu gdje su prozori bili polupani. Smjestili su nas na krevet od četiri sprata. Ne znam kako sam spavala. Držala sam djecu u rukama, da ne bi pala. Nisam ni spavala.

Onda je došla vojska i rekla nam da tu ne možemo da ostanemo, da moramo da idemo. Onda smo otišli u Hrvatsku, u Đakovo smo bili u nekim šatorima. Tu sam bila mjesec dana. Nas pedeset osoba kao sardine smo bile poređeni. Imali smo kuhinji i WC zajedno. Onda su nas odvezli u Zagreb i samo nas ostavili ispred džamije. Nismo imali WC. Ispred džamije mi je naišao rođak, koji me prebacio u Maribor u neki centar. Tamo sam bila mjesec dana u radničkom hotelu. Posle su ga ispraznile pa sam bila u nekom kampu u Višnjim gorama, po barakama. Pet porodica u jednoj baraki je bilo i onda su nas ponovo preselili. Prebačena sam u Ajdovščinu, u Sloveniju. To je bila kasarna gdje sam bila četiri godine, do 1997. godine. Bilo nas je deset osoba u jednoj sobi, djeca su išla u školu.

Ja sam tražila da se vratim. Moji roditelji su živjeli na slobodnoj teritoriji i tada sam se vratila u Bosnu. Nisam mogla da se vratim u svoju kuću jer je ona bila okupirana, neki su je ljudi srušili, drugi je obnovili. Oni su od opštine imali papir da je to njihovo imanje. Onda sam se do 2002. godine borila da vratim svoju imovinu.

Kada smo se vratili, bili su napadi kamenjem i plašili su nas oružjem.

Nakon šesnaest godina sam u grobnici na Crnom vrhu našla muža i sahranila sam ga.

Ubijen je moj muž, petoro njegove braće, od mog brata dva sina, otac, mnogi rođaci, komplet mjesto je stradalo.

Pedeset majki koje su imale po dva sina i muževe danas su same. Moj životni put je dugačak.

Božana Ivanović: Ja sam iz Kruševca i ovde prvi put govorim o svom iskustvu, ali ja o tome govorim već dvadeset godina. Govorila sam to i onda kada je od toga zavisio i moj život i život moje dece.

Mi smo odlučili da se borimo. Sa svojom decom sam se dogovorila da prevarimo državu i da ne poštujemo zakon. Mi smo svesno ušli u laži, svesno smo sve lagali, nisam htela da deca idu u rat. Ono što retko kažem, ali što ću reći ovde jeste to da nisam bila ja ta koja nije dala mojoj deci da idu u rat - moja deca nisu htela da idu u rat.

Ne osećam se žrtvom, osećam se pobednicom, državu pobedila svojim lažima. Na taj način sam sačuvala decu.

Moj srednji sin nije ni služio vojsku, jer nije ni hteo da ide u vojsku, ali su ga mobilisali. Imali smo dogovor da ako se ne javi pet dana, ja odem u kasarnu. Nije mi se javio i ja sam otišla u kasarnu. Šestog dana sam otišla u Negotin, gde je on bio mobilisan. Zatekla sam ga u bolnici, gde nije hteo ni da jede, ni da pije. Pravio se da je neizlečivo bolestan. Držao je nakrivo glavu. Nije hteo ni sa kim da progovori. I ja sam se trudila da bolesnog sina izvedem iz bolnice i kasarne. U međuvremenu sam videla da ih spremaju za Vukovar. Decu koja nisu ni vojnu obuku prošla! Lekar mi je rekao da ga ne vodim, da će mu sve proći kada ode na ratište u Vukovar. Nije bilo šanse da ja odem iz kasarne dok moje dete ne izvučem odatle. Ja sam bila jedina majka koja je tu noć bila u kasarni. Žao mi je što nas nije bilo više.

Kada sam izvukla dete iz bolnice, oni nisu njegove papire poslali u vojni odsek u Kruševac. Nije mogao da dobije ni vozačku, ni pasoš. Tretirali su ga kao dezertera.

Druga je priča sa starijim sinom. Deset dana sam bila ispred njegove kućice u Beogradu i čekala pozivare. Danju sam spavala, noću čuvala stražu. Par puta je bežao. Ja sam zamajavala pozivare, govorila im da on tu ne stanuje. Onda smo se dogovorili da ako ga mobilisaju, mora nešto da slaže, mora da izađe iz kasarne i da se sam snalazi. Njega su mobilisali, odveli su ga u kasarnu 'Maršal Tito' u Beogradu. Onda su ga zaveli u neki spisak, rekao im je da jedva čeka da dođe da uzme pušku da puca na neprijatelja, ali da ima temperaturu i mora samo da se javi majci. Tada je izašao iz kasarne i nikada više u nju nije ušao. Naravno da se krio i naravno da smo mi pazili.

Moj sin nije služio vojni rok, išao je u prigovarače savesti.

Kada sam videla da sam svoju decu spasila, zvala sam mnoge majke da i one uzmu svoju decu iz kasarni. Nisam mogla ne znam koliko njih da pomognem, ali mnoge su izvukle sinove na sličan način. Rekla bih im da legnu na zemlju, da čupaju kosu, da se vojsci ne isplati da neko pravi gužvu u kasarni jer će i drugi početi da se bune.

Ja se ne osećam žrtvom, smatram se pobednicom. Ne grize savest što sam prevarila državu. Država je lagala nas i prevarila nas. To je moja priča.

Mirjana Mijailović: Ja sam iz Leskovca. Period od 90-ih pa sve do danas ostavio je velike posledice na mene i moju porodicu.

Počeo je rat 1999. godine. Moj sin je bio u vojsci 1998. godine. Bio je u crvenim beretkama na Voždovcu. Tada smo znali da po mesec dana nemamo kontakt sa njim. Iz vojske se vratio septembra 1998. godine, a februara 1999. godine je dobio poziv za vojnu vežbu. On je to primio

i nije znao šta da radi. Pričao je sa ocem. Pozivi su usledili, moja majka je vraćala pozive, ja sam vraćala pozive. Usledio je poziv kada je počelo bombardovanje. Mobilisan je na Kosovo. U međuvremenu su bile priče da su deca mobilisana na ulici, sačekivana ispred kuće, po celom gradu. Nismo mogli da se sakrijemo. U komšiluku su znali gde ko ide i ko šta radi. Neke majke su sakrile decu na selo, ali su i oni odvođeni na Kosovo.

U Leskovcu je bilo mobilisano 40.000 muškaraca. Jedno vreme nisi mogao da se vidiš nijednog muškarca na ulici.

Vojska ih je puštala da na mesec dana, dođu kući na jedan dan, a onda bi vojna policija dolazila po njih. Moj sin je bio vezista u PVO. Posle Kumanovskog sporazuma, 9. juna, vezisti su vratili među prvima. Nekoliko njih je poginulo i tu se pominjalo i ime mog sina. Sutradan smo čuli da je to bila lažna informacija. Posle dva tri dana sin je došao. Sve je to puno uticalo na mene.

U međuvremenu su građani počeli da se okupljaju. Bio je građanski bunt, otpor režimu Slobodanu Miloševiću. Tu su bile moje drugarice, jedna je bila baš aktivna, mi smo se družile. Onda me ona pozvala i ja sam krenula sa njima. To je trajalo mesec dana, išle smo ulicama, tražile smenu režima. Onda sam se priključila Ženskom centru.

Reiha Avdić: Ja sam iz jednog malog mjesta kod Bratunca.

Krajem 1991. godine i početkom 1992. godine, tenkovi su prolazili. Mi smo za vojsku mislili da je to jugoslovenska vojska koja će da nas štiti i brani, a nismo znali ni od koga.

Srebrenica je prvo napadana 1992. godine. Jedno veče su došli pripadnici četničkog pokreta iz Bijeljine, šešeljevci. Tu je jedan naš kućni prijatelj zaustavio kolonu i stao ispred naoružan Nedeljko Mladenović, on je sada načelnik opštine Bratunac i mom mužu je rekao: „Stoj pucam!“ Onda je moj muž rekao njemu: „Pucaj!“

Bratunac je već bio zauzet. Trebalo je otići po potvrdu da se možemo slobodno kretati po gradu. Mom mužu je Neđo rekao da se nigdje ne razilazimo, da tu spavamo. Rekli su da će oni da nas čuvaju, a mi ne znamo od koga. Moj muž mi je rekao da odem u svoje rodno selo. To je kod nas bio treći dana Bajrama, aprila '92. Ja sam krenula, a muž je ostao. Kada se smrklo, on je pobjegao u šumu. Ko god da je ostao, ubijen je.

U mojoj ulici nema više muške glave. Ostaju su samo žene i deca. Sve je pobijeno.

Tri mjeseca se nisam sa mužem našla. Kada smo se našli, jetrva me molila da idem kući.

Imala sam četiri ćerke. U jednoj sobi je bilo nas 20-30 ljudi. Moja jetrva je otišla i još njih sedamnaest. I njena snaha i komšinice su otišle. Moja jetrva je poželjela da se okupa. Njena snaha je dežurala. Četnici su upali, odveli su je голу, i svih njih sedamnaest. Ona je posle služila vojsku, sa njom su radili šta su htjeli. Nakon nekog vremena, nismo imali da jedemo, nismo imali hranu, jedna rođaka i komšinice su otišle da požnju pšenicu. Isto su ih odveli u Bratunac. Bile su zarobljene 15-20 dana. Mi smo ostale u selu. Jedan čovek ih je poznao, on je bio taksista. On je rekao da će doći večeras i da će otvoriti da izađu. On je tako i uradio i preveo ih preko mosta.

Mi smo u međuvremenu sišli u Srebrenicu, sve okolo je bilo popaljeno. Te moje rodice su pričale šta su oni sve njima radili i šta rade sa mojom jetrvom. Ona se ubila, a dvije su otišle za Ameriku, i nikada više nisu došle.

1993. godine smo mi u Srebrenici gladni, žedni, goli, bos. Tada se desio zločin u školskom igralištu, prepunom djece. Srebrenica je bila proglašena zaštićenom zonom pa se to slavilo. Ja sam pvela ćerku kod ljekara.

Moje zaove sin je bio na tom igralištu. Zvao je moju ćerku da se igraju, ali je ona plakala i vrištala. Samo što sam se okrenula, a granate su počele da padaju. Ja sam samo legla. Tada su jednom dječaku oba oka ispala. Ja sam ga štitila svojim telom da čučne. Kada sam došla sebi, moja ćerka i sada pamti, pored nas je bilo muž, žena, deca, ja se nisam videla od krvi i mesa, sve je bilo pokidano. To je granata iskidala. Od zaove sin i njegovi drugovi su poginuli na licu mjesta. Vratila sam se kući, njegov me otac, inače zet pitao jesam li ga videla, rekla sam da nisam. I odem i kažem mužu da ide dole, da je dječak poginuo.

1995. godine je bio kaos. Džaba što je Srebrenica bila zaštićena zone UN, oni su nas tukli. 1995. godine pada Srebrenica, razdvajaju nas. Muškarci bježe glavom bez obzira. Mi smo otišli da nas čuva UNPROFOR. A oni su nas izdali. Dvije noći sam bila u Potočarima. Već srpska vojska ulazi, oni UNPROFOR-u skidaju odijela, ne znam da li je to bilo pod prisilom.

Mi smo bili u hangarima, oni su samo ulazili i uzimali koga god su htjeli i odvodili.

Naveče je bilo vriske, krikova... kada bi izašli napolje, sve je bilo pobijeno i poklano. Ne mogu vam opisati kako smo se tada osjećali. Meni je komšinica rekla da dolaze dva vojnika, da su me prepoznala, da se vraćaju. Pitali me čije je to dijete. Rekla sam da je dete moje, a oni su mi rekli da lažem. Pitali su gdje su mi ćerke, rekla sam da su zakrčljale.

Kada je bilo da krećemo, vojnici su puštali ili odvajali muškarce i žene. Mom sinu je bilo dvije godine. Jednoj ćerki sam dala sina, da oni misle da je njeno. Jedan vojnik je uzeo dijete od nje i bacio ga meni, a nju je uzeo. Ja sam rekla da ne znam ko je ona, da je ne poznajem, da ne mogu njeno dijete nositi. Drugi je nju odveo.

Našla sam moju zaovu i ostavim drugu decu kod nje. Ja sam nju vukla kroz narod, nisam mogla da nađem drugu djecu. Našla sam ih u toj svojoj masi. Zaova nije došla sebi. Ušli smo u autobus, ona je pala, mi smo nabacali na nju jakne. Jedan je bradati ušao u autobus, pregledao je djevojke, skidao marame, tražio pare i zlato i rekao šoferu da nas vodi, da nas pobije. Bio je Petrovdan, pucalo se. Šofer mu nije dao da on nas uzme. Kada bih tog šofera našla, on bi mi bio kao brat. Taj čovek je izašao u Bratunac a šofer je rekao da nam neće ništa, da je i on izbeglica i da hoće da nas spasi. Dao nam je vode, a prvo je on pio da vidimo da voda nije otrovana.

Odveo nas je na slobodnu teritoriju i rekao 'kako vam bude'. Išli smo peške 2km do Kladnja, onda na Dubrave.

Kad sam se vratila, u mojoj kući je bio neki čovjek iz Vareša. Nisam smjela da uđem u kuću, njemu je kuća bila prepisana. Psovao mi je majku. Nisam mogla ni policiji da se obratim. Imali smo veliku muku da povratimo imovinu.

I posle 1995. godine je bio psihički rat. Izgubila sam muža, jetrvu, sa muževljeve strane skoro svu rodbinu. Moja dva brata su bila u logoru Batković. Bježeći na slobodnu teritoriju, jedan je bio ranjen. Tada su ih uhvatili. Mom bratu su solili ranu svaki dan. Jedan je bio šest a drugi devet meseci. Oni i dan danas ispaštaju posledice.

Mejra Dautović: Ja sam iz Prijedora. Tamo je bila klaonica, logori smrti su bili: Omarska, Keraterm, Trnopolje. Tijela su bila po cijelom gradu. U logoru su strpali pola grada.

Morali smo da stavimo bijele trake na kuće na ruke da bi se znalo da smo muslimani. Bile su silovane ćerke, majke, žene od 70 i nadalje a i curice od šest godina.

Ja sam cijeli rat bila u Prijedoru. U logoru Omarska je bilo 3.000 ljudi. Svako veče je ubijano po pedeset ljudi. Prijedor je bio logor smrti, mogao je da uđe ko god je htio. Svako je mogao da te muči i pljačka. Nisi imao nikakva prava... Morao si da misliš kako da preživiš. To je trajalo do 1995. godine.

Edna je odvedena da u SUP-u da izjavu i nikada više nije se vratila. U logoru Omarska moja ćerka je bila silovana i mučena, 30. juna ('92) je ubijena. Moja Edna je imala i momka Srbina. U Omarskoj je on nju ispitivao i slao na mučenje i silovanje. Šest žena je bilo u Omarskoj, pet je ubijeno. 1.000 osoba je ubijeno u Omarskoj, preko 300/400 ljudi. U Trnopolju takođe.

Pet puta su mog muža vodili na strijeljane. Ja sam dva puta branila život muža, čak sjekirom. Bila sam spremna da ubijem.

1995. godine sam izašla iz Prijedora, pred sam kraj rata. Moj muž je bio privatnik, nije mogao da izađe, morao je da ostane.

Onda smo tražili decu. Znali smo da su mrtvi. Nakon osam godina traganja po grobnicama od koske do koske, pronašla sam ih 2000. godine. Kuća mi nije bila bitna, nego djeca, da ih pronađem žive ili mrtve. Svoju djecu sam našla u grobnici Kevljani. Posmrtni ostaci su došli iz Visokog. Ušla sam i potpisala. Odveli su me do kese, doktor je došao, donio je zube i kose i ja sam rekla da je to moje dijete. Nakon dva dana sam došla ponovo u drugu salu, kada je doktor uzeo glavu, meni se ukazao njegov lik, i moj muž, jer oni liče kao jaje jajetu. Rekla sam mu da je to moje dijete. To je bio moj Edvin.

Ja sam bila dva puta svjedokinja u Hagu, istražitelji su odmah stigli iz Haga i razgovarali sa mnom. Meni su obećali da će Hag da pronađe jednu grobnicu kod Sanskog mosta. Ednu su odatle izvadili. U roku od tri mjeseca oba djeteta sam našla i ukopala ih u Bihaću. Našla sam smiraj, i ja i moja djeca.

Danas se borim za pravdu i mir. Ne mrzim nikog, dokle god živim, boriću se protiv mržnje. Ne moramo se voljeti, ali moramo se poštivati. Mene ne interesuje nacija nego karakter. Snimila sam pet dokumentarnih filmova, napisala tri knjige, dvije drame. Primila sam nagradu. Hiljade je novinara pričalo sa mnom. Obišla sam pola svijeta kao svjedokinja.

Dokle god sam živa ovo ću da radim. Sretna sam sa ŽUC-om, one su kao sestre i hvala vam puno.

KMB: Želim da zahvalim svim ženama koje su sa nama podelile svoju priču. To su priče koje najdublje bole i uznemiravaju. Mnoge od vas koje ste pričale, ponovo ste se vratile u tu bol. Boli i nas koji nismo bile u ovoj zemlji i koji nismo imale to iskustvo, ali nas boli to što slušamo. I pored toga što nas ovo jako boli i uznemirava, taj bol je deo naše potrebe da se podržimo u hrabrom činu svedočenja. I da vidimo šta ćemo da uradimo sa ovom pričom koja je osporena, nepriznata ili potisnuta.

Ovo pokazuje značaj ŽS za žene. Vi ste jako puno važnih stvari pričale, a ja ću da navedem samo par stvari:

Prvo: dramatični događaji o kojima ste pričale: šta se desilo?

Drugo: ko su bile žrtve bile nasilja? Ko su odgovorni? Ko su počinio? Kakve su posledice toga na vaš život? To nije nešto što se desilo i time je završeno. To je nešto što ostavlja neprekidne posledice. Na tom sudu moraju da se čuju kakve je posledice to imalo po vas.

Treće: govorile ste o otporu žena, o tome šta ste učinile da zaštitite život svojih najbližih, da vašu decu ne odvede u rat. Ili da decu tražite po masovnim grobnicama. To je nešto što se zove žensko herojstvo i neophodno je da se priča o heroizmu otpora. Važno je to da se to čuje na ŽS.

Četvrto: važno je da se čuje koje zahteve žene postavljaju. Šta one da kažu društvu? Koje zahteve upućuju državi? To je jako važno. Važno je da se na tom ŽS uputi što više zahteva državi i da se čuje što više poruka društvu.

Hvala vam zato što je bol kroz koji ste proilazile pričajući ovo ogroman.

Anka Vukićević: Ja sam iz Nikšića, stručnjakinja za primenjenu fizioterapiju.

Crna Gora zvanično 'nije bila u ratu'. Već 25 godina, mi imamo mir koji ubija ljude, imamo sistem koji melje ljude, rastura porodice, ali ne na način na koji su žene do sada pričale. Vi ste imale rat, imale ste ispred sebe neprijatelja, ili ste ga morale smatrati neprijateljem. Ja sam imala i imam neprijatelje koji su iz istog naroda kome pripadam.

Radila sam u bolnici u Nikšiću dvanaest godina na određeno vrijeme. Tokom svih tih godina imala sam 98 ugovora o radu! Ako radite na određeno, onda nemate nikakva prava. Uvijek vam se prijete otkazom. Živite od danas do sutra. Jedini način da sačuvate svoje radno mjesto jeste da budete neprimijećeni. Ako bilo koju riječ kažete ili bilo koji gest skrene pažnju pretpostavljenog na vas, gotovi ste.

Do 2004. godine, kada sam rodila prvo dijete guralo se nekako. Kad je mojoj bebi bilo 17 dana dobila sam ponudu od poslodavca - posao ili otkaz! Nijesam znala će ću sa bebom. Imala sam i zdravstvenih problema i oni su to znali. Niđe toliko korupcije i loših ljudi kao među ljekarima. Dobila sam otkaz i ušla u sukob sa državnim institucijama. Postala sam svesna da ljudi sa kojima sam se družila nijesu bili moji prijatelji. U jednom trenutku se i moj porodica okrenula protiv mene. Rekli su mi to nije trebalo da radim, da sam trebala da ćutim. A meni je najprirodnije bilo da se borim protiv nepravde. Nijesam htjela da tražim veze, vjerovala sam da postoji mrvica poštenja u institucijama sistema Crne Gore. Grdno sam se prevarila. Shvatila sam da je 'naš' Milo Đukanović napravio sistem poslušnika svuda, po svim mestima...

Krili su moj dokaz o porodijskom. Moj ljekar je ispravio moj zdravstveni karton, a onda je sud donio presudu da sam raskinula radni odnos. Onda su me vratili na radno mjesto na šest mjeseci, a posle toga su mi rekli da im više ne trebam. To je bila kazna.

Za dvije godine dobila sam dva otkaza. Znala sam da neću umrijeti od gladi, ali sam tražila sam ono što mi pripada.

Sa tom pričom sam izašla u medije i tu sam prelila čašu. Nikada više nigdje nijesam dobila posao, odbijali su me na svim konkursima. Bilo je strašnih pritisaka, morala sam da trpim teror. Ali ja i dalje predajem dokumenta, na svaki konkurs u svojoj državi.

Učim svoju decu da ne smiju da pristaju...

Ja ne vjerujem u ljude i to je loše. Strah me je da ću biti povrijeđena. I dan danas sanjam da se vratim na svoje radno mjesto. Fale mi tim, druženje, prijateljstvo. Nijesam svoju struku zamišljala tako. Ujutru se budim sa neviđenim bolom.

Sad radim privatno, na crno. Ni jednom mi inspekcija nije došla a na svim TV sam rekla da radim na crno.

Zbog svega što mi se dešavalo, patila je moja porodica. Moja sestra je radila 20 godina u jednoj ustanovi. Kada sam ja podnijela tužbu, na prvi sljedeći konkurs nisu je primili. Ona me je optužila da sam ja kriva. Bilo je problema i u mom braku. Ja sam htjela da odustanem, ali mi muž nije dao i nastao je rascjep među nama.

Sve su to strašni lomovi. Ovdje tražim rješenje. Vi ste jedine koje me slušate, ovo niko ne želi da sluša. Želim da ovo dovede do promjena, da se ovo više nikom ne dešava. Ako tako ne bude, onda nema promjene.

Senka Rastoder: Smatram da ekonomsko nasilje nije najvažniji problem u Crnoj Gori.

Pričati o Crnoj Gori, a ne reći da je to bila država koja je vodila rat za mir, apsurdno je.

Pričati da smo mi prešli 20 godina a da se nismo brinuli za svoju braću koje su druge vere je apsolutno apsurdno.

Pričati o Crnoj Gori, a ne reći o nasilnim mobilizacijama je isto tako apsurdno.

Dobar dio Crne Gore je odbijao da ode u rat i bacali su oružje. Ja sam bila u onoj grupi ljudi u Baru koja je pomagala svim muškarcima koji su htjeli da se sklonu i sakriju, koji su bili lovljeni.

Crna Gora je danas podijeljena. Vi ne možete nigdje da odete a da ne slušate nacionalističke fraze i šovinističke napade.

Ja sam osoba koja je jedanaest puta štrajkovala i to na svom radnom mjestu. Cio svoj život sam posvetila odbrani radničkih prava. Radim u sindikatu, usred sindikata sam štrajkovala glađu.

Naš najkraći štrajk je trajao deset dana, a najduži je trajao mjesec dana.

Iznijeću samo neke najupečatljivije činjenice. Vi ste u zgradi sami, svi su poslani na kolektivni odmor. Kolega mi se pridružio, ali je padao svaki četvrti dan. Kroz sve štrajkove trpjela sam i rodno nasilje. Slali su policiju. Ta demonstracija sile je kod mene izazivala još veći otpor, ma koliko da sam fizički bila slaba.

Mi smo se obraćali svim državnim organima, obećavali su svašta, ali niko nije mrdnuo prstom. Bili smo i na sudu.

Ono što je mene uslovno sačuvalo da ne dobijem otkaz, jeste javnost Crne Gore. Mi smo bili jako prisutni u medijima koji vole ekstremne slučajeve. Snimali su me kako primam infuziju. Rukovodstvo se promijenilo, ali je nama ostalo isto.

Posle 11 štrajkova bilo bi tužno da se odreknem svog sna o tome da ovaj prostor treba da živi bolje vrijeme. Taj san me pokreće.

Pedeset kolega koje zastupamo gledali smo kako se kriju. Težak je osjećaj da oko sebe imate zombije. Sa svog radnog mjesta pratimo procese koji se dešavaju. Cijele industrije gdje su radile žene, uništene su. One su ostale bez posla. Više nemaju šanse da se ponovo zaposle. Smanjeno je porodijsko. U privatnom sektoru se zapošljavaju žene u zavisnosti od fizičkog izgleda, od toga koliko godina imaju, a ako neka ostane trudna, dobija otkaz.

Zašto se prikriva istina da je Crna Gopra pokradena država?

Policija je ponovo dolazila da me izbacila i pitala sam kakva sam ja opasnost sa svoja 52 kg.

Na početku sam vjerovala da će se ljudi pokrenuti. Nikada nisam doživljavala kao kompliment to što mi kažu bravo, više bih voljela da mi se pridruže.

Kao posledicu imam anginu pektoris koju sam zaradila, imam narušeno zdravlje i mladež koja nema perspektivu.

Poruka društva je da ne treba da se borite ni za šta. Sebe ne doživljam kao žrtvu, jer smatram da čovek koji se bori nije žrtva. Nisam imala podršku porodice, ali ni poricanje.

Milica Lupšor: Dolazim iz Zrenjanina gde sam se udala 1998. godine. To je sredina koja ima više od dvadeset nacija. Koren nacionalnih problema je mobilizacija 1991. godine, kada su se prvo mobilisani Mađari, pa Rumuni, pa Slovaci, a onda i svi ostali. Tada počinju nacionalni problemi.

Sve bi lakše bilo da mi nismo u ekonomskim problemima. Dok se ne reše ekonomski problemi, dok svako od nas nema za sebe dovoljno, ne može da razmišlja ni o čemu drugom. Ekonomski problem je glavni problem. Svi mi imamo ekonomske probleme zbog onoga što se dešavalo 1991. godine.

Ljupka Kovačević: Par zajedničkih tačaka u vašim svjedočenjima:

- čule smo o različitim oblicima nasilja i nijedno od njih nije odvojeno;
- nasilja postoje u svim državama, to su nam rekle sve žene na terenu;
- nedemokratski režimi se obračunavaju sa onima koji misle drugačije, posebno sa ženama;
- važno je da znamo koji je smisao naših svedočenja i šta je cilj ŽS?
- bol kroz koji prolaze žena podstiču otpor, taj bol postoji u čitavom svijetu i važno je da učestvujemo u tom otporu.

KMB: Hvala vam i za ova svedočenja.

Ograničeni broj žena će svedočiti na sudu, a važno je da sud odražava ono što se desilo mnogim ženama...

Međutim, takođe znate da su vaše priče sve zabeležene i smatramo da delovi svedočenja, i analize svedočenja moraju da budu deo suda. Činjenica je da će na završnici ŽS govoriti oko 20 žena a da je u procesu učestvovalo mnogo više žena, a važno da se sve priče čuju. Organizatorke ovo moraju veoma ozbiljno imati na umu. U okviru procesa Ženske komisije u Kolumbiji objavili smo mnogo knjiga, ali smo napravili neki rezime-prikaz sa svedočenjima žena. Sa tim izveštajem imamo proces koji se zove *proces uzvraćanja* ženama (proceso de devolucion) koje su učestvovala u tom procesu.

Pre par meseci smo imali sastanak jedan od takvih sastanaka u pomenutom procesu uzvraćanja. U analizi svedočenja, gde se navode delovi svedočenja, nisu navedena imena žena. Napravile smo susret sa ženama čije smo delove svedočenja navodile, primeri nasilja o kojima smo govorili. Na primer, navele smo svedočenje jedne raseljene žene i nasilje koje je pretrpela. Onda sam pitao: čije je ovo svedočenje? Tada su se javile mnoge žene, a radilo se o svedočenju jedne žene, ali je njena priča objedinjavala iskustvo mnogih žena. Važno je da sud održava ono što se desilo mnogim ženama.

Podrška potencijalnim svedokinjama – diskusija o iskustvima sa svedočenja – nastavak prepodnevnog dela rada

U ovom delu je bilo reči o strahovima u vezi sa ŽS: o vrstama strahova koje potencijalne svedokinje osećaju, o individualnim i društvenim posledicama straha, o suočavanju sa strahom, o 'upravljanju' strahovima...

Mi smo ćerke straha, preživele smo zahvaljujući strahu, da nismo osećale strah, ne bismo ni preživele...

Plasiti se ne znači biti kukavica. Znači, ako se plašiš, nikako ne znači da si kukavica...

KMB: Ima mnogo aspekata u pripremnom procesu, a jedan od njih su strahovi koje mi doživljavamo u odnosu na sud. Pre nego što počnem, rećiću vam par priča. Meni se sviđa da pričam kroz primere iskustva koji su mi drugi preneli.

Prva priča: Početkom 90-ih godina, tokom građanskog rata u Gvatemali, počeo da radim u jednom izbegličkom kampu na granici između Gvatemale i Meksika. Radio sam sa jednom starosedelačkom zajednicom. Rekli su mi da treba da spavam u kući žene po imenu Sara, noću smo razgovarali i ona mi je rekla: „Mi smo preživeli zato što smo se plašili. Oni koji se nisu plašili, ostali su iza nas, izgubili su život. Mi smo ćerke straha, preživele smo zahvaljujući strahu. Da nismo osećale strah, ne bismo ni preživele.

Druga priča je sa radionice iz Kolumbije, na njoj su većinom učesvovali sindikalni aktivisti/kinje. Svako od njih je pretrpeo ozbiljne napade. Razgovarali smo na koji način da im pomognemo da se organizuju, da ne prestanu da rade, već da nastave. Bilo je 50 muškaraca i 5 žena. Ja sam govorio o strategiji terora, o tome na koji način države tu strategiju koriste da unište društvene pokrete. Muškarci su bili mrtvi ozbiljni, ništa nisu govorili. Dok sam pisao na flip-čartu, jedan je podigao ruku: „Karlos, ti kažeš: plasiti se ne znači biti kukavica. Znači, ako se plašiš, nikako ne znači da si kukavica “.

Svi su se opustili i počeli da govore o tome. Veoma često strah nas blokira i onemogućava da vidimo stvari onakve kakve jesu. Iz straha moramo nešto da naučimo, iz straha moramo pouke da izvučemo. Na primer, Staša se možda usteže da priča o strahu jer je odgovorna za grupu. Često majke ne žele da govore o onome što im se desilo iz osećanja dužnosti i tereta koje imaju prema sebi i svojoj porodici. Ako ne znamo kako da zaštitimo sebe, a ne samo druge, onda to gutamo u sebe.

Mi ćemo da vidimo kako da taj strah izađe iz nas, da ga ne gutamo, da ne narušava naše zdravlje.

Karlos je u uvodu govorio o dve osnovne vrste straha i to je objasnio veoma slikovito:

1. Strah od psa koji ujeda - strah od konkretnih pretnji...

Postoji strah od psa koji ujeda i to je strah od nečeg konkretnog. Pas na vratima laje i ako hoćemo da izađemo, moramo da smislimo strategiju kako da izađemo. Na primer, ako hoćemo da izađemo na kafu. Jednu od nas zamolimo da ode pored vrata i bude blizu psu, kako bismo ostale mogle da izađemo. Ako postoje druga vrata, izlazimo kroz ta vrata. Dakle, to je strah od nečeg konkretnog i opipljivog.

Prvi put sam otišao u Latinsku Ameriku da radim 1989. godine. Radio sam sa žrtvama torture i mučenja u zatvorima. Samo ako nosiš Povelju o ljudskim pravima, odmah te zatvore u toj zemlji, a ja sam u tu zemlju morao da uđem sa knjigama o torturi. Svaki dan sam morao da prođem sa tim materijalima i to od mesta gde sam spavao do mesta gde sam radio, kroz dva policijska ček pointa. Tamo je bilo puno pasa koji su lajali i ujedali, zajedno sa vojskom. Moja je obaveza bila da smislim strategiju, u situaciji ogromnog rizika i opasnosti. Znam da se pas neće smiriti i da će nastaviti da laje i ujeda. To je jedna vrsta straha.

2. Strah od mračne komore – strah od neodređenih, nepoznatih pretnji...

Druga vrsta straha je strah od mrklog mraka, od nepoznatog. To je jako teško i sa njim se mnogo teže suočiti, jer ne znaš sa koje strane ti dolazi udarac. Ti si u mračnoj komori i ne znaš ko će doći da ti zada udarac nožem. Teško da možeš pronaći oružje da se odbraniš. Ova vrsta straha proizvodi mnogo više neizvesnosti, mučnine, nelagode.

Iz Salvadora sam 1990. godine otišao u Gvatemalu. U Gvatemali po ulicama nisi video vojna lica. Nije bilo ček pointa. Otvoriš bilo koje novine i vidiš slike leševa, nestalih, mučenih ljudi, odsečenih glava. To nije rat koji ti vidiš, ali ti stalno stižu informacije o ratu.

Stalno sam išao na isto mesto na kafu i sretao sam jednog te istog čoveka. I tamo, i ispred bioskopa, i u supermarketu. Pitao sam se voli li taj tip istu kafu, iste čokolade, iste filmove kao ja ili on radi za državnu bezbednost? Naravno, shvatio sam odmah da taj čovek radi za tajnu policiju. Ovakav strah te mnogo više parališe i iznuruje.

Moramo dati ime strahu, videti čega se bojimo. Ako imenujemo strah i onog ko ga proizvodi, tada možemo lakše da se suprotstavimo...

Kako iz ovog straha od pomrčine pređemo i radimo na ovom drugom strahu? Možemo da smislimo razne strategije, ali možemo lakše da ga imenujemo.

Ovo je neki mali uvod za ono što želimo da čujemo od vas koje vrste strahova osećate u odnosu na svedočenja i odnosu na ŽS.

Jako je važno da naučimo kako da koristimo strah. Jedan od načina je da znamo da strah podelimo sa drugima i da o njemu govorimo...

Onda osmišljavamo strategije transformacije straha.

Žene su govorile o raznim vrstama strahova, ali i o otporu strahu:

- **Strah od sadašnjih vlasti u Srbiji i Crnoj Gori – iste su političke elite na vlasti, isti politički akteri iz 90-ih (kreatori, saučesnici, izvršioци nasilja...) samo su 'prebukli nova odela' i 'oprali svoje političke biografije',**
- **Strah za članove porodice, prvenstveno decu, zbog našeg političkog angažmana,**
- **Strah od gubitka posla, od ekonomskih sankcija zbog aktivizma,**
- **Progon zbog pripadnosti manjini (etničkoj, političkoj, seksualnoj...)**
- **Zloupotreba društvenih mreža za jezik mržnje, za progon pa i linč aktivistkinja za mir i braniteljki ljudskih prava,**
- **Strah od oživljavanja trauma i 'svrsishodnosti' svedočenja,**
- **Strah od medijske zloupotrebe ŽS i svega što radi ŽuC,**
- **Strah od javnog nastupa i emotivne blokade na ŽS,**
- **Suočavanje sa strahom – otpor...**

Iskazi žena:

Majka Mejra: Što se tiče svjedočenja nemam strah. Ja već 20 godina iz sebe izbacujem strah. Izgubila sam ono što sam imala i u meni je umro strah. Svjedočiti se mora i nikog se ne bojim.

Lidija: Nisam imala strah nego borbu sama sa sobom - da li treba i vredi govoriti o onome što mi se desilo? Kakve to posledice po mene? Nisam imala strah od svjedočenja. Međutim, počela sam da ćutim posle izbora (mart 2014.), prepadnuta sam procentom glasača koji su glasali za Vučića/SNS. Do sada nisam imala strah da govorim, ali sad se jako plašim, posledica koje bi moje svjedočenje imalo po moju decu...

Vesna: Nemam strah od suda, imam želju da probamo da nešto promenimo. Kada je ovaj došao na vlast, još i više pričam i ne bojim se za svoje dete. Ja puno pričam i nemam nikakav strah.

Maja: Ja se plašim da li ću u sebi imati energiju, da li ću moći da iznesem (svjedočenje) na pravi način.

Sabina: ŽUC i proces koji sam prošla sa njima, naučio me da prepoznam strah. Naučila sam da se bojim. Nisam bila svjesna straha dok se dešavalo nasilje. Vjerovatno nisam ni umjela da ga osvijestim. Ali sada, kad posledice trpi i duša i tijelo, sada se sve više bojim.

Mene je strah iz deset razloga. Zato što sam naučila da promišljam i razmišljam. Svaki svoj bijes sam transformisala u akciju i to glavom kroz zid, ne misleći o ničemu i onda mi je to sve sručilo na glavu i trpim posledice.

Svi oni koji su nasilje sprovodili i dalje su tu. Kontekst je gori od onoga što je bio. Moje dijete se nikada neće zaposliti, kao što se nikad nisam ni ja zaposlila.

Iste su političke elite na vlast. Ratni zločinci imaju neograničenu moć, oni su svoju ratno profiterstvo transformisali u političku moć. I nikada ne znaš da li će te na ulici zaustaviti neko i istući, da li će istući moje dijete, da li će mom bratu dati otkaz, da li će mojim roditeljima zapaliti kuću ko što to već učinili... Mene nije briga da me ubiju, ali oni se tu ne zaustavljaju.

Ljudi koji danas sjede na rukovodećim mestima misle da su oprali svoje biografije. Nije isto svjedočiti o radnim pravima ili o ubistvima ljudi. Ja mogu čitav dan govoriti o nasilju nad ženama, ali kada počnete govoriti o zločinima koje su oni počinili, onda ste potpuno u istoj poziciji sa žrtvama njihovih zločina. Vi ste njihova potencijalna žrtva.

Ljiljana R.: Društvene mreže koja bi navodno trebalo da nam pomognu, postali su sredstvo protiv nas, kontrolišu nas, sve prate. Moj komšiluk kaže za mene da sam izdajica koji ne 'voli' svoj narod. Osećam neprijatnost zbog njihovog podsmeha. Sve više osećam zebnju od komšija.

Imam veću zebnju, sada se sve čuje i vidi.

Više ne znam šta me vreba i odakle. Ja sam sinu rekla da malo 'smanji' priču, jer on mnogo priča a ja sam ga tome naučila. Mi smo sada sami ugroženi. Veći strah imam sada nego nekada nego kada su u mene upirali prstom u mojoj ulici.

Violeta: Ja bih strah podelila u dva dela, onaj koji je bio 90-ih i onaj posle promena.

90-ih sam se plašila, ali nisam sebi davala za pravo da se plašim. Pravila sam hijerarhiju. Kada su nas bombardovali ('99), moja kuća je bila 300 m od vojnog aerodroma u Batajnici. Mislila sam na ljude u Sarajevu. Sebi sam dozvolila da se plašim i da taj strah imenujem od kada je 2000. godine DB (Državna bezbednost) upala u prostorije ŽUC-a.

Do pada Miloševića je bio strah koji znaš, mi smo imali neprijatelja u vidu zločinačkog režima. Posle 2000. godine su došli neki za koje si i ti glasao, onda su ubili Đinđića, došao je Koštunica...

Sad je strah od društvenih mreža i poziva na linč.

Ja bih svjedočila na ŽS, jer mislim da je to jako važno. Ipak, strah me je tog 'krsta' koji sam svalila na leđa svog deteta. Moja ćerka se svađa sa fašistima na društvenim mrežama.

Binasa: Strah je bio ogroman 90-ih, a onda sam polako gubila strah. Izgubila sam posao dva-tri puta, izgubili smo firmu. Sve sam izgubila. Počela sam da gubim porodicu, jer su moja deca otišla iz Srbije, ostala mi je samo duša. Ja dugujem sebi da svjedočim o onome što sam doživela. Ja bih svjedočila na ŽS, ali me je da bih bila jako emotivna i da ne bih rekla ono što je bitna. Strah me je kako bih izašla u javnost sa svojom pričom.

Marija K.: Jedna stara izreka kaže ne boj se psa koji laje, on neće da ujede. Ja se lično ne plašim ničega. Ja dolazim iz Vojvodine gde cveta fašizam, imamo odbornike koji su neonacisti. Plašim se medijskog mraka i za ŽS, bojim se da će to će političari da iskoriste i zloupotrebe...

Suvada: Ja sam svjedočila na sudu i nisam se plašila. Moja su deca išla u školu u Federaciji BiH, iako ja živim u RS. Upisala sam sina u srednju školu u Zvornik. A kada sam svjedočila na sudu (Specijalni sud za ratne zločine u Beogradu), mislila sam da sam nebitna.

A onda mi je sin poslao sms da ga upišem u školu u Federaciji, jer mu je nastavnik rekao da sam ja po Beogradu, da svjedočim, a nisam ga naučila ćirilicu. Morala da ga ispišem iz škole i upišem u školu, u Federaciji.

Javno sam govorila u medijima o onome šta mi se desilo. Bila sam ljuta, išla sam u Zvornik svaki dan da pijem kafu, da gledam ratne zločince. Ne prepoznajem strah više. Više se ne plašim, samo sam ljuta.

Vratila sam se u svoju kuću. Okolo su živjeli Srbi iz Sarajeva. Oni su mi rekli da mi ne preporučuju da u kući budem sama, a da mi inače oni

neće ništa nažao učiniti. Ja baš čekam da mi neko dođe na vrata, ja sam se zato i vratila.

Ne postoje više strahovi možda zbog onoga kroz šta sam prošla.

Milka: Dok sam prikupljala priče o prisilnoj mobilizaciji muškaraca, sa svakom ženom sa kojom sam razgovarala pitala sam da li se plaši. One su govorile da to ne smeju da znaju njihovi muževi ili braća, jer bi se suočile sa posledicama. Nijedna žena nije ispričala ceo događaj sa ratišta - šta se dogodilo muževima, braći, sinovima, jer im nisu ni dobile detaljne informacije o tome. One su pričale o tome šta su one osećale, kako su uspevale da transformišu svoja osećanja u akciju. Pričale su o svojim osećanjima. Žene su se plašile da će imati posledice i one i njihova deca ako priča bude publikovana. Bojale su se da ne ostanu bez posla ili da se neće ponovo zaposliti.

Bojale su se za svoju decu, boje se za budućnost.

Ima puno strahova u vezi sa ŽS. Ja imam pomešan i strah i bes. Bojim se da neko ne zloupotrebi ŽS. Ove vlasti najviše prete, oni su se samo presvukli, ali su im ista ubeđenja i isti ciljevi.

Imam strah i za ceo naš pokret. Bojim se da sve žene koje bi svedočile ne budu sankcionisane, kao što smo sankcionisane mi aktivistkinje.

Rad po grupama - svaka od pet grupa razgovarale su o dve vrste straha o kojima smo govorile:

Kakvo je lice tih strahova? Kako se ispoljava? Na koji način se suočavamo? Šta učimo iz tih strahova? Šta želimo da radimo sa njima? Koje su alternative, kako prevazići strahove, na koji način ih pobediti?

Prezentacija po grupama – odgovori sa flip-čartova:

Najčešći vidovi straha sa kojima se suočavaju žene vezani su za period ratova, kao i posledice (ekonomske, zdravstvene, emotivne...); pošto ti strahovi nisu prerađeni, učesnice su imale potrebu da o tome govore a rad po grupama je obelodanio brojne strahove:

- **Strah od političke represije** zbog stalnih napada na braniteljke ljudskih prava – strah od odmazde države, jer je vlast je ista, čak su i akteri isti, samo su se deklarativno promeli, nikako suštinski...
- **strah od etiketiranja, demonizacije zbog aktivističkog angažmana** – od strane društvene zajednice, posebno društvenih mreža koje šire jezik mržnje,
- **strah od reakcije zbog aktivističkog angažmana** (porodica, posebno muških srodnika i bližeg okruženja),
- **strah za golu egzistenciju**, strah od gubitaka posla
- **strah od medijskog mraka** – manipulacije činjenicama, kako iz prošlosti tako i sadašnjosti,
- **strah od zdravstvenih problema** i nemogućnosti lečenja, itd.

Načini prevazilaženja straha:

- **uzajamna podrška aktivističke zajednice**, udruživati se sa istomišljenicima/ima, solidarni savezi,
- **ne odustajati:** stalno i uporno govoriti i zastupati svoje mišljenje, ne odustajati, boriti se argumentima za naše ideje,
- **zaštita javnosti** - o problemima javno govori: okrugli stolovi, mediji, ulične akcije
- podrška ljudi sa kojima živim i do kojih mi je stalo- podrška porodice, povezivanje porodica
- **raditi zajedno na prevazilaženju strahova** - otvoren razgovor o strahu (druženje, povezivanje, aktivizam - prevazilazi strah otporom i prkosom,
- **zalaganje/lobiranje na stvaranju novih i nezavisnih medija** – zbog medijskog mraka u kojem živimo,
- **veća podrška mladim ljudima** koji se bave elektronskim medijima (uređivanje novih sajtova) na svim jezicima, itd.

Karlos – *nacrtao je drvo svedočenja...*

Drvo svedočenja: *u podnožju drveta je svedočenje, onda ide deblo, sve do grana. Jako je bitno da se priča previše ne razgrana, da se ne preljuje izvan krošnje, jer vreme curi i ističe...*

Za ženu koja svedoči jako je bitno da svedoči tako da priča ide od jedne do druge grane, ali ne šire od toga, jer se onda priča gubi. Važno je da imaš 'svest' o granama, ideš polako jednu po jednu, i ne gubiš se...

KMB: Energija i moć svedočenja jeste u verodostojnosti i autentičnosti. To je ono što pokreće ljude. To ne znači da je to dovoljno. Žena koja govori mora da se pripremi da bi to dobilo na težini. To ne sme da bude priprema koja izgleda izveštačeno, jer se gubi autentičnost. Svedočenje nije glumački nastup, u svedočenju se mora videti lična nota, energija osoba svedoči.

Naslikao sam drvo. U podnožju je svedočenje, onda ide deblo, sve do grana. Jako je bitno da se priča previše ne razgrana, da se ne prelijeva izvan krošnje, jer vreme curi i ističe...

Za ženu koja svedoči jako je bitno da priča tako da priča ide od jedne do druge grane, ali ne šire, jer se onda priča gubi. To je svest o granama, ideš jednu po jednu, i ne gubiš se.

Nakon svedočenja

Jako je bitno da se žrtvama kaže da se ne brinu, da to što nisu sve rekly, ne umanjuje vrednost svedočenja. Jako je bitno da se svedokinjama oda priznanje...

Pripremao sam ljude za svedočenje pred Interameričkim sudom za ljudska prava. Žrtve su mi govorile o svemu onome što nisu rekly, bilo im je žal i krivo šta sve to nisu rekly...

Jako je bitno da se nakon svedočenja žrtvama kaže da se ne brinu, da to što nisu sve rekly, ne umanjuje vrednost svedočenja. Jako je bitno da se žrtvi oda priznanje. Potrebno je da se prema iskazu svedokinja odnosimo pozitivno. Postoje osobe koje su jako zahtevne prema sebi i one misle da je tragedija ako sve nisu rekly. Važno je da se osoba koja svedoči ne zaglavi u tome što nije rekla, jer to blokira.

Žrtve uglavnom samo misle na ono što nisu rekly, a ja im kažem da je važno ono što su rekly...

Jako je bitno da se sastanemo sa svim ženama koje su svedočile i vidimo kako su one to doživele.

Druga vrsta je strah od aktivizma i odgovornost zbog brige o drugima...

Koje su implikacije te akcije, koje su posledice toga i kako ćemo da se od tih posledica zaštitimo? Na primer, akcija je u ovom slučaju svedočenje. Ako mislimo da svedočenje može imati negativan uticaj na porodicu, nema tu mnogo alternativa, moramo da vidimo kako da se zaštitimo. Ako će deca biti žigosana, moramo da vidimo šta ćemo da radimo sa tim. Međutim, to ne znači da su deca pasivna. Moramo da naučimo da i naša deca zauzmu neku poziciju.

Veoma je važno da deca budu upućena u ono što mi radimo. Moramo da uradimo tako da i oni/e preuzmu deo svoje odgovornosti...

Na jednoj radionici sa raseljenim ženama u Kolumbiji je bila devojkica od 9 godina. Mi smo govorili o strahu dece i ta žena je rekla devojkici: „Šta ti misliš da mi mame treba da uradimo da bi se devojkice suočile i prevazišle strah?“ Devojkica nam je rekla sledeće: „Kad mi pitamo mamu neku stvar, ona treba da nam odgovori tačno ono što jeste. Mi od mame želimo da čujemo ono što mi već znamo. Greška je ako nam ne kažu...“

Sabina: Ja se sada suočavam sa posledicama svog aktivizma. Posledice su vidljive na ženska tijela. Postoji strah od daljih ili dubljih zdravstvenih problema, imajući na umu naš ekonomski položaj, tj. nemogućnost liječenja.

Način prevazilaženja strahova našle smo u imenovanju strahova. Kada svoj strah učiniš vidljivim, na sigurnim mjestima, to je dobar početak da kontrolišemo strah i da ga prevazilazimo.

Strahovi za druge su veći od straha za sebe. Ja bih da se mi više bojimo za sebe. Ako osvijestimo strahove za sebe, onda više možemo da učinimo i za druge.

Ja znam druge da savetujemem, ali ne i sebe. To što kažemo drugima ne primjenjujemo na sebe. Taj proces treba da obrnem, da malo više volim sebe, da malo više vrednujem sav svoj dosadašnji otpor. Ne vodimo računa o sebi. Samo pričamo.

Uvijek treba da budemo svjesne iskustva drugih žena. Na cijeloj planeti postoje milioni žena koje su izložene nasilju, ali one imaju i mnoštvo načina prevazilaženja i to treba takođe da koristimo.

Tačke naše snage: *Kako to da jedna mala grupa uznemirava veliki broj ljudi, i plaši i brine? Zašto je to tako? Zato što ta grupa ima nešto jako važno u sebi - to je legitimitet, a vlast zna da nema legitimitet, i zato napada legitimitet, hoće da ga preuzme, hoće da ga niko nema...*

KMB: Nikako ne smete da izgubite iz vida tačke vaše snage, u čemu je vaša snaga. Nekada nam se čini da nemamo nikakvu snagu zato što imamo veliku brigu kako da vodimo velike bitke.

Kako to da jedna mala grupa uznemirava veliki broj ljudi i plaši i brine? Zašto je to tako? Zato što ta grupa ima nešto jako važno u sebi - to je legitimitet, a vlast zna da nema legitimitet, i zato napada legitimitet, hoće da ga preuzme, hoće da ga niko nema.

Manipulacije, okrivljavanje, žigosanje, kriminalizacija sve se to radi vlast zato da nam oduzme legitimiteta. Oni vas ozbiljno uzimaju u obzir. To je ključna tačka za borbu.

Ono drugo što njih uznemirava jeste doslednost u radu, u vašim stavovima...

Bruno Betelhajm/Betelheim je preživio konc-logor, gde se jednog dana razboleo i hteo je da ide kod lekara. Morao je da čeka red u logoru. Molio je esesovce da ga puste. Jedan mu je rekao da ne može, kundakom ga je udario, nije mu dao da prođe. Tada je zatvorenik ispred Bruna kleknuo ispred esesovca i molio ga da pusti, a esesovac je i njega udario. Onda je Bruno Betelhajm rekao esesovcu: „Eto, sad sa ovakvim rukama, posle ovih udaraca ne mogu da radim...“

U tom trenutku esesovac ga je pustio da prođe. Onda je Bruno počeo da razmišlja o tome zašto ga je pustio. Jer esesovac je potpuno neosetljiv na bol drugih ljudi, ali ono što ga brine je posao koji treba da se obavi. Brine ga posao a ne bol! Patnja ga ne zanima.

Mi moramo da znamo šta je to što njih najviše pogađa...

Njih ne zanima to što mi imamo veliku osetljivost za druge, njih zanima šta je to što nas pogađa, gde smo mi ranjivi. Mi imamo legitimitet koji oni nemaju i oni to znaju, ali moramo da vidimo na koje argumente oni reaguju. Od toga ne možemo da odustanemo.

Treća stvar je da moramo da znamo je sledeće: šta je ono što nas čini ranjivim?

Jednom smo sa sindikalcima u Kolumbiji govorili o bezbednosti i strahu. Oni su se odlučno suprotstavljali svima: državi, vojsci, paramilitarcima. Uveče bismo išli na pivo, a ti sindikalci bi počeli da govore sa prvim na koga bi naleteli. Toliko su se brinuli o bezbednosti da su pričali sa prvim koji je naišao!

Ako sam ja predstavnik vlasti, moram da znam u kom trenutku napadam, u kojem trenutku represija podrazumeva najmanju političku štetu.

Briga o zdravlju

Moramo da znamo kako da brinemo o zdravlju da bismo izdržale borbu. Važna je uzajamna podrška i briga o sebi...

Mi smo u borbama koje nisu trčanje na sto metara, mi smo u maratonu. Moraš da imaš strategiju za taj maraton. Ako ideš na duge staze, moraš da imaš strategiju da izdržiš. Da bismo vodile borbu moramo da budemo zdrave...

Ima jedan rizik posebno za aktivistkinje. Ja sam aktivista i po svom iskustvu i po onome što sam video kod drugih.

Kad bismo napravile psihološku studiju među nama, videle bismo da postoje dve vrste osoba:

- osobe koje drugima lako pričaju o onome što im se desilo,
- druga grupa su osobe koje ne pričaju drugima o svojim problemima.

Osobe koje 'lako' pričaju, jako loše se prilagođavaju, mnogo teže se prilagođavaju rizičnim situacijama i opasnostima. Zašto je to tako? Kada imaš situaciju rizika, moraš da paziš kome šta govoriš, ne možeš da ideš okolo i da pričaš. Mora da se ima briga i oprez.

Za osobe koje ne pričaju o sebi i svojim problemima, to nije problem. Ove osobe koje pričaju lakše nalaze podršku drugih. Ove druge koje ne pričaju, nemaju tu podršku. One osobe koje manje pričaju, koje sve čuvaju za sebe, vremenom imaju problem sa svojim zdravljem. Stresovi se talože i telo pamti. Zato što nas rat stalno primorava da držimo i da to čuvamo u sebi.

Važno je pronaći prostor poverenja da da bismo mogle da pričamo. Osobama koje manje pričaju o svojim problemima, treba da pružimo prostor da o tome pričaju. Takođe moramo da znamo kako se suočavamo u svakom trenutku.

Ima zajednica koje su pretrpele bombardovanja, progone, uništavanje imovine, zemljišta, ubijanja ljude, ali su sačuvali svoju zajednicu. Bili su u dobrom stanju zato što nikada nisu izgubili prostor poverenja. To što su imali poverenje omogućilo im je da nastave borbu, da obelodanjuju nasilje. Ipak, tako nije uvek. Ne možeš se uvek suočavati na isti način. Nekada se sklanjaš, jer ne možeš drugačije.

Evo jednog primera: zajednica na severu Kolumbije bila je pod totalnom kontrolom paravojski, dolazi do masakra zajednice. Posle par meseci, kada je bila komemoracija žrtvama u zajednici, oni su saznali da paravojska hoće da im donese kravu.

Moramo da imamo na umu da oni koji vrše teror, imaju potrebu da zadobiju legitimitet nekim dobrim gestom. Žene iz te zajednice su ustale u dva noću, pripremile hranu i kada su ujutru paramilitarci došli sa kravom, onda su one rekle da su već jele. Dakle, morale da izmisle tu vrstu otpora i to usred užasa. Rekle su paramilitarcima da im krava nije potrebna.

Mi treba da učimo kako da se suprotstavimo. Kako da vodimo borbu a da sačuvamo prostor u kome to činimo? U pripremi suda na to moramo da mislimo...

Petak, 6. septembar:

Evaluacija zajedničkog rada, najjači utisci

Ključan utisak sa trodnevnog rada jeste razgovor sa Karlosom Beristainom o strahu, o njegovoj važnoj ulozi u ljudskim životima, o strahu kao savezniku.

Isto tako, predstava Dah teatra je ostavila dubok utisak.

Maja Jovović: Prvo što sam naučila u ova dva dana jeste da dišem i to je meni važno, jer sam uvek sa nekom knedlom u grlu. Kako sam naučila da dišem, bolje se i osećam. Ustalila sam se u nekim stavovima, i još čvršće stojim na zemlji i poneću još više lepih osećanja o ženama, ali i patnje drugih koje sam preživljavala za ova dva dana.

Dijana Milošević: Bilo mi je važno ono što je Karlos pričao o ćerkama straha i to ću poneti sa sobom. Strah nas je održao i on nas gura da idemo dalje. Poneću sve vas sa kojima se srećem odavno i vidim našu promenu na bolje koja mi daje nadu.

Milica Lupšor: Ja seminar doživljam na drugačiji način od ovog. Ranije su seminari postojali da bi vi stekli primenjeno znanje, a ovo je seminar gde vi oplemenjujete svoj duh, gde se učite toleranciji. Upoznala sam neke nove ljude. Danima kada se vratim to će mi davati želju da pričam i drugim ljudima i biću aktivnija.

Tanja Savić: Mnogo mi je ovo značilo i to nosim sa sobom i puno ću sebe promeniti. Lepo smo se družile i nosim sobom nova iskustva.

Binasa Džigal: Osećala sam se kao da se posle dužeg vremena vratiš kući. Poneću ples mira i probaću da ga prenesem u moje udruženje. Predstava me je fascinirala i zbolela me je glava iako sam je gledala. Kada čujem šta se sve desilo čini mi se da sam znala, a nisam.

Milka Rosić: Bilo je dinamično i zanimljivo. Izdvojila bih Karlosove priče koje su meni korisne za nastavak rada. Razlika između vidljivog i nevidljivog straha. Predstavu drugi put gledam i jako je upečatljiva. Svo naše druženje iako smo imale malo vremena za slobodne aktivnosti. Puno toga smo naučile i potrudile se da mnogo kod sebe menjam.

Senka Rastoder: I onda kada budem zaboravila likove žena, neću zaboraviti glasove, boje, priče, suze koje nas vežu. U dubini duše ću nositi jednu poruku, koliko god bilo strašno šta ljudi jedni drugima mogu da urade, jeste da postoje ljudi koji ustaju i pored sve strahote.

Nadežda Kostić: Ja se svaki put u nekoj višoj dimenziji posle ovakvih susreta. Dirnuta sam teškim pričama. Prvi put sam čula priče Mejre, Suvade, Reihe i smatram da naše priče koje smo mi u Srbiji preživle ne mogu da se porede sa vašim pričama. Svaka je priča važna i važno je da delimo sigurno mesto gde možemo da kažemo i najdublju našu emociju, da plaćemo zajedno, kada osetimo bol one druge i to je nešto što nas čini jačima i to treba da negujemom da se ta nit ne izgubi. Dirnuta sam predstavom koju gledam drugi put. To je fascinantno. Ono što smo slušale od Karlosa je neverovatno. To su tako dragocena iskustva. Ja sam zamrzla svoj mehanizam straha, nisam se više plašila. Dobro je da se plašim to sam shvatila, da imam osećaj straha da bih sebe sačuvala.

Ervina Dabižinović: Fascinirana sam time kako se žene suprotstavljaju. Primijetila sam promjenu, to da je sa nama bio muškarac a malo je tih prilika da sa nama bude muškarac. Bilo mi je zanimljivo kako se on nosi sa nama. Onda predstava i svijet Dijane i Maje koje su ponudile nama. Ja se vas uželim da dođem i da vas vidim i nosim vas kući...

Mirjana Mijailović: Drago mi je što sam bila sa vama i što smo jedna drugu slušale i što smo se razumele. Vaše iskustvo je i meni pomagalo da prevaziđem neke svoje probleme. Hvala Dijani i Maji što su došle i što su bile sa nama i što su delile sa nama svoju predstavu. Ovo što je Karlos govorio je bilo jako važno. Ja sam kod sebe potisnula strah i išla dalje, ali je on bio tu i prisutan.

Snežana Obrenović: Dojmila me se predstava, bila je jako snažna. Osetila sam drhtaje ruže i drhtaje života... I ples mira će ostati u meni, kako da drugima i sebi vraćam dostojanstvo.

Rosa Jakovljević: Mnogo sam naučila od svih drugarica. Mi smo se upoznale na Topčideru. Mnogo mi je drago ali i tužno i teško. Priče naših drugarica u ratu. Predstavu sam gledala u Beogradu. Malo sam bila razumela, ali sinoć sam shvatila. Sve je to istinito. Mnogo sam više razumela. Najviše sam naučila od Karlosa o drvetu o kome je pričao. Ja sam pričljiva, a treba da ne pričamo o svemu, ali ni da čutimo, nego treba da nađemo neku osobu od poverenja i da pričamo sa merom. Želela bih da ga sretnem ponovo. Volela bih da posetim majka Mejru. Ja nisam mogla da svedočim juče. Priče su mi bile teške. Ja se borim, ali morate da me razumete.

Mejra Dautović: Meni je drago što sam sve vas ponovo vidjela. Drago mi je da nosim utiske i da polako ide priča sa ŽS. Nadam se da žene neće se bojati i da će svjedočiti. Žene moraju biti hrabre i jake. Od Karlosa sam puno naučila. I to mi daje puno motiva za dalji rad i napredak da pobijedimo strah. Predstava je tako upečatljiva. Svaka priča ima svoje mjesto, kao što bol svake majke ima svoje mjesto. To su teške priče ali moramo da pričamo. Ako mi zaboravimo, gotovo je. Ne smije se zaboraviti, ne smije pasti u zaborav, moramo ići naprijed. Mi moramo da pognemo da se sud održi. Hvala vam što postojite i što sam sa vama.

Vesna Đorđević: Ja čutim i slušam i sa svakom od vas sam prebolela vaš bol. Važno mi je da priče prenesem u Vojvodinu gde ima puno nacija i moja je poruka da se ovo više nikada nikom ne ponovi.

Marija Kovačev: Drugi put slušam Karlosa i paralele nama mogu da pomognu. Trebamo da povežemo sve te priče. Ima tračka svetlosti u tunelu. Ja nisam optimista sa ŽS.

Danica Pupovac: Naučila sam da i dalje treba da učim. Oplakala sam svako svedočenje mojih drugarica, i predstavu koja me dotukla. Sa sobom nosim sva svedočenja svojih drugarica. Ja nisam mogla da govorim. Plakaću ili neću ali ću svedočenja poneti sa sobom. Strah nije kukavičluk nego je normalan i opravdan.

Ivana Vitas: Najupečatljiviji mi je bio razgovor o strahu i čule smo važne priče i razmišljanja o njemu. Posle toga smo pričale o strahu od iznošenja priča. Moramo da vidimo kako ćemo dalje i svaki put nešto novo dobijamo i učimo i to je onda što učimo. I ples mira je bio opuštajući i lep i jednostavan i dira nas.

Reiha Avdić: Ja sam ispričala svoju priču. Drago mi je što sam upoznala nove drugarice i najvažnije je što smo slušale jedna drugu. Zahvaljujući ŽUCU mi smo svi kao porodica. Volim i Majka Rosu i Majka Mejru. Boli me njihov bol i sva priča. Drago mi je što smo se ujedinile i što smo drugarice i pri-

jateljice. Ples mira je fantastičan. Priča o strahovima je jako važna. Predstava me je vratila na masovne grobnice kada sam prvi put otišla. Ja imam strahove i ne znam kako ga nisam osjećala ranije. Svi smo mi puni straha i taj je strah teško istjerati. Kada se malo dublje zamisliš, svaka od nas ima strahove i teškoće.

Hava Muratović: Prvo što ću poneti je ples mira. Prvi put slušam priče žena o sinovima koje ne daju u rat, o borbi za posao. Sve su to nova iskustva i nisam ih čula pre. Hvala za predstavu. Nisam ispričala svoju priču, teško mi je da je pričam. Pričala sam je ranije.

Maja Vujović: Sa vama osećam da je važno zašto živim. Ja sam umetnica i volela bih da bude više angažovane umetnosti. Često sam publika, nisam samo na sceni i kroz umetnost može mnogo da se kaže. Odavde nosim reč *energija*. Autentičnost energije svake od nas je snaga koja prevazilazi probleme i nalazi odgovore.

Suvada Selimović: Ja sam naučila da treba da postoji strah. Ja od besa i nepravde što sam doživela nisam ni primetila da imam strah. Od razlike da postoji opasnost nisam razmišljala ni o svojoj deci. Juče sam naučila od iskustva drugih žena da treba da postoji strah za sebe i porodicu. Sama predstava je deo mog života i ja vidim sebe. Predstava me dirnula, te vreće, ti glasovi, ja čujem glasove tih ljudi i ne vidim publiku. Ja iz vreća osećam plač i jauke i pomoć koja se traži. Upoznala sam nove ljude i sve priče nosim kući i idem kući bogata. Veliko je bogatsvo imati porodicu.

Zehra Zagorčić: Poneću sa sobom bogatsvo iskustva i to ću da prepričavam. Nikada se ovako nisam osećala i nikada u svom životu nisam imala dovoljno vas koje me podržavaju. Ja imam puno straha, ali ću pokušati da se malo oslobodim, otvorim i olakšam svoju dušu da ispričam, da vratim sebi malo samopoštovanja, jer mi je i to ukinuto, kao da me nema. Moram da pokušam da se podignem sama, ali i uz vašu pomoć. Hvala što postojite.

Božana Ivanović: Predstava je jako lepa. Hvala vam što ste nas uvele u vaše stvaralaštvo. Karlos je takođe ostavio snažan utisak. Ja strašno volim da se povežem sa osobom koja mi se učinila da nije moja, ali sam joj se tako dala da me to ispunjava radošću.

Anka Vukićević: Predstava me iz temelja poljuljala i srušila. Džakovi bi sve nas trebalo da opomenu i glasovi da učimo svoju decu. Šta bih ja rekla svojoj ćerki da mi kaže da joj je momak musliman? Ja ne znam šta bih rekla i to je neki strah koji ćemo ponijeti. Ne znam kako ćemo naći mir?

Slađana Anđelković: Nikada mi se nije desilo da na tako malom prostoru bude tako mnogo tuge i tako mnogo radosti. Ne treba praviti hijerarhiju u bolu i divim se svima koje su preživle. Lako je pasti, ali je teško ustajati, a ja sada mislim suprotno.

Zaga Matović: Bilo bi mi grozno da nisam došla a pitala sam se da li da idem ili ne. Upoznala sam divne žene, čula sam priče koje su me potresle. Svoju priču se ne bih usudila da ispričam i ona bi bila smiješna u odnosu na one koje sam čula. Vrhunac je bila predstava. Ja sam sa svima vama oduševljena i sve vas sa sobom nosim.

Senka Rastoder: Ja bih rado od organizatorki da čujem koje su prepreke jer se o njima ne govori. Voljela bih da budemo aktivnije uključene. Ne želimo da čujemo da ima problema, nego želimo da se svi mi uključimo u rješavanje prepreke. Ja se ne slažem da bude samo 20 žena. To je velika moralna odluka i ja se sa tim duboko ne slažem. Ja bih najviše volela da čujem gdje smo, koje su to prednosti a koje prepreke i šta mi možemo da uradimo, jer mi je važno da dođe do suda.

Lidija Radićević: Gledala sam predstavu u Beogradu i ja sam njome omađijana. Gledalac zaboravi gde se nalazi, skoncentrisan je na scenu i ima potrebu da uđe u predstavu. Sve smo ostale omađijane sa svojim mislima u vezi sa svim dešavanjima. Meni je utisak sa druženja sa ženama iz ŽUC-a da sam se našla sa nekim ljudima koje sam tražila. Osećam vas kao rođakama, kao da imamo istu energiju, imamo možda isti gen. Nešto nam je zajedničko i nismo se slučajno našle.

Karlos me omađijao. Nije ni on slučajno bio tu među nama. Okupio nas je taj gen. Ono što sam naučila, naučila sam kroz njegove primere. Kao da sam popila neku anesteziju. On je preneo lična iskustva i dao nam je primere iz drugih zemalja. Iste priče imaju žene u BiH i u Kolumbiji. To su moja saznanja koja ću da ponesem. Ako su tehnike zla identične, da vidimo koje su tehnike da to zlo sprečimo ili pretvorimo u nešto drugo. Poneću svaku sekundu koju ću posle da analiziram i bavim se njome do sledećeg susreta.

Ljiljana Radovanović: Kada sam čula da ponovo dolazi Karlos, plašila sam se da li će žene govoriti i svedočiti. Bila sam fascinirana kako je on analizirao priču svake žene. To je sve njegovo iskustvo. To ću poneti kao utisak. Nisam došla na ples mira jer bih se ponovo rasplakala. Mene Ljupka često rasplače, jer osećam takvu bliskost sa njom. Ona me razume, ona ume da sluša, ona me ne prekida. Ima u nju osećaj poverenja.

Ljupka Kovačević: Ja sam naučila kako je svijet mali, a patnja velika i kako mora nešto da se uradi. Ponijeću ogromnu zahvalnost svedokinjama koje mi daju veru u ljudskost. Uvek kada čujem priču prepoznam, ljudskost koja nam daje snagu kada nam je teško. Ogromna je hrabrost proći kroz to.

Koje zadatke i predloge imate za organizatorkama ŽS, a šta imate od zadataka za sebe u ovom trenutku a vezano za ŽS?

Razgovorajući o zadacima/predlozima učesnice su kazale :

- **da je važna medijska vidljivost ideje ŽS,**
- **da bi trebalo da ostanu svedočenja zabeležena u vidu knjige,**
- **da je potrebno psihološko osnaživanje samih potencijalnih svedokinja,**
- **da je potrebno proširivanje kruga svedokinja,**

Maja Vujović: Da se napravi još jedna knjiga kao što je Ženska strana rata, na osnovu ovih priča žena koje se pripremaju za sud. Ta stvar je dobro ispala, ona se prevela, ona se nosi svuda, to je nešto što je mnogo važno i što ostaje i posle nas. Vi meni dajte zadatak.

Suvada Selimović: S obzirom da će broj svjedokinja biti ograničen, da se sasluša što više svjedokinja pa da se izvuku priče koje će biti upadljivije, a za mene, da prenesem ono što sam doživela. U mom kraju ima jačih priča od mojih, od majki koje su ostale same, koje su gledale kako se njihova deca ubijaju. Moj zadatak je da ovu priču prenesem dalje da dođu nove svedokinje.

Zehra Zagorčić: Da još nekog dovedem, da još nekog dovedem da sa drugima podeli svoje iskustvo.

Božana Ivanović: Mnogo ljudi ne zna koji su ciljevi ŽUC-a, hoću da svoje saznanja o nama širim...

Lidija Radičević: Kao eventualna svedokinja očekujem da postoji način da to ne bude javno, onda bi ženama bilo mnogo lakše da se otvore, kao što smo se mi otvarale među sobom. Potrebna nam je psihološka podrška, jer kada se suočimo sa bolom, dođe do blokade. Potrebna nam je emocionalna stabilnost. Za sebe bih volela da okupim žene koje poznajem i znam sigurno da bi se uključile.

Dijana Milošević: Organizatorke ŽS treba da osmisle strategiju sa medijima, da cela stvar bude vidljivija, da se o celoj stvari više zna, ali je isto tako potrebna strategija zaštite svedokinja. Ja ću da stavim informaciju na svoj fejs, na svoje mreže na kojima sam. Bilo bi važno da ljudi saznaju o ŽS.

Binasa Džigal: Vi možete da dođete u Priboj i ja ću da skupim ženu. Mi smo pogranična opština gde su se dešavale razne stvari. Sastanak može da bude na Zlataru, i ja ću skupiti žene koje mogu da svedoče. Znam da su problem sredstva. Možda bi bez medija sve postalo vidljivije.

Milka Rosić: Ja ću prvo sebi postaviti zadatak, deset svedokinja, za sada. Zadatak ŽS smo izlistale juče, na radionici.

Senka Rastoder: Ja bih rado od organizatorke da čujem koje su prepreke, jer se o njima ne govori. Voljela bih da budemo aktivnije uključene. Ne želimo da čujemo da ima problema, nego želimo da se svi mi uključimo u rješavanje prepreka. Ja se ne slažem da bude samo 20 žena. Ko je taj ko će odlučiti ko će biti reprezent? To je velika moralna odluka i ja se sa tim duboko ne slažem. Ja bih najviše voljela da čujem gdje smo, koje su to prednosti a koje prepreke i šta mi možemo da uradimo? Važno je da dođe do suda, ne samo da se svedočenja zapišu nego da se kažu i da se čuju.

Nadežda Kostić: Zadatak za organizatorke - da se malo više radi na zaštiti svedokinja. Važno je medijsko prezentovanje ŽS. Moj lični zadatak je da više radim na sebi i da ideju prenosim drugima.

Mirjana Mijailović: Treba nam ŽS, da žene kažu šta je njima siguran prostor. Mediji su važni. Za mene zadatak je da budem aktivnija.

Snežana Obrenović: Zadatak za organizatorke je da se desi ŽS, ali ne jedan nego u ciklusima. Ja sam učestvovala u organizaciji javnih prezentacija. Našla sam neke svedokinje i ne želim da ih ostavim, zato su potrebni krugovi ŽS. Zadatak za mene je da slušam i ako mogu da imam neku aktivniju ulogu u podršci svedokinjama ja ću je preuzeti.

Rosa Jakovljević: Moje je pitanje zašto mi nemamo slobodu kada izađemo na ulicu, nego nam je potrebno obezbeđenje? Mi moramo da se sklanjamo, moramo da se krijemo, a mi pričamo o teškim slučajevima, o teškim vremenima, o onome što smo preživeli. Ispada da mi o tome nemamo pravo da pričamo u javnosti i ja se plašim da će se sve raspasti. Želim da trajemo i dalje.

Mejra Dautović: Ja mislim da će se ŽS održati uprkos svemu. Bila sam na ŽS u Kejptaunu. Mi sami sebe moramo davati podršku. Strah se mora prevazići, iako će oni uvek plašiti. Moja Rosa je moja druga sestra.

Vesna Đorđević: Ovo mora da se zabeleži knjigom. To je naš zadatak da to širimo.

Danica Pupovac: Da mi saznamo koje su prepreke za održavanje ŽS. Mi imamo izrazite želje da se održi i da svedočimo. Moramo definisati prepreke, jer o njima stalno pričamo, da vidimo smernice za dalje.

Reiha Avdić: Važna je psihološka podrška svedokinjama za ŽS. Moj zadatak je da kada se vratim u svoje okruženje da podstičem žene, da im kažem šta se zbililo, o čemu smo pričale, kako da se organizujemo kako bi nastavile dalje da budemo sa vama.

Hava Muratović: Zadatak je da pričamo sa našim ženama, da one nama pričaju o svojim problemima. A što se tiče vas, da bilježite, kako bi to ostalo iza vas.

Sabina Talović: Šta sam naučila, da trebam da pričam više sa sobom, nego sa vama. To mi je i zadatak, da se povežem sa sobom. Imam zadatak da trebam ja lično napraviti u mom kraju jednu javnu prezentaciju. Sve više ima žena koje bi pričale priču, naročito ekonomsku koja je bezopasna. Karlos mi je bio koristan, bilo mi je prijatno da ga slušam. ŽS nam je važan i potreban, ne bih ni bila tu da ne mislim tako. Ja sam potencijalna svedokinja koja svoju priču može da priča o svojoj kući ili u ŽUC-u, što nemam u Crnoj Gori. Potrebna nam je dobra priprema svedokinja i radionica je to jako dobro izlistala i to je bilo odlično.

Uredile i priredile: Marija Perković i Staša Zajović

Transkript uradio: Miloš Urošević

Beograd, oktobar 2014.

Regionalni sastanak podrške potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi

Brčko, - 26/27/28. septembar 2014.

Regionalni sastanak podrške potencijalnim svedokinjama održan je u Brčkom, 26. 27. i 28. septembra 2014. Na sastanku je učestvovala **31** žena iz: Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije i Srbije i to iz sledećih gradova: Nikšić, Zagreb, Tenja, Sarajevo, Tuzla, Bratunac, Priboj, Kruševac, Leskovac, Veles, Skopje, Tetovo, Beograd, Vareš, Kotor.

Program se sastojao od svedočenja žena, terapeuskog rada sa potencijalnim svedokinjama, a voditeljice su bile terapeutkinje i aktivistkinje *Ljupka Kovačević* (Kotor) i *Mira Vilušić* (Tuzla).

26. septembar

Prvog dana bilo je predstavljanje učesnica, projekcije dokumentarnih filmova o Ženskom sudu –međunarodna iskustva i o dosadašnjem procesu organizovanja ŽS na prostoru bivše Jugoslavije.

Subota, 27. septembar

Ja svjedočim – celodnevna radionica

Mira Vilušić: Koja sa nama hoće da podijeli svoju tešku priču, bilo ratnu ili posle ratnu?

Mi nemamo dovoljno vremena da sve žene kažu priču. Na kraju ćemo vidjeti šta ćemo sa tim neispričanim pričama. Zamolićemo vas da jedna drugoj budemo podrška, ne samo da čutimo i slušamo. Teško je da sve ono što se dešavalo nekako sažme, ali je moguće. Mi ćemo vam pomoći da se nečega sjetite bolje, snažnije.

Ljupka Kovačević: Kada govorite molimo vas da se usmjerite na jedan događaj, da ispričate detalje događaja, da slika bude jasna. Naša je ideja da se žene u svakom trenutku osjećaju dobro i da imaju povjerenje koje je pokidano, a mi nastojimo da ga gradimo.

Stanojka Tešić: U protekle četiri godine govorilo je jako puno žena i važno je da to ostane, jer će ŽS biti mali broj žena koje će govoriti. Svjedočenja koje su sa nama bile u procesu moraju biti zabilježene. Ne po imenima, nego će se svaka prepoznati u priči koju je rekla. Mi to dugujemo ženama koje su bile sa nama u procesu. Svaka od nas će se prepoznati u nekoj crtici.

Lejla, Vareš: Ja sam rodom iz ovog grada, i sam dolazak u grad me potresa zbog zločina koji su se desili. Zločinci su još uvijek tu u gradu, a ništa se ne preduzima. Kada dođem, izgubim se.

Ja sam preživjela. Molim da se poštuju osjećanja nas žrtava. Da se uvažava ono što mi želimo. Ako se ne osjećam dobro, znam da ću naići na podršku. Podržavam knjigu i želim istinu i važno mi je da se čuje priča i istina žene žrtve i one koja je podržava.

Svjedočenja

Zaga Matović: Ja sam iz Nikšića i govoriću o ekonomskom nasilju. Prva ću početi jer znam da ima težih priča od moje, iako je meni grozno teško.

Bila je 2008. godina. Radila sam u Duvanskom kombinatu Podgorica, jedinom te vrste u Crnoj Gori i mislila sam da će to trajati vječno. Nije sam mogla da zamislim da će nas u potpunosti zanemariti i izbrisati. Imali smo generalni štrajk sa vođama sindikata i oni su se sjetili da naprave neku sramnu diferencijaciju, da nas eliminišu. Da su žene bile na čelu kombinata, to tako ne bi bilo. Od trojica vođa štrajka, jedan je otišao lagano, druga dvojica koja su nas predvodila otišli su radikalno. Onda smo se našli u čudu šta dalje. Tri godine smo šetali do vlade, kordon policije je bio ispred nas. Nismo smjeli da stanemo na asfalt nego samo na trotoar. Tri godine je trajala šutnja, niko se nije oglašavao. Novine su pisale, ali to nikog nije zanimalo. Svakog ponedjeljka i četvrtka smo išli u Podgoricu. Bilo nas je ukupno oko 360. Nas iz Nikšića je bilo dvadesetak. Ja i Maja ni jedan jedini put nismo propustile, iako obje imamo porodice. Jednog momenta su rekli da je sastanak u vladi na kome će se odlučiti šta će biti sa nama. Mi smo bili prodajna mreža. Došlo je do stečaja, i plan je bio da 200 ljudi ode, a 200 da ostane. Dok je sastanak trajao, mi smo istog momenta odlučile da idemo pravac pred vladu, sa velikim transparentom. Zaustavila nas je milicija. Predsednik sindikata nam je rekao 'nemojte, mene će uhapsiti'. Onda smo odustali, solidarišući se sa njim. Neko je bio na ivici nervnog sloma.

Kada su uveli stečaj 23. decembra (2008.), rekli su nam da će nam dati zaostalu platu koju nijesmo primili 20 meseci, ako i dodatak za tople obroke.

Ukinuli su nam pravo na rad i pravo na život.

Odlučili smo se na štrajk u februaru u kome nas je bilo šezdeset i to je bilo bez rezultata. Onda su nam obećali da će nam sljedeće godine isplatiti 40%. U tom trenutku je to neko pozdravio aplauzom. To nije bio sporazum, nego totalni nesporazum. Kada se proda imovina daće nam i ostatak, rekli su. To je trajalo do novembra sljedeće godine, kada su nam dali tih 40%. Ostatak duga i sve ostalo kao pobrinuće se fond rada, rekli su. Neko će to doživjeti, a neko ne.

U maju sledeće godine (2009.) ja i moja drugarica Maja smo se dogovorile da odemo kod ministra poljoprivrede. Čovjek nas primi, mi mu ispričamo problem i on kaže nema problema. On kaže da nije siguran da može da nam pomogne, ali je rekao da će narediti svim predstavnicima opština da prodaju imovinu i da nama daju novac. Sa nepovverenjem sam izašla. Tu je bio i neki zamjenik koji nije progovorio. Prošlo je nedjelju dana, oni su raspisali tender na koji se niko nije javio. Maja je rekla da idemo i da ćemo zvati sve žene iz Nikšića, iz Podgorice, iz Herceg Novog, koja god hoće da ide sa nama, nije bitan broj. Popodne se nađemo na kafi, popijemo i dogovorimo se, pristane njih šest, ostale su imale obaveze. Nijesu bile u prilici da idu. Ujutru se spremimo i zvala sam novinare da nas sačekaju. Stečajni upravnik je sve bio zatvorio, da mi ne bi imale pristup ničemu. Mi smo otišle na razgovor sa njim. Ispričala sam mu sve i on nam je dao ključ od svih prostorija. Nas šest smo ostale tu. O jadu zabavisno vladu, non stop smo bile u novinama...Jedna od drugarica iz Anime je imala sastanak sa premijerom i pitala ga je šta je sa nama. On je odgovorio da ne trebamo da štrajkujemo da će nam oni pomoći. Došao je uveče ministar poljoprivrede da nas obiđe, da ga niko ne vidi.

Mi smo započele štrajk glađu. Ja sam rekla predstavniku sindikata da ga neću pustiti. Oni su ušli na druga vrata, iako smo mi šifonjerom zatvorili vrata. Namjerno sam pustila novinara koji je slikao ministra. Sjutradan je počeo razgovor sa ministrom finansija. U ponedjeljak su nas pozvali na razgovor i za deset minuta su doneli rješenje. Milion su nam dali odmah. Mogli su za deset minuta da riješimo sve, a oni su nas mučili četiri godine.

Moja drugarica Maja je sve izgubila. Ja sam stekla pravo na penziju i imam 106 eura samo zbog neuplaćenih redovnih doprinosa. Ovo je glavnina moje priče. Mi smo u ponedjeljak ujutru izašle i oni su nam nešto dali, a mnogo su nam uzeli.

Mira Vilušić: Šta je vaša dobra naučena lekcija koju vi možete da kažete drugima? Šta je za vas bilo krucijalno? Gdje ste napravile iskorak?

Zaga Matović: Tu su se prale pare, tu je išao šverc. Ta je firma držala pola države. Meni nisu platili minuli rad i tužila sam ih. Njihov advokat mi je rekao da je to zastarjelo i da nemam pravo na to. Radili su od nas šta su htjeli. Mi se žive nijesmo čule. Kad mi je pukao film, šefu sam rekla da ćemo ih tužiti. On se izbečio jer nije navikao na otpor od mene. Mi smo otišle tako iz neznanja, savjetovale smo jedna drugu. Da sam znala stvari koje sam videla u štrajku, da mi je bila dostupna dokumentacija, ne bih izgubila toliko vremena.

Mira Vilušić: Dakle, naučena lekcija je da se vaša upornost u potpunosti isplatila, iako ste propustile jako puno vremena.

Zaga Matović: Nijesmo mi pristali, nego je neko dogovarao u naše ime. Ja sam tužila za svaku firmu koja je bila u stečaju, on ne može od otpremnine da nam uzme taj novac. To je bila stvar dogovora, kao da se mi odričemo tih 2.000 (eura?). Za minuli rad su rekli da je zastarjelo, jer treba da mi isplate 3.500, a za nagrade nije zastarjelo jer treba da dobijem 150 eura. Dokle je dosegala moja pamet ja sam se trudila.

Mira Vilušić: Vidim da ste dobro iako ste bili ostavljeni od strane svojih prijateljica. Vi ste se izborili za sve i hvala vam na tome. Kako se sada osjećate kada ste sa nama podijelili svoju priču?

Zaga Matović: Ja bih opet to uradila. Jedan dječko novinar me je podržavao. On je jedini znao da je nas šest. On je govorio da sam se ja borila za svih 365. Moja porodica je bila na birou rada i mi smo se zajedno javljali i mene je bilo jako sramota.

Rada Borić: Koliko ste dugo vi štrajkali glađu i koliko se to na tvoje zdravlje odrazilo? Znamo da štrajk glađu ima ozbiljne posledice na zdravlje žena. Da li ste imali podršku?

Zaga Matović: Prvi put od ponedjeljka do petka i bio je aplauz. A drugi put od utorka do utorka. Dvadeset puta je dolazila hitna pomoć. Te noći kada je bio ministar pozlilo je jednoj ženi, skočio joj je pritisak i zvali smo hitno u dom zdravlje i niko se nije javljao. Došao je ministar i objasnili smo mu da imamo problem sa tom ženom. On je nazvao ministra zdravlja i dva auta sa bila odmah tu.

Mirjana Mijailović, Leskovac: Drago mi je što sam ovde sa vama, iako dolazim iz države koja počinila puno zločina ovde u vašoj zemlji.

Ja bih da vam kažem nešto o prisilnim mobilizacijama u Leskovcu. Bila je mobilizacija, sakupljali muškarce, dolazili su sa pozivima, a ko se nije odazivao, jurili su ih po gradu...Mobilisali su nasilno na ulici. Moj sin je dobio poziv krajem februara (1999.). On je bio u kući, nije izlazio. Nisam bila za to da ide na Kosovo, jer sam imala iskustva sa ratom u BiH. Svekar mi je rekao da nikako ne dozvolimo da nam decu mobiliju. Prvo je moj suprug dobio poziv. Njemu su našli radnu obavezu i sa tim je izmiren, nije otišao. Onda je poziv došao sinu, koji je bio u vojsci 1998. godini, u Beogradu, u specijalnoj jedinici na Voždovcu. Došao je kući u septembru (1998.), a već u februaru su ga zvali.

Prvo su mobilisali one koji su bili u vojsci. Mobilisan je njegov drug u istoj našoj ulici. Žene su onda počele da decu šalju na selo, ili za Make-doniju, ko god je gde imao rodbinu. Nismo želele da ima iskustvo rata, da ide da ubija ili bude ubijen.

Imala sam jak strah i ne znam kako sam preživela tih 15 dana kad se skrivao kući. Dolazile su komšije, da proveravaju gde je on. Oni koji su bili u Teritorijalnoj odbrani/TO su dolazili tri puta na dan. To se dešavalo i drugima, ne samo mom sinu. Onda je on rekao da više ne želi da se krije, da želi da ode u grad. Ja sam pristala na sve to. On je rekao da više ne može, počeo je da izlazi. Jedne noći oko 3 sata, tu na ulazu u dvorištu su ga sačekali i odveli u obližnje selo gde je bila njegova jedinica, vezisti pri PVO. Jedan komšija nam je rekao da su Igora mobilisali. Imala sam jednu drugaricu koja je bila blagajnica pri vojsci a za vreme mobilizacije bila je u vojnoj policiji. Otišli smo odmah kod nje i moj suprug je otišao sa njom da pokušaju da izvuku sina. Rekli su da ne mogu ništa noćas nego da dođemo ujutru. Ujutru su već bili otišli ili u Gnjilane ili u Vitinu. Oni su se pozivali na zakon po kojem moj sin mora da ide. Ako se ne odazove biće u zatvoru, razne represivne mere su bile na snazi. Meni je to najteže bilo jer tu decu niko nije pitao da li oni žele ili ne žele, to je bila prisila... To je u meni izazvalo najveći otpor. U međuvremenu, brat mi je poginuo 1998. godine na Kosovu, on je bio u policiji.

Sin je došao s Kosova juna 1999. godine, kada su potpisali onaj sporazum. Pre nego je došao, došao je jedan njegov drug koji je rekao da

mi je sin poginuo. Ja se toga uopšte ne sećam. Posle se ispostavilo da je došlo je do greške u prezimenu. Kako sam se ja tada osećala ja to uopšte ne mogu da kažem...

Mira Vilušić: Koliko je to vreme trajalo vreme zablude?

Mirjana Mijailović: To je bilo dva ili tri dana. Ja se toga ne sećam.

Mira Vilušić: Vaše je telo otišlo u zaborav da ne budete svjesni da ste izgubili sina. Vratite se malo na to stanje.

Mirjana Mijailović: Znam da su bile komšije tu u kući kada je sin došao. Nije sa sobom imao oružje. Ja sam se više puta pitala da li sam ja to negirala, da to nije moguće, da se to nije desilo. Puno sam puta razmišljala.

Mira Vilušić: Kada smo pod jako velikim teretom boli i tuge, mi pobjegnemo u to polusvjesno stanje i kada dođe do osvješćenja, onda čovek reaguje stanjem šoka i pitanjem: da li je to moguće? To vas je držalo i kada ste saznale istinu.

Mirjana Mijailović: Sin je još tada počeo sa drogom, to se nastavilo, sada je piće. U međuvremenu se oženio. Tamo, na ratištu su dobijali i drogu, i piće i lekove. Sve im je to bilo dostupno.

Mira Vilušić: Koliko je on danas uspio da prevaziđe svoju situaciju?

Mirjana Mijailović: On je bio i u zatvoru mesec i po dana. Kada je ušao u vezu, imao je podršku devojke, sada ima i dete. Kada ima probleme u braku, vraća se piću.

Mira Vilušić: Da li je to bilo masovno?

Mirjana Mijailović: To je masovno kod omladine. Droga je bila dostupna svima za veoma male pare. Prvo je bila trava, a heroin, pa sintetičke droge.

Mirjana Mijailović: 40.000 muškaraca je bilo mobilisano za Kosovo, samo iz Leskovca.

Staša Zajović: 250.000 iz cele Srbije...

Mirjana Mijailović: U gradu su ostali samo starci, u gradu nije bilo muškaraca. Često sam znala da svom mužu kažem da je on otišao Igora ne bi zvali, ne bi ga mobilisali. I druga su deca otišla, svi oni koji su bili sposobni, vojni rezervisti.

Mira Vilušić: Važno je da svom mužu ne otežavate ionako tešku situaciju. Imate li vi neku životno naučenu lekciju koju biste podijelili sa nama?

Mirjan Mijailovića: Nisam mogla da se pomirim da onaj ko nije imao moć, nije mogao ništa da uradi. A sve sam pokušala. Oni koji su imali moć, svoju su decu sklonili i njihova deca nemaju ta iskustva. To su deca partijskih funkcionera.

Nela Pamuković: Koliko je to danas poznato u Srbiji, da li je to tema?

Mirjana Mijailović: O tome se ne priča, ljudi to ne žele. Imali smo neke radionice po školama kada je uhapšen Ratko Mladić o mirovnom aktivizmu. Bile su neke devojčice čiji su očevi bili policajci i bili su mobilisani, one o tome ne žele da pričaju. Ne postoji nikakav centar koji se brine o tim muškarcima, postoji samo naša organizacija koja se brine za žene. One isto imaju otpor da govore o tome.

Mira Vilušić: Da li mislite da je vaš Igor bilo kome ispričao svoju ratnu priču?

Mirjana Mijailović: Nije i neće ni da priča. Samo mi je jednom rekao zašto mu nisam rekla da na Kosovu ima toliko visokih ograda. Rekla sam mu da ja tamo nikada nisam bila. Onda mi je pričao kako su ulazili u kuće, uzimali su hranu da bi jeli. Oni su bili u nekoj školi u Vitini. Rekao mi je da su gori Srbi nego Albanci. Mnogo je mrtvih došlo sa Kosova koji su izgubili živote jer su bili u pijanom stanju. Samo su im davali drogu. Niko o njima nije brinuo.

Mirsada, Tuzla: Dok je gospođa pričala, mi smo jedna drugu gledale. Sada je izašla istina i priznanje i u meni je sada vulkan, zato što oni koji su nas silovali ne žele da priznaju. Bili su i oni pod dejstvom droge i alkohola. Ja govorim o logoru. Oni koji su oko mene bili, osjećali su se na alkohol i njihove su oči bile krvave od droge. Mi znamo kako droga utiče na ljudski organizam.

To je veliko priznanje i sada mi je mnogo lakše da jedna majka govori otvoreno. Mi smo žrtve, ali ja ne krivim ni vašeg sina ni vašeg muža. Bili su natjerani, toga je bilo i u BiH. Kupili su ih na ulici. Ja znam za jednog čovjeka koga su pokupili na ulici, a koji je imao malu djecu, a žena ga je bila ostavila. Odveli su ga na ratište. On je na vratima molio noću. Kada se vratio, djeca ga nisu prepoznala.

U meni se lomi, ali sam jaka i izdržaću. Govorile smo i na sudu da su (silovatelji) bili drogirani i pod dejstvom alkohola. Oni su nam govorili da smo lude. Ovdje imamo žene koje nas razumiju. Jaka sam uprkos svemu što sam prošla u životu. Idemo dalje. Sada sam među ženama koje me razumiju, koje će reći jeste, tako je bilo.

Amira Musić, Sarajevo: Ja dolazim iz Sarajeva i pretrpjela sam psihičko i fizičko nasilje u ratu. Prije rata sam imala normalan život, imala sam brak i dvoje djece. Imala sam zaposlenje i kuću. Kada je rat nastupio, sve sam to izgubila. Bila sam protjerana iz svog mjesta.

Toliko sam se godina borila da završim bilo kakvu školu, jer je moja porodica teško živjela. Imali smo puno ljubavi i poštenja. Sve sam to izgubila u jednom danu.

Nisam znala da su majke u Srbiji protestovale da im se deca vrate sa ratišta.

Imala sam sreću da ratna dešavanja nisu trajala dugo nego 17 dana kojih i dan danas kada se sjetim ne osjećam se lijepo. Teško mi je, teško, teško. Najteže od svega mi je bilo jeste kada su ti vojnici-plaćenici sa redenicima uzimali moju djecu i igrala se noževima. O onome što se meni dešavalo nisam imala vremena da razmišljam. Znala sam da moram da se borim za svoju djecu. Držali su nas zatvorene u kuhinji. Morala sam da ležim po djeci dok su oni pucali. Mi, majke, smo morale da izlazimo iz tog zatvorenog prostora i onda su nastajala izživljavanja. Odvajali su muškarce i žene. Muškarce su zadržali a žene su protjerali. Sin je imao 3,5 godina, a ćerka je imala 15 mjeseci. Sreća je da sam izašla u Visoko, pa u Kiseljak, pa u Split.

Prošla sam progonstvo, a ne izbjeglištvo. Nisam ja htjela da ostavim sve što sam imala i stekla, nego sam morala. U Hrvatskoj smo našli smještaj i bilo nam je dobro jedno vrijeme a onda je bilo loše pa sam morala u Italiju sa djecom.

Mogla sam da ostanem u Italiji, gdje sam dobila bila posao, bila sam i volonterka u staračkom domu, pomagajući druge ljudi jer su i meni pomagali, osjećala sam neku dužnost. Pri završetku rata željela sam da se vratim svojoj kući, vratila sam se u Sarajevo 1996. godine.

Od 2000. godine borim se sa ženama, pričamo, da izbacimo to iz sebe. Uključena sam u razne organizacije gdje slušamo puno priča. Bila sam jedna od članica koje su išle da skupljaju peticiju za zakon koji bi pomogao ženama žrtvama rata. Jasmila Žbanić nam je puno pomogla. Ni dan danas nismo ušle u taj zakon. Izdale smo knjigu sa našim pričama i slikama uz pomoć UNDP-a. Nedavno sam učestvovala u jednom priručniku koji bi meni i drugim ženama mogao da pomogne, za naše zdravstveno stanje. Nisam zadovoljna onim što je urađeno. Prvenstveno treba da uđemo u zakon, a onda da se osjećamo zaštićene našom državom, ali nemam povjerenja, jer sam mnogo puta izigrana.

Potresla me Mirjanina priča. Ja sam majka četvoro djece i znam kako je to biti majka. Ja podržavam pisanje knjige, podržavam pričanje priča. Osjećam da je ovo za mene tek početak, iako su godine iza mene.

Ja sam sebe bila izgubila u ratu. Kada sam došla među žene, one su mi pomogle da se ponovo osjetim kao žena, to sam bila zaboravila. Kada sam sjela za šivaću mašinu, osjećala sam se kao da vozim avion. Ne znam ni sama kako sam dijete od petnaest meseci uspjela da hranim. To se moje dete razboljelo. Rekli su da moje dete ima meningitis. Tada mi se život vratio unazad. Tada sam bila u Makarskoj. Morala sam da idem stopom, ali sva sreća da svuda ima dobrih ljudi. Ispostavilo se da je moje dijete samo pokvarilo stomak od loše hrane koje sam mu davala. I dan danas se borim.

Posle sam se još jednom udala jer sam željela da vidim da li mogu da imam još djece. Ja volim djecu. Voljela bih da imam svoja četiri zida, da budem sa njima. Voljela bih kada bih mogla da pomognem i drugim ženama.

Mira Vilušić: Šta je to tvoja vizija, što ti želiš, što ti smatraš da može da bude vrhunac tvog uspjeha i zadovoljstva?

Amira: Ja bih voljela da budem na svojim nogama. Da svom djetetu ostavim, da imaju da krene. Dvoje je dosta osjetilo rata i oni preživljavaju. Jedno moje dijete ima bolesnu štitnu žljezdu. Psiha je i njima ubijena. Mene i dalje ubija sadašnje stanje zato što mi žene koje smo sve to preživjele, nemamo ništa. Moje dijete nisam mogla da upišem na fakultet koji je htjela jer nisam imala para a ona je bila đak generacije, drugo moje dete je nezaposleno iako je završilo za izuzetnog kuvara.

Nema posla, nemam para. To je sve krug. Voljela bih da se taj krug razbije, da možemo svi da se saosjećamo. Ako smo bili natjerani, daj da pomognemo našoj djeci da žive.

Mi smo žene nezaštićene...Kad rodiš u jednom braku, u drugom to nisu djeca. Našla sam drugog muža koji je bio moj komšija i znala sam ga cijelog života. U početku je bio fin. Dobila sam dvoje djece. Djeca iz prvog braka su mu bila teret jer je on bio momak. To je kasnije ispoljio a od početka je znao za djecu. Kasnije se svašta ispostavilo. On je čuo o meni da sam silovana. To se ne može sakriti.

Meni trebaju moja četiri zida da mojoj djeci niko ništa ne može da kaže. On je vidio moju ćerku kako se kupa, hvala bogu nije joj ništa uradio. Ja sam pozvala policiju. Oni su mi rekli da se smirim, da sam luda. Moja koleginica Mirsada je rekla da to nije tako, da sam ja pogrešno vidjela, da sam poludjela. E, onda sam ja stvarno poludjela pa sam im jebala sve po spisku. Policajac je došao, uzeo mene i moju djecu i odveo me u sigurnu kuću. Pokušavala sam da riješim svoj problem na različite načine. Živim sa svoje četvoro djece. Ja sam još uvek njihov staratelj. Niko se od njih mene ne bi odrekao. Uspjela sam sve, ali nisam uspjela da im nešto ostavim. Voljela bih da se to promijeni, da pomognem drugoj ženi svojom pričom.

Nadam se da ću uspjeti uz pomoć svih žena. Ali su naše priče teške. Dajte jedanput da izađu ti koji su krivi, da krenemo mi da fino živimo.

Mira Vilušić: Ti si kroz svoju priču ispričala svu pažnju i ljubav i stipljenje i požrtvovanost za svoju porodicu i djecu, a svoje si silovanje progutala onako usput...

Amira: Ono će biti usput sve dok ja ne riješim pitanje svoje djece. Nisam malo prorađivala, i dan danas idem kod psihologa, tražim razumijevanje. Ali ja moram da razmišljam da nekog nahranim i otškolujem. Ne mogu se stalno vraćati na to silovanje.

Mira V. Meni je bilo bitno da znam da ti to nisi progutala.

Amira: Nisam.

Mira Vilušić: Ti si u konstruktivnoj fazi - kako da kao samohrana majka svoju djecu izvedeš na put.

Amira: Kada mi se desila aneurizma glave, jedan sam od 100 slučajeva koji je preživio, ja sam se digla ponovo na svoje noge. Tako svaka žena koja je pala, nadam se da će ustati.

Nela Pamuković: Kakav si to zakon pominjala koji bi ti pomogao?

Amira: Na državnom nivou još uvijek nema zakona koji bi pomogao nama koje smo preživjele silovanje.

Mira Vilušić: BiH je sastavljena od dva entiteta, Republike Srpske i Federacije. Na nivou Federacije donesen je Zakon o civilnim žrtvama rata koji je žene koje su preživjele seksualno nasilje stavio u posebnu kategoriju. Amira dolazi iz Federacije. Taj zakon je usvojen 2006. godine. Ona je i sama bila dio te kampanje. Taj zakon je donio neku satisfakciju za žene koje su to preživjele. To je malo, imaju 574 maraka invalidnine mjesečno. Imaju socijalno, besplatno liječenje. Zakon nije donesen na teritoriji cijele države. Mi želimo da on bude isti za sve.

Stanojka Tešić: Nešto je postignuto u jednom dijelu države i to je premalo. Ima još nešto što spada u reparacije. Žene su još jednom ponižene. Zato što će dijete poginulog i nestalog šehida dobiti veće zasluge od žene. Žene su ušle u zakon da su civilne žrtve, ali nisu ušli njihovi članovi porodice, jer da su ušle, ona posle 10 godina ne bi maštala o 10 kvadrata da ostavi svojoj deci. Ta kampanja koja je vođena, ona je napravila još jednu diskriminaciju, jer vi ste ponovo iskorišćene. Ja nisam bila dio te kampanje. Žene koje su u tom zakonu, ne ostvaruju svoja prava kroz institucije, nego van institucija, preko jedne nevladine organizacije.

Žena ih BiH: Ja spadam u kategoriju žena žrtava rata, u kategoriju *nestali* jer svog muža još nisam našla. Imam ćerku od 5 godina i pripadam u boračkoj populaciji i primam i tu nadoknadu. Ja sam radila do agresije i nastavila sam da se borim čim sam izašla na slobodu. Vratila sam se na svoje radno mjesto. U tom zakonu za boračku populaciju, žene koje su u radnom odnosu, nemaju pravo da podnesu zahtev za nadoknadom. Nisam se mogla vratiti u svoju kuću jer ta kuća pripada mome svekru i tamo su useljeni podstanari. Ja i moja ćerka tu nismo imale nikakva prava. Sada ću ispričati jedan deo posle ratne priče. 99% slučaja žena gdje se imovina vodila na muža, doživjele su ovo isto što i ja. Nisu se mogle vratiti svojim kućama. Da nisam bila u radnom odnosu, da se nisam izborila za svoj krov nad glavom, preko tog zakona o boračkom pitanju, ne bih znala gdje ću i šta ću. Naknadu za svog muža dobijem - 340 maraka. Moja ćerka, kada je završila fakultet, skinuta je za 100 maraka. Jedan hranitelj u porodici košta 300 maraka i od toga treba da se živi, da se školuje dijete, da se plaćaju režije. Kada sam otišla da renoviram stan, podnijela sam zahtjev za kredit, ali je iz godine u godinu bio odbijan. Svaki put sam dobijala 50 bodova. Pitala sam šta je problem, zašto ne mogu da ostvarim svoja prava, kada sam žena logoraš, muž mi je nestao, samohrana sam majka. Rekla sam šta ja treba još da uradim? Tada sam i dobila.

Jadranka Miličević: Taj zakon ima velikih propusta, sada samo 860 osoba koristi tu minimalnu pomoć. Samo u Savezu logoraša kantona Sarajevo nisu čak ni one sve ostvarile svoja prava i to je strašno. Kad smo pokrenule ovu priču oko ŽS, bilo nam je stalo da ponovo pokrenemo priču oko zakona. Mi trebamo strategiju i zakon na nivou države, da imamo izjednačen status i da se steknu neka prava. Nikom nije u interesu da se usvoji taj zakon.

XX: Ovaj zakon je donesen 2006. godine. Administracija koja treba da prepozna žrtvu rata, to ne čini ako nema uvjerenje od udruženja *Žena žrtva rata*. Naša administracija neće da prihvati dokument koje je federalno ministarstvo naložilo, jer nemam dokument udruženja *Žena žrtva rata*...

Spasenija Arandžević, Tuzla: Žrtva sam rata, a danas sam žrtva torture. Za ovu dokumentaciju koju imam sam se sama izborila. Niko mi nije pomogao. Zato sam sa vama i uvijek ću biti sa vama, jer će to pomoći da sutra moja Nina ne bude silovana, da ničije dijete ne bude ubijeno kao što je ubijeno moje, a još uvijek nisam saznala istinu. Ona nije samo moje dijete, ona je dijete svih majki. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike priznaje dokument koje mi je izdala Udruga hrvatskih logoraša, dostavila sam uvjerenje u kojem je naznačen oblik torture kojoj sam bila podvrgnuta, a ja iza tog dokumenta dobijam odbijenicu od Centra za socijalni rad i politiku. Ono ne priznaje ni jedan drugi dokument osim dokumenta koje ti izda udruženje *Žena žrtva rata*. Oni meni traže tu dokumentaciju.

XX: Nažalost, to je obiteljsko udruženje. Ja nemam dlake na jeziku. U udruženju *Žena žrtva rata* radi majka, radi ćerka i rodica. Trebamo raditi na tome da u jednoj organizaciji kao što je *Žena žrtva rata* rade žene iz svih krajeva iz različitih gradova, a ne žene iz jedne porodice. U udruženje *Žena žrtva rata* je članarina 60 maraka godišnje. Ima tu žena koje su žrtve rata. Jedan projekat se uradi i ima tu 40.000 maraka.

Nas ovdje ima iz svih zemalja i sve se uvažavamo. Svi nekako pričamo jedan svoj život, svi se nekako dogovaramo, suosjećamo bol jedna druge. Molim vas i preklinjem da ovo što se ovdje priča ne pričate na ulici. Pričajte tamo gdje će doći do ušiju onih koji će nam pomoći, a ne onih koji će nas psihički ubiti. Zajedno smo jači.

I ja sam bila takođe prozvana od dotične gospođe samo zato što sam tražila nadoknadu za jednu ženu koja ima i presudu za jednog ratnog zločinca u Bijeljini, ona ima i dijete koje je plod silovanja, žena je hrvatske nacionalnosti. Bakira, iz udruženja *Žena žrtva rata* je primila dokumente te žene i evo već tri mjeseca nema odgovora.

Dakle, ponižavanje, šikaniranje žrtve. Koliko god se mi borimo da izađemo iz stanja u kome jesmo, žrtve nas ponižavaju. Ja sam naišla nekoliko puta na ponižavanje od dotične gospođe. Ja sam stavila tačku na sve njene primjedbe kada sam stala ispred nje i rekla da sam i ja jednako žrtva kao i ona i da se prema meni ne može odnositi tako. Rekla mi je da će me predati na sud, na šta sam ja odgovorila da ću i ja nju. Nećemo dozvoliti da se međusobno prepucavamo i jedna drugu ponižavamo...

XX: Naše udruženje u Tuzli ta žena nikada nije podržala. Kada sam otišla kod nje i predložila joj da nešto zajedno radimo, dala mi je nogu. Bile smo izvrijeđane. Po čijoj naredbi ona postupa? Država je za to odgovorna.

Mira Vilušić: U BiH su neke žrtve postali agresori, na žalost među njima ima i žena. Sve ženske nevladine organizacije i pojedinačno treba da

pokušamo da ispravimo ovu krivu Drinu što je jako teško, jer vidim kako ste prošle vi koje ste se suprotstavile. To je užasno to su zadaci ŽS u BiH. To su pitanja kako da ŽS ide dalje. Mi moramo da vidimo kako ćemo dalje u BiH. Koja žena dalje želi da svjedoči?

Lejla, Vareš: Imam tremu iako sam bila na mnogim sastancima, sva se tresem. Ne znam odakle da počnem. Reći ću vam da sam zarobljena kao dijete od 13 godina i u logoru sam provela tri godine. Bila sam kod Srba. Iz logora me je izbavio i spasio jedan Srbin vojnik, odveo me svojoj kući i sa njim imam sina. Nakon šest godina sam došla na slobodnu teritoriju i vidjela svoje roditelje prvi put. Preživjela sam višestruka silovanja, znači nisam silovana samo jednom, nego više puta. Prvi put sam silovana kada sam imala 13 godina. Ne bih se puno asocirala na to šta mi se desilo u logoru. Mene više muči ono što mi se desilo posle. Kada sam došla na slobodnu teritoriju gde sam vidjela roditelje, osjećala sam se da mogu da pričam, jer sam svoj na svome, ali sam naišla na veliko neodobravanje. Bila sam ismijavana i ponižavana. Išla sam na sud i svjedočila. Ja sam zarobljena od strane autonomaša u Bosanskoj Krajini gdje su bili muslimani koji su ratovali sa muslimanima, koji su bili sa Srbima. Ja sam zarobljena od strane muslimana Fikreta Abdića. Onda su me oni predali Srbima i to je išlo tako. Prvo moje suđenje je bilo jednom muslimanu, a ja sam muslimanka. To je naišlo na velika neodobravanja, ismijana sam. Iako sam bila zaštićeni krunski svedok, moja je slika i ime izašlo u novinama. Pretučena sam dva puta prije suđenja, ali me to nije zaustavilo, išla sam na sud i dalje i borila se.

Udala sam se iza toga, i imam još dvoje djece, sin mi ima 18, ćerka 13, a mali sinčić 4 godine. Moja najveća briga je ta što kroz sva ova druženja, sada dok slušam ovu priču o udruženju, niko ni ne sluša šta mi pričamo, samo nas površinski saslušaju. Onda nas izmanipulišu i svako gleda svoju korist. Nikog nije briga što se ja sada tresem. Meni je muka od toga. Ja imam ćerku koja ima 13 godina. Mene je strah jer me ona gleda i sve zna. Ja od djece nisam ništa krila. Kako će moje dijete sutra biti zdrava osoba kad ja nisam zdrava? Ja se sva pogubim kada mislim na to. Ja sam ovdje došla jer sam očekivala da treba biti još žena, da nas bude 200-300, da damo taj glas, a ne da nas bude 5-6. To je žalosno, to je meni jadno. Nije bitno koja je nevladina organizacija, nego da idemo sve zajedno. Kada smo zajedno nešto možemo i ostvariti. Mi nemamo krova nad glavom i dalje. Moja prijateljica zna gdje živim i Jadranka koja me podsetila. Kada sam bila kod gradonačelnika, on mi je rekao da sam ja to što sam prošla u ratu dobro naplatila, jer sam ja u kategoriji civilnih žrtava rata. Kroz poniženja prolazim i dalje.

Mogla bih vam pričati danima. Ima knjiga napisana o meni zove se *Lejla*, napisala ju je Aleksandra Kavelius iz Nemačke, nije prevedena na bosanski jezik, jer se nije našlo za shodno da se to uradi, nema se para. Prevedena je na devet jezika. Mnogi su mi slali pisma jer su je čitali. Nisam bila u logoru par dana, nego tri godine. Imala bih vam šta pričati.

Mira Vilušić: Ti si sada zaista mene vratila u rat, kada sam se susrela sa djevojčicom koja je silovana. Ja sam nju povezala sa svojom decom. Ti si dala jedan jako dobar prijedlog. Nas ovdje nije moglo da bude 200, jer je ovo jedna konferencija ali je dobro da ŽS ubuduće nastupa prodornije i masovnije. Naš je zadatak da damo prijedloge kako dalje.

XX: Ja sam htjela da kažem ženama i da im poručim da dođu da daju svoj glas, jer pet žena ne mogu ništa da urade. I ja imam loša iskustva sa pomenutom gospođom Bakinom. Sjedeli smo na nekom skupu. Bila je televizija. Jednoj učesnici je pozlilo i Bakira je rekla: „Dajte kameru ovamo da vidite“, a niko nije ustao da pomogne toj ženi. To je užasno.

Mira V.: Nama je na edukaciju došao jedan cijenjeni profesor iz Amerike. Bio je rat. Radio je sa vijetnamskim veteranima. 1994. godine nam je rekao da ovo što vi trpate sada, to nije ništa u odnosu na ono što ćete vi imati za deset godina. A mi mu nismo vjerovala da može biti gore, nismo imali da jedemo, granate, bježale smo. Kada smo mi analizirale 20 godina posle rata, sve je gore i gore. Naš mozak nije mogao pojmiti da može biti gore. Kada se izglasa jedan zakon, na jedvite jade se primjenjuje. Nama nije stat. Mi ovdje nismo samo zbog pojedinačnih žrtava rata nego zbog sebe. Ja sam ovdje zbog sebe, iako nisam bila silovana, da ne budu silovane generacije koje dolaze. Naša djeca u kulturi sjećanja bolje znaju šta je bilo sa ženama iz Drugog svetskog rata, a ne iz rata devedesetih, djeca danas pojma nemaju o pričama koje mi pričamo. Ja govorim za BiH, ali tako je i u drugim zemljama. Ja hoću da kažem da sam bila u zemlji u kojoj se dnevno siluje po 30 žena, na velika vrata je ušlo silovanje, a sada je ušao na velika vrata incest.

Mi smo dužne zbog žena žrtava seksualnog nasilja, ali i zbog nas, i zbog te kulture sjećanja sve smo obavezne da odradimo posao dokle smo žive onoliko koliko koja može. Ja se s vremena na vrijeme povučem, pa uletim ponovo pa tako. Meni je 66 godina, a u šali kažem da je to kada se okrene 99. Ove ideje, impulse, motivacije koje smo čule treba da širimo dalje, da prevaziđemo to koja je šta rekla, i da vidimo kako ćemo se boriti protiv zmija, ne treba da se razjedinimo jer je to cilj, da se posvađamo da bi se nastavilo trendom kojim se ide. Samo su pojedinke koje su bile žrtve seksualnog nasilja iz pojedinih udruženja uspjele da ostvare nadoknadu. Ja sam radila sa ženama i znam kroz šta one prolaze i ne pridružuju se tim udruženjima, one čute u svojoj patnji i svojoj samoći. To je ono što mi moramo da razbijemo i važan je ma koji doprinos.

Zehra, Foča: Teška je tema, ali sam ja jaka i hrabra. Ja sam 15. avgusta 1992. godine umrla. Živa sam jer treba da kažem istinu i osjećam potrebu da u nekim crtama kažem ono što se desilo. Do tada sam bila radno sposobna i aktivno sam radila, i ja i moj suprug i cijela porodica. Nažalost, ja sam danas sama. Nisam sama, uvijek su ljudi oko mene, i dobri i zli. Družim se sa dobrima, zle ne primjećujem.

6. aprila 1992. godine, mislim da je bila srijeda, u Foči je zapucalo. Moj suprug i ja smo bili na poslu. Od posla do kuće imali smo možda jedno 15 minuta. Nailazimo na mnoge barikade srpske vojske, ratnih zločinaca. Tada mi je bila uperena cijev u grlo, možete mi napipati to na grlu. Tu ostajem živa, produžavam do naše porodične kuće gdje smo živjeli petoro nas u kući, ja, moj suprug, njegova sestra i njegovi roditelji. Žao mi je što mrtve spominjem ovako sjedeći, jer su oni bili dobri prema meni. Osam mjeseci sam živjela u mraku, ali sam osjećala toplinu toga doma u koji sam došla.

To puškaranje je trajalo, prva žrtva je bio policajac Ramović. Jednog dana su sve radno sposobne pohvatale horde četničke i strpali su nas u jednu kuću. Nije bilo ni jedne kuće u Foči koja nije bila zatvor. Sve bošnjačke kuće u Foči su bile i zatvori i mjesta zlostavljanja, premlaćivanja, odvođenja. Ja ne znam tačan broj, neću biti precizna, ali mislim da nas je bilo 70 što muškaraca, što žena, čak i beba od dva tri meseca. Bili smo u jednoj kući koja je bila zakovana, bila je nova i zakovana i mi nismo znali šta se dešava vani. Tu i u toj kući smo ostali par dana gdje smo bili psihički maltretirani. Neću da kažem ono što se u toj kući nije dešavalo, sve mi ne pada na pamet. 16. aprila su odvojili nas žene od muškaraca. Muškarci su ostali u toj kući da bi ih sutradan 17. aprila odveli u zloglasni logor KP dom Foča. Nas su rasporedili po kućama gdje su nas čuvali vojnici zločinci. Taj je morao biti vojnik u bivšoj Jugoslaviji, ali nije morao biti zločinac. U to vrijeme neki odlaze, a da bi Bošnjak musliman mogao da ode u to vrijeme iz Foče, morao je da ode u MUP da potpiše izjavu da dobrovoljno ostavlja svu svoju imovinu da bi dobio jednu propusnicu. Ja jednu imam kod sebe koja je u raspadu. To su mogle samo žene, jer su muškarci već bili u KP domu. Svi su otišli iz mog komšiluka, a ja sam iz te kuće prebačena u moju kuću gdje sam ponovo bila pod nadzorom srpske vojske. Svakodnevno pored kuće nailaze i pucaju, provociraju. Nikada nisam od aprila do avgusta noćila u kući.

15. avgusta, kobnog dana, zanoćila sam u kući, jer moja svekrva je rekla 'snaho zanoći sa nama, istrulice ti kosti, valjda nam niko neće ništa. Nismo nizašto krivi...' Tog kobnog avgusta 1992. godine, ulazi zločinac na vrata, pod imenom i prezimenom Ranko Stevanović, sin Bogdana Stevanovića, koji je bio siromašnog stanja, moj svekar ga je hranio. Ulazi u porodičnu kuću gdje je svako od nas imao svoju sobu, skupio nas je na jedan brutalan način u kuhinju, svekar je bio nepokretan jer mu je bila punktirana kičma. Dovukao ga je bukvalno za pidžamu sa kauča i sjedeo je na vratima kuhinje, natjerao je i svekrvu da sjedne na sam kuhinjski prag. Zaova je bila na kauču onako, ležala je. Prvo je izvršio zločin nada mnom, oni su to sve gledali dok su bili živi. Kada je izvršio zločin nada mnom, žene molim vas da budete jake, kao što sam ja bila, kada je sve to uradio, da izvinete, popišao mi se u usta. Ja sam ranjena, ležala sam u lokvi krvi. Rafalno je ubio svekra, pa svekrvu, pa je onda pucao u zaovu. Tada sam imala dugu kovrdžavu kosu. Nemojte plakati. Zamotao mi je kosu oko ruke i „sada ćeš preda mnom..." Ja tako okamenjena, možda i nesvesna šta se desilo, odupirem se gola i rekoh „pa hoću". Kada je vidio da u mene zaova nije ubijena, jednom rukom je držao mene za kosu, a drugom je pucao u zaovu. Ja sam iskoristila tu priliku, preskočila mrtve svekra i svekrvu i pobjegla. Osjetila sam neku toplinu niz leđa. To je bila moja krv. Kosa iščupana. Potiljak glave ostao ćelav. Povodom toga sam prije neku godinu imala i operaciju, ali to sve nije bitno. Bitno je da sam živa. Nedaleko od kuće gdje sam noćivala, imala sam jednu torbu, u kojoj sam imala dvije suknjice, cipelice, slagaću, možda neki veš. To sam izvadila i obukla se jer sam bila gola. Tog 15. avgusta, subota je bila uveče, za 15 minuta je zapalio i kuću i štalu, pustio je krave. Tri puta je prolazio, ja sam bila u tikvama. To je sve tako. Na svu sreću me nije vidio.

19. avgusta, ja tako lutam po šumi, i kada sam naišla na jedno selo gore visoko, nisam poznavala teren, pošto sam tu skoro bila udata. Radila sam kućni posao. Oni su me pitali: „Ko si ti nesrećnice, kako si?" Ja sam znala za jedno selo Vrbnica pošto sam sa Tjentišta, gde su samo Srbi, pa sam rekla da sam iz Vrbnice. Utekla sam muslimanima i tražila sam kuću jednog Bodiroge. Na sreću me niko nije prepoznao. Otišla sam kod tog Bodiroge, koji mi je izvadio propusnicu, ne na moje udato ime, nego na djevojačko prezime Kovačević. Tako da sam 19. avgusta 1992. godine, bila je mislim srijeda, izašla sa autobusom gdje su bili srpski vojnici u autobusu. Kada sam sjela u autobus, dva kilometra od grada, zaustavila nas je srpska vojska i uzela nam propusnice. Sa mnom je bila žena sa dvoje djece Bošnjakinja, muslimanka. Čovjek koji je sjedio do mene nosio je pušku, zvao se Brane. Ranko Stevanović je sedam dana prije pokušao silovati Bilju, Branovu ženu i ona je dijete od dvije godine izbacila kroz prozor i uspjela je pobjeći, ali je on ranio u nogu. Tako da sam imala velike sreće da je Brane bio kivan na Ranka, a poznavao je i mene i rekao da ne brinem dokle on ide, neće mi ništa faliti. Uspjela sam izaći iz Foče, došli smo do neke granice gdje je bila neka provalija, zamislite kolike su provalije tamo gdje su rudnici. Ne vidiš dna. Tu smo bili jedno pet sati psihički i fizički maltretirani. Na svu sreću nakon pet sati smo uspjeli proći. Jedan oficir je pokušao da mi uzme tu propusnicu, ja sam rekla da mi je to jedini dokumenat. Ponovo sam prošla kroz uvrede i psovke. Ja sam to sve prečutala, jer mi je bilo u interesu da spasim živu glavu. Došla sam u Pljevlja gdje sam poznavala muškarca i ženu koji su imali sestru u mom komšiluku. Na neki način, pitajući za tog čoveka, uspjela sam da ga nađem. Ostala sam tu kod njih par dana. Na svu sreću, kada smo sjeli da jedemo, ljudi su mi nudili puno toga, ali sam ja rekla, samo pola šolje supe. Onda su oni bili uvrijeđeni. Ja sam rekla da nisam tri dana jela i moram voditi računa. Bilo je jezivo i tužno. U Pljevljima je bio normalan život. Kada je telefon zazvonio i kada su tražili Zehru, ja sam već bila izgubila svijest. Mislila sam da su mene pronašli, ali nisu me našli na svu sreću.

Zbog svoje sigurnosti, odem u Novi Pazar. Ali ni tamo moja sreća ne traje dugo. Bila sam predviđena za prijeki sud, da budem kažnjena smrtnom kaznom. Ali na žalost zločincima, ja sam to sve saznala, i iz Novog Pazara sam prebačena u Tursku. U Turskoj sam ostala godinu i po dana i za tih godinu i po dana niko nije ni znao za mene. Moja majka, moje sestre, pošto je kod nas takav običaj, one su proučile fatihu za mrtve. Nakon godinu dana saznala sam za svoju sestru, pošto je ona moja bliznakinja, ona se prva javila. Ja sam tada plakala 24 sata. Zajedno smo bile jače. Bile smo obje u izbjeglištvu i nisam htjela da joj pričam ništa o sebi, jer je ona bila trudna, nosila je sina. Njemu je sada 18 godina. Nisam htjela da je opteretim jer sam u podsvjesti imala da ću da naškodim i njoj i bebi.

To je trajalo do 1996. godine kada sam se vratila u Bosnu. Nisam imala ni jorgana ni jastuka, ni šerpe, ni tepsije. Tražila sam stan. Kome god da sam se obratila, kažu pa nađi pa useli. Kako me rat tjerao, našla sam stan 1.11.1996. Uzela sam čekić i pajsar i obila sam stan u kome sam i dan danas. Nikada vlast ni načelnik opštine, mijenjali su se mnogi, ali nikada se udostojili da mi dodijele taj stan u trajno vlasništvo. Taj stan je 70% devastiran. Ja se danas borim za taj stan. Tražila sam neku nvo, neko udruženje, tražila sam nekoga ko će da shvati težinu mog bola. Saznala sam za udruženje Žena žrtva rata. Otišla sam i dala izjavu, ispričala, bilo mi je teško, jer sam tada prvi put progovorila. Bilo je tu i suza i gubljanja

svijesti. Izgubim svijest, pa dođem sebi i tako. Svačega je bilo, ali sam dala izjavu. Nije tada bilo pojma o toj satisfakciji, o tom ponižanju. Nama treba novac jer jedan lijek koji ja trošim je preko 60 maraka. To je trajalo, borba je trajala koliko je trajala. Usvojen je taj zakon na nivou Federacije koji je poniženje za žene. Novinari su navaljivali. Navaljivale su strane nvo. Ja sam sada svjesna da su te strane nvo unovčavale naše izjave. To je trebalo gospođa predsjednica udruženja Žena žrtva rata da kaže: „Žene kažite, ali tražite satisfakciju“, ali ne. Mi smo sve ispričale, a novac je otišao u udruženje, a mi smo dobile hitnu tri puta na veče i dodatne terapije. Pričam svoje iskustvo. Sve je to trajalo kako je trajalo.

Ja sam danima tragala da se uhvati ratni zločinac. Na kraju je procurila vijest da je uhvaćen Ranko Stevanović. Meni je to veče pritisak otišao na 220 sa 130 i čitavo veče on tako bude do zore, ali ja se osećam dobro. Odem u hitnu primim injekciju, ali pritisak ne opada. Osjećam se dobro. Javno je pisalo da je uhvaćen Ranko Stevanović koji je silovao Murguz Zehru i ubio tročlanu porodicu. Ko je to smio da izjavi, jer ja sam u Trebinju dala izjavu i trebala da budem zaštićeni svjedok. To je trajalo koliko je trajalo.

Došao je dan suđenja. 12.12.2012. godine dobijam poziv poštom da idem na suđenje u Trebinje, donosi ga poštar poštom i stavlja ga za vrata, što svako može uzeti i pročitati. Tako mi svjedoci nemamo ničije brige, na žalost. Žao mi je što ću ovo reći, ali ovo je činjenica, istina. Obratila sam se Bakiri Hasečić da mi da neku ženu iz udruženja da mi bude podrška, jer lakše je reći nekoj ženi nego vama nepoznatima. Tada mi je bilo lakše da se požalim Jasmini, nego nekoj ženi ili muškarcima koje su mi oni dali u sudu. Obećano mi je da će žena ići sa mnom, ali nije išla. Bila sam jako povrijeđena. Otišla sam u Trebinje, misleći da sam zaštićeni svjedok. Na žalost, bilo je dvadeset novinara koji su sve snimili. Predsedavajući suda kaže: „Ja imam CD ako vam je u interesu ja ću vam dati...“, a kraju on kaže meni: „Je li mi dosta?“, može li on sada početi? Ušli smo u salu, pošto je bilo još jedan žena kao svjedokinja, starija žena, koja je svjedočila. Nakon nje sam ušla ja. Kao zaštićeni svjedok ratni zločinac nije smio da me vidi, ali sam mu ja bila jako blizu. Vjerujte mi. I kada je sudinica očitala sve i pročitala tužbu, pita tuženog zločinca i kaže sa ponosom: „Ja nisam kriv, ja ne dam svog ponosa“. Ja ćutim, ali na kraju svoje izjave kažem, sam ćeš reći da si kriv, i tako je i bilo. Tužiteljica, predsjednik suda, advokat, svi su me ispitivali, toliko sam bila ponosna i hrabra da sam svima polako odgovarala, a posebno njegovom advokatu kada je već počeo da me ispituje sve ono što sam ja prethodno rekla. Rekla sam mu da sam to već rekla ali ću ponoviti jakim glasom jer je on možda malo gluv. On je sjeo i rekao nemam više pitanja. Prvostepenom presudom osuđen je na četrnaest godina. Čovjek koji je meni pomogao meni da izađem iz Foče je bio svjedok ratnom zločincu. Ja vam mogu dati dokument, njegovu izjavu u kojoj kaže da nema pojma za taj zločin. On nema pojma a on mi je izvadio propusnicu! Željko Bodiroga mi je izvadio propusnicu, a Brane je bio u autobusu kada sam izlazila iz Foče. On kada je svjedočio Ranku Stevanoviću, on kaže da o tome ne zna ništa, da se o tome nešto desilo. 15. avgusta sam gledala kako mi kuća i štala gore, ali niko nije pozvao vatrogasce da pogase to. U meni su svekar i svekrva i zaova u kući izgoreli. Ja sam 2002. godine otišla na mjesto zločina i ekshumirala šaku kostiju i dostojanstveno ih pokopala u Vlakovu.

Moja borba se i dalje nastavlja. Ja sam se na sudu u Trebinju izjasnila da hoću materijalnu otštetu. Ja sam u utorku bila na sudu gdje žena brani Republiku Srpsku i Ranka Stevanovića. Postavljala mi je takva pitanja koja su me vratila u 1992. Bila sam ogorčena na njena pitanja. Na kraju sam htjela da je skinem sa dnevnog reda, pa sam je skinula na jedan kulturni način, ne podižući ton. Rekla sam: „Gospođo ispred sebe imate presudu i u njoj imate sve. Ako niste pročitali, sjedite i pročitajte“. Žena je rekla da nema više pitanja, sjela i više me ništa nije pitala. Prije rata nisam išla kod lekara, morala sam da izvadim sanitarnu knjižicu jer sam radila kao kuhar.

I danas se nastavlja nad nama jedan suhi rat gdje ne krvarimo, ali se ubijamo prigušivačem. Ja sam angažovala advokata, taj advokat košta 5.000 maraka, ja sam u kreditu.

Zločinac je osuđen na minimizirajuću kaznu. On će za 7 godina da izađe. Ako budem živa, visiću u vazduhu. On živi u Foči, bio mi je prvi komšija, znala sam i njega i njegovu ženu. Ne ponižavam nikoga. Svi mi možemo doći u situaciju da imamo pa da nemamo. Moj svekar je hranio njegovu porodicu. I tako da dođe i da uradi. Moramo ubuduće dobro razmisliti i pričati.

Neko kaže ja bih da ovo ispričam, ali da ne čuje javnost. Ama ja bih da ovo ispričam i da se čuje do Australije. Dokle gde ima živa duša, jer su sada svuda ratovi. Trebamo dići glas i trebamo se samo dići. Ne samo u Bosni nego svuda, i ako treba da se ide negde da idemo, nema veze što nemamo novca, nekako ćemo se snaći.

Rada Borić: Da li si imala podršku nekih žena, neku udrugu, advokaticu koja ti pomaže dok svjedočiš?

Zehra: Bila je žena psihijatar, koja je sjela u auto pored mene i došla u Trebinje, ali šta će ona meni? Jer ja u autu sjedim i pričam sama sa sobom, niko me ne čuje. To nije nikakva podrška. Sada su u okviru udruženja Žena žrtva rata oformili nekog psihijatra da pripremi žene za svjedočenje. Kao ta organizacija nema para, a treba imati volje.

Zar je pravedno da u jednom udruženju rade majka, ćerka i rodica? Nije. Ja sam neki dan imala sukob sa tom Hasečićkom. Ja sam podržavala to udruženje. Išla sam na sve proteste gdje god je trebalo. Svugdje sam se odazvala. Izgubila sam i neke dnevnicke. Ja sam se godinu dana izdržavala tako što sam ljudima čistila stanove. Izgubila sam jednu dnevnicu zato što sam otišla da podržim udruženje. Hasečićka mi je rekla da njoj više ne treba ničija podrška. Žao mi je što joj nisam rekla da joj ne treba kada ona godišnje ima 60.000 maraka od članarine. Žao mi je što joj to nisam rekla, a moja je majka živjela sa mnom. Četvrta je godina kako je ona umrla. Istrošila sam se kako valja. Kupila sam joj grobno mjesto pored mog oca, koji je ubijen kao civil u ratu. Obavila svu dženazu i vrata na mom stanu su bila strava i užas. Najmanje dijete je moglo da ih provali. Ostala sam sama. Zatražila sam od gospođe Hasečić na zajam hiljadu maraka da mi da da kupim vrata. Tada sam bila na negativnoj nuli i ona mi je rekla ne može i isti dan mi je napisala negativan odgovor, i imam dokument, da mogu jednog dana da ga pokažem, ako ona bude rekla

da mi je pomogla, da ja mogu da kažem: "E nisi mi pomogla".

Trebamo ići dalje. Treba u vladi da tamo imaju bar dve žene. Neko je rekao da će one kada se uvale u vladu okrenuti leđa od nas. Ja mislim da neće, jer one moraju doći kod nas u udruženje ŽS da podnesu izveštaj. Čim počnu krivo, da ih neka stranka manipulise, one nisu dobre, treba ih odmah skloniti. Sve dok neko nekog ne kontroliše, taj će raditi kako hoće. Daću jedan primjer. Kod nas u Sarajevu, ministra za boračka pitanja biraju stranke. Toliko je ljudi umrlo, toliko je ljudi izašlo iz prava, a nama ostaju primanja 315 maraka. Gdje je taj novac? Đavo odnio te sve stranke. On radi za stranku, a ne za nas. Ja stalno dižem glas u šehidskom udruženju da mi čovjeka biramo između sebe koji će razumjeti naš bol, koji će raditi za naše dobro, a ne za dobrobit političara, jer oni su siti, a sit gladnom ne vjeruje. Oni ne razumiju, a mi se žrtve razumijemo i poštujemo. Hvala vam, previše sam pričala.

Mira Vilušić: Hvala ti na tvojoj priči koja ne znam koga bi mogla da ostavi ravnodušnim.

Koja žena želi dalje da svedoči?

Slađana Anđelković: Ja dolazim iz Kruševca iz Srbije i verujete mnogo je teško pričati bilo o čemu posle ovih priča, jer u poređenju sa njima, sve ispada blede i beznačajno.

Ja sam jedna od učesnica protesta majki, sestara, žena, protiv prisilne mobilizacije, kada je Kruševac bio crveni grad, pusti grad jer su hiljade i hiljade ljudi bili odvođeni na Kosovo. Odvajani su od svojih porodica, kupljeni po ulicama, izvlačeni iz kreveta. Niko ih nije pitao da li hoće, bilo je mora se... Meni je bio mobilisan brat, koji mi je bio i otac i brat i sve, jer smo rano ostali bez oca. Imao je malu ćerkicu od 6 godina. Muževljev brat je takođe bio mobilisan i on je imao malo dete. U međuvremenu je poziv došao i mom mužu. Ja sam mu rekla da ima pravo da se oslobodi, jer je mobilisan njegov rođeni brat. Onda je on rekao ne, ali sam ja rekla e sada više od našeg braka nema ništa. Ako se vama nešto desi, toliko dece ostaje bez igde ikog i čemu sve to uopšte. Onda ja sam otišla u mesnu zajednicu, uzela potvrdu da je njegov brat na ratištu da ga više ne hapse, da može da slobodno da radi. On je imao radnu obavezu, radio je u Župi gde su bile tone i tone hlora. Žene čija su deca bila mobilisana non stop su jurile po gradu od vojnog odseka do vojnog odseka zbog informacija. Niko ništa nije javljao, nije bilo informacija o poginulima.

Onda je došlo do pobune, bez političke podrške i bez ičega. Žene su tražile informacije o svojoj deci, da vide gde su i kako su. Okupljanja su počela spontano. Masovni protesti i demonstracije. Lokalna televizija je to prenosila kao podršku tadašnjoj vlasti i politici režima Slobodana Miloševića. Onda je to izazvalo još veće ogorčenje među ljudima. Sledećeg dana ljudi su porazbijali stakla da bi ušli u lokalnu televiziju. Bilo je veliko nezadovoljstvo. Ubrzo nakon toga, naša je vojska pobegla sa Kosova. Oni su dezertirali. Srećni su bili oni ljudi čija su deca došla. Nakon toga razdužili su oružje, ali su pozivi ponovo stigli i oni su morali ponovo da se vrate dole da bi na kraju mnogo ljudi poginulo. Bila sam na mnogo sahrana. Ostajala su deca, trudne žene, deca koja čekaju očeve, a koji se vraćaju mrtvi. Nakon toga je bilo potpisivanje Kumanovskog sporazuma. Zнала sam da mi je brat živ i da će se vratiti. I moji su rođaci bili živi. Radovala sam se, ali kome da se raduju oni koji su nekoga svog izgubili. Ko je dobio time što je toliko ljudi izginulo, što je toliko dece siročadi? Nikada nisam mogla da razumem i nikada neću shvatiti zašto je to sve moralo da se desi svuda, i u Hrvatskoj i u BiH i na Kosovu. To je prevelika žrtva koju su obični ljudi platili, a ne oni koji su to sve spremili. Ne znam šta reći posle svih priča.

Ja se stvarno izvinjavam u ime mog naroda koji je činio zločine. Mi Srbi smo svuda u svetu satanizovani. Moj sin radi na brodu. Otišao je i njegov menadžer kaže kada je čuo da mu dolaze dva Srbina, on se uhvatio za glavu. Zašto to? On dečko ima 23. godine. Presrećna sam što ima i muslimana i Hrvata i Makedonaca što žive tamo što je to Jugoslavija u malom. To me ispunjava i čini me srećnom. Ja sam sina vaspitavala u duhu jugoslovenstva. Nebitna je ni boja kože ni nacionalnost ni rasa. Mi Srbi smo toliko satanizovani da to danas prati i meni i moju decu i ja ne znam šta da kažem na to.

Mira Vilušić: Čuli smo još jednu priču, u kojoj je to iščekivanje, to bitisanje u toj mobilizaciji jako teško. I sama sam kroz to prošla, jer sam imala sina od 14 godina, ali je on bio visok, kao da je imao 18. Njega su nekoliko puta hapsili maltene. To su jako teški momenti. Trčati za svojim djetetom, nositi zdravstvenu knjižicu. On neće sa 14 godina nositi zdravstvenu knjižicu. Ja ne idem ljekaru nego u školu, to mi je rekao. Ne možeš mu dokazati. To je jako teško, to je doživio. Imate li neko pitanje, komentar?

Staša Zajović: Kada ti kažeš da je to bio crveni grad, šta to znači?

Slađana Anđelković: U Kruševcu je na vlasti bio SPS. Da bi dobio neke bedne poene kod Miloševića, naš gradonačelnik je činio tako da su svima radno sposobnim slati pozivi za mobilizaciju. Tako je bilo i za Hrvatsku i za Bosnu i za Kosovo. Nema hoćeš - nećeš. Nije bilo dobrovoljaca. Ili u zatvor ili na ratište, nisu imali izbora. Moj brat je bio kuvar. On je kući imao dete. Kada su Albanci bili proterivani, oni su im davali hranu koju su imali. To je bilo strašno. Tu nema hoćeš nećeš, ili u zatvor ili na ratište. Funkcioneri SPS su bili zaštićeni.

Staša Zajović: Ta partija je zloupotrebila ideju levice, jer je rekla da nastavlja partiju SKJ. Onda su ljudi rekli da će on nama da nastavi ono što je bilo u SFRJ. To je zloupotreba ideje levice, to je bio kriminal.

Slađana Anđelković: Ja sam nekada bila član Saveza komunista i time se ponosim. I dan danas se osećam kao Jugoslovenka. Nikada nisam bila član SPS. To je bila greška verovati da će oni nastaviti tu politiku, jer je to izopačenje. Danas je u Kruševcu gradonačelnik predsednik opštinskog odbora SNS, koji je nekada bio u SPS i bio je ratni gradonačelnik. Šta je onda sada to nego isto. Samo da ostanu u fotelji. Po meni to je potpuno pogrešno poređenje Saveza komunista i SPS. To je pogrešno. Bila sam član Saveza komunista ali nikada ne bih bila član SPS.

Mira Vilušić: Bilo je prisilno mobilisanih u svim državama nastalim iz bivše Jugoslavije. Moj muž je pokušao da se prisilno mobiliše u Tuzli, pa je onda pobjegao u Hrvatsku. Kada je tamo počela Oluja, trebao je da bude ponovo nasilno mobilisan, pa je pobjegao u Mađarsku. Moj zet, ćerkin muž, je prisilno mobilisan. Njegova pogibija je odraz prisilne mobilizacije. Ostalo im je dijete od godinu i po dana. U svim tim našim državama je bila prisilna mobilizacija. Niko nije htio da ide nekog ubijati i s nekim da ratuje, ali je morao jer ga je neko natjerao.

Rada Borić: U Hrvatskoj, svi dobrovoljci nisu bili prisilno mobilisani, to je tek bilo za vrijeme Oluje. Uvek imate one koji će otići iz avanturizma, itd. Ne možemo ih sve amnestirati.

Staša Zajović: Prvo Srbija pa onda i Hrvatska izvršile su agresiju na Bosnu i Hercegovinu. I Crna Gora. One su slale stotine hiljada prisilno mobilisanih muškaraca van granica svojih država i to je protivno Ženevskim konvencijama. Mi ne govorimo o 1999. godini kada je na teritoriji Srbije bilo proglašeno ratno stanje. Mi govorimo o 1991. godini kada je JNA stavio pod svoju kapu sve paravojne formacije i time je uvukao u zločine stotine hiljada muškaraca, da li je 500.000 ili 800.000, to se ne zna, i to svake godine pitamo. To ne znamo, jer oni ne žele da daju tu dokumentaciju, jer bi se time pokazalo kolike su razmere tog zločina kako prema drugima tako i prema svom sopstvenom stanovništvu.

Jasminka Bogdanovska, Tetovo: U tom periodu, su naši Makedonci bili na redovnom služenju vojnog roka. Oni nisu bili prisilno mobilisani, oni su išli da služe JNA. Onda su poginuli, jer su bili poslani na ratište. Deca su bila u vojsci a bila su ubijana. Bilo je žrtava.

Ja bih htela da posvedočim o ratu koji nije bio proglašen. To je bilo 2001. godine kod nas u Makedoniji, gde nije bilo rata, ali je bilo rata i mi smo prošli ratne zločine, žene su patile. Moje selo je bilo deo tog zločina, pogotovu žene iz mog sela. Naši muževi nisu bili mobilisani, kao što je to bio slučaj u drugim republikama.

Nama su doneli kontingente oružja u selo. Stigao je kontigent gde je bilo puno pušaka i svega i svačega i to se delilo po kućama. I ti si to morao da uzmeš, evo ti ovo da se braniš. Oni su nam to dali na silu, jer mi to nismo hteli da uzmemo. Dolazili su i popisivali nas. Vama sleduje toliko pušaka, toliko bombi, toliko saržera. Mi smo to morali da uzmemo. Na taj način su nas uveli u rat. Kada su nas uveli u to zlo, selo se bunilo, nije htelo. Šta će ljudi ovo? Što treba neko da nas brani? Mi imamo vojsku i policiju. Mi smo seljaci i nismo znali od koga treba da se branimo. Tako su muževi reagovali. Onda je ispalo da su oni kukavice, da neće da brane svoje kuće. Onda se desio taj kobni 14. juli, u noći kada smo morali da bežimo, da idemo pešice od jednog do drugog sela kontingentom. Oko nas je neko bio, ali se nije videlo ko je to, ko nas proteruje. Mi smo bežali a nismo znali od koga bežimo. Otišli smo u susedno selo koje je bilo čisto makedonsko, tamo su nas smestili. Moj brat je bio u Nemačkoj, otišao je sa 19 godina da radi. Zvali su ga njegovi drugovi. Njega niko nije terao da dođe, nego je on sam došao da brani domovinu. On je došao. Zato smo mi posle toga imali problema. On je bio u toj jedinici Lavovi, to su bili isti kao i Arkanovi Tigrovi. Moj brat je počeo da se drogira. Tri godine posle rata smo ja i moja sestra, a ne institucije, prolazili kroz to. I moja majka je imala posledice zbog toga. On se sada vratio i živi u Nemačkoj, ima malo dete, sredio se. Verujte mi, te tri godine koje smi mi sa njim prošle, on nam je sve pričao šta su oni njima radili. Tu nije bilo normalnog sveta, tu su izvlačili ljude iz zatvora i davali im oružja. Oni su međusobno svašta radili. Iživljavali se. On i dan danas ima traume od toga. Ne može da dođe.

Posle rata u selu je bila devojka koja je tada imala 25 godina. Ona je jedina dana danas ostala u selu. Te noći kada smo izbegli, moja svekrva nije htela da ode iz svoje kuće, rekla je da ona nigde ne ide, neka je ubiju ako hoće. Tako je u svakoj kući ostao po neko stariji. I ta mlada devojka. Šta se sa njom danas dešava? Kada sam se ja vratila sa prošlog našeg skupa, ja sam otišla kod nje da mi ispriča svoju priču. Današnja naša vlast je nju učutkala zato što je ona htela da dođe ovde kod nas da ispriča svoju priču. Dali su joj privremeni rad u policiji. Radi volonterski za 4.500 denara. To je minimalac, to je oko 60 eura. Za tu sumu oni su nju hteli da učutkaju. Šta se dalje dešava sa ženama čiji su muževi nestali iz Makedonije? Samo iz mog sela ima takvih četiri! Nema traga, niko ne zna gde su. Zaposlili su im sinove i snaje da majke ništa ne bi smeli da kažu. Mnoge žene kažu da one nemaju ništa od toga jer ne znaju gde su njihovi muževi. Niko me nije pitao, muža su im oteli, nju su maltretirali. Jedna je tri danas stajala pored svog mrtvog muža da ga si ne bi rastrgli. Oni su svi učutkani. Dali su im neko pribežište, neki novac, da čute, da se istina ne sazna. Sada je u Makedoniji to sve stavljeno pod tepih, kao da se ništa nije dogodilo. Ne postoji nikakav zakon. Ja kao žena ne mogu da donesem nikakav dokument da sam bila u ratu pa da moje dete može besplatno da se školuje. Određeni muškarci to mogu, ti koji su bili u tim Lavovima, sa nekim papirom mogu da idu na fakultet i njihova deca takođe besplatno.

Albanci su amnestirani. Onda im ugovor koji smo imali u Ohridu, pod tim ugovorom, ljudi bi svi trebali da se zaposle u administraciju. Sada se dešava da ljudi ne idu na posao, a uzimaju pare. To je takvo obespravljenje. Niko te ništa ne pita. Ništa ne smeš da kažeš. Došli su da u selo podignu spomenik toj četvorici poginulih. Žene su popadale u nesvest. To je bilo jezivo. Ima neka žena koja je napisala knjigu o tim dešavanjima, ima i nekih ljudi koji su svedočili o tome. Pola je pomrlo što su preživeli torturu. Ja sam počela da čitam, ali nisam mogla da je završim koliko je to teško. To me sve vratilo u ta dešavanja, a ja volim da to potisnem. Lakše mi je tako. Moja ćerka je tada bila prvi razred, sada je na fakultetu, ona ne zna šta smo mi preživeli, kako sam je ja te noći u rukama nosila. Zaboravila je to. Nekad je pitam da li se seća. Ona kaže ne, kao da je to potisnula da neće da se seća šta se nama dogodilo. Mlađa i dan danas ima govornu manu zbog te noći. Kada sam otišla u Skopje, rekli su mi da je dete doživelo stres. Ali i ona ne zna. A ja bih znala da sve to bude zapisano, da moja deca znaju šta se dogodilo. Šta se i meni i njima dogodilo, jer su one bile male. Ova velika neće da se seti. Ja je stalno zapitkujem, kažem joj da smo bili u kolektivnom centru, da je u školu poslala u Skopje. Uopšte neće da priča.

Selvije, Tetovo: Da se nadovežem, jer dolazim iz istog tog mesta, iz te države, ali nismo tretirane isto. Ja kao Albanka živim u albanskom selu, a pre tog sela su četiri makedonska sela. Pre tog rata, kod nas nije niko došlo.

Mira Vilušić: Dalje, koja žena želi da svjedoči?

Milica, Zagreb: Ja imam problem sa državom i sustavom, sa svim institucijama pravde i pravosuđa. Sve to mi se dogodila zato što sam dio te nesretne Srbije. Nosimo veliki križ zbog onoga što su učinili zlodela, pa se onda kaže da su to četnici ili ustaše. Ja bih sve njih na lomaču.

Ja sam zbog svoje nacije, srpstva, morala da napustim svoj dom. A imali smo divan normalan život, sigurno radno mesto, svoj dom, svoju kuću, da bi se sve to rasulo ko kula od karata. Te nesretne 1991. godine samo zato što je moj suprug bio vojno lice, doživjeli smo probijanje vrata, jer nismo htjeli da otvorimo. Znali smo šta se događa, da su obitelji srpske nacionalnosti i druge protjerivani. Mi smo živjeli u Zagrebu gdje nije bilo rata. Uniformisane zenge su nam probili vrata cipelom, oružjem šta god, ne znam. Djeca su vriskala i piskala. Mi smo najprije bili u šoku. Bilo je pretraživanje da li imamo oružje jer je moj muž bio vojno lice. Prevrtali su fotelje. To se sve događa naočigled djece. Jedan od njih je rekao da istog trenutka sve to ostavimo, moja je mala jako grlata pa je vriskala, na to je jedan drugi rekao, nemoj. Dajemo vam vrijeme do 8h ujutru da se sakupite jer četnicima nije mjesto u Hrvatskoj. Ta je noć nekako prošla. Mi smo se sabrali malo. Nismo znali kuda i kako. Idemo kod prijatelja pa će se možda smiriti, vrat ćemo se. Otišli smo pa se vratili za dva dana. Kako su ta vrata bila probijena, javili smo se policiji i došli smo do svog stana, a na vratima stoji da mi ne možemo da uđemo. Rekli su nam da možemo da biramo gdje ćemo da idemo, ali Hrvatska za nas više ne postoji.

Krenuli smo u izbjeglištvo, što u Bosnu što u Srbiju. U toj nesreći u tom šoku, suprug je napustio vojarnu jer je naredeno da se puca u Zagreb. On je istog trena izašao i rekao da se on nije školovao da ubija svoj narod, i rođake i decu. On je bio u vojarni Maršal Tito. On je rekao da to više nije ona vojska za koju se on školovao. Njega su onda proglasili dezertrom i osudili ga na Vojnom sudu u Beogradu. On je tu pukao jer je bio kriv i sa jedne i sa druge strane. Odao se alkoholu i sve što slijedi iza toga, prognao je i mene i djecu. Ja sam otišla za Bosnu.

Kada je Račan došao na vlast, mi smo se vratili. Kontaktirala sam i rođake i prijatelje, da li mogu da dođem, ali su oni rekli da ne mogu dok ne prođe Tuđmanova vlast. Kada je na vlast došao Račan, pokucala sam na vrata svog stana. Gospođa je otvorila i pitala ko sam ja. Zalupila je vrata. Moj stan je prodat i poklonjen trećoj osobi. Odem u kuću koju smo imali, a čiji je vlasnik postala država i dala je nekom na korišćenje. Pola je bila srušena i nadozidana. Kuća u Stubičkim toplicama i stan u Zagrebu. Tu kreće moja nesreća koja me prati evo 23 godine mog života. Najlepše godine svog života provela sam po sudovima, maltretirana i psihički i fizički i pod jednih i od drugih. Dajem svu hvalu svim nevladinim udrugama. Zoran Pusića me podržao u mnogo čemu, presude su sve bile u moju korist. 2001. kako sam se obraćala državnim institucijama, rekli su da oni nemaju veze sa tim.

Mira Vilušić: Hajde stavite ruke na mesto gde vam je najteže. Dišite malo. Hajde još jednom. Polako zadržite i izbacite vazduh. Hajde polako. Previše ste bili pogođeni.

Milica: Mislila sam da me tablete mogu smirit. Eto, taj moj nesretni dom ni do dana današnjeg nije moj. Osuđena sam da platim čovjeku koji mi je oduzeo sve uz pomoć gradonačelnika. Dobio me na sudu da moram da mu platim. Vrijednost moje kuće nadilazi njegova ulaganja. Ja njemu moram platiti 50.000 eura, to je 300.000 kn. Žalila sam se, ali me on dobio i na Višem sudu. Pisali smo reviziju Vrhovnom sudu. To traje od 2000. godine. On je kuću dobio 1995. godine. 2000. godine dobijam rešenje od načelnika da prestaje privremeno korišćenje i da mi on mora vratiti kuću. U međuvremenu, dok smo se mi potucali po svijetu i obitelj se raspala, on je od države dobio novu kuću na korišćenje, kupio drugu za 60.000 eura. Tada me tuži i dobija me na sudu, 2005. godine. Tada se uplete država. Nema kome se nisam obraćala. Nije bilo razumjevanja ni rešenja, da bi državno odjetništvo preuzelo, ima moju prvu presudu, pa je pučki pravobranitelj meni rekao da to još nije doživio da se tuži nešto što je već bilo presuđeno. To nema nigdje, to je protivzakonito.

Oni su mene tužili i presudili da se on mora iseliti jer ima kuću, onda je Kosorica bila naložila da se branitelj ne smije iseliti, jer je došlo do deložacije, jer on nema gdje biti, jer je u trenutku nagodba. Moja sestra je reagirala na to, da to nije tačno, on ima obnovljenu kuću. Ni to nije pomoglo, 2007. godine, nakon tri pokušaja deložacije, on izađe, tuži me i dobije me sudu da ja moram sve to platiti. Naravno, tu su onda mučenja i dokazivanja do 2009. Definitivno ja dobijem predlog da mi sjedne na kuću. Ja sam psihički ne jednom nego hiljadu i jedan put izmaltretirana i dovedena do ludila. Kada smo trebali ući u Evropu, država je presudila da će ona preuzeti plaćanje u našem slučaju. Meni je ministarstvo naložilo sudskog vještaka da procijeni kuću. Ja sam rekla da neću ništa samo ono što je moje. 240.000 kuna je trebalo da se kuća dovede u red da se u nju može živjeti. Na sudu joj je uvećana 300 puta njena vrijednost. Kuća je uništena i država je prihvatila da će njemu uplatiti 300.000 kuna a sa mnom slijedi nagodba, da će meni tu kuću zamijeniti za stan u Zagrebu. I kupe oni meni stan i neka mi neko kaže da to nije apsurd. Bila sam kod ministra, dao mi je ključ. Ja živim u 20 kvadrata dvadeset godina bez kupaone, zajednički WC. Niko to ne vidi, ni mediji, ni novine. Kada će to biti? Dolazila sam u Ministarstvo pravosuđa, u vrh države. Mimica me tapšao po ramenu ne znam koliko puta. Prije par dana sam dobila ključ i njihov me vozač vozio da vidim stan. Ulazilo se u EU i trebalo je potpisa da je sve riješeno. Sada se slavi Dan Evrope i oni će reći da će dvije obitelji bit riješene da konačno budemo u svom stanu. Nisam bila sretna jer sam u njihovim očima vidjela da od toga nema ništa.

Uđosmo mi u Evropu, svaki sam dan zvala Pusića, Pupovca. Rekli su mi da imaju previše obaveza, da me stan čeka. 7.7. me zove Pusić i kaže mi Milice, državno odjetništvo se ne slaže, jer vaša kuća manje vrijedi nego stan. Svi oni znaju da je to ruševina. Nije ni taj nesretnik kriv, jer su njemu dali rješenje da gradi i ruši. Načelnik općine mu je to dozvolio jer se četnici neće vratiti! Kada smo se vratili, nismo imali gdje.

Otišlo je na Evropski sud za ljudska prava koji je potvrdio da se radi o teškoj povredi ljudskih prava. Ja sam izgubila pravo na dom, raspala mi se obitelj. Odgovor vlade je bio da smo mi otišli, kao da smo otišli na vikend 1991. a vratili se 2000. godine. Oni se ne osjećaju krivim, to je navodno između mene i privremenog korisnika. Sada mi prije neki dan Vrhovni sud dao odgovor, gdje je bila revizija, vraćeno je na ponovni postupak, jer su teške povrede.

Nema pravde, cure moje drage mi se jako zavaravamo. Vama velika hvala i velika ne znam zato što je to prošlo kroz vaša tjela, ali ja sam izgubila dušu i ja sam strašno uništena. Znae kada više ne verujem ni svom djetetu. Mene su svi varali, od vrha države pa nadalje.

Otišla sam kod jedne prijateljice koja radi u državnom odvjetništvu. Kao da sam došla na lomaču. Neka nova tajnica je vikala na mene zašto sam uopšte došla kada me ona nije zvala. Zašto vi nama remetite, mi radimo. Ko vas je pozvao? Sve sam joj ponovila. Ja se pokupim ko zadnje smeće i pitam se dokle? Nisam ničim to izazvala.

U jednom momentu se stidim ne toga što jesam, nego što se generalizuje, što mi koji nismo krivi nosimo križ. Ja imam i prijatelje i rođake Hrvate. Imam kolegince muslimanke koje volim više no išta na svetu, družimo se, idemo u džamiju. Nisam nikada klasificirala ljude, ali je moja sudbina i dalje neizvesna, ne znam zašto. Ja unutra, oni vani, sve se iscrpelo što je moglo, nemaju mi što reći. Pravosuđe je učinilo svoje. Ja trebam dobiti svoje. Ako ste njemu dali 300.000, on je kupio kuću za 60.000, ima mirovine 6.000. kuća u Novskom mu je obnovljena. Država je za to platila. Kome to reći? Sada čekamo ishod Evropskog suda. Oprostite. Mislila sam da sam jaka.

Mira Vilušić: Jaka si. Imaš našu podršku.

Milica: Tisuću puta mi je pomogao Hrvat, nego Srbin. Milorad Pupovac je nesreća srpskog naroda u Hrvatskoj i to ja mogu da potpišem.

Mira Vilušić: Ovo je toliko bilo teško slušati, mogu misliti koliko je teško to preživljavati.

Milica: Ja mislim da je svjetlo u tunelu ta Evropa. Mislila sam da je to bilo moguće samo u BiH.

Nela Pamuković: Nju zastupa najveća zastupnica pred Evropskim sudom za ljudska prava, i svi aktivisti za ljudska prava i svi funkcioneri politički je znaju.

Milica: 4.512 kuća je darivano kome i što ne zanima me. Ali zar ja nemam da imam svoju kuću. Ja ne tražim ništa tuđe. Ja sam sama žena, nemam muža, nisam zaštićena, nemam novac za odvjetnika.

Mima Alajbegović, Priboj na Limu: Mislila sam da se ne javljam, ali ne mogu, nešto u meni ključa. Od devedesetih godina u Priboju bila sam odjednom nacionalna manjina jer sam muslimanka. Moji preci su tu generacijama. Jedno jutro sam samo ustala i probudila sam se kao nacionalna manjina. Razmišljam šta smo sve preživeli. Jadranka mi kaže da treba da pričam, ali ja kada čujem ove priče ne mogu da pričam. Ovo moje biva tako malo i minorno.

Mira Vilušić: Milica kada je počela pričati malo, očekivala sam nešto sitno, ali kada si počela pričati, tvoje malo je tako veliko.

Mima Alajbegović: Mene to malo drži dvadeset godina i ne napušta me taj osećaj. Ja samo znam da ja od rata pa naovamo osećam ogromnu količinu neke nepravde i ogromnu količinu sopstvene nemoći. Ja se nadam da neću biti usamljena, i da ću imati nekog sa kim ću da podelim ovo. Ja to mogu sa vama, a ne sa ljudima sa kojima živim. Ispadam čudakinja, što sam se vama priključila. Ja idem po Beogradu, mlatim, lujka sam neka, tako kažu.

Mene bi bilo strah da odem u MUP Priboj, da mi neko nešto ne napravi. Ja taj strah nekada nisam imala, samo su okolnosti uticale na mene. To ne prestaje. Ja samo kroz ove skupove vidim puno pametnih žena intelektualki, i to mi je drago. Ja ne postavljam jednostavna pitanja i ne očekujem jednostavne odgovore. Ja samo pitam ljudi dokle će ovo da traje? Ja ne tražim neku moć, ali ja ne mogu da ovako budem nemoćna.

Ostala sam bez posla i nisam primila platu od 2009. godine.

Pričamo o Sjeverinu i znamo da je to bilo 17 ljudi koji su bili građani Srbije. Sjeverin je kao džep. Ljudi su krenuli u FAP da rade. To je sirotinja na jednoj strani, a na drugoj bogatuni. U osnovi sukoba su moć i nemoć. Sve se zna ko ih je oteo, sve su to kao neki paravojni. Sjeverinci su ljudi poštenu i dobri radnici, oni su uhvaćeni, premlaćeni u Višegradu i ubijeni na najgori mogući način. Nisu mnogi ni pronađeni i porodice ne mogu da ostvare penziju, recimo majka od sina, i dalje je ljuta sirotinja, ne može da se leći ni ništa. Ja njima kažem da razumem da nisu smeli da pričaju devedesetih godina, nisam ni ja, jer nas je bilo strah, ali mi svake godine kada obeležavamo, samo se Islamska zajednica pojavljuje jer ona to organizuje. Bila je i rekonstrukcija događaja u toj sali se nikada ne pojavljuje ni jedan Srbin. Pa sve dok se vi ne pojavite, neće ništa biti. Dok vi ne dođete nema smisla.

Meni stvarno neko treba da objasni ponašanje većine. Meni je to problem, ja to ne razumem. Oni vide da nisu u pravu, ali i dalje čute. Mogla sam biti ja u tom autobusu. Kad sam radila, išla sam u Užice na sud, pa su se desili Štrpci, kada je ubijeno 19 ljudi. Moj otac je došao da moli mog šefa da me ne šalje na sud, da ne idem na tu prugu. On mu je začuđeno rekao ma šta ti je, nema nikakvih problema. Kada je moj otac došao i kada je molio, oni su se začudili kao da sam ja izmislila nešto.

U svim nepravdama ekonomskim, ratnim, onim koji svaki dan traju, ja znam da više nikada ne mogu dobiti neki posao i ja imam patnju zbog toga. Nije mi jasno ponašanje većine.

Mira Vilušić: Kada ste vi govorili o sebi devedesetih godina kada su svi ćutali, kada ste vi ćutali.

Mima Alajbegović: Tada mi je mama bila bolesna od srca. Videla sam kako prolaze rezervisti, dižu tri prsta ispred moje zgrade.

Mira Vilušić: Vi ste ćutali. A sada ovaj odgovor što tražite od ove većine što ćuti, možda njih drži strah i dan danas, ali je on toliko jak da im ne da nikakvu mobilizaciju?

Mima Alajbegović: Ne znam od koga je njih strah. Svi su oni bili u SPS-u.

Mira Vilušić: Šta je toga čega se vi plašite u MUP-u?

Mima Alajbegović: Da me pojede mrak. Ja sam pravnica. Ja sam i u struci razočarana i vidim da ništa nema veze sa ničim. Za vreme Slobe sam svaki mesec bila na plaćenom, nisam ni znala gde sam ni hoću li biti tu ili neću. Nisam položila pravosudni, ma ne treba mi. Uхваćena sam, ali sam puno dugo uhvaćena, nikako da napravim neki iskorak da mi bude bolje. Nekada se pitam: jesi li zalutala u životu kad ne možeš da napraviš iskorak da ti bude bolje?

Bila sam jedno vreme vd direktora u jednoj propaloj firmi pošto to niko nije hteo. Sada je opština kupila pola naše zgrade, opština nam je dugovala. Bila sam zakonski zastupnik poverioca. Predsednik opštine nam je plaćao na kašičicu. Ne znam da li bi sada to radila za sve nas. Možda sam trebala da štrajkujem glađu, ali mislim da ne bih toliko davala za ljude. Predsednik opštine je trebao da uplati da jedno vreme odemo doktoru. On je meni držao govore, sve je bilo povezano u vrzino kolo. Ja niti sam kome ljubavnica, niti žena, niti sestra, nisam ničija...

Stanojka Tešić: Milica čeka da konačno većina postane odgovorna prema manjini. Sve mi kada se sada vratimo u svoja mjesta, ako pripadamo nekim kako god većinama, mi snosimo odgovornost. Dokle god ima jedna Milica koja se loše osjeća, neka većina prizna da je odgovorna. Svaka od nas je odgovorna pojedinačno.

Mima Alajbegović: Ja sam kao poslednji Mohikanac i ne znam šta je sa mnom. Ja ne podnosim nepravdu koja se učini ni prema meni ni prema drugima.

Mira Vilušić: Ti tražiš posao i svoje mjesto u društvu. Ne moraš imati pravosudni. Puno potenciraš da to što tražiš kao da ne zaslužuješ. Ti imaš pravo na posao i sa srednjom i sa osnovnom stručnom spremom.

Mima Alajbegović: Znam ja koja prava imam.

Mira Vilušić: Ali si i ti počela protiv sebe. To je ta nemoć.

Mima Alajbegović: Pitam kako ja da budem malo moćnija?

Nada, Zagreb: Osnovno ljudsko pravo je pravo na posao i pravo na dom. Ja sam istinski izgubila dom kao i Milica, a sada smo se srele i upoznale. Devedesetih godina je u Hrvatskoj bilo užasno i meni je strašno što ne mogu reći da je danas išta bolje. U Hrvatskoj je bio rat, ali u Zagrebu nije bilo rata. Ja sam rođena od oca Goranina i majke Bosanke, partizana. Odgojena jugoslavenski, nacionalno sam bila zapuštena. Rekli su mi da otvaram prozor u kancelariji jer ja sam smrdljiva četnikuša. Moja ćerka Irina se rodila 1968, a moja ćerka Biljana se rodila 1974. godine i mi smo lijepo živjeli u 48 kvadrata sa mužem Makedoncem koji je za mene bio bolji od mog oca i brata Hrvata. Moj muž se razbolio 1989. godine i otišao u penziju. Mislili smo da ćemo moći da živimo od njegove penzije, ali Tuđman nije dao. Jako je nama on ružne stvari uradio, kao vama Milošević. Moj otac Hrvat koji je prošao Drugi svjetski rat je rekao mom mužu da ide u Makedoniju, da će ga ovde poslati na front. Svejedno je Milošević ili Tuđman, mi smo bili meso za odstrel. Svijet u Makedoniji me je ovako držao, ja sam za njih bila samo čovjek. Većina nikada nije u pravu.

Lijepo smo živjeli do tog 6.12.1992. godine. Zima hladno. Dolazi 15 naoružanih hrvatskih časnika. Moja Milica kaže da su ih ostavili do jutra, ali mene i moje dve ćerke nisu. Oni su nas izbacili vani usred zime. Oni sada kažu da lažemo, da nije bilo zime, da nije bilo deložiranja, da mi lažemo. Majka mi je prošla Kozaru, izgubila roditelje. Rekla mi je što nisi digla neboder u vazduh. Pa nisu ljudi krivi, 22 kata zbog koga. Ništa, idem, bacaju cvijeće, stvari. Susjed Srbin vidi cipelicu od djece bačenu i on počne plakati. Ja mu kažem susjed, koliko sam onda imala snage, nemojte plakati, vama je teže nego meni. Moj muž to vama nikada ne bi uradio. Moj muž ne bi pucao na mog brata Hrvata. Ja sam plakala mjesecima. Došla sam na psihijatriju. Nisam znala da li sam ja normalna. Ne mogu više da doživim ničiju tugu. Zna li šta me je spasilo? Spasila su me moja djeca i četiri unučića. Neću vam više pričati, možda nemam ni vremena više. Ali ću reći da nije bilo rata, da Hrvatska država sa Šeksom na čelu, i Špegelj je rekao da se bacaju vani četnici, da se nikada više ne vratimo. Ja se nemam gdje vratiti. Moja je domovina Hrvatska. U mom stanu je bila bomba. To ne mogu da pričam danas. Došao je da ubije nas, ali je ubio sebe. To sve nije bitno. Sve nvo, svi ljudi su bili na mojoj strani, ali i sud, ali se ništa ne događa. Nisam ni stigla do Strazbura. Milica mi je juče ubila sve nade. Mene ovi sastanci rastužuju. Rada mi kaže da idem, ja kažem da ćemo plakati, ona kaže plakaćemo. Hvala vam što sam sve vas divne upoznala, sestre ste mi. Ja sam i radosna i tužna. Ja sam došla u dom, došli su ljudi iz Evrope i pitala sam ljude da li ja vama ličim na kriminalca, da li sam ja sa svojom djecom morala izaći iz svog doma. Zna li šta je najstrašnije? To što ne mogu sebi pomoći. Učinili su nas bolesnicima i nema kraja. Meni je u duši žao žena koje su stradale. Moja porodica je isto rasuta, ali smo živi i mene je sramota pričati. Nela i Rada mi kažu da moram pričati, da su mi državne institucije svjesno to sve uradile. Ništa drugo nemam da kažem. Narode, idemo dalje zajedno, ali ja nemam snage, umrijeću.

Ljupka Kovačević: Tvoja je snaga ogromna, mi znamo da ti imaš snage.

Nada: Sve je uništeno, ja više nemam svoju kuću, a prema konvencijama UN-a niko nema pravo na to, da ti uzme pravo na posao, pravo na život.

Ljupka Kovačević: Sve je u redu sa tobom.

Staša Zajović: Kada smo mi rekle juče da pojedinačne priče obuhvataju ogroman broj ljudi koji su unesrećeni na ovom prostoru, unesrećen je strukturama država. To ste vi rekle bolje nego svi eksperti. Rekle ste nam ono što mi već znamo, a to je odakle dolazi zlo. Ako u Ustavu jedne države piše da su Hrvatska i Srbija države hrvatskog odnosno srpskog naroda, to je samo po sebi ravno zločinu. Mi to moramo da obelodanujemo i ja se usuđujem da kažem da su to u biti fašističke države. Zato što odmah automatski toj većini koja je takođe žrtva nepravde, daje pravo da isključuje one druge koji su manjina i koja je progonjena. Ako je u državama neka manjina progonjena samo zbog onoga što jeste po svojim prirodnim svojstvima, ako si ti Mima u Srbiji Bošnjakinja, za teritorijalna osvajanja paravojske ili JNA su trebale da pregaze preko vaših tela ili zato što Violeta misli drugačije i solidariše se sa vama i to mora biti kažnjeno. Ako neko je samo neprijatelj po prirodnim svojstvima, po rasi, polu, etnicitetu... to je ista matrica, ista mašinerija zla. Kada u Srbiji kažu da je ta država srpskog naroda, a ne svih građana i građanki, kažu nam da je to mala formalnost. Mi smo rekle da je to sve jer takva država samo isključuje i daje svima za pravo da isključuje druge i to je država zla. Mi kažemo da briga počinje od brige za druge. Kada se to shvati mi želimo da gradimo ako možemo da sanjamo drugačiju paradigmu pravde kroz brigu za druge, koja nam našu ljudskost vraća jer briga za druge je i briga za sebe. Ako se ne brinemo za druge, ne možemo se brinuti ni za sebe.

Mira Vilušić: Da ustanemo malo i napravimo pauzu. Hajde da dignemo ruke u zrak i udahnemo i izdahnemo zrak i spuštamo ruke. Svaka ide svojim ritmom. Nemojte savijati noge. Neka vam se čuje zrak kada ga ispuštate kroz usta da iz sebe izbacite negativne energije. Proteresite malo rukama i nogama.

Nada: Taj strah koji ja osjećam mene vrati i dan danas. Strah je najstrašniji i zato ja nikog ne osuđujem. Ja sam i dalje u strahu, bojim se otići na sud. Strah i nemoć je kada vidiš da si niko i ništa. Ja sam stradala u svojoj državi od svog naroda. Oni mi kažu da pomažu Hrvate u BiH. Pa pomognite Hrvatima u Hrvatskoj. Oni samo pričaju priče.

Mima Alajbegović: Meni je sve jasnije i sve mi je teže. Na žalost, ja bih volela da mi nije jasno da ostatak života provedem u oblacima.

Zehra: Kada nam je jasno, dobijamo mnogo toga, ali do tada kada nam bude jasno, izgubimo mnogo toga. Rekla sam vam na početku svoje priče da sam ja umrla 15. avgusta 1992. godine, ali nisam, ja sam oživjela kada sam prvi put trebala da prođem iz Goražda u Foču. Taj strah je svakim danom bio jači, ali kada sam počela da pričam ono što mi se dešavalo, danas sam ohrabrena i ojačana. Volim svakog da čujem i u svojim mogućnostima da pomognem, ili da podijelim svoje priče. Ja sam u stanu koji je 70% devastiran. Osamnaesta godina sam u tom stanu. Danima idem kod načelnika i svi kažu da nema problema, da će se to riješiti, ali nije do dana današnjeg. Načelnik je iz stranke SDA, on je šetao po Ilidži, i ja sam ga srela. On je rekao da će mi dati zastavu koju sam ja tražila, ali mi oni nisu dali.

Mira Vilušić: Polako nam vrijeme ističe. Čule smo jako teške priče i pitanja na koje zaista nemamo odgovore, ali moramo biti optimistične. Kako ja sebe tješim u tim prilikama kada dođem glavom kroz zid? Ja kažem sebi da ja nisam sa sobom u zavadi. To je najteže biti. Prošla sam rat u BiH. Nikoga nisam ubila, nikome ništa nisam ukrala, pomagala sam koliko god sam mogla. Nisam lagala, opstala sam koliko sam mogla. Doživjela sam lične tragedije. Iz svega sam izašla kada sam bila u najtežim situacijama, kada nisam videla izlaza govorila sam 'tebi se prepuštam dragi bože'. Ja ne idem u crkvu, jer ne vjerujem u crkvu gde se pipaju djeca, u džamiju nemam šta da tražim ni u manastiru. Ja u boga vjerujem da se ja njemu obraćam, i da od njega tražim, a ponekad mu se i zahvaljuem. To je ono što ja poručujem da ja sa sobom nisam u zavadi. Da sam ja nešto učinila loše, nisam, ako sam svjesno pogriješila, potrošiću ne znam koliko rečenica da se operem. Ja sam pred sobom ovakva kakva jesam - čista. Nakon svega ovog što sam čula od vas, meni je kao neka utjeha da vi sve koje ste to ispričale i doživjele i još doživljavate i još ćete na žalost doživljavate. Pomislite da ste vi pred sobom čiste.

Same sebe možete da zagrlite i kažete da volite sebe.

Ljupka Kovačević: I ja imam potrebu da kažem da ovo teško što pitamo teška pitanja, a sva je suština u tom traženju odgovora. Ako pitamo, onda tražimo, ako tražimo, onda promišljamo, ako ne promišljamo onda šta radimo? Ako promišljamo, to nam čini ovo što smo rekle. Zato što promišljamo ko smo, gdje smo, kuda idemo? To je teško, ali ništa se nije lako dobilo. Teško je, ali je u tom traženju i neodustajanju smisao. To je ono što mene dodatno osnažuje kada slušam žene koje traže dostojanstvo. Ono nedostojanstvo nas unesrećuje a dostojanstvo nas ohrabruje. Ja sam strašno zahvalna danas za ovu seansu.

Mira Vilušić: Imate li potrebe još neka nešto da doda da podijelite?

Rada Borić: Vi obje ste bile spiritualne. To je vezano više uz vjeru, a ja kao feministkinja više vjerujem u žensku solidarnost, u žensku snagu, potporu i deljenje. Volim ovu žensku snagu i mislim da smo danas ostale bogatije za različita iskustva i prepoznale našu potrebu za biti solidarnom.

Mira: Drugačije mišljenje uvažavam.

Staša Zajović: Žao nam je što zbog Prajda moramo ranije da odemo. Solidarnost sa manjinama često je kažnjavana. Kakve su to države u kojima je solidarnost kažnjavana? U njima je naša ljudskost je narušena. Kasandru su zatvorili jer se solidarisa sa raznorodnima i svi su je prokleli. Prvo se solidarisa sa manjinama, protivila se ratovima, prvo je prozivala svoje, ona nas je podstakla da smislimo naš moto „Ne dajmo se od svojih prevariti a ni od onih drugih!“

Da bi bile Kasandre sada, moramo da učimo i onda kada se ne slažemo u svemu. Slažemo se da postoje strukture koje proizvode zlo,

imamo obavezu da prokažemo države kao one koje proizvode zlo. Ovde vi znate bolje od svih akademkinja zajedno, i meni to vaše znanje daje smisao ovome što radim. Niko iz te akademije neće tako jasno imenovati mehanizme zla kao vi i zbog toga vam hvala drage moje.

Nedelja, 28. septembar

Priča o Ženskom sudu - Šta brine u vezi svjedočenja i očekivanja od ŽS?

DIREKTNE POTREBE SVEDOKINJA – iz rada po grupama, iskristalisali su sledeći stavovi i razmišljanja:

I Kontinuirana psihološka podrška, briga, i ekspertkinja i grupe, kao i podrška publike na ŽS

- "Da razumiju žene i da mi budu podrška. Važno mi je da neka od terapeutkinja na usluzi prije, tokom i nakon ŽS. Ja moram znati da je to obezbijeđeno, ako joj treba, ali ne samo da je usmjerava nego da joj da komoditet i da zna da je neko zadužen da o njoj brine..." (I grupa, izveštavala Cana).
- "Mislile smo se da bi svjedokinjama bilo korisno da se sastanci ovog tipa održavaju kako bi u njima ojačale, potrebna im je psihoterapijska pomoć, prava za svjedokinje ali i saznanje o zdravstvenom stanju svake svjedokinje kako bi se moglo najadekvatnije pomoći tokom svjedočenja, intervenirati na pravi način. Neophodna je podrška grupe svjedokinja, prisustvo poznatih lica." (II grupa, izveštavala Tanja).
- "Isto ono što ste svi vi rekli – sigurnost žena, da se sve obezbijedi do u detalje, da ostvarimo između sebe povjerenje. Podrška. Razumijevanje." (IV grupa, izveštavala Jasminka)
- "Psihološka pomoć i prije i poslije i podrška u publici... da bude podrška jasna u publici." (V grupa, izveštavala Lejla)

II Priprema svjedokinja za javni nastup, brušenje svjedočenja...

- "Priprema u smislu da nismo sve jednako spremne da narativno iznesemo priču, pa je potrebno imati pisani koncept priče i to uz pomoć stručnjakinje a ne bilo koje osobe. Da se segmenti priče iznesu pred svima, da se ne bi ispuštali neki važni segmenti priče - da se pripreme priče svjedokinja." (II grupa)
- "Pomoć da se priča oblikuje. Trema od nastupa treba biti riješena." (V grupa)

III Briga za članove porodice, novčana pomoć, razumevanje okoline u kojoj žive

- "Mislile smo na porodicu i okolinu, kada se vratimo kući da imamo zaštitu, psihološku pomoć i od svjedočenja i od drugih slušanja i novčana pomoć." (IV grupa)
- "Uticaj na porodicu, kako će se to odraziti na porodicu? Da građani budu upućeni i da se djeluje na svijest građana da čuju naš glas i da razumiju što mi promišljamo (...) Strahovi su najviše vezani za porodicu, kako će okolina prema njima se odnositi poslije toga." (V grupa)

OČEKIVANJA OD ŽENSKOG SUDA

1. Sve mora biti dobro organizovano, precizno

2. Sve mora biti dokumentovano

3. Pokretanje pravnih i političkih procesa u državama

- *Zato što žene predugo čekju na zadovoljenje pravde u svojim državama. Znači unutar države da se prihvate naši zahtjevi, ako se pokrene neko pitanje unutar govorenja žene očekuju da se sve aktivistkinje iz okruženja oglase da ih podrže - u Bratuncu, Zagrebu, u Kumanovu ... za podršku žena da se vidi u svim malim gradovima. To je suština. (I grupa);*
- *Da zločinci i zločin budu obilježeni jer njima nikada nije bilo bolje nego sada a ne vidim da je do sada neka viša sila nešto odradila, nikad im nije bilo bolje, zdravi, imaju porodice, putuju po svijetu...Mi moramo da nađemo rješenje jer smo mi gladni pravde, ja sam gladna pravde. (III grupa)*

4. Pokretanje međunarodnih mehanizama koji će pritiskati "naše" države

- *ŽS je da se iznađu neki mehanizmi, procedure i mislim neko iz međunarodnih faktora da pritisne ove naše države, institucije da se žrtva mora zaštititi, da ima dostojanstven život (III grupa)*

5. Razmisliti o tome je da i pričanje potresnih priča kod drugih pokreće traumu i zato treba imati u vidu potrebu žena u publici.

Transkript uradio: Miloš Urošević

Priredile: Ljupka Kovačević, Marija Perković, Staša Zajović

Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja

Tivat, - 20/21/22/23. novembar 2014.

Na regionalnom sastanku potencijalnih svedokinja učestvovalo je ukupno **37** žena - potencijalnih svedokinja, članica Organizacionog odbora i Međunarodnog odbora Ženskog suda. Na ovom sastanku su učestvovala potencijalne svedokinje iz svih država bivše Jugoslavije:

- Bosna i Hercegovina (9) – Sarajevo, Bratunac, Tuzla/Srebrenica, Zvornik, Đulići, Foča;
- Crna Gora (7) - Podgorica, Kotor, Herceg Novi, Bar, Bijelo Polje, Pljevlja, Nikšić;
- Hrvatska (6) – Zagreb, Novigrad, Vukovar;
- Kosovo (3) – Kruša, Priština;
- Makedonija (2) – Tetovo;
- Slovenija (1) – Maribor;
- Srbija (8) – Beograd, Novi Bečej, Leskovac, Kruševac, Kraljevo, Priboj na Limu

Na ovom sastanku je učestvovala i Rada Iveković iz Pariza.

Zajedničkim regionalnim sastancima sa potencijalnim svjedokinjama za Ženski sud nastavile smo da negujemo i razvijamo feminističku etiku brige i odgovornosti:

- zajedno stvaramo sistem podrške potencijalnim svjedokinjama;
- gradimo međusobno povjerenje, gradimo alternativnu žensku istoriju – kolektivno istorijsko pamćenje;
- promišljamo i stvaramo politike znanja u okviru Ženskog suda – preispitujući odnos između teorije i prakse/iskustva;
- analiziramo proces organizovanja Ženskog suda – dileme, izazove, itd.

Kao i prethodne regionalne sastanke sa potencijalnim svjedokinjama, i ovaj sastanak smo osmislile smo u skladu sa predlozima i sugestijama potencijalnih svedokinja i organizatorke procesa organizovanja Ženskog suda.

Program

Četvrtak, 20. novembar 2014.

Učesnice su tokom celog dana 20. novembra dolazile u Tivat iz raznih pravaca. Organizovano su došle kombijem iz Srbije, kako potencijalne svedokinje iz Srbije tako i dve svedokinje iz Vukovara a ostatak žena iz Hrvatske je stigao avionom preko Dubrovnika. Iz Bosne i Hercegovine, Kosova i Makedonije su došle kolektivno takođe kombijem, dok su učesnice iz Crne Gore dolazile iz raznih pravaca. Skoro sve učesnice su stigle 20. novembra, a manji broj žena iz Crne Gore sledećeg dana u ranim prepodnevrim satima.

Petak, 21. novembar

Prva sesija - predstavljanje i dogovor o radu.

Druga sesija: **Sistem i prakse zaštite svedokinja**

- *Institucionalni pravni sistem na međunarodnom nivou*
- *Institucionalni pravni sistem na nacionalnom nivou*
- *Sistem zaštite na alternativnim sudovima - sistem brige za svedokinje*

Govorile su: Tea Gorjanc Prelević (Crna Gora), Nela Pamuković (Hrvatska), Nora Ahmetaj (Kosovo), Staša Zajović (Srbija), a nakon uvodnih izlaganja u diskusiju su se uključile i ostale učesnice.

Zajedničke tačke u izlaganjima:

- **u svim državama u regionu postoje zakoni koji uređuju zaštitu svedoka u krivičnim postupcima pred sudovima,**
- **u svakoj od država bivše Jugoslavije postoji problem u zaštiti svedoka i svedokinja,**
- **u svakoj od država postoji veliki jaz između normativnog i faktičkog stanja – između zakona i njegove primene,**
- **na nivou institucija ne postoji politička volja da se svedoci/svedokinje adekvatno zaštite,**
- **u svim državama bivše Jugoslavije preovladava nekažnjivost i na nivou država i na nivou društva: postoji mnoštvo neprocesuiranih zločina i pored toga što postoji dovoljno prikupljenih dokaza,**
- **u skoro svim sredinama svedoci i svedokinje su izloženi raznim vidovima represije, odmazde od institucija, ali i društvene za-**

jednice, izloženi su pritiscima pa i odmazdi, osećaju nebezbednost od svedočenja, kako za sebe tako i za svoju porodicu a nepostojanje adekvatnog sistema zaštite ih odvraća od obelodanjanja činjenica o zločinima,

- u mnogim sredinama žene koje svedoče o ratnom zločinu silovanja izložene su stigmatizaciji i šikaniranju društvene zajednice, što ih često obeshrabruje da svedoče ili su primorane da napuste zemlju,
- nevladine organizacije u državama u regionu prate suđenja za ratne zločine: vrše monitoring suđenja, pružaju psihološku i moralnu podršku svedokinjama i svedocima tokom suđenja,
- reparacije su veoma retka praksa a ukoliko ih ima, uglavnom su materijalne prirode, dok izostaju drugi vidovi reparacije (simboličke, moralne...) koje uključuju širu društvenu zajednicu, itd.

Tea Gorjanc Prelević: U svakoj državi bivše Jugoslavije postoji problem u zaštiti svedoka.

Naprimera, Srbija nije uspela da obezbedi zaštitu veoma važnim svedocima u postupcima za ratne zločine. Naime, nije uspela da zaštiti svedoke-pripadnike vojske i policije koji su bili spremni da svedoče protiv svojih dojučerašnjih kolega. Slični problemi postoje i u drugde regionu gde postoje suđenja za ratne zločine. Negde su iskustva bolja, negde su lošija.

U svim državama u regionu postoje zakoni koji uređuju zaštitu svedoka u krivičnim postupcima pred sudovima.

Postoje različiti vidovi zaštite:

Prvi tip zaštite prilikom suđenja. Taj vid zaštite se pruža ukoliko postoji osnovani strah da svedok javnim svedočenjem može biti doveden u opasnost, da može da bude ugrožena lična sigurnost, sigurnost imovine svedoka ili porodice. Budući da je krivično suđenje javna stvar, u cilju zaštite svedoka, javnost može biti ograničena. Pritom se koriste različite mere: svedočenje putem video linka. Takođe je moguće je da se iskaz snimi.

Svedočenja nisu važna samo za ličnu situaciju žrtve, već i za zajednicu u celosti. Nama je svima stalo da dođemo do krivične pravde, da naše zajednice prođu kroz pročišćenje. Nama je svima jako važno da se počinio ratnih zločina procesuiraju, a to moći da se ostvari bez svedočenja i svedoka.

Postoje slučajevi koji su jako dobro dokumentovani, ali na žalost ni to ne dovodi do krivične pravde. Nisu dobro procesuirani zločini počinjeni u Dubrovniku - opsada, krađa, paljevinja, uništavanje imovine. Bilo je mnogo ljudi koji su činili ratne zločine, a koji nisu odgovarali.

Država nije motivisana, niti ima političke volje da zaštiti svedoke. Nama se u Crnoj Gori dešavalo da svedoci kažu da su u hodniku pre početka suđenja bili prinuđeni da sede sa ljudima koji su ubijali njihovu decu. Mi iz NVO smo reagovali, obavestili smo Evropsku komisiju, pa je onda ona reagovala, pa je naša vlada morala da donese neku strategiju, neki akcioni plan. To se dešavalo u okviru pregovaranja o poglavlju 23.

Nevladine organizacije u regionu uglavnom prate svedoke, idu sa njima na suđenja, pružaju svedocima psihološku podršku. Važno je da se u sve to uključe NVO koje imaju osećaj brige za svedoke, imaju iskustva u vezi sa primenom zakona o zaštiti svedoka u praksi. Zato je važno da se NVO angažuju da prate suđenje, da nadziru kako se postupa sa svedocima i da se zalažu da zaštita bude adekvatna.

Drugi tip zaštite svedoka je mnogo kompleksniji i on takođe postoji u svim državama u regionu. To je zaštita onih ljudi bez čijih svedočenja ne bi došlo do osude, čija svedočenja su od ključnog značaja za uspeh optužnice pred sudom. To je malo komplikovanija procedura, ali može im se obezbediti zaštita. Moguće je da se svedoku promeni identitet, da se iseli, to je drastični oblik zaštite. Sve je to o trošku države.

Nora Ahmetaj: Zakon o zaštiti svedoka je stupio na snagu 2012. godine. Međutim, Kosovo stoji loše u zaštiti svedoka. To nije samo procena domaćih i stranih nevladinih organizacija, nego i samog EULEX-a, koji vrši nadzor nad našim institucijama i pokušava da vidi koliko se implementiraju i poštuju zakoni a ima čak i izvršnu vlast u nekim oblastima. Savet Evrope je 2010. godine je objavio izveštaj, koji stavlja Kosovo u najlošiji položaj u odnosu na države regiona. U tom izveštaju se navodi da su svi svedoci koji su trebali da budu zaštićeni zbog ratnih zločina i organizovanog kriminala (njih 34 je ubijeno), a više od 100 je bilo zastrašeni. Imali smo još ubijanje svedoka 2011. godine koji je u Nemačkoj bio pod zaštitom EULEX-a. Ministarstvo pravde i EULEX međusobno prebacuju odgovornost jedni na druge. Naša vlast, ministar pravde, stalno se žale na mali budžet za zaštitu svedoka.

Činjenica je da na Kosovu postoji specifičnost. Ako svedok traži da bude zaštićen sa ekonomske strane, onda on ne traži da ide sam, nego sa porodicom. To je jako teško da se ostvari. Ne mogu ni EU ni međunarodna zajednica, ni kosovski budžet da preuzmu da čitava jedna porodica bude zaštićena negde vani.

Sem toga, veliki broj svedoka je još uvek pod velikim pretnjama i pritiscima. EULEX tvrdi da ima spisak porodica koje dobijaju mesečno prihod da oni ne bi pričali. To im kriminalci plaćaju, prete im da ne pričaju. To je fenomen o kome se ne priča.

Smatram da za to nije odgovorna međunarodna zajednica, niti tzv. kulturna specifičnost, nego to što mi imamo slabe državne institucije. Ljudi se plaše i zato stalno menjaju svedočenja i nemaju poverenje u sistem pravde, ne veruju da mogu da govore istinu i budu zaštićeni. Svedoci imaju opravdane razloge jer smo mi imali jako puno ubijenih svedoka.

Posebno je težak položaj u kojem se nalaze žene –žrtve ratnih zločina silovanja. Naprimera, jedna svedokinja koja je svedočila u Hagu a bila je silovana. Kada se vratila na Kosovo, bila je godinama stigmatizovana i šikanirana, da je morala da napusti Kosovo.

Poslednjih godina nas par nevladinih organizacija je vršilo pritisak na legislativu da silovane žene budu uključene kao civilne žrtve rata u zakon koji postoji, ali o tome se nije pričalo do pre dve godine, kao što se sada priča. Volela bih da mi kao civilno društvo snažnije vršimo pritisak na naše organe da oni ozbiljnije rade svoj posao, jer nije opravdanje kad kažu kažu nemamo budžet. Postoji način da se obezbedi budžet.

Smatram da sve vlasti u regionu nisu spremne i ne žele da se ozbiljno pozabave zaštitom svedoka, jer postoje razni modaliteti koji mogu da se preuzmu iz sveta. Koliko god bile loše stvari u regionu, na Kosovu stvari stoje još lošije. Zakon se ne sprovodi a obrazloženje da finansije i tzv. kulturna specifičnost ('svako poznaje svakog'), teško mi je prihvatljiva. Vlast laže jer neće ozbiljno time da se pozabavi.

Staša Zajović: U našim državama i društvima postoji klima i kultura nekažnjivosti. U Srbiji preovladava potpuna politička nekažnjivost. Doneli su sve zakone, ali se oni ne primenjuju.

Donet je zakon o konfiskovanju imovine stečene kriminalom, ali se on ne primenjuje.

Na krivično pravnom nivou postoje zakoni za zaštitu svedoka. Međutim, insajderi - članovi vojske i policije koji odlučuju da govore o ratnim zločinima, izloženi su maltretiranju od strane institucija.

Smatram da nije dovoljna samo politička volja, nego je bitnije koliko u našim zemljama slobodno šetaju ratnih zločinca. Tužilac Specijalnog suda za ratne zločine je izjavio da u Beogradu u svakom trenutku šeta 300 osoba koje u svakom trenutku mogu da budu optuženi za ratne zločine a suđenja je sve manje. Ako u društvima postoji povezana kriminalna mafija i politička elita i ako su oni zajedno učestvovali u podeli ratnog plena, onda je problem daleko veći od ne/postojanja političke volje.

Sistem zaštite je obeshrabrujući za svedoke, ne žele više da dolaze u Specijalni sud. S druge strane, obeshrabruje ih i to što Vrhovni sud sve predmete vraća na ponovno suđenje.

ŽuC prati organozovano suđenja pred Specijalnim sudom od 2005. godine, oko 400 dana provele u Specijalnom sudu za ratne zločine. Pružamo emotivnu i moralnu podršku svedokinjama – iz BiH, Hrvatske, Kosova. Velika je hrabrost i odlučnost doći u Beograd posle svega što im se desilo. Imamo veliko poštovanje prema ženama koje su došle da svedoče u grad odakle je poteklo zlo, smatramo da imamo obavezu da im budemo ljudski štit. To je naša briga. To je vrlo jasan politički čin. One su razumele naš gest i primale su nas sa toplinom.

Nela Pamuković: U Hrvatskoj imamo zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, koje neke NVO upotrebljavaju, ali mi ne, zato što nije funkcionalan. Na taj način dobiju se odvjetnici koji nisu specijalizirani. Imamo urede za zaštitu žrtava i svjedoka, i to je napravljeno po ugledu na Haški tribunal. Oni daju malu podršku u smislu gdje je njihovo mjesto, šta će ih pitati i tako. To nije dovoljna pomoć.

Sem toga, neki postupci i istrage počinju nakon dvadeset godina i mi ne znamo koliko će to trajati. Suci su najpovlaštenija klasa među državnim službenicima. Imaju puno slučajeva u ladicama koje nisu obradili. Oni su najmanje educirani oko dodatnih metoda, konvencija i oni najviše otpora pružaju edukaciji.

Ja govorim u ime NVO ženskih organizacija i imamo najkompleksniji sistem zaštite svedokinja, jer ga razvijamo od 1987. godine, ali to nisu slučajevi ratnih zločina, nego nasilje nad ženama. Potrebno je osnažiti žene da što bolje daju iskaz. Mi imamo primjere kako rade ženske organizacije. Imamo i sklonište za žrtve obiteljskog nasilja i mi znamo kako da pružamo pravnu pomoć.

Organizacije koje se bave ratnim zločinima imaju projekt monitoringa. Oni rade monitoring najviše rangiranih procesa.

Kada Hotić, Bosna i Hercegovina: Nijedna od novopečenih država ne želi da se ratni zločinci procesuiraju nego žele da se zločini zataškaju, svi su pod pritiskom velike politike, uključujući i sud u Hagu, koji radi pod pritiskom. Ustanovilo se da je genocid u Srebrenici počinile vojska i policija, a ta policija i dan danas vrši bezbjednost i to je apsurd. Oni nas štite kada mi posjećujemo stratišta.

Marijana Senjak, BiH i Hrvatska: Tijekom specijalizirane prakse Medika Zenica u pružanju podrške prije svega ženama koje su preživjele ratne silovanja, ostvarivale smo kontakt sa Haškim tribunalom. Žene koje su bile u našem skloništu odlazile su kao svjedokinje u Hag. Ugovoreni su načini njihove pripreme, psihološki rad prije, za vrijeme i poslije svjedočenja, a ono što je bio problem jesu prijetnje koje su one doživljavale za vrijeme i poslije svjedočenja. Prijetnje su bile upućivanje njima i njihovim porodicama. Mi smo onda tražile pojačane mjere zaštite, prisluškivanje telefona. Dok su svjedočile u Hagu dobijale su policijsku zaštitu, ali je to samo bilo na petnaest dana i to naravno nije bilo dovoljno. Ono što se pokazalo kao prepreke za ulaženje u proces svjedočenja bile su ove prijetnje, što njihova osnovna prava nisu zadovoljenja, bile su prepreke otići u Hag, nisu imale u čemu otići da svjedoče. Onda su žene sa zapada pomagale osobno, jer to nisu činile ni domaće ni međunarodne institucije.

Svjedokinje su se bojale emocionalnog sloma tokom davanja izjave, da neće moći izdržati to unakrsno ispitivanje, zato je važna podrška koja se daje poslije, a to nedostaje i pokušava se izgraditi. Ja mislim da je postignut sporazum da svaka organizacija ima svoju ulogu u zaštiti svedoka, u stvaranju mreže podrške. Mi smo radile o stvaranju protokola za pružanje podrške svjedocima, u dva kantona Federacije i u jednoj opštini u RS i to je formalno potpisano između tužilaštva, suda, policije, nvo itd. da bi i formalno surađivale u ovom djelu pružanja podrške.

Nora Ahmetaj: Sada je situacija silovanih žena na Kosovu malo u fokusu EULEX-a. Psiholozi ne mogu da dođu do svedokinja jer ih zajednica onda ogovara, postoje žene koje ne mogu ni sebi da priznaju da su silovane, zbog porodice. Te žene su u jako teškoj situaciji jer nemaju pratnju, nemaju podršku. Žene jako često ne smeju da kažu da su silovane. Ženska mreža pokušava da radi na tome, ali su žene ostavljene same.

Zehra Murguz, Bosna i Hercegovina: Žene žrtve seksualnih zločina nemaju ama baš nikakvu zaštitu. To pričam iz osobnog iskustva, jer sam išla u entitetske sudove da svjedočim. Išla sam u Trebinje i dan danas imam prijetnje, ali se ja ne dam. Svi su pročitali da Zehra ide kao svjedok u Trebinje i cijela lldža zna ko sam ja. Ja se sebe ne stidim, ja to nisam željela, to je zločin koji je urađen nada mnom. Svaki zločinac ima advokata ili po službenoj ili po neslužbenoj dužnosti, a žrtva ga nema, osim ako ga sama ne plati. 99% žrtava nema da plati advokata. O nama žrtvama se niko ne brine. Žrtve nemaju nikakve zaštite.

Kada sam otišla na sud u Trebinje, sudija je dozvolio da bude jako mnogo novinara koji su to sve snimali i slikali. Ja sam trebala da budem zaštićena svjedokinja, a nisam bila zaštićena.

Nema pravde za žrtve i pravda za žrtvu nikada neće biti zadovoljena. Sudovi su korumpirani.

Za mene i dan danas traje rat, za mene rat nije prestao ni dan danas. Ja nisam našla svog muža i rat još uvijek traje i neće prestati dok ne bude pravda za žrtve, a mi to na žalost nećemo doživjeti. Pravda za žrtve nikada neće biti zadovoljena.

Zumra Šehomerović: Mi se sada bavimo pravdom, kako bi osudili zločince koji su to planirali i organizovali. Pojedini su privedeni i osuđeni i oni misle da su oni zadovoljili pravdu, ali nisu, oni su samo zadovoljili pravo, ali nisu zadovoljili pravdu. Pravda uopšte nije zadovoljena.

Kuda riječ, tuda i duša - psihološka podrška svjedokinjama – radionica

Ljupka Kovačević

Stres, kriza, trauma

Često se u svakodnevnoj komunikaciji miješaju značenja stresa, krize i traume. Da bi imali adekvatan odgovor za sebe a i da pružimo podršku drugome važno je da razumijemo njihovo značenje. Moj zadatak je da vam ukratko dam definiciju stresa, krize i trauma, njihovu diferencijaciju i kako ljudi uobičajeno odgovaraju na ta stanja.

Stres je „nespecifični odgovor tijela na svaki zahtjev za promjenom“, svaki zahtjev iz sredine koji traži neku promjenu (ponašanje koje nije uobičajeno i rutina) dovodi organizam u stanje stresa što izaziva nespecifičnu reakciju čovjekovog organizma tj aktiviraju se adaptacioni mehanizmi na ometajuće faktore iz radnog i životnog okruženja kako bi se uspostavila ravnoteža sa sredinom. U cilju zaštite i uspostavljanja ravnoteže aktivira se organizam (simpatički nervni sistem, stanje uzbuđenosti) i psihološke funkcije se usmjeravaju na neposredno dešavanje kako bi se našao odgovor, ili da se borimo sa tom situacijom, ili da od nje bežimo. Čovjek je najčešće spreman da odgovori na te uobičajene životne situacije.

Kriza je kratka psihička pometnja koja ugrožava ličnost, pogoršava funkcionisanje i otežava zadovoljenje ciljeva i potreba. To su doživljaji koje procjenjujemo prijetećim i ugrožavajućim. Duže traje nego stres. Nalazimo se u stanju koje traži kompleksnije reagovanje i najčešće ne razumjemo šta se dešava. Pokušavamo na uobičajen način da riješimo problema i ne uspijevamo. Pokušavamo, uz visok stepen napetosti i anksioznosti, opsjednuti problemom da putem pokušaja i pogrešaka nađemo mehanizam izlaska iz krize. Kada nađemo taj mehanizam prevazilaženja mi se razvijamo. Krizne situacije u životu su neminovne to donosi život i to je neminovno. Mi moramo da se menjamo i da rastemo tako što pronalazimo rješenja za neprijatne (ugrožavajuće) situacije koje nam se dešavaju. Zadaci koji su pred nama kada se nalazimo u krizi su: da se krizna situacija shvati i interpretira na odgovarajući način, da se odobaa konfrontira sa realnošću i odgovori na zahtjeve spoljnog svijeta, da zadrži međuljudske odnos, da uspostavi emocionalnu ravnotežu i odriži zadovoljavajuću sliku o sebi, osjećanje kompetencije i moći. Ono što pomaže u tim situacijama su: zdravlje, energija, vjera u sebe, pozitivna vjerovanja, socijalna veština i socijalna podrška. Krizne situacije treba shvatiti ozbiljno kako bi reagovali adekvatno na njih u pravcu razvoja.

Trauma je potpuno drugačije. Traumatska reakcija nastaje kada je djelovanje uzaludno, kada nije moguća odbrana ni bijeg kada vi pokušate sve, kada se angažuje vaš nervni sistema ali nema odgovarajućeg ishoda. U tim situacijama (najčešće uključuje ugroženost života, bliski susret sa naasiljem i smrću) unutrašnji ljudski sistem samoodbrane je potpuno razoren i savladan. Šta god uradili u toj situaciji ne pomaže. Trauma savladava naše uobičajene sisteme samozaštite kojima se organizam brani. Posledica je da se gubi osjećaj kontrole, uključenosti u svijet i gubi se smisao i svrhovitost. To nisu uobičajene situacije, to su situacije koje nisu bliske ljudskom umu, i koje su jakog intenziteta. Te situacije realno ugrožavaju život. U tim situacijama pokušavamo da ne izgubimo sistem odbrane, jer ga imamo da bismo mogli da djelujemo. U traumatskoj situaciji se to gubi, mehanizmi odbrane se razbijaju. Ono što najčešće ostaje, jer je nervi sistem bio u toj situaciji u stanju uzbuđenosti, ostaje stalno fiziološko uznemirenje- poremećen san, apetit, razdražljivost, anksioznost. Ljudi ostaju osjetljivi na male nadražaje, reaguju burno i oni sami ne shvataju zašto su stalno uznemireni (i kada su u bezbjednoj sredini). Razdražljivost, strepnja, strah, inhibicija su sve normalne reakcije našeg organizma na situaciju koja je ugrožavajuća a kako je bilo nemoguće je preovladati, ove reakcije se fiksiraju. Osim ove hiperprobuđenosti nakon traumatskih događaja ostaje i ponavljanje/intruzija tih traumatskih događaja. U traumatskom događaju gubi se vremenska orijentacija, remeti se percepcija vremena npr. ljudi imaju utisak da nešto dugo traje, ili percepcija se širi pa se vidi drugačije i jasnije. To što se vidi je nemoguće verbalno izraziti. Nešto se dešava ali se ne može imenovati (kao bebe prije nego što progovore). Ljudi su u tim situacijama u stanju "neispričivosti". To su najčešće slike. One nisu prevedene, nisu došle do riječi. Te slike koje ne mogu da se uvedu u riječi se javljaju i ponavljaju. Mogu biti i glasovi i mirisi. Osoba postaje hipersenzibilna na sve situacije koje asociraju na traumatsko iskustvo. Žrtve se trude da ta izuzetno intenzivna stanja organizma izbegnu, koriste sve psihološke mehanizme da to što dublje potisnu, da zaborave, da ta iskustva isključe. Isključivanjem tih sjećanja, doživljaja, isključuju se mnogi sistemi adekvatnog reagovanja. Mnogo se energije troši da se traumatsko iskustvo potisne. Ponekad se dešava tzv. konstrukcija da se osoba potpuno prepusti traumatskoj situaciji i mijenja stanje svoje svijesti, u stanje indiferentnosti na to što se dešava. To je način da se od nepodnošljivog bola sačuva. To što se dešava je nešto daleko što gledate, a ne ono što se dešava vama. Stvara se druga realnost koja donosi mir. To je ponekad ljudima koji kontaktiraju sa traumatizovanom osobom nerazumljivo. U svesti žrtve postoji nešto što je uznemirava i što mi ne može da kontroliše. Nekada ljudi mirno pričaju o toj situaciji, jer su emocije odvojene od dešavanja ali troše energiju da ne misle i da ne planiraju.

Trauma dovodi do osjećanja isključenosti prema drugima. Odnosi sa drugim ljudima nisu isti, dobijaju drugu dimenziju često su prisutni stid, sumnja, osjećanje krivice i manje vrijednosti. Ruše se vjerovanja koja su ljudima svojstvena, da je svijet bezbjedan, da cjenimo sebe, da u našem radu postoji smisao. Sve se to isključuje i ljudi ostaju pod uticajem tih neobičnih psiholoških stanja, često njima samima nerazumljivih. Imaju osjećaj da gube kontrolu i da će svaki put kada pričaju o traumatskom događaju izgubiti kontrolu, a važno je da imaju kontrolu nad sobom. To je kao ponovno nasilje. Sama pomisao da se o tome priča je uznemiravajuća. To je suviše bolno i strašno i izbjegavaju da pričaju po tome. Međutim izlječenje je jedino tako moguće, kada se iskustvo transformiše u riječi uz kontrolu emocija i kada se integriše u vlastiti život. Važano je pronaći riječi za svoja emocionalna stanja, kontakt sa drugim ljudima, radi stvaranja ponovnog povjerenja, ponovnih veza, kontrole i sigurnosti. To ne zavisi samo od jedne osobe, nego od društvene podrške. U tom okruženju, osoba koja je to preživjela, tu živi i treba da dobije društveno prihvatanje. Ako je u nesigurnoj situaciji, to bolno stanje se stalno ponavlja i ne može da ga se oslobodi i da krene dalje.

Ono što pomaže jeste ono što radimo u ovim grupama. Želimo da ovim razgovorima pokušamo da damo riječi za vaše emocije i iskustva, da vaša iskustva vratimo u vaše istorije, da je to dio vas, i da se tome ne opirete. Vrlo je važno da javnost zna, jer je to jedan od najefikasnijih načina da ljudi razumiju da je to ono što vam se desilo i da za to žrtve nisu odgovorne kako bi se umanjilo osjećanje krivice koje je jako kod žrtava i prživilih. Važno je u procesu ozdravljenja da se razbiju neke iluzije koje često postoje kod traumatiziranih kao što su : fantazije o praštanju, o osveti, da mi možemo više opraštajući ili osuđujući, predviđanje sudbine... Iluzije neće dovesti do izlječenja, nego će samo integracija dovesti do izlječenja. Oporavak se temelji ne na saznanju da je zlo savladano nego da je dobro ostalo u nama ali i u svijetu. Saznanje da zlo nas nije savladalo, ali nije ni svijet. To je ono što nas drži da idemo dalje.

Nakon ovog izlaganja učesnice su komentarisale ono što su čule, povezujući to sa vlastitim iskustvom. Evo nekih razmišljanja:

„Stručnjakinje se u velikoj mjeri ne bave žrtvama koje su preživjele rat. Jedna terapeutkinja u Medici je rekla da je Srebrenica nešto najstrašnije što se desilo našem društvu i naše društvo nije spremno da se suoči sa tim. Šta znači dotaknuti ovakve traume? To znači dotaknuti ratne zločine. Kada stručnjakinja počne da se bavi poslasticama, susreće se sa mnogo slojeva i dospjeva u stanje bespomoćnosti. Obje moraju da se bave osjećajem bespomoćnosti i to je teško. Vi ste kao ljudsko biće povučeni da nešto uradite, ako ste usamljeni vi ne možete pomoći a željeli biste i to je strašni osjećaj bespomoćnosti sa kojima se mi suočavamo“ (Marijana Senjak).

„Devetnaest godina je prošlo od kada se bavim poslasticama, svime onim što se nama dešavalo. A niko se nikada ne bavi uzrocima. Svi zločini su strašni i stravični bez obzira na kojoj strani, patili su ljudi, generacije, jedna generacija je prošla kroz pakao. Ja osjetim rat u svom sinu, jer ga ja on preživjeo. Način njegovog života je ostao osakaćen prisustvom rata. To je strašno teško“ (Zumra Šehomerović).

„ Mi svjedočimo da bi pravda bila zadovoljena. Ali mi govorimo da je pravda važna ne samo zbog pravnog sistema, zbog toga da zločinci budu osuđeni, nego zagovarano mogućnost iscjeljenja i stvaranja drugačije istorije i stvaranje osnove da se to ne ponovi. Neka djela koja ne izrazimo svojim riječima, ostaju u našoj psihi i onda se to prenosi generacijama. Traumatska iskustva se prenose generacijama. Ako neku traumu ne prevaziđemo, govoreći o njoj i integrišući je u istoriju vlastitog života, onda se trauma vraća. Teško je naša traumatična iskustva stavljati u riječi. Važno je da svojim svjedočenjima stvaramo drugačiju istoriju da se ona ne bi ponovila. Ostaće iskustvo, priča, znanje da se to dešavalo. Ostaće svjedočanstvo o nasilju koje su preživjele žene. Svjedokinja govore i ono što se desilo i drugima a ne samo sebi. Sve žene pričajući svoja iskustva u ovoj grupi se osnažuju da bi potencijalno svoja svjedočenja mogle da pričaju i na ženskom sudu. Svaka žena odlučuje za sebe“ (Ljupka Kovačević).

„Ja nemam sina, ni muža, ni braću, osjećam se nezaštićeno, ali sam sposobna da se držim, ali mi je teško što sam sama. Nema pobjednika u ovom ratu...“ (Kada Hotić)

U nastavku radionice voditeljka (Ljupka Kovačević) je zamolila prisutne žene da se sete nekog događaja i da nakon toga, žene koje žele, drugima to ispričaju ili pak, nacrtaju. Žene su svedočile o ratnim stradanjima. U iskazima žena možemo naći zajedničke niti:

- **nepretrađene, neprevaziđene traume – nenadoknadivi gubici,**
- **neizrecivost, 'neipričivost' trauma, uz snažnu potrebu da se traumatično iskustvo imenuje, pretvori u reči, integriše u vlastiti život,**
- **borba protiv zaborava – borba za dostojanstvo,**
- **borba da sećanje na ličnu tragediju postane deo društvenog pamćenja, jer se bez toga ne može prevladati prošlost,**
- **kontinuirani i uporni zahtevi da se sazna istina o nestalima, strah i bojazan da se istina neće saznati za života srodnica nestalih, itd.**

„Nacrtala sam kuću u kojoj sam ja živjela, i ona je zapaljena, ovo je dim koji gori, ovo je zgariste. Ove crvene tri tačke, ja sam još uvek tamo...“ (Zehra)

„Sliku koju nosim u mislima je kolona koja ide u nepoznato, jeste to da su to sve mladi momci, a ja vidim njegova lijepa pleća mlada. Ta lijepa pleća mladosti sa poderanim majicama odlaze...“ (Kada).

„Nisam mogla da se sjetim ničeg lijepog i pozitivnog, sjetila sam se svoje životne priče u ratu. Moj sin je bio ranjen u obje noge, pa je došao ljekar da ga šije na živo, a sin urla i jauče, na mojoj kući odskače krov, a on jastuk od trosjeda ima u ustima. Ja se toga prisjetim i uvijek plačem, jer mi je to strašno teško. Kada sam zatvorila oči brzo sam ih otvorila, jer sam se uplašila da će mi se to vratiti na oči“ (Zumra).

„Ja sam zamislila rastanak sa mužem u Srebrenici na benzinskoj pumpi. Nisam ni sanjala da će nas taj put rastaviti zauvijek“ (Reiha).

"Ja sam nacrtala svoju kuću i ključ koji pada u travu. Tu smo ja i suprug i naše dvoje djece. Ja sam zatvorila ulazna vrata kuće, a suprug mi je rekao zašto će ti ključ. Ja sam rekla da ćemo se mi vratiti, a on kaže, kada se vratimo, ja ću ti napraviti nova vrata i novi ključ. I bacio mi je taj ključ u travu. Napisala sam zajedno smo izašli, ali nikada više nećemo ući zajedno u našu kuću, iako si mi dao obećanje da ćemo se vratiti zajedno, drugi ti nisu to dali..." (Šaha)

"Kada sam zatvorila oči, odmah mi je u mislima bio onaj skup 1.6.1992. godine. Iz te 1992. godine ne može da se izađe. Borila sam se sama, ali sam se uvek vraćala na isto" (Suvada).

"Ono čega se sećam i što mi je stalno pred očima jeste momenat kada sam se poslednji put pozdravila sa svojim suprugom koji mi je predao sva dokumenta i bebu. To je tama, da tražiš izgubljenog supruga, dok je svetlost moja deca i moja borba da ostanem i živim" (Fahrije).

"Zamislila sam zadnji put kada sam vidjela brata, njegov osmeh, sreću. Žena plače i ne razumije se šta govori. Zadnji pogled na njega i kraj" (Ljubica).

"Da bismo sebi omogućile normalan život, moramo da preživimo i poraze, da nas oni ne unište. Da nije mene o mom Samiru niko ne bi ispričao. Ja nikada ne bih poželjela da umrem, da me nema, zbog toga što mi je teško. Kažem sebi imam snage da se nosim sa tim. Mi ne tražimo psihijatre. Koliko god da su bolesti teške, one su moje" (Kada).

"Imam želju da se jednog dana na mjestu gdje je bila moja kuća, izgradi Kuća ponosa. Nadam se da ćemo je kroz naša druženja napraviti. Ta bi kuća bilo mjesto gde bismo se mogle okupiti. To je moja želja. Ja želim da živim 99 godina i da se to ostvari" (Zehra).

"Zamislila sam rastanak sa svojim mužem, na istoj onoj benzinskoj pumpi. I kolona koja ide. U tom momentu, kada sam se sa njim rastala, ispustila sam sina iz naručja na asfalt, pa sam oborila ćerku. To je bila beba od 14 mjeseci. Ćerka je imala 3 godine. Ja ne mogu da zaboravim i neću. Ako bih zaboravila, nestala bih sa ovog svijeta. Dobro je da sve prenosim na druge, da širim šta se desilo. Imam običaj da kažem da sam naviknuta na zločine jer sam preživjela Srebrenicu. Moj sin ne vidi na jedno oko, ja sam preživjela dva karcinoma. Ja sam često sa mojim ženama i mi često pričam o onome što se desilo. To je naš život, naša istina, naša istorija i ne želimo da zaboravimo..." (Kadefa).

"Ja ne želim, niti hoću, niti mogu zaboraviti ono što mi se desilo. Ja bih prije zaboravila srećne trenutke. Kada bih željela da zaboravim ono što mi se desilo, čija bih ja onda bila? Koga sam voljela i ko je mene volio? Moja prošlost ne bi imala nikakvog značaja. Sanjam muža često i kada ga usnijem, nikada ne sanjam tužno i ružno. Onda ja poslije toga imam snagu i moć kao da je tu sa mnom. Sanjala sam jedno veče sebe u svom krevetu. Dolazi moj suprug u nekom sivom radnom odjelu i stavlja ruku na moje rame i kaže ustani, ja kažem pusti me spava mi se. Ja se dižem i kažem da mi kaže šta ima. On mi kaže da se potrudim da nađem njegovo tijelo. Mene svaka kost boli, po meni hodaju ljudi i životinje. Ja sam te noći ustala, bila sam umorna i cijelo sam veče bila budna, plačući sam išla na posao. Ostvario mi se san 2005. godine, kada su me nazvali da su posmrtno ostatke našli u grobnici Crni vrh. Više nikada nešto ružno nisam sanjala. Kada bi mi dali da vladam svetom, a da se ja ne sjećam svojih, to ne bih dozvolila" (Šaha).

"Došla su mi sjećanja i priče drugih. Kada je moj najmlađi sin sjeo u auto i otišao za Tovarnik, odakle su bježali žene i djeca preko polja u Lovas. Naši su prevozili u selo. Sin je jednu turu dovezao i otišao je po drugu. Kada je polazio, rekla sam mu da prvo ruča, a on je rekao da će ručati posle kada se bude vratio. Njegov vjenčani kum je htio da sjedne sa njim a on mu je rekao da ne može. Moj sin je otišao i poginuo. Onda je došao drugi sin sa mojim drugim nestalim sinom, sjeo je u auto i otišli smo zajedno u Tovarnik. Mi smo tamo ostali cijelu noć, bio je napad od Šida, bili smo kod snaje. Ljudi su ga pokupili, mi smo uzeli sinovljevo tijelo, donijeli u selo i sahranili ga. To mi dođe, te slike vidim. Našli su mu osobnu sliku u džepu, jer mu je bilo ukradeno iz auta. To imam i danas za uspomenu.

A sin koji je nestao, nestao je iz Vukovarske bolnice i više traga nema. Imala sam svakakve informacije, ali ništa nisam doznala, sve sam pokušala što sam mogla, ali ništa. Jedan čovjek iz Australije mi je rekao da sam mislila da je moj Goran kod njega, ali nije. Rekao je da je tamo došao, on bi mu se brinuo o njemu. Taj čovjek je Srbin koji je sa njim bio dobar, koji je njemu ostavio ključeve od kuće i štednu knjižicu. Mi se i danas vidimo u Vukovaru kada dođe ovdje iz Australije. To je jedan Srbin koji je sa njim bio dobar, koji je njemu ostavio ključeve od kuće i štednu knjižicu. Mi se i danas vidimo u Vukovaru kada on dođe. Kuća mu je zapaljena u Vukovaru i traga nema...

Gorana sam samo jedanputa sanjala. Ja stojim kod nekog zida, on mi prebaci ruke preko glave i grli neku žensku. Ja kažem Gorane šta je to. Onda ona nestade, a kraj njega stoji čovjek iz Lovasa, neki Milić Mirko. Pitam ga da li ima neke dokumente, da li može da dođe kod nas. On kaže da ne može. On izvadi iz džepa neku putovnicu, dao mi da pročitam, rekla sam mu da nemam naočale i da on pročita, ali je on rekao da ne može. Na sve što sam ga pitala, njegov je odgovor bio da ne može. Više Gorana nikada nisam sanjala. Sve poduzimam, ali nikakvog traga.

Viđen je u bolnici kada su ih autobusom vozili na Ovčaru, ali je jedan autobus nestao i nema ni ljudi iz autobusa. Iz četiri su ljudi nađeni, ali peti je nestao. Nije istina da ne znaju, nego neće da mi kažu. U Beogradu u sudnici sam jednog zaustavila koji je išao sa njim u školu, i poručio mi da dođem njega da pitam i da će mi reći. Ja sam mu rekla da sam spremna za istinu. On kaže da ne zna ništa jer je Goran živio u Vukovaru, a ne u Lovasu. Ja ga pitam da li on ima djece, on kaže da ima troje. I pitam ga šta bi radio da mu jedno dijete nestane, to je čovek, nije igla da padne u travu pa je nema. On se okrenuo i otišao, ništa mi više nije htio reći.

I ljudi iz bolnice su mi pričali da su vidjeli Gorana, da ga je jedan doktor iz Crne Gore spašavao, da je on sada u Trsteniku. Došla sam ja i do njega, poznajem ga. On mi je rekao da nije bio u Vukovaru.

Jednog čovjeka sa Ovčare, koji je preživjeo i bio svjedok, sreća sam u sudu. Pitao me šta radim tu. Rekla sam mu da pratim suđenje i pitala ga da mi kaže istinu. On je rekao šta me zanima. Rekla sam mu da me zanima da li je doktor Marić Miodrag bio u Vukovaru kada je pao grad. On je pitao zašto me to zanima. Rekla sam da sam čula da je on spašavao moga sina u Vukovarskoj bolnici i da su mi to rekly medicinske sestre koje poznajem. On je rekao da nije bio u Vukovaru. Ja sam ga kaže vidio kada su nas vozili na Ovčaru, on je bio u vojarni. Mogao mi je reći, ako ga je spašavao, da ga nije

uspjio spasiti. Nešto mora da zna, ako je tada bio u Vukovaru. Niko neće da mi kaže istinu...

Moj stariji sin ima kuma Srbina koji mu je zapalio kuću u Lovasu. Ne znam kako ti ljudi mogu sa time živjeti. Najstariji je preživio, on je uspio da se probije do Zagreba sa konvojem. Barem imam grob za jednog, ali od onog drugog nemam ništa" (Jelena).

"Posle svih vas ostala mi je jedna praznina. Ostala sam bez ičega, a ima toga na tone na tone na tone" (Milka).

"Ono čega se ja sećam bio je strah. To je bila ista slika koju sam ja preživela kada je bombardovano moje selo. U podrumu nas je bilo sto ljudi. Predstavila mi se ona fotografija u momentu kada je pala prva bomba. Bilo je tišine par sekundi, ali posle nismo znali šta se dešava. Vriske dece koja su bila tu, i moj krik. Ja bih želela da zaboravim taj momenat, ali uvek, kada prolaze helikopteri, svega se setim..." (Fahrije).

"To se ne može iskazati. Ja ni danas nisam svjesna da sam ja došla u Tuzlu sa petoro djece, da sam ja školovala djecu, ćerke poudala, sin je odrastao. Ja sam bila svojoj djeci i otac i majka i u svemu sam gledala da njima bude dobro, da oni ništa ne osjete, nisam obraćala pažnju na sebe. Išla sam dalje, nastavljala život zbog djece, ali je to teška trauma kada pogledam danas na to. Kada vraćam film, da mi je neko rekao u Potočarima šta ću da preživim, ja bih se ubila, mislila bih da neću moći to izdržati. Ali nešto nas tjera da budemo jaki da to podnosimo, ali je to jako teško. To se ne može iskazati" (Reiha).

U nastavku popodnevnog rada, Rada Iveković je održala predavanje: O politici znanja

Osnovne tačke:

- **Unutar akademske zajednice (na univerzitetu) postoji hijerarhija znanja, kao što postoji socijalna i statusna hijerarhija. Žene su uvijek "mlađe". Nije to samo hijerarhija u pogledu toga čije se znanje više cijeni, nego je to neka vrsta skale o tome ko je društveno važniji, odnosno bliže moći...**
- **Vladajuća hijerarhija znanja je ne samo historijski državna, nego je još i historijski muška, podržana militarizmom i idealom muške fizičke snage i prvenstva. Simbolički poredak u cjelini ih podržava, ali alternativna su saznanja prozrela tu instrumentalizaciju spoznaje. U takoj vladajućoj muškoj hijerarhiji, takva su znanja nešto što se smatra nižeg nivoa...**
- **Mi kao odgovorne žene treba da napravimo ne samo prodor u javnost tako da se naši problemi i zahtjevi čuju, dakle ne samo ulazak u politiku, nego treba da napravimo i zahvat prema znanju, prema osvajanju polja znanja. Naš pristup znanju treba da bude višestruk i on je politički...**
- **Ne možemo se podijeliti na ekspertkinje i svjedokinje, ne možemo da dijelimo ništa na dva pola, na binarni model. Ništa što je binarno ne može da iskaže svijet, koji je pluralan. Binaran je samo odnos golog suprotstavljanja. Svijet je uvek nešto što je mnogo kompleksnije, i može se i mora graditi zajedno...**

„Iako ovo nije prvi sastanak ove vrste na kojem sam, ponovo sam dirnuta slušajući ovako lična iskustva. Svaka je žena različita, kao što su događaji i doživljaji različiti, i kao što su historijske okolnosti bile različite. Pa ipak se razumijemo. Postoji dosta toga zajedničkog i jedna cjelina i vremenska i prostorna - to je taj naš prostor na kojem smo zajedno živjeli. Bilo je i drugih traumi koje nisu vezane direktno samo za taj događaj - rat i raspad Jugoslavije, nego za druge ili kasnije okolnosti. Koje su te druge traume, a ipak jednake traume? Jer traume se ne mjere, svako ima svoju. Slušajući vas i prisluškujući sebe - a svaka od nas kada sluša drugu, povezuje tu priču sa svojim iskustvom - pitala sam se šta to možemo zajedno da uradimo ujedno svaka za sebe i za sve nas? Osjetila sam jednu veliku energiju u ovoj dvorani. Nije uvijek tako, ne stvara se uvijek tako jednostavno tolika energija na jednom skupu, obez obzira kako on bio divan. Ali žene umiju da stvore ugođaj solidarnosti, da pokažu osjećaje, toplinu i međusobno razumjevanje, da se uzajamno podrže. Ja pokušavam da ne ispoljim sve svoje profesionalne deformacije, jer sam profesorka i bilo bi strašno da ja vama sada držim predavanja.

Nijedan naš narod od rata kojim se raspala Jugoslavija, od zvjerstava, ubistava, nasilja, pljačke, silovanja, rušenja, otimačine, protjerivanja, osiromašenja koji su počinjeni i uslijedili, nije ništa dobio. Dobili su na tome neki mafijaši, ratni i poratni profiteri, novi oligarsi i nove "elite" bliske vlastima bez kojih ne bi mogli voditi svoj biznis daljnijeg cijedjenja već osiromašenog, izludjelog i napola podivljalog stanovništva. Slušajući vaša veoma različita iskustva, imam potrebu da vam kažem da u ovom jugoslavenskom ratu niko u mojoj bližjoj porodici nije poginuo. Na neki način, imala sam sreću, i moja trauma ne može da se mjeri s vašom - ali rekli smo da se traume ne mogu vagati. Ipak, dogodili su se i u mojoj porodici mnogi poremećaji koji su vezani za sve to što se desilo. To smatram nevažnim i to nije na visini traume koje su doživjele neke od vas. Ali slučajevi kakav je moj i slični nisu rijetki - mnogi naši ljudi, mnoge žene, su se raselile sticajem (ratnih) okolnosti širom svijeta. Patnja nekih i mnogih od nas jeste gubitak tog zajedničkog prostora, zajedničke zemlje, mimo svakog nacionalnog predznaka. Sada je to postalo puno malih zemalja sa trocifrenim pozivnim brojevima koje su u cjelini na zlu glasu u svijetu, i meni je to krivo. Mislim da mi ne bi bilo krivo, ili da bi mi bilo svejedno, da smo se razišli bez nasilja i rata, kao Slovačka ili Češka. Voljela bih da se to nije dogodilo, da se zemlja nije tako divljački raspala, jer onda ne bi bilo ni svih ovih užasa, uništavanja, ubijanja, rata.

Dodala bih još ovo, slušajući vas. Ovde se govori jedan od naših jezika koji ja nikada nisam znala, a nisam ni imala prilike da ga učim u školi, a to je albanski jezik. On mi veoma lijepo zvuči. Zahvaljujem se Adviji koja prevodi, i zahvaljujem se našim drugaricama Albankama koje nas sve vrijeme pažljivo i strpljivo slušaju na ovom ovdje većinskom srpskohrvatskom. To je nešto što mi je bilo krivo još u bivšoj zemlji - da nisam imala priliku da učim albanski, slovenački, makedonski. Ali sam redovno viđala i čitala, poredila, uputstva za korišćenje na domaćim proizvodima. Na svima

su bez greške bile natuknice o upotrebi ili natpisi na svim ovim jezicima: albanskom, mađarskom, makedonskom slovenačkom, srpskohrvatskom a kasnije hrvatskosrpskom i potom srpskom ili hrvatskom. Bosanski, crnogorski, pojavili su se poslije rata, a pojavile se možda još poneka varijanta. Tada smo svi (svi koji smo govorili srpskohrvatski i varijante) čitali ćirilicu i latinicu, i u čitanju ih nismo razlikovali. Današnja djeca ne uče više oboje. Danas mi je dirljivo kad vidim takve natpise na više naših jezika iz onog vremena. Ovim ratom smo saznali da ni vrijeme nije vječno. Kada sam bila u Guatemali krajem devedesetih, opet iz razloga, indirektno, raspada Jugoslavije i zato što je moj drug sticajem okolnosti tamo bio našao posao, naišla sam na jedan natpis na jednom našem proizvodu izvezenom u tu divnu i tragičnu zemlju (38 godina građanskog rata do 1992., a zatim krajnja kriminalizacija društva) i kupljenom u običnoj trgovini: *Sardine Jugoriba*. Tamo gdje na prehrambenim proizvodima stoji rok trajanja, na našim je sardinama pisalo "Rok trajanja vječan." Danas to možemo shvatiti kao ironiju, jer se Jugoslavija već bila raspala i rat je plamsao kada smo došli do te konzerve. Ali ja sam pomislila i da je takav natpis morala napisati neka pjesnikinja u Jugoribi. Rok trajanja Jugoslavije nije bio vječan, pa nema posebnog razloga unaprijed slijepo vjerovati ni da će rok trajanja iz nje proizašlih zemalja nužno biti vječan.

Ja sam radila cijelog života, do nedavne penzije, na univerzitetima, što i nije takva strašna privilegija (mada jeste, u odnosu na teške poslove; ali veoma teško smo na svoj način radile i još radimo i mi, zaista bez predaha) kako se nekome može učiniti. I to je sasvim mali svijet. I tu postoji strašna hijerarhija znanja, kao što postoji socijalna i *statusna* hijerarhija. Žene su uvijek "mlađe". Nije to samo hijerarhija u pogledu toga čije se znanje više cijeni, nego je to neka vrsta skale o tome ko je društveno važniji, odnosno bliže moći. U tom našem univerzitetskom svijetu, na prostoru Jugoslavije, ali i Evrope i cijelog svijeta, ima dosta žena. Mada ih ima neuporedivo manje nego muškaraca. Ali prosječno je manje žena na višim zvanjima i na profesorskim funkcijama, kao i na funkcijama koje su političke. U nekim je zemljama ta proporcija potpuno strašna u korist muškaraca, a rodna diskriminacija postoji u apsolutno svakoj, pa čak i u Švedskoj koja je poznata po rodno egalitarnijem društvu. U našim je zemljama ta proporcija dosta loša na štetu žena. U Francuskoj gdje živim i radim također. Kada se čovjek upetlja u tu hijerarhiju, onda lako zaboravi da univerzitet, koji je jedna institucija i dakle po definiciji hijerarhija, nije jedino moguć način na koji bi se znanje moglo prenositi, da se tamo ne gaji jedini postojeći oblik znanja, da ne treba vjerovati svemu čemu su nas učili o tome šta je vrijedno znati. Postoje mnogi alternativni sadržaji i načini prenošenja znanja, a mnoge će još valjati izmisliti. Ne želim da padnem u anti-intelektualizam koji može ići na ruku samo korumpiranim vlastima i nacionalistima, i koji je opasan. Sve nam intelektualke trebaju. Ali nacionalno školstvo i univerziteti su znanje organizirano od strane države/nacije koje ima za svrhu da obnavlja društveni poredak i elite takve kakve jesu. Oni u tom smislu formatiraju učenike i studente. Ali najbolji su oni koji uspijevaju da se se toj policijskoj svrsi odupru, a da ipak znanje iskoriste. Država je vertikala i hijerarhija pa je potrebno u njoj se stalno boriti za uvijek nedovoljnu demokraciju, a nacija po definiciji podređuje žene i sve žensko muškoj hegemoniji proglašenoj (od strane zainteresiranih) univerzalnom. Nisu diplome te koje uvijek daju, niti "naučne činjenice" one koje obezbjeđuju garanciju ispravnog znanja. Svako se saznanje u svakom daljnjem koraku krpi i popravlja, i postaje neznanje u analima znanja.

Naučne činjenice su također konstruirane u zadatom kontekstu, usaglašene sa situacijama koje treba da potvrde odnos snaga. Te hijerarhije postoje prije nas i kroz nas, i nastavljaju se dalje. Ako imate bilo kog iskustva sa drugim znanjima, kao što su znanja žena, bez obzira na traume, vidjet ćete da je i to vrijedno znanje. No danas vlast voli da organizira ona znanja koja su brzo unovčiva, a u svakom slučaju samo ona koja je podržavaju. Mi ovdje u ovoj sali vidimo jedno drugo znanje, jednu umjetničku vještinu kao što je heklanje, u radovima koje nam je pokazala naša drugarica u radionici. Ima mnogo oblika sličnih znanja, naravno ne samo u žena, nego i kod svih drugih skupina koje su na različite načine ugnjetene, ušutkane ili sklonjene, eliminirane ili pak "etnički pročišćene". Njihova se imena i historija prekravaju, preimenuju i brišu. Vladajuća hijerarhija znanja je ne samo historijski državna, nego je još i historijski muška, podržana militarizmom i idealom muške fizičke snage i prvenstva. Simbolički poredak u cjelini ih podržava, ali alternativna su saznanja prozrela tu instrumentalizaciju spoznaje. U takvoj vladajućoj muškoj hijerarhiji, takva su znanja nešto što se smatra nižeg nivoa. Mi taj odnos treba da promijenimo, jer druga znanja postoje u svim mogućim oblicima, ne samo kod žena. To sam u struci naučila sama uprkos hijerarhijama i univerzitetu, a ne zahvaljujući njima, ne kako smo učili od manje-više sistemskih profesora, nego sam to spoznala i zato što sam čula one druge koje/i drugačije misle, koje/i imaju drukčije šablone građenja znanja, ili imaju drukčije modele, primjere, iskustva. Ja sam se bavila staroindijskom i indijskom kulturom, prevodila sa starih jezika, i kasnije putovala u Indiju, i tako sam vidjela da tu ima ogromna masa drugog i drugačijeg znanja – usmenog i pismenog, tekstova, knjiga, historije - i o tome niko ništa ne zna u Evropi. Kolonijalna historija Evrope, u potlačivanju znanja koloniziranih naroda, morala je njihova znanja da isključi i nametne im evropska kao dominantna i kao mjerilo. Tako je izmišljena "zaostalost" porobljenih zemalja. Po istom se principu poriče i stručnost i znanje žena, kako bi se osigurala moć vladajuće elite. Žene koje su ovoj nađu, a ima ih, su tu u svrhu potvrđivanja takve sheme. Interesantno je i paradoksalno da je i Jugoslavija naslijedila te i usvojila te evropske vrijednosti kao univerzalne, premda nije bila kolonizirana. Zanimljivo je i to da je svojedobno jugoslavenska nesvrstana politika donekle omogućila da se to shvati i spozna, i uvela na univerzitetu studije nesvrstanih, nekada koloniziranih zemalja. Putujući - nisam ja od ovog ništa izmislila, to postoji kao iskustvo mnogih ljudi koji su se bavili drugim kulturama - saznali smo da postoje drugi svijetovi koji su paralelni sa našim svijetom i da ovaj nije jedini moguć. I znamo dakle da su drugi svijetovi i mogući. Zar ženski svijetovi nisu paralelni i samo dijelom ukršteni s muškima? Sva sreća da ih imamo kao pribježišta slobode gdje se međusobno ohrabrujemo, inače, šta bismo!? Ovo ("drugi su svijetovi mogući") jeste uostalom postalo moto *Svjetskog socijalnog foruma*.

Malo pomalo sam bila shvatila i naučila (što nas nisu učili na univerzitetima – mada moram reći da u Jugoslaviji donekle jesu, u svakom slučaju više nego drugdje) da postoji dominacija ovog zapadnog, porijeklom evropskog tipa znanja i mišljenja. To je cijela mentalna shema i konceptualni sistem, koordinatni sistem mišljenja. On je historijski definiran i ne odgovara drugim kulturama i jezicima, koji se u takvoj konstrukciji gube ili brišu, odnosno ostaju nevidljivi, kao što i žene ostaju na svoj način nevidljive u muškom sistemu. Patrijarhat je u sprezi s ostalim oblicima

dominacije i u njemu se podređuje sve što je žensko, mlado (djeca), slabo i dekonectirano od moći i vlasti. U filozofiji često pojednostavljujemo i kažemo da je to vladajuće znanje linearnog tipa. Nasuprot njemu, postoje svijetovi indijski, kineski, latinoamerički, svijet albanskog, bosanskog jezika, talijanskog tu preko mora, i mnogi drugi svijetovi, svjetonazori, pogledi na svijet. Shvatiti to mi je pomoglo i izgledalo mi je prirodno da prihvatim ono što sam vidjela da rade naše drugarice feministkinje, koje su pokušavale da znanja koja imaju žene uzdignu i da im daju vidljivost, odnosno da daju vidljivost ženama.

Da bi nešto postalo vrijedno pažnje, treba da bude fokusirano, valja ga osvijetliti, treba da o tome neko govori, da se to spominje i imenuje. Dok se to ne imenuje ono i ne postoji. Nešto postoji tek kada se iskazuje. Zato je toliko važno govoriti, svjedočiti. Ako nećemo mi, ko će? Nije dobro da se govori u naše ime bez našeg izričitog prenošenja ovlaštenja (što bi u politici bila reprezentacija, u parlamentarnom obliku demokracije, kada bi i gdje ova funkcionirala). Ako nikome ne kažete koja je vaša patnja, ako to ne izađe u javnost, o tome niko ništa neće znati i neće se moći odnositi prema tome. Kada žene ovdje govore i svaka kaže svoje, onda me je moje stručno iskustvo, a sa druge strane i feminističko iskustvo, dovelo do zaključka koji nije originalan - da ne treba da se obaziremo na postojeću hijerarhiju znanja niti na postojeći dominantnu konstrukciju dosadašnje spoznaje, jer je to veoma često ono što je upravo i uzrokovalo situaciju zbog koje smo se mi našle/i u traumi. Da nije to bilo dominantna crta svijeta u kojem smo živjele, ne bi ni došlo do tragedija do kojih je došlo.

Mi kao odgovorne žene treba da napravimo ne samo prodor u javnost tako da se naši problemi i zahtjevi čuju, dakle ne samo ulazak u politiku (koja će uvijek biti agonistička ali ne smije da bude nasilna), nego treba da napravimo i zahvat prema znanju, *prema osvajanju polja znanja*. Naš pristup znanju treba da bude višestruk i on je *politički*. Politika je suviše ozbiljna stvar da je ostavimo muškarcima. Oni su ti, ili nasilnici i ratnici među njima, koju su politiku kompromitirali. Mi naprosto ne želimo da vladajuća politika nama određuje šta je važno a šta nije, za šta treba da se borimo, šta treba da tražimo a šta ne, koju zadovoljštinu i pravdu za doživljenu patnju zahtijevamo. Sa druge strane, to je pothvat politički kao i šire kulturni. Jedan element drukčije kulture mi možemo da unesemo u te naše divlje kulture, gde divljaju situacije sa muškim mafijama koje nam ogorčavaju život, političke, ekonomske mafije. *Epistemološki momenat* (momenat znanja) jest konstrukcija i rekonstrukcija naše zajedničke spoznaje, otpor etabliranom znanju ali ne i njegovo odbacivanje, već samo odbacivanje njegove etabliranosti. Bez odbacivanja intelekta i bez anti-intelektualizma, potrebno je malo relativizirati pretjerano poštivanje hijerarhije kakva je zadata (I gdje su žene uvijek na dnu) i sadržaje spoznaje, jer ta hijerarhija imitira onu u društvu koju vlast želi da zadrži. To ne znači da mi sve treba da postanemo univerzitetske profesorke, ali možemo malo graditi jedan prostor samostalnosti, emancipacije, gdje ćemo same sebi, ali zajedno i međusobno, određivati vrijednosti i zajedno nastupati u frontu prema postojećoj vlasti. To ne znači da mi ovog trenutka moramo znati koje su nam sve vrijednosti. Moramo ih tražiti, izmišljati, mijenjati i njegovati. To se zauvijek izgrađuje, to traje, to traži zajednicu žena i njihov javni i politički prostor, jer se ne može misliti samo iz same/samog sebe. Mi mislimo zajedno sa drugima i zahvaljujući drugima (i muškarcima, kako da ne, ali i ženama), podržavajući jedna drugu. Nije dovoljno da ostanemo u individualnom trenutku, da svaka misli samo za i na sebe, nego mislimo zajedno, zajedno postavljamo zahtjeve i zajedno se postavljamo na mnogo frontova. Mi također obavezno tražimo i nudimo alijanse s onima, pojedincima ili grupama, koji će nas podržati i to, kako ovdje tako i drugdje, uključujući preko granica, drugima čiji interesi bar djelimično idu u istom pravcu. Mi žene, za razliku od nekih drugih društvenih grupa, nemamo nikakvu šansu, ali baš nikaku, da postignemo *rodnu pravdu* same. Moramo zainteresirati i zagrijati i muškarce za taj cilj koji će biti svima u korist. Ali mi postavljamo te zahtjeve u više zemalja odjedamput, mislim tu bar na naše zemlje, i to komplicira stvar. I imamo jedan odnos prema prošlosti koji još izgrađujemo, kao i odnos prema budućnosti koji ostaje otvoren. Ako se za to ne izborimo, i ako se ne borimo zajedno, to nam niko neće pokloniti, niti će se iko brinuti za naše traume i za naša iscjeljenja i izgradnju naših alternativnih svijetova ili spomen kuća. Niko se neće brinuti za *ženska prava i rodna prava*. Prva su dobra u okviru drugih. To moramo same i zajedno. Ali *same nismo same* nego nas je dosta. Sa tog osnova, možemo da se dogovaramo, voljela bih da čujemo vaša mišljenja. Ne treba se zavarati ni odnosom takozvanih ekspertkinja i svjedokinja. Te funkcije se miješaju i isprepleću, i sve smo mi žene sa empatijom za druge i sa ljubavlju za život.

Ne možemo se podijeliti na ekspertkinje i svjedokinje, ne možemo da dijelimo ništa na dva pola, na binarni model. Ništa što je binarno ne može da iskaže svijet, koji je pluralan. Binaran je samo odnos golog suprotstavljanja, koji je upropastio jednu finu zemlju. Svijet je uvek nešto što je mnogo kompleksnije, i može se i mora graditi zajedno. Hvala”.

Nakon izlaganja Rade Iveković, učesnice su se uključile svojim komentarima koji se mogu rezimirati na sledeći način:

- **Žene iz akademske zajednice ne uključuju iskustva žena žrtava rata i to ‘prepuštaju’ aktivistkinjama, čime se održava postojeći jaz između teoretičarki i aktivistkinja:** “Na Prištinskom univerzitetu nema direktnog uključivanja žena žrtava rata. Kada mi to hoćemo, onda nam kažu da se mi bavimo teškim temama. One se svime bave samo iz knjiga. Imaju slučajeve, imaju materijala da istražuju na terenu, ali one bi da se bave naukom na katedri, da se bave drugim zemljama. Mi istraživači temeljimo naš rad na iskustvima sa terena. Mi kada izađemo sa izveštajima, analizama sa terena, onda nam kažu da se mi bavimo teškim temama. Oni ne žele ratne zločine, žrtve, silovanje u ratu. Ja se pitam koji je njihov problem i mi se sukobaljavamo” (Nora Ahmetaj)
- **Aktivizam (npr. ulične akcije u vezi sa suočavanjem s prošlošću i šire) uglavnom ne zanima žene iz akademske zajednice:** “Kada smo organizovale proteste protiv rehabilitacije Draže Mihailovića, istoričarke antifašistkinje se okreću od toga jer je to teško. Svi će da pričaju o komisijama (za istinu) negde drugde, ali niko neće pričati o situaciji ovdje kod nas” (Ljiljana Radovanović); “Intelektualna elita na prostoru bivše nam domovine je konformistička. Oni se svi bave tranzicionom pravdom tako što govore o pomirenju bez suočavanja sa prošlošću” (Sabina Talović).

- **Umesto salonskog intelektualizma koji nema nikakve veze sa stvarnošću, neophodno je uključiti svakodnevno iskustvo jer iskustveni događaj je metodološki princip:** *“Lakše je baviti se dokumentima nego živim čovjekom. Salonski intelektualizam je to kad se jedan dio intelektualnog svijeta boji da se ne’ zarazi’. Ja smatram da su žrtve život a nauka se stalno brani nekom metodologijom. Iskustveni događaj je metodološki princip. Ja nikada ne priznajem podjelu na žrtve i one druge, nego priznajem da smo svi mi ljudska bića. Mi iz toga uvijek imamo šta da naučimo. Intelektualna elita ne ide ka sticanju znanja, nego statusa. Život prolazi pored njih. Oni navodno stvaraju diskurs objektivnost. Ja ne verujem da postoji objektivnost bez iskustvenih doživljaja i stvarnih ljudi kojima se nešto desilo”* (Senka Rastoder).
- **Postojeći jaz između teorije i prakse se može ublažiti uzajamnom interakcijom:** *“Mali broj žena iz akademske zajednice želi da uči od žena koje su pretrpjele nasilja i umjesto toga, neophodno je da učimo jedna od druge, pozajmljujemo znanje jedna od druge. Znanje je uzbuđljivo, znanje je radost. Znanje koje čujem, npr. o geostrateškim interesima od vas je za mene vrhunsko znanje. Na gubitku su oni koji ne žele da uče od vas”* (Staša Zajović).

Ženska borba za mir i pravdu – međunarodna iskustva

Istog dana, nakon večere bilo je reći o iskustvima **Ženske mirovne putanje/Ruta pacifica**. Ovaj feministički pokret se zalaže za izgradnju mira i mirovne pregovore radi okončanja oružanog sukoba u Kolumbiji; Ženska mirovna putanja/Ruta pacifica obelodanjuje posledice rata na život žena, bori se za pravo na istinu, pravdu, isceljenje, reparaciju, bori se obnavljanje istorijskog pamćenja. Ruta pacifica je pokrenula *Žensku komisiju* - svedočenja žena iz cele Kolumbije, žensku solidarnost u borbi za pravdu, doprinos žena žrtava nasilja feminističkom konceptu bezbednosti i pravde, itd. Mreža Žena u crnom Srbije aktivno saraduje sa pomenutom mrežom.

Nakon razgovora održana je projekcija dokumentarnog filma: **„Vrt ispunjen ženskim nadama“** (32 minuta), film govori o iskustvu *Ženske komisije za istinu, pravdu i reparaciju* u Kolumbiji. Komisija je plod kolektivnog iskustva žena iz pokreta Ruta pacifica, u ovom filmu prenosi iskustva u radu *Ženske komisije*.

Subota, 22. novembar - prepodne

Zajedno gradimo alternativnu žensku istoriju - zajednički rad na tekstovima svjedočenja

Voditeljice: Ljupka Kovačević i Staša Zajović

Na početku je **Ervin Dabižinović** održala kraće predavanje o alternativnoj ženskoj istoriji:

Osnovne tačke:

- **Postoji duga istorija ženskog ćutanja koja sa nama polako izlazi iz zidova ćutanja, iz zvanične politike programiranog zaborava...**
- **Mi imamo određena znanja, informacije, činjenice koje mogu da donesu neko novo znanje, da postojeće znanje mijenjaju...**
- **Naspram politike zaborava, naša zajednička istorije destabilizuje dominantne narative o onome što se dešavalo u prošlosti, postojeće politike, ukazuje na kontinuum sadašnjeg nasilja sa ratnim nasiljem koje nije prestalo, koje je samo promijenilo lice i nastavilo da postoji...**

“Mi smo ovdje da zabilježimo, da damo jedna drugoj jednu zajedničku priču i da ona izađe u javnost, zbog toga da ta priča bude zaboravljena i da se ne ponovi. Zašto je važno ovo što mi pričamo i govorimo? Važno je da iz te tišine u kojima ste vi bile i u kojoj su vam se dogodili različiti vidovi nasilja, čujemo vaš glas. Taj glas se nastavlja na glas žena pre nas. Taj glas su imale neke žene pre nas koje su čvale neke tišine i neke zidove ćutanja. Postoji duga istorija ženskog ćutanja koja sa nama polako izlazi iz te tišine, iz zidova ćutanja, iz zvanične politike programirano zaboravom. To provocira da odgovornost izađe na videlo. To su te priče koje teoretičarke nazivaju usmenim istorijama. Ta naša usmena istorija ne postoji kao činjenica, nego kao jedna vrsta izvora, resurs. Dobra je okolnost što se u nauci dogodila jedna prekretnica. Istoričari su shvatili da su došli u ćorsokak i da ih bitke i konji više nigde neće odvesti. Oni su pred zidom koji više ne da dalje, pa su neki ljudi otvorili prostor za društvenu istoriju.

Naša usmena istorija spada u društvenu istoriju. Mi imamo neka znanja, informacije, činjenice koje mogu da donesu neko novo znanje, da postojeće znanje mijenjaju. Mi smo danas subjekti koji poseduju neke činjenice o događajima o kojima se ništa ne zna i dokle god mi živimo, kroz vaše sjećanje ćemo doći to tih činjenica. Divno je što vi osjećate zadatak da ono u čemu ste bile nama ispričate i donesete. Da nam prenesete što se dešavalo, činjenično, emocionalno i političko. To postaje nešto što je u potpunosti u suprotnosti sa politikom zaborava i prostor naše zajedničke istorije koji ima taj uticaj da potpuno destabilizuje i ta znanja i postojeće politike, da povežemo ovo nasilje koje se danas dešava sa ratnim nasiljem koje nije prestalo, koje je samo promijenilo lice i nastavilo da postoji. To su te činjenice koje zajedno u ovom prostoru čine naše zajedničko sjećanje. Sjećanje je nezaborav, most između tog događaja koji se dogodio i nas koji to moramo čuti. To što smo mi juče čule menja naše živote, menja naš odnos. Svjedočenja su sjećanja kojima dolazite do nas. Sjećanja žena su važne informacije koje u javnom prostoru sa publikom postaju dostupna znanja, o događajima koji su vam se dogodili. To je ta nekakva korist, a nije korist, ali je strašno značajno. To je značenje činjenica kojima mi dajemo važnost. Ono time izlazi u javnost i mi više ne možemo da kažemo da to nije bilo. Emocionalni naboj je bio

jak i još uvijek je. Mi treba da imamo to u našoj kontroli jer onda ni jedna politika ne može da izvrši manipulaciju sa tim. Ako mi naš emocionalni naboj držimo pod kontrolom, on je naš, i nijedna politika to ne može da destabilizuje. Mi ćemo neopozivo misliti jedno na drugo kada budemo otišle odavde. Mi smo zajedno stvorile nešto što nas štiti. To ima dejstvo koje nosimo sobom da smo nešto pomakle zajedno, nešto što drugi ljudi nisu uradili. Hvala vam što ste nam donijele ovo znanje. Sticanje i kreiranje znanja je naš zadatak. To smo mi”.

U skladu sa feminističkom etikom zajedničkog rada - proizvodnje znanja na osnovu iskustva - svedočenja potencijalnih svedokinja, voditeljice su kratko izložile metod rada. Prvo su navedene potrebe koje su potencijalne svedokinje iskazale tokom prethodnih sastanaka a u vezi sa strukturiranjem tekstova svedočenja. Navodimo neke od najčešće iskazanih potreba i predloga:

- *psihološka osnaživanje i podrška* – značaj razmene emocija, što jača koheziju grupe;
- *kontinuirana psihološka podrška i briga* – za potencijalne svedokinje, kako od strane orgaizatorke, ekspretkinja i aktivističke zajednice, kao i podrška publike na ŽS;
- *brušenje svedočenja* - grupni rad u oblikovanju teksta/tekstova svedočenja - zajednički proces učenja;
- *priprema svedokinja za javni nastup* – značaj pripreme za prisustvo u javnom prostoru, itd.

Proces rada na oblikovanju tekstova svedočenja se odvijao na sledeći način:

- *Pripremna faza rada je bila prožeta strepnjama i nepoznicama* – budući da za ovaj metod rada nismo imale reference ni na akademskom ni na aktivističkom polju a ishod je potvrdio važnost feminističkog pristupa, tj. zajedničkog kreiranja znanja.
- *Pripremljena su svedočenja svih žena koje su učestvovala na ovom sastanku* - svako od svedočenja pripremljeno je sa većim proredom kako bi svedokinje mogle da intervišu u tekst.
- *Proces čitanja i intervenisanja* - najveći deo učesnica se odlučio da odmah pređe na grupni rad i to po tematskim celinama/vrsti nasilja; prethodno je svakoj od svedokinja predat njen tekst; prvo je svaka za sebe čitala, ispravljala, nadograđivala, priređivala svoj tekst/ svedočenje a potom su u grupi zajedno diskutovale – svaka od grupa je imala facilitatorke (prisutne članice Organizacionog odbora, Međunarodnog odbora, organizatorke ŽS); ovaj deo je trajao oko 90 minuta.
- *Individualni mentorski rad* – dogovoreno je da izmene mogu biti i usmene, a 'mentorka' pruža podršku.
- *Drvo svedočenja* – mala instrukcija pri redigovanju teksta: *u podnožju drveta je svedočenje, onda ide deblo, sve do grana. Jako je bitno da se priča previše ne razgrana, da se ne prelije izvan krošnje, jer vreme curi i ističe... Za ženu koja svedoči jako je bitno da svedoči tako da priča ide od jedne do druge grane, ali ne šire od toga, jer se onda priča gubi. Važno je da imaš 'svest' o granama, ideš polako jednu po jednu, i ne gubiš se... (sa regionalnog sastanka potencijalnih svedokinja, Vrnjačka banja, septembar 2014.).*
- *Rad po grupama* - u grupama svedočenja su bila komentarisana po tematskim blokovima: grupa za etničko nasilje, grupa za militarističko nasilje, seksualne nasilje, seksualne zločine, ekonomsko nasilje.
- *Zajednička analiza* - izlaganje/prezentacija po radnim grupama.
- *Zajednička analiza* - plenarno izlaganje.
- *Čitanje redigovanih svedočenja* – svedokinje koje žele.

Komentari učesnica o delu rada na tekstovima svedočenja se mogu ukratko rezimirati:

- *ceo proces je bio izuzetno interaktivan i plodotvoran* – sve žene su izuzetno ozbiljno, čak i iznad očekivanja organizatorke) radile na brušenju svojih svedočenja,
- *potvrđen je naš feministički pristup da žene nisu 'samo' izvor informacija, žene su subjekti, tumačice istorije* – pružale su objašnjenja ne samo o onome što su pretrpele, činjenicama nego i o okolnostima/kontekstu, uzrocima nasilja,
- *potencijalne svedokinje su pokazale jasnu svest o tome da 'reprezentuju' ne samo lično iskustvo, već iskustvo mnogih žena* - ograničeni broj žena će svedočiti na sudu, a važno je da sud odražava ono što se desilo mnogim ženama,
- *svedočenja treba da budu verodostojna i autentična* - svedočenje ne sme da bude izveštačeno, u svedočenju se mora videti lična nota, energija osoba koja svedoči,
- *Svedočenja treba da pomognu da se ublaži pa i ukine hijerararhija među žrtvama* – potencijalne svedokinje dolaze iz različitih konteksta, ali sve teže jednakopravnosti bola i nepravdi,
- *svedočenja treba da govore ne samo o patnjama nego i o otporu žena,*

- *Intervencija u tekst – jedan deo potencijalnih svedokinja odlučila je da rediguju svoj tekst/svedočenje kasnije, to su i mnoge učinile, dok su neke odlučile da na miru kući dovrše svoje tekstove a kasnije pošalju.*

Par izjava:

„Ja nisam vršila neke velike korekcije, osim na dva mjesta. Odajem veliko priznanje i hrabrost Ženama u crnom, time što se bave, što su uz nas, što su smogle snage da nas prihvate, da nas razumiju, i verujte mi da smo i mi uz njih. Mnogo mnogo smo jače zajedno“ (*Zumra*).

“Sve tri autorke u mojoj grupi imaju želju da same poprave tekst. U nekim slučajevima, neke stvari nisu bile iskazane do kraja. Neke stvari mora da precizira, mora da doda malo...” (*Rada, facilitatorka*).

“Priča treba da bude prezentirana onome ko o tome ništa ne zna a da kada pročita da mu bude jasno. Iza ovog je ogroman posao, ali je ovo samo grubi rad. Potrebno je da to budu autentični tekstovi” (*Senka*).

“Ja sam uradila neke ispravke, korekcije u mom tekstu zato što se plašim da kad neko bude čitao neće mu biti jasno, zato sam pojasnila i dodala...” (*Kada*).

“Sve u redu što je ovdje napisano, ali smatram da je jako važno iznijeti ovdje način na koji smo mi davali otpor. Tu ima jako puno materijala i to je sve bitno unijeti ovdje. Ako se slažete, ja bih to danas, u pauzi završila” (*Suvada*).

“Ja nemam nikakve primedbe na moje svedočenje. Malo su mi izjave uskomešane, ali takva sam i ja kada govorim. Dodala sam neke stvari da hronološki... Srećna sam što sam sa Ženama u crnom iako nisam ratna žrtva, nisam doživjela rat, ali me vaše svjedočenje čini bogatijom i boljom osobom” (*Mirjana*).

“Ja sam ovo detaljno pročitala, ja ovo znam napamet. Stojim iza svake svoje riječi koju sam rekla. To vam mogu potpisati hiljadu puta. Nešto sam malo dodala, ali je sve istinito i tačno i ja uvijek stojim iza toga” (*Reiha*).

“Ja stojim iza svega što je ovdje napisano, ali meni lično nešto fali. Nekako mi je sve uopšteno i ja u tome ne vidim ono što sam ja rekla kao neko svoje svjedočenje. Ja sam govorila uopšteno o tome kako sam ja višestruka žrtva nasilja nada mnom. Mislila sam da je to ništa u odnosu na ono što se desilo ženama u Bosni, u Srebrenici. Sve što sam ja preživjela je ništa u odnosu na to, pa me je bilo sramota da pričam o diskriminaciji prema meni. Imam potrebu da opišem jedan događaj koji u sebi sadrži puno diskriminacija, a opisuje politički kontekst u kome se to dešavalo... Ja ću snimiti sebe u diktafon i sama sebe skinuti. Niko me neće redigovati, to će biti moj autentični iskaz te stoga istinit” (*Sabina*).

Zajednička analiza teksta svedočenja - plenarno

1. O kojim vrstama nasilja, nepravdi, zlodela se radi?

- nasilje na etničkoj osnovi
- institucionalno političko nasilje
- ekonomsko nasilje/diskriminacija, ratno i poratno,
- oduzimanje prava na imovinu
- ekonomsko kao uzrok i kao posledica
- militarističko - prisilna mobilizacija, itd.
- seksualno nasilje
- prekranje istorije
- raspad zajedničke države (SFRJ),
- ratno profiterstvo, proces neprevedne privatizacije, tranzicija, transformacija društva i privrede, preraspodjela društvenog bogatstva, srednji sloj je uništen, itd.

2. Šta je zajedničko ovim svedočenjima?

- Neodvojivost i preplitanje svih oblika nasilja i kontinuum nasilja: ekonomskog, političkog, militarističkog, rodnog... u ratnom i posle ratnom periodu (a takođe su zajednički gore navedeni vidovi nasilja),
- potreba da se dođe do istine,
- razumjevanje i saradnja porodica žrtava rata,
- razmjena proživljenih iskustava, da se priča o tome šta se dogodilo,

- neoštovanje svedoka/kinja, nepoštovanje zaštićenih svedoka,
- žrtve su žrtve bez obzira na nacionalnost,
- mladi ljudi su bili žrtvovani - neobučeni, neiskusni slani u ratni vihor,
- posledice nasilja po sebe, porodice i svoju okolinu - destruktivne posledice,
- izgubili smo zajednicu kakva je bila i njene vrednosti
- iskrenost, autentičnost, uzajamno razumevanje
- šok koji smo doživele, bile smo zatečene i u panici, ali smo brzo prešle u akciju/otpor...

3. Ko je odgovoran za iznete vrste nepravdi/zlodela?

- vrhovi vlasti države/institucije
- nacionalistička politika država - vlast uvukla ljude u bratoubilački rat
- srpski režim Slobodana Miloševića - političke institucije na lokalnom nivou - vojni odsek
- paravojne formacije zajedno sa jedinicama MUPa Srbije
- država Srbija je kriva, poricala je da je u ratu, a prisilno je mobilisala i redovne vojnike i slala ih na ratne područja, mladi ljudi su bili žrtvovani,
- vojske i policije – oružane formacije,
- odgovorni su JNA, teritorijalna odbrana, srpski režim, vojni odseci, paravojne formacije, MUP Srbije,
- regularna vojska i policija i paravojska u Makedoniji - lavovi, vukovi
- sve paravojne formacije su sve bile državno organizovane i one nisu samostalno delovale,
- UNPROFOR – Srebrenica (Filip Morion)
- međunarodna zajednica
- vjerske zajednice
- političke partije
- građani/ke

4. Kakve preporuke imate (presude, zakonodavne mere i druge mere?)

Restorativna pravda – nekrivične sankcije (iscelenje, pomirenje, poverenje, simboličke reparacije...)

- da žrtva ima svoje dostojanstvo
- vraćanje dostojanstva žrtvama
- da se podstaknu žrtve da svjedoče
- da se žrtve ne manipuliraju i ne zloupotrebljavaju
- da žrtve ne budu ciljne grupe
- javna osuda (moralna) izvinjenje
- javnost/informisanje/činjenice
- suočavanje s prošlošću
- osnaživanje žena za javna svjedočenja i povezivanje - ženski pokret
- priznavanje odgovornosti za izvršena zlodjela
- da od institucija dobijemo priznanje
- da se javno osude, imenuju nalogodavci na svim razinama i privedu pravdi

- da se više nikad ne ponovi ono što smo preživele/rat
- da ispliva prava istina
- da se uspostave kontakti sa ženama iz Velike Hoće srpske nacionalnosti da bi se pronašla i njihova nestala lica

Institucionalne reforme

- lustracija
- reforma institucija bezbjednosti
- reparacije - ratne reparacije, iako ništa ne može vratiti upropaštene živote i razorene porodice
- da se sudovi i politika ne mješaju
- da pravosuđe radi svoj posao
- sudstvo i tužilaštvo budu neovisni od države
- država da se pridržava svih konvencija
- da se podstaknu žrtve da svjedoče
- da država preuzme odgovornost za PTSP, koji je prenet na čitave porodice (najviše na žene i decu)
- da se žrtva adekvatno zaštiti
- da sve žrtve rata budu tretirane jednako, bez obzira na etničku pripadnost (Makedonija)
- da država ne privileguje žrtve većinske pripadnosti – makedonske
- vladavina prava i pravna država
- preispitivanje privatizacija, oporezivanje ekstra profita, stvaranje fondova društvene namjene, ukidanje stranačkog zapošljavanja,
- promjena vlasti

Krivična odgovornost – sudovi i suđenja...

- procesuiranje zločinaca, nalogodavaca
- da se utvrdi odgovornost počinioca
- zločinci - pred lice pravde
- počinioci krivičnih dela da izađu pred lice pravde - da budu procesuirani
- da se pronađu nestala lica
- da se vrši pritisak na vlasti u Beogradu da otkriju mesta nestalih lica - masovne grobnice
- da država prizna da su muškarci u Srbiji masovno prisilno mobilisani i odvođeni na ratište, a da nisu bili dobrovoljci kao što im piše u vojnim knjižicama
- da država obelodani podatke o broju prisilno mobilisanih muškaraca – krivična odgovornost.

Nakon ručka organizovana je poseta Kući Slobodne misli (Kavač, 4 km od Kotora)

U popodnevnom delu nastavljena je sesija:

Zajedno gradimo alternativnu žensku istoriju - zajednički rad na tekstovima svjedočenja

U nastavku popodnevnog rada jedan deo potencijalnih svedokinja su čitale svoje izmenjene, redigovane tekstove svedočenja.

Potom smo se dogovorile o nastavku rada na tekstovima svedočenja – istraživački i etički kodeks:

- svaka do svedokinja je dobila svoj primerak teksta svedočenja, sa izmenama koje su same unele,
- na tekst sa iznetim izmenama potencijalne svedokinje su se potpisale (ime i prezime),

- sve izmene će biti pothranjene u dokumentaciji ŽuC-a, ova verzija mora biti zaštićena,
- dokumentacija je pod ključem, ne sme biti dostupna svima,
- ŽuC (kao nositeljke programa ŽS) unosi izmene (faza jezičkog prečišćavanja teksta),
- čist tekst se ženama daje na sledećem sastanku svedokinja,
- rad na tekstovima svedočenja se nastavlja na sledećem regionalnom sastanku potencijalnih svedokinja – Andrevlje (20, 21. i 22. mart 2015.).

Evalvacija – Šta ste ponijele sa ovog sastanka?

- Ponijeću sjećanje na vas u svom srcu (Kada)
- Svakom se sastanku radujem. (Zumra)
- Dobre uspomene, prijateljstvo. (Reiha)
- Nova poznanstva i da nam se ostvare želje sa ženskog suda, da se družimo i da zajedno rešimo naše probleme. (Zehra)
- Nosim sunce i more... (Suvada)
- Još više elana i energiju da se borim dalje i prijateljstvo (Šaha)
- Nosim prijateljstvo. Obogaćena sam znanjem, saznala sam priče nove (Kadefa)
- Sve vas nosim u svom srcu (Spasenija)
- Odavde nosim jačinu i snagu (XX)
- Saosećanje sa svojim prijateljicama, toplinu i nadahnuće za dalji rad (Nadežda)
- Nosim dobro raspoloženje, puno zajedničke ljubavi i vere u bolje sutra (Ružica)
- Tople riječi koje sam čula, i sjećanje na lepo druženje ali i teške priče (Zaga)
- Nosim povezanost i neki procenat bola (Ervina)
- Duboka i lijepa osjećanja i miris Mediterana i puno kontakata (Marijana)
- Odlazim sa lepim sećanjima, puna snage da nastavim da živim sa svojim načelima, sa saznanjem da su neke žene doživele gore od mene, to mi daje snagu, da idem dalje (Fahrije)
- Bilo je divno i bogatija sam za nove prijateljice (Milica)
- Zadovoljstvo što ja pripadam ovakvoj grupi koja mi daje snagu da izdržim (Binasa)
- Pozitivnu energiju (Ljubica Anđelković)
- Znanje, samopouzdanje i snagu sam stekla a sve u svrhu ženskog suda kako bi događaj organizirale (Nela)
- Dobru energiju, zvuke i slike mora, sigurnost u naše zajedništvo mi daje ličnu sigurnost da postoji mogućnost zajedništva (Lidija)
- Solidarnost i saosećanje i to je bilo neverovatno. Sve žene su bile zajedno, sve su se družile. (Ljiljana)
- Povjerenje, bliskost, toplinu i podršku. Dobila sam radosno uzbuđenje u zajedničkom stvaranju znanja, ravnotežu između svjeta emocija i principa moralnim i političkim vrednostima (Stasha)
- Ja ću ponjeti nadu i uznemirenje, ali i inspiraciju (*Ljupka*)

Odlazim izuzetno zadovoljna zato što sam upoznala neke žene i one su me sve impresionirale. Krajni cilj, ženski sud, ne možemo da ostavimo na ramenima naših organizatorki, nego da sve mislimo na to. Velika je odgovornost koju nosimo. Mi nosimo strepnju koja me stimulira. Mi nećemo biti same, nego ćemo to izneti u javnost, u kojoj imamo jako mnogo neprijatelja, ljudi koji ne žele da vide žene koje su se angažirale. Te snažne priče koje smo ovde čule, su važne i to će sud učiniti uvjerljivim. Hvala organizatorkama koje nam daju okvir za rad (*Rada*)

Priredila: Staša Zajović

Transkript uradio: Miloš Urošević

Grupni i individualni susreti i razgovori

U cilju održavanja komunikacije sa ženama koje su svedočile na feminističkim diskusionim kružocima i ostalim aktivnostima u procesu organizovanja ŽS; u ovom izveštajnom periodu održano je **16** susreta:

Bosna i Hercegovina:

- **Šest (6) sastanaka:** u Jajcu, Donjem Vakufu, Sarajevu, Zenici i Vogošći. Rad sa terapeutkinjama u Zenici i Sarajevu.

Crna Gora:

- **Bar, 03. april** - razgovor sa radnicama Primorke. Razgovarale Ljupka Kovačević i Senka Rastoder.
- **Kotor, 11. april** - Sastanak sa potencijalnim svedokinjama u Kući slobodne misli, u Kavaču, Kotor.
- **Kotor, 06. i 20. jun** - Individualni razgovor sa dve žene, a onda sastanak sa 3 žene iz fabrike Livnica. Učestvovala: Ljupka Kovačević, Ervina Dabižinović i Senka Rastoder

Hrvatska:

- **16.05.-18.05.** - Susret i radionica za žene potencijalne svjedokinje iz Hrvatske održana je u Centru M.A.R.E. u Rovinju, centru za stradale od mina, i druge osobe koje su preživjele traume, a prostor smo osigurala zahvaljujući podršci Dijane Pleština.

Na susretu je bilo **24** žena, oko polovica aktivistica organizacija civilnog društva, dok su polovicu činile potencijalne svjedokinje. Radionicu je vodila Marijana Senjak

Srbija:

- **Kraljevo, 01. april 2014. godine:** sastanak je održan u prostorijama Centra za osobe za invaliditetom, sastanku je prisustvovalo 8 aktivistkinja iz sledećih gradova: Kraljevo, Kruševac i Beograd.
- **Leskovac, 11. april** - sastanak održan u prostorijama Žena za mir, sastanku je prisustvovalo 8 aktivistkinja i to iz: Leskovca, Vlasotinca i Beograda.
- **Niš, 18. april** - razgovor sa potencijalnom svedokinjom/žena izbeglica sa Kosova. Razgovarala Olivera Babić, Ženski prostor, Niš.
- **Kruševac, 15. maj** - podrška potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi – radni sastanak uz učešće **25** aktivistkinja iz Mreže ŽuC-a iz Kruševca, Trstenika, Kraljeva, Niša, Beograda, Leskovca, Vlasotinca...
- **Bela Reka, 15. januar i 10. mart** - susret sa porodicom Jakovljević, ocem i majkom ubijenog gardiste Dragana Jakovljevića i **6** aktivistkinja ŽuC-a. Susret je organizovan u cilju pravljenja arhive novinskih članaka i celokupne dokumentacije koja se odnosi na ubistvo gardista, 05. oktobra 2004. u vojnom objektu Karaš, kasarne vojske Jugoslavije na Topčideru. Takođe su dogovarane zajedničke aktivnosti radi obeležavanja desete godišnjice ubistva gardista.

Bela Reka, 10. mart 2014.

Poseta i radni sastanak – feministička etika brige

Prethodna poseta je bila 15. januara (Miloš, Ljilja i Violeta) kad su počeli sa sređivanjem arhive.

U poseti (10.3.14.) su bile: Ljilja, Staša i Violeta. Posetile smo sa Rosom i Tanjom kapelu gde je sahranjen Dragan, družile se, razgovarale sa ukućanima...

Potom smo radile na sređivanju arhive/dokumentacije i tokom celodnevnog rada uspele smo da sredimo kompletnu novinsku dokumentaciju za period: od 2004. do 2013. ; sve smo složile u fascikle po godinama, mesecima i danima, za ceo period.

Takođe smo napravile plan rada za naredni period a u vezi sa sređivanjem celokupne arhive, zadužbine/legata "Dragan Jakovljević", zajedničkim obeležavanjem godišnjica ubistva (5. oktobra 2014.), objavljivanjem knjige o zločinu u Topčideru, narednim posetama, radnim sastancima, itd. (Zabeležila: Staša, 10.3.2014.)

Radni sastanci sa organizatorkama i potencijalnim svedokinjama po pojedinim gradovima - Svedokinje – sastanci Leskovac i Kraljevo

Feministička etika brige - podrška potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi

Kraljevo, 01. april 2014.godine: sastanak je održan u prostorijama Centra za osobe za invaliditetom, sastanku je prisustvovalo 8 aktivistkinja iz sledećih gradova: Kraljevo, Kruševac i Beograd.

Leskovac, 11. april 2014. godine: sastanak održan u prostorijama Žena za mir, sastanku je prisustvovalo 8 aktivistkinja i to iz: Leskovca, Vlasotinca i Beograda.

Ciljevi sastanaka:

- Jačanje uzajamne podrške, održavanje komunikacije sa grupama iz Mreže ŽuC-a,
- Podrška ženama koje su svedočile na feminističkim diskusionim kružocima i ostalim aktivnosti u procesu organizovanja ŽS,
- Ukazivanje poštovanja ženama na njihovom činu svedočenja, građanske hrabrosti i odgovornosti,
- Zajedničko promišljanje pitanja, nedoumica, izazova sa sastanaka potencijalnih svedokinja održanih u prethodnom periodu,
- Zajedničko promišljanje aktuelnih društvenih problema sa kojima se suočavamo,
- Zajedničko kreiranje sistema podrške potencijalnim svedokinjama – nemamo 'model' – zajedno ga stvaramo – zajedno stvaramo naš koncept i praksu feminističke etike brige, itd.

Na sastancima su izneti sledeća pitanja:

Hijerarhizacija znanja – nezadovoljstvo potencijalnih svedokinja i aktivistkinja zbog stava i ponašanja 'akademkinja' (doktorantkinja sa Rodnih studija Univerziteta iz Novog Sada):

„Zasmatalo mi je da doktorantkinje - studentkinje koje su došle da prisustvuju, nisu bile najavljene i zasmatalo mi je to što je jedna govorila dok smo svedočile. Svedokinja nisu ni razmišljale o tome, one su bile usresređene na sopstvenu priču. Te studentkinje su rekle da došle jer rade istraživanja. Šta smo onda mi? Pitala sam se gde to sve vodi? Kada sam odreagovala, htela sam da skrenem pažnju. Te su žene bile grozne i strašne. Mene lično je to povredilo. Reagovala sam da bih ih prekinula“ (Lidija, Kraljevo)

„Zasmatalo to što su svedokinja bile hrabre, a izložene nepoznatim licima, uvedene su da pričaju pred devojkama koje su došle sa fakulteta. Drugo bi bilo da su one svedočile samo pred nama. Te studentkinje-doktorantkinje su iskoristile naše ime. Svedokinja su bile slobodne i pred njima i pred nama. Takođe mi je smetalo što su te devojkice reagovala na nedolične načine“ (Snežana, Kraljevo).

„Meni je to bilo strašno nepristojno. Sedela sam blizu Svenke i jedne i one su sve vreme pričale, objašnjavale jedna drugoj. Ja sam govorila tiše, prestanite, jedna se smejala, ja sam joj rekla da ne znam šta je smešno...“ (Ljilja, Beograd).

„Mi smo se osećale kao pokusni kunići“ (Gordana, Beograd).

Učešće u aktivnostima Žena u crnom, širenje informacija o akcijama, stavovima krugu bliskih prijateljica, obogatilo je naše zajedničko iskustvo – moralno, emotivno, politički aktivističko...

„Učestvovala sam u uličnoj akciji Dan borbe protiv femicida u Beogradu (6. 12.13.). Sve što znam o Ženama u crnom, koristim da to podelim sa svojom prijateljicama. Veoma često imam potrebu da prenesem rođakama i prijateljicama o onome što sam saznavala na skupovima Žena u crnom. To je jedna od mojih aktivnosti, iz razgovora sa mnom moje prijateljice saznaju ko su Žene u crnom“ (Lidija).

„Za godinu dana upoznala sam bolje aktivnosti ŽuC-a, učestvovala u više akcija, bila sam na mestima zločina u Višegradu i Srebrenici, kad god sam mogla dolazila sam na stajanja, u Beogradu. Bila sam na maršu za 8. mart. Sve je fantastično bilo organizovano i osećala sam se superiorno. Upoznala sam rad Žena u crnom i fascinirana sam time šta i kako vi radite da se zločini ne zaborave, niti ono što nam se dešavalo. Vaša borba i istrajnost da pokazete šta i kako radite, fascinirana sam našim radom i to mi daje snagu da istrajem i da se borimo i dalje“ (Nadežda, Kruševac).

„Učešćem na mestima zločina i feminističkim diskusionim kružocima, stičem nova znanja, čujem žene, doživim, to bude i ostaje deo mene. To mi znači u mom ličnom životu da ostanem čovek, a ostaću tako što ću saznavati istinu sa Ženama u crnom, prenosim nova znanja mojim prijateljicama. Biti Žena u crnom je moj životni put“ (Snežana).

I dalje preovladavaju: ćutanje o zločinima, o pretrpljenim patnjama, strah žena da javno govore, strah od represalija/odmazde države, obnavljanja trauma, nedostaje podrška izvan kruga Žena u crnom...

„Žene ne vide svrhu svedočenja i nemaju nikakvu podršku. Podrška od vas nije dovoljna.

Mnogi ljudi nas podržavaju, ali nemaju hrabrosti da nas podrže javno. Ako imaju podršku u krugu Žena u crnom, one nemaju podršku izvan, jer žive izvan kruga Žena u crnom. Plaše se da javno progovore. Žene će meni da kažu da im je jako bitno da to izbace iz sebe, ali jednom kad počnu one znaju da će to jednom morati javno da kažu, e onda se plaše svojih prijatelja i rodbine, šta će onda oni da kažu. Veliki se pritisak očekuje od strane svih. Mi nismo jače od države, a država ne podržava tu ideju. Mi zavisimo od toga kako država koncipira naš život. Ako jednom iznesem nešto protiv države, ja ću morati da se vratim, e onda ću se suočiti sa na primer gubitkom radnog mesta. Okolina će da pljuje po meni zato što sam to uradila. Ja samim svojim iskazima po mnogima bljujem državu, a ja to tako uopšte ne vidim...“ (Lidija).

O nedavnim napadima na Žene u crnom:

“Kad je Počuča dobio otkaz, napisala sam komentar i čekala i sada ljudi pljuju po meni. Ja sam samo dala komentar da bilo kakav čovek koji je protiv nasilja može da donese dobro, za razliku od onoga koji poziva na nasilje. Pitala sam da li iko od tih koji su dali prethodne komentare znaju ko su Žene u crnom, i da su protiv nasilja, ali nisam obaveštena...“ (Lidija).

„Više od dvadeset godina vlada kultura ćutanja i žene su pristale na to zato što to više odgovara svima u njihovom okruženju, ćutanje se preobražava u ozbiljne bolesti. Ćutanje je vladajuća atmosfera...“ (Snežana).

Da li ste vi zadovoljne podrškom koju vam mi pružamo i kako podržavate jedna drugu međusobno?

„Kao žena u crnom u Kraljevu se osećam usamljeno. Ovo je moj grad, ovde sam odrasla, školovala se. Ovo je za mene postala neprijateljska okolina za mene. Ja i dalje govorim javno. I u prijateljskim grupama nailazim na otpor mojim stavovima“ (Snežana).

Dogovori:

- Učešće u narednim feminističkim diskusionim kružocima, uličnim akcijama u Kruševcu i Beogradu, akcije uzajamne podrške...

Priredila: Staša Z.

Feministička etika brige - podrška potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi

Kruševac, 15. maj 2014.

Radni sastanak je održan 15. maja 2014. u organizaciji Udruženje žena Peščanik i Mreža Žena u crnom. Prisustvovalo je **45** aktivistkinja Mreže Žena u crnom Srbije iz sledećih gradova: Kruševac, Trstenik, Niš, Leskovac, Vlasotince, Beograd.

Radni sastanak je održan nakon veoma uspešne mirovne akcije „Pamtimo hrabri otpor žena“ u Kruševcu. Ovom akcijom oko pedesetak aktivistkinja je podsetilo na pobunu žena Rasinskog okruga protiv prisilne mobilizacije 1999. godine, odajući priznanje njihovom činu građanske hrabrosti i odgovornosti, iskazujući najdublje poštovanje prema doprinosu žena u izgradnji mira. 'Obećanje' da ćemo zajedno organizovati ovu akciju smo ispunile...! to je dokaz naše feminističke 'časti', odgovornosti jedne prema drugoj- to je i građenje istorijskog pamćenja iz feminističke perspektive.

Akcija je održana i povodom važnog datuma za ženski mirovni pokret - 15. maja Međunarodnog dana prigovaračica i prigovarača savesti.

Učesnice mirovne akcije su iznale svoje utiske o akciji, koji se mogu rezimirati na sledeći način:

- **Čin feminističke etike odgovornosti – ne smemo dozvoliti zaborav zločina, ali ni zaborav ženskog nenasilnog otpora;**
- **Upisivanje ženskog otpora u našu alternativnu istoriju naspram partijarhalne koja prećutkuje, negira, briše ženski otpor;**
- **Važnost zajedničkog slavljenja ženskog otpora i ženskog heroizma;**
- **Priznanje za organizovanje akcije u izuzetno teškim okolnostima – tog dana je proglašeno vanredno stanje zbog poplava;**
- **Sećanje na ženski otpor jača uzajamnu podršku, solidarnost, prijateljstvo;**
- **Neophodnost nastavka ovog vida ženskih mirovnih akcija pod geslom: pamćenje = Odgovornost = Aktivizam!**

„Posebno mi je drago kad smo stalno zajedno i kako je ova današnja akcija izvedena. Jako je važno da ovakve akcije više organizujemo“ (Snežana)

„Iako je proglašeno vanredno stanje, iz mnogih gradova smo došle i hvala vam. Jako mi je važno da smo prisutne u drugim gradovima, kao sad u Kruševcu. Uprkos krajnje nepogodnim vremenskim uslovima, došle smo, jake smo!“ (Marija)

„Posebno sam dirnuta tekstovima i hrabrosti Žane i Slađe koje su htele da podele svoje emocije sa nama svima“ (Slavica)

„Ovakvim mirovnim akcijama gradimo i učvršćujemo naše odnose...“ (Staša)

„U ovoj akciji sve je bilo odlično, pamtimo hrabrost žena Rasinskog okruga. Uvek smo protiv ratova i mobilizacije. Ovakvim akcijama pružamo jedna drugoj podršku, umrežavamo se...“ (Sofija)

„Osećam se privilegovano, zato što smo danas zajedno. Jedino ŽUC govori o najvažnijim stvarima. Srećna sam zbog akcije, bilo nas je baš mnogo“ (Ana)

„Mnogo volim akcije ŽUC-a. Mnogo je važno da se izmeštamo iz grada u grad“ (Sandra)

„Tokom akcije mi se posebno dopala Božanina priča (svedočenje) koja treba da se širi dalje. Performans je bio jako simboličan“ (Tatjana)

„Žalim zbog lošeg vremena, ali ništa nas ne može zaustaviti...“ (Vesna)

„Jako sam se iznenadila ovolikim prisustvom žena, osetila sam solidarnost. Ovo je zanimljiv politički trenutak, važno je da jačamo mrežu“ (Andrijana)

„Odaziv je veliki i fantastičan...“ (Ljilja)

„Sve je fantastično, iznenađena sam brojnošću...“ (Marija V.)

„Ponosna sam na nas, danas posebno. Dok smo stajale nas četiri žene, prišao je muškarac koji je prisilno mobilisan na Kosovo, pitao je gde su žene? Drago mi je na uspešnoj akciji“ (Milkana)

„Samim tim što smo po ovom potopu ovdje, odgovorne smo jedna za drugu. Pamtimo da je država činila zločine u naše ime. Građani će moći da vide istinu i da preuzmu odgovornost sa nama. Ništa ne može da nas poremeti“ (Svetlana)

„Ovo je moja prva ulična akcija, drago mi je da 1999. godina nije zaboravljena“ (Marina)

„Ovo je bilo veličanstveno, jako, moćno i snažno“ (Saša).

„Drago mi je što pamtimo i obeležavamo ovaj datum, želim da se to više nikad ne ponovi...“ (Mirjana)

„Vrlo je bitno to što „Pamtimo“. Akcije su najlepše kad je ne vreme...“ (Ivana)

„Akcija je bila fascinantna, hrabra. Kad učestvuje ŽUC u nekoj akciji zaista je to posebno, uprkos svim pritiscima, sa još većom snagom. To je vetar u leđa“ (Milka)

„Jako sam ponosna, hvala ŽUC-u i celoj mreži za ovu akciju. Neka se ne zaboravi protest majki, a ja sam jedna od njih koja je tada svaki dan izlazila jer joj je sin bio na Kosovu.

Tada 13. maja (1999) stiglo je šest mrtvih vojnika u Kruševac, to je bio okidač za početak Majskih protesta majki u Kruševcu. Žene ne žele rat, ne žele da njihova deca budu ubijena“ (Nadežda)

„Te 1999. godine dva puta sam bila sa majkama, tad se Kruševac takmičio da što veći broj mladih ljudi pošalje u rat. To je tad pokrenulo i mobilisane vojnike na Kosovu da oni pruže otpor i da se vraćaju kućama“ (Dejana)

„Mi smo stvarno danas izgledale moćno. Zajedno smo jake i hrabre kao i žene 1999. godine koje su protestovale. ŽUC je velika podrška.“ (Nada)

„Bila sam učesnica demonstracija 1999., sad osećam bes prema tadašnjem režimu. Želim da se to više nikad i nikom ne dogodi. Kruševac je tada bio mrtav grad, to je bilo strašno...“ (Slađana)

„Unatoč ovom nevremenu, pokazale smo jaku hrabrost i odgovornost“ (Barči)

Žene (ali i muškarci) se plaše da govore o zločinu prisilne mobilizacije iz više razloga:

- zbog aktuelne političke situacije – klime straha, cenzure i autocenzure;
- zbog straha od odmazdi države, ali i sveprisutne militarističko-nacionalističke kulture, falsifikuju se činjenice – mnogi muškarci, a nažalost i žene, prisilnu mobilizaciju sad tumače kao ‘patriotski čin’;
- nedostatka političke spremnosti za suočavanjem,
- žene se plaše otvaranja još dubljih rana,
- nedostatak podrške u porodici, itd.

„Nije samo u pitanju strah žena već nedostatak podrške u porodici, jer ti muškarci koji su bili prisilno mobilisani, sad ne žele da kažu da su bili prisilno mobilisani. Razgovarala sam sa nekoliko žena, njihovi muževi nakon 15 godina misle da je to bila njihova obaveza, a ne nekakav izbor...“ (Milkana)

„Još ne postoji suočavanje, nema političke spremnosti“ (Snežana)

„Nedavno smo imale smo jedan seminar, ispostavilo se da većina žena podržava dobrovoljce, a da osuđuju dezertere. To su valjda veliki pritisci, a posebno u manjim sredinama. Moramo osnažiti i ohrabriti te žene. Kroz Srbiju nije prošao proces razoružanja - vraćanja oružja. Žene kreću od sopstvene pozicije u porodici gde imaju pritiske da ne govore, znači da treba da razgovaramo sa njima“ (Andrijana)

„Svi su nekako spremni da stave glavu u pesak, to je strašno. Naš grad je opet u bujanju SNS-a. Oni koji su zaboravili žele da se dodvore ovoj vlasti“ (Nadežda).

„Jedna brigada (mobilisanih iz ovog kraja ('91) u Dalju (Hrvatska) je napustila ratište i vratila se u Trstenik, bilo im je jako važno da kažu zašto su se vratili, a kad su se vratili meštani su im se rugali...“ (Sofija)

Saglasile smo se da je neophodno ulagati još više napora i strpljenja da se žene otvore, da se stvori siguran, poverljiv prostor za svedočenje žena o zločinu prisilne mobilizacije...

Dogovorile smo se o nizu zajedničkih akcija.

Priredila: Staša Zajović

Individualni razgovori sa potencijalnim svedokinjama za Ženski sud: feministički pristup pravdi

Razgovor sa potencijalnom svedokinjom na Ženskom sudu-njena priča

Olivera Babić (Ženski prostor, Niš), u saradnji sa Ženama u crnom Beograd i Milkom Rosić, (Žene za mir, Leskovac), a u procesu ŽS, organizovala je razgovor sa potencijalnom svedokinjom. Svedokinja je od ranije bila upoznata sa procesom Ženskih sudova (sa javne prezentacije koju je Ženski prostor organizovao), tako da nije bilo potrebe za nekim dodatnim objašnjenjem. Štaviše, ona je iskazala želju da priča o svemu što joj se dogodilo kao izbeglici, tj raseljenom licu sa Kosova. U skladu sa vodičem za individualna svedočenja, nismo htele da je prekidamo. Osećalo se da se sa nama oseća sigurnom i da želi da govori o tome što joj se desilo.

U skladu sa vodičem sledi opis razgovora sa potencijalnom svedokinjom. Njeno ime je Marija V., ima 29 godina i rodom je iz Gnjilana. Neudata je i zaposlena. 1999. ona i njena porodica su pobešli iz Gnjilana u Vranje, ali da zbog toga nema neke veće traume. Međutim, Marijin otac se vratio u Gnjilane, što iz želje da sačuva svoj dom. Kada je Marijin otac došao u svoj stan, prvo su ga prijatelji Srbi upozorili da napusti stan iz bezbednosnih razloga. Međutim, Albanci su upali u stan i našli lovačku pušku u stanu i istog trenutka ga proglasili za ratnog zločinca, što naravno nikako nije bilo tačno. To je bio način da otmu stan, tačnije, ne da ga kupe, već ga jednostavno zauzmu. Otac je prebegao kod Marijine bake, svoje majke, tamo su na njega Albanci pucali i on je tada odlučio da odustane od kuće u kojoj je živio i da pobjegne jer mu je život ipak bio važniji od kuće. U celoj toj situaciji, i Marijina majka se zadesila u Gnjilanu kod svoje majke i tada počinje njena borba za stan. Ona, kao izuzetno hrabra žena je otišla na sud kako bi se izborila za SVOJ stan i kako bi rekla da to što ti Albanci koji su zauzeli stan pričaju, nije istina. Na sudu su bili predstavnici albanske vlasti i Kfora, koji su prema rečima nje i njene majke delali po principu „*ako si Srbin, odmah si kriv*“. Tako su se nakon nje na tom istom sudu pojavila dvojica Albanaca koji su se i sami raspravljali oko istog stana, te je na kraju ispalo da je Marijina porodica njih napadala. Marijina majka opet odlazi na sud gde je otkriveno da je jedan od Albanaca zapravo prijatelj sa Marijinim ujakom i zbog te srećne okolnosti je Marijina majka uspela da proda stan, po tri puta manjoj ceni doduše, ali im to nije bilo bitno.

Tu su pomislili da je problemima kraj, međutim usledio je novi i to od strane Srba na administrativnom prelazu. Taj čovek je uperio pušku na njenu majku, nazivajući je raznim pogrdnim imenima, kao i izdajicom svoje zemlje. Marija naglašava: „*Najgore je što im je zbog te neke pobede bitnije bilo da održe imidž, a ljudskosti i humanosti nigde nije bilo...*“ Nakon tih poteškoća, Marijina mama je ipak uspela da pređe granicu. Na pitanje ko je odgovoran za sve što im se dešavalo posle, i u toku rata, izbeglištva i slično, Marija odgovara da je: „*za sve kriva naša vlast*“

Što se tiče zaposlenja, na početku mama i tata nisu radili, iznajmili su kuću i u ulici gde su živeli naišli na diskriminaciju od strane Srba koji su tu živeli. Nazivali su ih 'Šiptarima', savetovali ih da budu čisti, nazivali ih nekulturnima, govorili kako će im oni pokvariti ulicu, bili su puni predrasuda, govorili im kako da žive. To odbacivanje od „svojih“ je najteže palo porodici.

Institucija sa kojom su imali problem, najviše ona i njen brat je osnovna škola u Vranju. Sva deca sa Kosova su bila smeštena u posebna odeljenja, tj. posebno odeljenje se formiralo samo za njih, Rome i decu sa sela! Na pitanje zašto je to tako direktor i uprava škole su odgovorili da je i to dobro, jer je u početku Ministarstvo poslalo naređenje školi da ne dozvoljavaju upis dece sa Kosova. Upis je dozvoljen nakon par nedelja, najpre za desetak dece iz Prizrena, Peći, Gnjilana. To je dakle direktna diskriminacija institucija!

Marija takođe navodi da je stalno dolazilo do „vršnjačkog nasilja, tipa da, ako se neki dečko sa Kosova viđao sa curom iz Vranja, onda su ga dečaci iz Vranja tukli i nazivali Šiptarom“. Posle godinu dana je bilo bolje. U trećoj godini gimnazije, Marija sa svojim prelazi u Niš, zbog prirode tatinog posla (mašinski inženjer).

Kad je počela da traži posao, Marija se suočila sa predrasudama, diskriminacijom, stranačkim zapošljavanjem, jer „ne gleda se stručnost nego odakle si“. Dešavalo se da je na razgovoru za posao direktno pitaju da li je sa Kosova, ali i kad je ne pitaju, u CV-u, u biografiji, stoji odakle je.

U međuvremenu su uspeli da prodaju svoju kuću na Kosovu, baka je umrla, „a na groblje se ne ide jer je njenima previše teško da gledaju u kakvom je stanju groblje, a preko puta groblja je čak i otvoren tržni centar“.

Mariji i dalje teško pada što su ljudi sa Kosova izloženi diskriminaciji, a naročito ljudi iz Gnjilana, jer navodno „sve su prodali, izdali su svoju zemlju“.

Svuda nailazi na ogromnu dozu nerazumevanja. Zanimljivo je čak da joj je u pauzi Javne prezentacije ŽS prošle godine, prišla žena i pitala je odakle je, a da kad je rekla da je iz Gnjilana, „osetila sam blagu nelagodnost i osudu kod ove koja me je pitala“.

Mariji je posebno čudno i teško da čak ni oni, srpske izbeglice sa Kosova, ne mogu da se slože i napadaju jedni druge da su 'prodali svoju zemlju i korene', a ustvari su svi radili isto-borili se da sačuvaju goli život.

Marija želi da učestvuje u procesu osnivanja Ženskog suda i želi da utiče na koliko god žena sa Kosova je u mogućnosti. Tvrdi da istina treba da se zna i da priča treba da se ispriča, a ne da se o tome čuti!

Izveštaj sačinila,

Olivera Babić, Ženski prostor, Niš, april 2014.

Razgovor sa potencijalnom svedokinjom za Ženski sud

„Od 1971 godine radim u *AD Napredak* Kotor, prvo kao učenica, a od 1976 g. kao stalno zaposlena. Pamtim razvoj i veliki uspon ovog preduzeća, koje je tokom osamdesetih razvijalo svoje poslove, sticalo imovinu, obezbjeđivalo zaposlene i bilo jedno od uvažanih preduzeća na prostoru ex Jugoslavije. *Napredak* je bio izuzetno uspješno preduzeće sa oko 540 zaposlenih radnika/ca i sa 54 poslovna prostora. *Napredak* je imao prvu robnu kuću, lanac samoposluga u gradovima i okolnim selima, u starom gradu Kotoru specijalizovane prodavnice tekstila, namještaja, gvožđariju. Radila sam u robnoj kući *Kamelija* na radnom mjestu –poslovođe. I tada a i kasnije u procesu „tranzicije“.

U decembru 1994.g bez ozbiljnog razloga i potpuno nenajavljeno, objavljen je stečaj. Zaposleni, zbunjeni, zabrinuti i bijesni mjesec i po dana smo štrajkovali. Svi smo završili/e na Birou rada. Stečajni upravnik Zoran Radunović, iz Podgorice, vratio je na posao oko 100 ljudi po vlastitom kriterijumu o kvalitetu rada i potrebi za poslom. Stečaj je trajao oko godinu i po dana. Ljudi su bili ili kući ili na radnom mjestu, nisu radili a primali su zagantovani lični dohodak.

Kada je firma izašla iz stečaja 1996. godine, podijeljene su nam dionice. Za mene nisu mogli naći radno mjesto pa sam ostala kući i primala pola ličnog dohodka. *Napredak* sklapa „aranžman“ sa „EXPO“. 1998. Nastavljam da radim u *ELI* (još jedan aranžman) sa prosječnom platom od 300 do 380€. Oko 2002. godine *ELA* se preimenuje u *MAXI* (Strateško partnerstvo sa Delta Maxi Grupom kroz kompaniju „ELA“ Kotor).Ovo za zaposlene znači: tokom noći se pravi inventar postojeće robe i jutrom rade pod drugim nazivom. Zapošljavanje se vrši po „jačim kriterijumima“ što znači: 9 do 10 sati rada, bez dnevnog i nedjeljnog odmora, bez slobodnih sati i slobodnih dana. Odbijam da radim pod tim uslovima i nastavljam da radim 7 sati dnevno. U tome mi je pomoglo to što sam proglašena invalidom III kategorije i što sam dobila parnicu sa *Napretkom* (koji je u to vrijeme bio *ELA*) zato što nisu uvažavali moju bolest, što sam doživjavala kao pritisak i namjeru da me se otarase jer sam poštovala svoj posao i tražila svoja prava. Smatram da su me na razne načine diskreditovali mijenjajući mi radna zaduženja. Sve sam trpjela jer mi je posao bio neophodan iz porodičnih razloga. Primala sam platu redovno, dobijala platnu listu na kojoj su bile rapoređeni doprinosi.

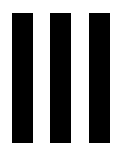
2009. ponovo se mijenja preduzeće, postajemo *DILEZE* (holandska firma) koje traje do 2011. Od tada nas „preuzima“ *Domaća trgovina* iz Podgorice. Gradi se nova *Kamelija* (izvršni i odgovorni direktor Duško Blečić) sa kompanijama: *MACE*, *BusinessArt*, *Communis*, i *Advokatskom kancelarijom Kolarević*. Ruši se stara zgrada nekadašnje robne kuće, izgrađena nakon zemljotresa i tu „blista“ sada nova *Kamelija*.

Sljedeći namet „jačih kriterijuma“ na zaposlene je smanjenje plata zaposlenima na 192 € i ukidaju doprinos na radni staž. Odlučujem da odem u penziju. Rješenje Fonda PIO dobijam u februaru ove godine. U rješenju se priznaje pravo na starosnu penziju sa ukupnim penzijskim stažem od 42 godine, 3 mjesaca i 18 dana u iznosu **161,11€ (ova cifra mjesečnih primanja je ispod linije siromaštva)**. Šokirana tražim reviziju. Odgovoreno mi je da mogu da uzmem advokata i da se žalim. Ne želim da se žalim, ali želim da se zna kakav je odnos prema prema zaposlenima. Želim odgovor na pitanja: Kako je mogao stečaj da traje 12 g. i 6 mjeseci i 19 dana kako piše u mojoj radnoj knjižici (1996- 2008)? Gdje su se izgubili *Ela*, *Expo*, *Maxi*, *Domaća trgovina*? Da li su plaćani adekvatni doprinosi u fond PIO jer sam primala platu oko 300 do 380€ i očekivala penziju u najmanjem iznosu od 250€ ? Da li su doprinosi „nestajali“ negdje u *Napretku*?

Javnost bi trebala da dobije odgovore na sljedeća pitanja:

- Koja državna služba je odgovorna da ispita – kako je uplaćivan doprinos za Fond PIO dok su zaposleni primali „normalne“ plate a vođeni kao da su u stečaju?
- Da li u ovom procesu u kojemu su zaposleni prebacivani iz preduzeća u preduzeće bez obavještenja što se dešava i bez upućivanja u njihova prava, gdje se raspolagalo sa imovinom koju su oni stvarali ima mjesta za VDT ?
- Ako još uvijek funkcionise sindikalna organizacija za koju zaposleni izdvajaju po 1€ mjesečno uz dodatno 5 € kako bi vodili postupak za dobijanje otpremnina koje im pripadajupo zakonu, kao osobama čije je preduzeće pošlo pod stečaj (1920€). Kako to da je ove otpremnine dobilo samo 150 ljudi a ostali nijesu ?
- Ko raspolaze imovinom *AD Napretka* ? Ko se sve naplaćuje i zadužuje preko imovine ako ona postoji?

Ivka Marinić, Kotor, Kotor, novembar 2014.

Edukativne aktivnosti

u procesu organizovanja ŽS –

seminari, javne prezentacije,

tribine i okrugli stolovi

Edukativne aktivnosti u procesu organizovanja ŽS

Seminari, javne prezentacije, tribine, okrugli stolovi

1. Javne prezentacije/JP

Javne prezentacije/JP Inicijative za organizovanje Ženskog suda koje predstavljaju sastavni deo istraživačko-aktivističkog procesa radi prikupljanja informacija, predloga, sugestija, u vezi sa pojmom i vizijom pravde i odabirom tema na Ženskom sudu.

U ovom periodu održane su **12 JP**, u **7** gradova u Srbiji i Bosni i Hercegovini:

- *15. januar – Beograd*: u prostorijama Žena u crnom održana je JP, kojoj je prisustvovalo 9 aktivistkinja. Voditeljke JP su bile Ivana Vitas i Marija Perković.
- *26. mart – Bijeljina*: u prostorijama fondacije Lara održana je promocija inicijative za ŽS, Ženski sud BiH - zalaganje za prava žena koje su preživjele ratna silovanja. Inicijativu za pripremu učešća predstavnicu iz BiH u radu Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju vode četiri ženske organizacije; „Forum žena” Bratunac, Fondacija Cure iz Sarajeva, Udruženje građana „Budućnost” iz Modriče i HO „Horizonti” iz Tuzle. U ukupnu aktivnost uključeni su i Centar za pravnu pomoć ženama iz Zenice, Udruženje žena „Most” Višegrad i „Lara” Bijeljina. Ovih sedam organizacija su potpisnice inicijative za održavanje Ženskog suda BiH u sklopu regionalne inicijative Ženskog suda za prostor bivše Jugoslavije. Promociji je prisustvovalo **20** aktivistkinja, političarki i novinarki.

Bosna i Hercegovina - 10 javnih prezentacija:

- 2 radionice u Tuzli,
- 2 u Goraždu,
- 2 u Bijeljini,
- 1 radionica u Jajcu
- 1 radionica u Zvorniku.

Kroz ove radionice, uspjele smo da ojačamo našu mrežu podržavateljica ŽS. Veliki broj žena, nakon završetka prezentacije, želi znati na koji način mogu doprinjeti daljem radu Ženskog suda u BiH.

2. Seminari

- *25. januar – Priboj na Limu*: seminaru je prisustvovalo 15 aktivistkinja, iz Priboja, a seminar je organizovan u organizaciji Ženskog glasa iz Priboja a voditeljke su bile Marija Perković, Ivana Vitas i Marijana Stojčić.

Izveštaj sa seminara “Ženski sud - feministički pristup pravdi”

Priboj, 25. januar 2014.

Organizacija: Glas Priboja, Žene u crnom

Broj učesnica: 15 (mahom Bošnjakinje srednje životne dobi)

Voditeljke: Marija Perković, Ivana Vitas i Marijana Stojčić.

Iz razgovora sa ženama, bilo je jasno da Priboj, kao višenacionalne sredina, zahvaljujući nepromenjenoj nacionalističkoj matrici, i danas živi praktično kao podeljen grad.

Ključni momenat koji je obeležio život stanovništva Priboja, odnosno, najdublja trauma, jeste otmica u Štrpcima 1993. godine. Taj zločin jasno ukazuje na nacionalističku ideologiju tadašnjeg režima, ali isto tako, razotkriva i klasni aspekt rata, budući da se mahom radilo o radnicima Fabrike automobila Priboj (FAP), bošnjačke nacionalnosti, što upućuje na vezu rata i današnjeg siromaštva.

Na seminaru je, od 15 učesnica, najveći broj već bio u radnom odnosu početkom ratova u bivšoj Jugoslaviji, i to, najveći broj njih je bio zaposlen upravo u FAP-u. Svedočenja o ratnom periodu su se upravo odnosila na šikaniranje na radnom mestu, zbog drugačije etničke pripa-

dnosti. Međutim, etnička podela se nastavlja i sa okončanjem ratova, pre svega ekonomskom represijom nad bošnjačkim stanovništvom koje ne dobija šansu za zaposlenje.

Svedočenja žena se mogu podeliti na tri grupe:

1. Predratni, socijalistički period - život u "miru i slozi", osećaj bezbednosti i bezbrižnosti, fabrika (FAP) kao "druga kuća", osećaj pripadnosti (pre svega) radnoj zajednici, gradu. Među učesnicama, nekoliko njih su došle u Priboj iz drugih gradova, udajom. Sve su tvrdile da u predratnoj SFRJ nije bilo etničkih podela (ni u Priboju, ni u gradovima u kojima su odrasle pre dolaska u Priboj). "*Kod nas toga nikada nije bilo, nikada se ljudi nisu dijelili.*" (žena poreklom iz Crne Gore, udajom je došla u Priboj).

2. Ratni period - "*A onda sam se jednog jutra probudila kao muslimanka*" (Mima, Priboj). Priboj je u ratnim godinama živeo praktično u apatheidu. Kako je FAP bio kičma grada, fabrika izuzetno potrebna ratnoj mašineriji režima Slobodana Miloševića, šikaniranje se odvijalo na radnom mestu. zabrana bošnjačkom stanovništvu da se voze FAP-ovim prevozom, pešačanje preko ratne zone Republike Srpske do posla, otvaranje posebnog fabričkog ulaza samo za Bošnjake i Bošnjakinje, zastrašivanje i otmice (otmica u Štrpcima), otpuštanje sa posla i sl.

Sa druge strane, žene su govorile i kako su bile primorane da se bave sivom ekonomijom, švercom pre svega, tokom tih ratnih godina, kako bi preživele. Šverc, putovanja po svim mogućim i nemogućim vremenskim prilikama, nošenje teških torbi, šikaniranje na granicama, pravljenje švercerske socijalne mreže da bi se preživelo, i u Priboju je, kao i u ostalim delovima Srbije, bio najpre "ženski posao". "*Vremenom smo naučile kojim vozom gdje treba ići, šta treba reći cariniku, šta policiji, šta mu dati, gdje sakriti robu...*" (Sadeta, Priboj). Isto tako, njihova bošnjačka imena su mogla biti dovoljan razlog policiji i carini Srbije, da ih dodatno maltretiraju.

3. Poratni period - rušenjem režima Slobodana Miloševića etnička podela ostaje, ali nema više pretnji smrću i ubijanja. FAP više ne radi u svom punom kapacitetu, Socijalistička partija Srbije i dalje drži loklanu vlast i nastavlja sa diskriminacijom bošnjačkog stanovništva tako što onemogućava njihovo zaposlenje. Isto tako, osobe koje prekrše "etničku čistotu", ulaskom u mešovite brakove, na udaru radnih zajednica, "*Stalno sam pod lupom na radnom mestu, u školi, jer sam udata za Bošnjaka.*" (Dragana, Priboj)

Priredila Marija Perković

3. Konferencije – promocija ŽS

- 12. jun 2014. - Sarajevo - Pres konferencija je organizovana sa ciljem upoznavanja šire javnosti o postojanju procesa Ženskog suda u BiH, te o sadašnjem statusu žena preživjelih i njihovim potrebama.

- 12. jun 2014. - Sarajevo - Konferencija „Obaveze Bosne i Hercegovine prema ženama koje su preživjele ratna silovanja, seksualno zlostavljanje i druge oblike torture“ održana je u hotelu Holivud, uz učešće 41 osobe. Pored NVO –a i pojedinki, konferenciji su prisustvovali i predstavnici/e: Ministarstva rada i boračko invalidske zaštite RS, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, Federalnog ministarstva rada i socijalne politike, Federalnog ministarstva pravde, Džender centra FBIH i RS, Agencije za ravnopravnost polova, OSCE – a, Delegacije Evropske unije u BiH, MKSJ –a. Na konferenciji je facilitirala Gordana Vidović (UG „Budućnost“ Modriča), a radnim grupama je moderirala Slobodanka Dekić (Media Centar Sarajevo). Uvodničarke su bile: Saliha Đuderija (Pomoćnica ministra za ljudska prava i izbjeglice BiH), Doc. Dr. Sc. Zlatiborka Popov Momčinović, Teufika Ibrahimfendić (Terapeutkinja - „Vive žene“ Tuzla) i Selma Učunbarlić (BIRN BiH).

Pomoćnica ministra za ljudska prava i izbjeglice, Saliha Đuderija je govorila na temu „Modeli integracije žena koje su preživjele ratno silovanje, seksualno zlostavljanje i druge oblike torture“. Na temu „Stigmatizacija žena koje su preživjele ratno silovanje“, izlagala je Doc. Dr. Sc. Zlatiborka Popov Momčinović. „Psiho – socijalna podrška preživjelim seksualnog zlostavljanja“, bila je tema terapeutkinje Teufike Ibrahimfendić. Novinarka Selma Učunbarlić izlagala je na temu „Uticaj medija na status žena preživjelih, kroz izvještavanje o ovoj temi“.

U nastavku konferencije, moderatorica (S. Dekić) izdvojila je tri ključna pitanja za rad u grupama, koja su se oslanjala na uvodna izlaganja.

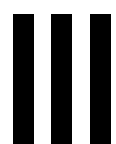
Prva grupa je radila na pitanju kreiranja sigurnog prostora u javnosti za žene koje žele/mogu da govore javno o tome šta su preživjele.

Druga grupa je propitivala mogućnosti jačanja aktivnosti lobiranja i zagovaranja kako bi se usvojili neophodni zakonski akti (Zakon o zaštiti žrtava torture na državnom nivou) koji bi poboljšali položaj socio - ekonomski položaj žena preživjelih ratna silovanja.

Treća grupa je radila na pitanju se odnosilo se na nacrt modela integracije žena koje su preživjele ratno silovanje.

Zaključci radnih grupa:

1. Ključno je raditi na dodatnoj de-stigmatizaciji,
2. Problem je "projektizacija" ovog (ali i drugih) pitanja koje se odnose na položaj žena,
3. Neophodna je senzibilizacija javnosti.

Feministički

diskusioni kružoci/FDK

Feministički diskusioni kružoci/FDK

Feministički diskusioni kružoci predstavljaju: zajedničko promišljanje važnih pitanja kojima se bavimo, neguju kritičku refleksiju, preispitivanja, u cilju jačanja autonomije žena, uvećanja kolektivne moći i političke snage feminističkog pokreta.

Feministički diskusioni kružoci su kombinacija radionica, debata-interaktivnih predavanja, projekcije filmova, itd.

U ovom periodu realizovani su sledeći feministički diskusioni kružoci (3) i 1 mirovni susret, na kojima je učestvovalo **125** aktivistkinja.

Feministička etika odgovornosti - feministički diskusioni kružok

Sremski Karlovci, 21/22/23. februar 2014.

Ovom FDK prisustvovala su 32 aktivistkinja i aktivista iz Srbije (Beograd, Novi Sad, Sombor, Kraljevo, Pirot, Niš, Kruševac, Vlasotince, Dimitrovgrad, Leskovac) i iz Hrvatske (Zagreb, Knin).

Program se sastojao od sledećih interaktivnih predavanja, radionica i projekcija filmova:

- *Istorija pojma odgovornosti – Pitanje krivice i odgovornosti prema filozofkinji Hani Arent i filozofu Karlu Jaspersu – Pitanje odgovornosti u Srbiji*, predavačica: Daša Duhaček, filozofkinja, Beograd.
- *„Hana Arent“* (113 min.): igrani film u režiji Margareta von Trota; glavna ženska uloga Barbara Sukova; proizvodnja 2012. godine (Nemačka, Luksemburg, Francuska).
- *Zajedničko promišljanje: feministička etika odgovornosti – u teoriji i na delu u esejima iz čitanke „Feministička etika odgovornosti“* (Adriana Zaharijević, Adrijen Rič, Atena Atanasiu, Daša Duhaček, Ivon Dojč, Staša Zajović, Žarana Papić...), moderatorka Staša Zajović.
- *Konstrukcija kolektivnog zločina i konstrukcija kolektivne moralne odgovornosti*, u istoimenom tekstu Nenada Dimitrijevića, kometatorka: Jasna Šakota, filozofkinja, Novi Sad.
- *Ivan Milenković: Đorđo Agamben-biopolitika i paradoks* – autor eseja i Biljana Stojković, biološkinja, Beograd.
- *Primo Levi: Zar je to čovek i Potonuli i spaseni* - komentatori: Miloš Orošević, aktivista ŽuC-a i Lino Veljak, filozof, Zagreb.
- *Žan Ameri, S onu stranu krivnje i zadovoljštine* – komentator eseja Lino Veljak.
- *Feministička solidarnost – o esejima Igballe Rogova: Ljubav iznad granica: Pismo Lepi, mojoj feminističkoj mentorki i Lepa Mladenović: Pismo Igballe Rogova: Beleške o lezbejskim telima u našim heteronormativnim državama*, učestvovala: Lepa Mladenović, Tanja Marković i druge aktivistkinje.

Za ovaj FDK pripremljena je istoimena čitanka (195 str.), čitanka ima tri poglavlja.

Daša Duhaček: predavanje “O pojmu krivice i odgovornosti u delima Karla Jaspersa i Hane Arent”- rezime diskusije

Nakon izlaganja Daše Duhaček, diskusija se razvila u pravcu kolektivne odgovornosti, kao najfluidnije definicije i ujedno, politički najosetljivijeg pitanja, kako nakon Drugo svetskog rata, tako i danas u Srbiji, nakon ratova iz devedestih godina XX veka.

Na prvi pogled, zahtev za kolektivnom (političkom odgovornošću) bi mogla, kako se videlo iz diskusije, da traži legitimaciju upravo u onom kolektivu u ime kojeg je država organizovala i počinila zločin. U slučaju Srbije to je “srpski narod”. No jednako kako je taj kolektiv nejasan u ideologiji nacionalizma države Srbije, on je tako nejasan (prazan) i kada se pokuša na osnovu istog legitimisati zahtev za odgovornošću za zločine. Sa druge strane, i pojam “građanstva” u smislu državljanstva-citizenship, stvara takođe sličnu konfuziju.

Svetlana Šarić: *Sve mi osećamo krivicu, jer je tvoj narod činio zločine. Gde god se oni dešavali mi smo pripadnice naroda koji je činio zločine u naše ime i osećamo odgovornost.*

Lino Veljak: *Što da napravimo s njemačkim Jevrejima, koji su bili nemački državljani, koji su dobrim delom glasali za Hitlera jer su se bojali komunizma, a Hitler je kao bio borac protiv, pa je većina bilo u logoru, iako im je državljanstvo bilo ukinuto. Njima je vraćeno nemačko državljanstvo 1945. onima koji su preživeli. Šta da se radi sa njihovom kolektivnom odgovornošću i krivicom?*

Diskusija se vodila uglavnom unutar već navedenih pojmova - etnicitet i građanstvo u smislu državljanstva, što je, logično, vodilo nerazrešavanju problema. U jednom momentu je bila opaska Adriane Zajarijević : “Postoji razlog između građanina i državljanina. Mi sve vreme govorimo o državi”, ali se diskusija nije razvila u tom pravcu.

(Mogućnost građanina koji nije sveden na državljanstvo, već je ideal Francuske revolucije, u smislu slobodno misleće individue - neobavezne feudalca, obavezne razumu i republici u smislu res publica - javna stvar - značajnije omogućava zahtev za odgovornošću, kako države čije državljanstvo nosimo, tako bilo koje države (danas) koja je zapravo uvek - javna stvar. Takođe, diskusija nije išla u pravcu jasnijeg razgraničavanja države i društva, što bi pojam kolektivne odgovornosti daleko jasnije definisalo.)

Anelija Dimitrova: *Ja kao pripadnica drugog naroda, strankinja, živim ovde tridesetak godina, osećam odgovornost za zločine koje je Srbija počinila. Moj suprug je glasao vlast koja je činila zločine. Ja sam odgovorna iako nemam državljanstvo. Odgovorna sam zato što su ljudi ubijeni u Srebrenici. Odgovornost je moja.*

Sa druge strane, ni klasno pitanje, kao ni pitanje realnih odnosa moći nije bilo u fokusu, iako bi, eventualno, mogli razrešiti one dileme koje izniču kada se legitimacija traži u pojmu naroda i građanstva.

Ana Vilenica: *Nama izmiče klasni momenat iza termina građanin. Postoji raslojavanje po klasnoj osnovi. Da li je nacionalna odgovornost ili građanska, ali tu je i odgovornost za uvođenje kapitalizma, nezaposlenosti, privatizacije. Kako da o tome govorimo?*

Po mom sudu, pitanje odgovornosti, pre svega kolektivne odgovornosti bi u nekom sledećem kružoku trebalo posmatrati sa daleko više klasne i feminističke pozicije. Pre svega, pojam građanstva kao državljanstva, nas delegitimiše za internacionalnu solidarnost (ako ništa drugo), i bilo bi dobro da se iza nacionalističke ideologije ukaže na njenu klasnu prirodu i klasne odnose. Isto tako, feministička analiza moći (realnih moći, dakle, od razlikovanja države od društva, pa vertikalno kroz oba pojma) daleko više razgrađuje i nametnut osećaj krivice.

Snežana Obrenović: *Ja ne mogu da napravim distancu između kolektivne odgovornosti i krivice, nego smo svi učestvovali direktno u zločinima.*

Takođe, feministička analiza hijerarhije moći olakšava razumevanje položaja, a onda i činova raznih aktera u devedestim godinama XX veka - položaj nacionalnih zajednica, dezertera i onih koji nisu imali priliku da dezertiraju, položaj žena, i naravno - omogućava preciznije sagledavanje saučesnika režima i nemih posmatrača.

Priredila Marija Perković

Zajedničko promišljanje: feministička etika odgovornosti – u teoriji i na delu u esejima

(Adriana Zaharijević, Adrijen Rič, Atena Atanasiju, Daša Duhaček, Ivon Dojč, Staša Zajović, Žarana Papić...); navedeni eseji se nalaze u čitanci „Feministička etika odgovornosti“

Panel diskusija je održana 22. februara u okviru *feminističkog diskusionog kružoka „Feministička etika odgovornosti“* (21. 22. i 23. februar 2014.) u Sremskim Karlovcima.

Panelistkinje: Adriana Zaharijević, filozofkinja, Beograd, Saša Kovačević, Snežana Obrenović, Svetlana Šarić i druge/i aktivistkinje i aktivisti Mreže Žena u crnom. Diskusiju je moderirala Staša Zajović

I Ne u naše ime - politika mesta/lokacije:

- “Kao žena, nemam zemlju. Kao žena, ne želim zemlju. Kao ženi, ceo svet je moja zemlja” (V. Vulf)
- “Kao žena imam državu; kao žena neću se otarasiti te države ako osudim njenu vlast ili tri puta ponovim “Ženi je ceo svet njena zemlja”- priznanje naše lokacije, obaveza da priznamo odakle dolazimo...” (Edrijen Rič)
- “Da li suprotno onome što je V. Vulf pokušala da nam pokaže, kao žene zapravo imamo zemlju ili naciju?” (Daša Duhaček)
- „Sebe volim da odredim kao ,okupatorku koja pruža otpor okupaciji’. U tome se ogleda moja privilegija kao članice okupatorskog društva, a odnosi se i na moju odgovornost da se oduprem okupaciji“ (Ivon Dojč).
- Za Hanu Arent je teorijsko utemeljenje u prostorno vremenskom okviru veoma važno. HA svoje pojmove političke odgovornosti smešta u okvir vremena i prostora. Jedna od njenih najvažnijih poruka je: odgovornost za politiku, odnosno za naše dužnosti da budemo građani/ke koji se staraju o svetu i preuzimaju odgovornost za ono što se čini u naše ime’. (Prema D. Duhaček, *Breme našeg doba*)
- „Feministička etika mi nalaže da uvek imam na umu odakle dolazim, iz koje emotivne, moralne i političke tačke se obraćam.“ (Staša Zajović).

Pitanja:

- Šta to danas znači?
- Da li je odgovornost nužno locirati/sместiti ‘samo’ u određeno vreme, kontekst i prostor ili su zahtevi vremena daleko širi? Da li su se umnožili i usložili zahtevi koje postavljaju vreme, prostor, kontekst...?
- Da li i na koji način promene u globalnom kontekstu slogan ‘ne u naše ime’ dobija nove dimenzije tj. da li utiču na promenu pitanja odgovornosti kad slabi nacionalni/državni suverenitet ili ‘suverenitet seli sa države na tržište’ (Rada Iveković)? Da li pozivanje ‘samo’ na globalni kontekst otu-

pljuje oštricu kritike nacionalne države? Da li kritika 'samo' nacionalne države/našeg dvorišta previda globalni kontekst? Kako to razrešavati? Brigom i o svom dvorištu i o svetu?

- Da li su feministkinje kritične prema nacionalnoj državi u Srbiji ili pak, nacionalnim državama u zemljama bivše Jugoslavije? U kontekstu neoliberalnog kapitalizma nacionalne države gube suverenitet, tj. podređene su centrima finansijske moći... a ipak ostaje 'lojalnost' nacionalnim državama? Koje su razlike među feministkinjama?

Komentari/stavovi žena:

„Počela bih rečenicom Virdžinije Vulf „Kao žena nemam zemlju...” to naravno nije tačno, V. Vulf ima zemlju, to je Velika Britanija, a u vreme kada ona to izgovara ona je i građanka, ima državljanstvo. Ova rečenica je značajna za feminizam na razne načine i za Žene u crnom i za parolu *Ne u naše ime*. V. Vulf takođe kaže „Kao žena ne želim zemlju” i to je ključno. Sem toga, ona to izgovara pre Drugog svetskog rata, kada treba da li se odlučiti za borbu protiv fašizma ili za pacifizam. Kada V. Vulf kaže „ceo svet je moja zemlja”, to je početak transnacionalizacije feminističkih zahteva. S druge strane, ovo možemo da razumemo kao odustajanje od politike te i takve zemlje, u kojoj „ja kao žena...” tek odnedavno mogu da donosim odluku, ona nije imala prošlost iza koje može da stane kao žena i da donosi odluke o toj zemlji. Potrebno je razumeti istorijske kontekste. To je izgovoreno tridesetih godina dvadesetog veka. Kasnije, osamdesetih godina (XX veka) Edrijen Rič će to preformulisati i to deluje kao osporavanje velike misli Virdžinije Vulf, ali to predstavlja istorijski hod. Početkom devedesetih godina bilo je revolucionarno da, ukoliko više ne živite u Jugoslaviji a koja je vaša baština kao žene, vi izaberete da to više nije zemlja koju želite. Ključan je ovaj deo „ja kao žena ne želim zemlju...” U tom trenutku se pojavljuje pitanje odgovornosti. Da li ja uopšte mogu da kažem ne želim zemlju, odnosno državu? Postavlja se pitanje na koji način mi danas kada kažemo *Ne u naše ime* šta hoćemo time da kažemo? Mi moramo uzeti u obzir promene koje se dešavaju” (Adriana Zaharijević).

„Za nas aktivistkinje naš princip *Ne u naše ime* znači da javno i glasno govorimo protiv onih koji su zločine činili u naše ime, da se distanciramo od toga. To takođe znači da oni ne mogu da donose odluke u naše ime i zato mi moramo da govorimo javno i jasno i da se od njih ograđujemo. Bitno je da sve mi u sebi razrešimo to da se ogradimo od činjenja države Srbije i da glasno govorimo ono što oni čine u naše ime i da to ne smeju da rade. Kao građanka ove države odričem se svih heroja jer sam odgovorna. Mi moramo da se određujemo u odnosu na politiku ove države” (Svetlana Šarić).

„Važno je da priznamo kontekst koji nas određuje jer je to način da preuzmemo našu odgovornost. Za mene su granice i podele neprihvatljive i za mene one ne postoje. Politička zajednica kojoj ja pripadam jeste planeta žena. Ona je za mene potpuno realna koliko ona bila neuhvatljiva, ja nju svaki dan stvaram. Planeta žena postoji u trenutku dok ja o njoj govorim. Važno je izaći iz lokalnog konteksta i povezati to sa globalnim kontekstom. Naprimera, Rezolucija 1325 jeste globalizacija militarizacije” (Saša Kovačević).

„Uvezivanje lokalnog i globalnog devedesetih godina XX veka je za mene značilo da nisam želela da pripadam naciji, što mi je nametnuto, a što nisam želela, kao građanka Srbije. Govorila sam da živim u budućnosti, a ne u sadašnjosti, govorila sam da sam deo čovečanstva, jer nisam mogla da prihvatim zločine koji su činjeni u moje ime. Danas ne mogu da prihvatam sve one suvišne koji su danas nebitni. I tada i danas radnička klasa je tada bila topovsko meso, a danas su oni žrtve ološ ekonomije. Ako danas ako ističemo probleme kao što je osiromašenje usled neoliberalne ekonomije, na našem prostoru, prvi bogataši su ratni profiteri. Mi uzroke osiromašenja moramo da tražimo u ratu. Nekada su bile prisilne mobilizacije a sada imamo prisilnu mobilizaciju za neoliberalnu ekonomiju. I zato osećam ličnu i moralnu i političku odgovornost. Moja porodica su Žene u crnom” (Snežana Obrenović).

„Adriana je govorila zemlja, a Staša je govorila država. Mi smo imali zemlju, to je bila Jugoslavija. Mi smo devedesetih izgubili zemlju, a dobili državu” (Manda Prišing).

„Neki broj ljudi su se suočili sa prošlošću, a neki ljudi imaju potrebu da znaju šta se to desilo na planu ekonomije. Ja primećujem kao generacijski jaz. Mladi ljudi ovde misle da nisu odgovorni kao generacija nego je odgovorna generacija pre njih, naših roditelja. Treba uvezati i temu nacionalizma i temu ekonomije” (Tanja Marković).

„Mi ne možemo da budemo odgovorni za ono što se dešavalo u prošlosti, ali mi moramo da imamo odgovornost na koji način se mi određujemo prema zločinima, odnosno koji vrednosni stav prema istima zauzimamo” (Miloš Urošević).

„Ja ne pripadam narodu koji je činio zločine, ali kao građanka Srbije sam se trudila da ljudima otvaram oči za ono što se činilo u naše ime” (Anelija Dimitrova).

Mladi – i suočavanje s prošlošću

„Naša generacija ne oseća ono što osećaju naši roditelji. Mi možemo da se stidimo samo zločina koji su počinjeni u naše ime. Stid ne možemo da prenesemo drugoj generaciji, ali možemo odgovornost” (Adriana Zaharijević).

„Ja sam mlada. Ja sam prvi put u Srebrenici bila 2010. godine. Ja sam o tome znala jako malo. Kod nas se to ne priča. Veliki je problem neznanje kod mladih, znanje da se to desilo i ko je to počinio. Većina mladih će da poriče i neće želeći da slušaju o tome. Prvo sam osećala krivicu. Vremenom to znanje mi je pomoglo da izgradim stav” (Tijana Mirković).

„Mlada generacija ima pravo da nam kaže da naša generacija snosi odgovornost. Moja prva ideja je uvek generacijska odgovornost. Mi gledamo nešto što više ne možemo da ispravimo. Teret ostaje mladima i mi tog tereta ne možemo da oslobodimo. Kad god odete negde van, vi ćete to osetiti, iako mi možemo da vas toga poštedimo, ali je bolje da vas osnažimo da o tome možete da govorite. Predlažem da razlikujemo krivicu i odgovornost. Krivica je pojedinačna a odgovornost je kolektivna. To nije vaša odgovornost, nego odgovornost onoga što se radilo u vaše ime. Potrebna je svest i znanje da se to desilo i iz toga proizilaze posledice. Nema nikakvog spora da su ekonomski činioci imali udela u devedesetim, a najbolja strategija da se zatrpaju i zakamufliraju te činjenice jeste nacionalistička priča. Za etničko i nacionalno vi možete da izazovete strast i to je ono što najlakše pokreće. Kad god ekonomsko ne povežemo sa nacionalnim promašićemo onu publiku koju želimo da čuju, jer neće čuti“ (*Daša Duhaček*).

II Uvek neposlušne-politika nepristajanja - kršenje konsenzusa...

- „Neke od nas, radikalne feministkinje, pod oslobađanjem žena ne smatraju samo stvaranje društva bez dominacije već promenu svih odnosa...Teško je razlučiti rasnu od klasne i seksualne opresije jer ih uglavnom doživljavamo u isto vreme“ (E. Rič)
- „Neposlušna sam, dakle, odgovorna sam“ (ŽuC)
- „Čin građanske neposlušnosti one (Palestinke) uglavnom smatraju političkom odgovornošću Izraelki. One u okupatorinama koje pružaju otpor vide mogući izvor podrške za svoje projekte“ (I. Dojč)
- „Da li su sve žene podobne saveznice *samo* zato što su žene? Politika nepristajanja je politika *aktivne* izgradnje drugačijih načina na kojima počiva društvo – politika u kojoj žene čine nešto što žene inače po prorodi ne čine, čime, dakle, dovode u pitanja samu 'prirodnost' i sva očekivanja koje nalaže (patrijarhalno) društvo“ (Adriana).

Pitanja:

- *Da li se feminizam danas može ograničiti na neposlušnost rodnoj nejednakosti?*
- *Da li feministkinje treba da prave kompromise sa ženama koje su se saglašavale ili saglašavaju sa politikom režima (i tada i sada)?*
- *Da li feministkinje treba da budu neposlušne politici rodne radnopravnosti/gender mainstreaming?*
- *Da li neposlušnost feministkinja može proširiti evropski standardi veoma često služe ne za suočavanje sa zločinačkom prošlošću već za potiranje, pa i pranje zločinačke prošlosti. Normativni optimizam obeležava najveći deo državnih institucija, ali i dobar deo organizacija civilnog društva u tzv. partnerskim odnosima sa državom?*

„Ja sam pod utiskom plenuma građana i građankama širom BiH. Ja to povezujem sa rečenicom *Ne u naše ime*. Ljudi su govorili da nisu oni napravili nacionalističke stranke, da se vrati sve što je opljačkano privatizacijama“ (*Lepa Mladenović*).

„Važno je to što se sada dešava u BiH. Šta da radimo između države i globalnog konteksta. Postoji ideologija da država počinje da slabi procesom globalizacije, ali ja mislim da država nikada nije bila jača. Devedesetih godina XX veka nacionalizam je iskorišćen kao ideologija koja je trebala da pokrije privatizacije i ostalo“ (*Ana Vilenica*).

„Nikada ne bih sarađivala sa ženama iz SNS- a, one su nacionalistkinje i mitaristkinje, jer one tu vide opstanak žena. Za mene su nacionalizam i militarizam jedno te isto. Militarizam od žene stvara žrtve. Većina žena koja su u SNS-u su diskriminatorne. One su navikle da budu u ulozi žrtve koja im je nametnuta od strane nacionalizma i militarizma. Ja ne želim da budem žrtva“ (*Svetlana Š.*).

„Politiku rodne ravnopravnosti kreiranu od strane države smatram nacionalističkom i mitarističkom. Sve žene koje su ušle u onih 30% su dovoljno disciplinovane da prate muške modele i ciljeve“ (*Snežana O.*)

III Ne dajmo se od svojih prevariti - očistimo prvo svoje dvorište - intervencija u kontekst – zauzimanje javnog prostora...

- „Dezertanke iz svoje zajednice, usamljenice i tuđinke među svojim...“ (ŽuC)
- ŽuC gradi model građanstva koji se zasniva na odgovornosti *političkog tela* kojem pripadaju“ (Atena Atanasiu)
- „Koliko je feministkinja koje bi stale iza plakata „Albanke su naše sestre“? Ovaj najkontroverzniji platak, koji je i danas, nažalost, u optičaju, odbio je mnoge feministkinje, uprkos njegovoj nepromenjenoj feminističkoj poruci“ (Adriana)

„Za mene *Ne dajmo se od svojih prevariti*, znači da ja moram da nosim odgovornost, iako pripadam planeti žena. Ja sam držala plakat *Albanke su naše sestre* devedesetih i stala bih i sada. Stajala bih za solidarnost a ne za državnost“ (*Saša K.*).

„Ja mislim da mi ne treba da odustanemo od politike identiteta. Ja mogu da se složim sa Adrianom, kada smo ovde, čim izađemo na ulicu to prestaje da važi“ (*Miloš*).

„Kada izgovaram politika identiteta, jeste da u svesti imamo sopstveni identitet, za razliku od politika razlike, kada imaš u vidu i identitet drugog. Ja mogu da razumem kada Albanka govori o svom etničkom, to je moja politika razlike, a kada bih zastupala politiku identiteta onda bih govorila o svom nacionalnom identitetu“ (*Daša D.*)

„Politiku rodne ravnopravnosti kreiranu od strane države smatram nacionalističkom i mitarističkom. Sve žene koje su ušle u onih 30% su dovoljno disciplinovane da prate muške modele i ciljeve“ (Snežana O.)

„Mi smo nadišle politiku identiteta, moramo da uđemo u neke druge kontekste. Ja sam htela da uvedem pojam klase, koji se ne vidi na način na koji se vide drugi identiteti. Taj aspekt je važan jako danas. On može da fluktira u jednom životu. Mi gubimo ukoliko se zadržavamo u politici identiteta“ (Adriana).

„Mi feministkinje prevazilazimo nacionalna i etnička obeležja, sestrinstvo je nadnacionalno i nadetničko. Mi bismo sve stale iza naših etičkih principa“ (Svetlana Š.)

„Ja ne volim nijedan narod, ja volim samo svoje prijatelje, rekla je Hana Arent. Mi možemo da zamišljamo da su naše sestre svuda i da gradimo našu planetu žena“ (Adriana).

„Ti moji su politička zajednica koja se bavi odgovornošću. Oni drugi nikada nisu bili moji“ (Tanja M.)

„Meni teško pada zid aparthejda u Izraelu. Ti zidovi postoje svuda, recimo u Kraljevu. Romi i Romkinje ne samo da su getoizirani, izmešteni, nevidljivi. Oni se sada i putem jezika odbojnosti dodatno isključuju“ (Snežana O.).

„To je ne u mom dvorištu politika, koja se hrani spoznajom da bi tamo revolucija bila uzbudljiva a revolucija ovdje lišila bi povlašćene aktiviste njihovog komfora. Belci skoro uvek sprečavaju revolucionarne pobune u svom dvorištu a ponekad belički aktivisti opravdavaju državnu represiju nad pobunjenicima tvrđnjom da su revoucionari to zaslužili jer su se odlučili za nasilni otpor“ (NN)

IV Cena politike protivljenja, cena politike pristajanja...

- „Trebalo da naučite da postanete nenametljive, nevažne, strpljive do suza, a u isto vreme spremne da naučite sve moguće lekcije. Moraćete da se naviknete na osećaj otuđenosti i nepripadanja. I na to da će vaš svet biti okrenut naglavačke, jer će ga kritikovati i analizirati svi oni koji su njime bili povređeni, i da će njegovi temeljni pojmovi biti odbačeni...“ (A. Rič).

Komentari/stavovi učesnica:

„Prvo i osnovno što nas određuje u kontekstu u kome živimo jeste borba protiv drugog talasa militarizacije. Dešava se kaos, ne samo kod nas, nego i globalno. Rekrutuju se mladi za neke nove ratove i niko osim nas ne reaguje. Pitanje je koje mi metode imamo za budućnost da se borimo protiv militarizacije. Mene nacionalno ne zanima, to ignorišem od prvog dana, ali imam razumevanja kada sa druge strane bivaju ponesene, jer su neke žene bile pod duplom opresijom. Ja se nikada sa tim ne identifikujem, ali shvatam. Nasilje je sofisticiralo, tako se i opresije nad ženama usložnjavaju. Stvari nisu crno belo, nego se usložnjavaju. Zato je i borba je višestruka“ (Saša).

Transkript: Miloš Urošević

Priredila: Staša Zajović

Evaluacija

Šta smo očekivale i kako smo sa očekivanjima prošle?

Najčešći odgovor na evaluaciji se pokazao da je edukacija ono što se očekivalo, kao i povezivanje teorije sa iskustvom. Sumirana evaluacija bi se mogla izneti kroz sledeća zajednička mesta:

1. potpuno su ispunjena očekivanja da je ovaj susret doneo i nova znanja,
2. jaz između teorije i prakse, koji je poslediva patrijarhata (hijerahije) u kojoj živimo, u ovom susretu je nadiđen,
3. forma FDK odgovara femisnitčkoj metodi učenja i razmene iskustva u potpunosti.

Da li je očekivanje od edukacije ispunjeno?

Nada Dabić: Očekivanja su ispunjena i više nego što sam očekivala. Predavači su bili jako dobri, diskusija mi je malo smetala sa prekidanjem. Prevaziđena su mi očekivanja. Odavno se nisam ovako lepo i ispunjeno osećala.

Nada Topić Peratović: Nisam poslagala sva osećanja i impresije. Puna sam doživljaja. Ispunjena mi je duša. Prepoznajem se u porukama.

Anelija Dimitrova: Meni se ovaj skup dopao nešto više nego oni ranije. Možda zato što nas je bilo manje pa je svaka mogla da govori. Ja na svako druženje naučim nešto novo. Filmovi su bili dobri. Brinula sam što nisam pročitala celu čitanku. Pročitaću ostalo radi sebe da bih znala.

Svetlana Šarić: Naš interaktivni razbogar mi je dopao. Da nije bilo ridera ne bi mogle da se snađemo. Ovo je najkvalitetnije druženje i razgovor između nas zajedno. Imale smo priliku da predavačice pitamo šta nam nije bilo jasno.

Milka Rosić: Očekivanja su mi bila paralela između teorije i prakse i ispunjena je, iznad očekivanja. Predavači su držali pažnju sve vreme. Nisam se umorala slušajući. Filmovi su fantastični. Bilo je dinamično i puno toga sam naučila i čula.

Tanja Marković: Meni je bilo sjajno, očekivanja su mi nadmašena. Teorijsko osnaživanje sam dobila ali sam dobila mnogo više. Intenzitet je ambiciozan ali ja ne osećam napor. Drago mi je da sam čula Jasnu Šakotu, da nam o jednoj temi priča drugačije nego što mi mislimo. Posebno važno mi je bilo ohrabivanje naših različitosti. Ja sam svesna svoje privilegije u odnosu na neke žene jer sam bila okružena knjigama. ŽUC stalno odgovorno čini da spoji jedne i druge žene. Bilo je intelektualno jače nego neka teorija.

Ivana Vitas: To što nas je bilo manje je bilo divno i svaka je došla do reči. Odličan je broj bio. Spoj predavanja i diskusija mi se sviđa. Svidelo mi se predavanje Jasne Šakote. To nas uči kako da argumentujemo ali i kako da se uzdržimo kada se ne slažemo. Bila je odlična razmena.

Da li je prevaziđena razlika između teorije i prakse?

Adriana Zaharijević: Loša je podela na teoriju i aktivizam. To je bilo iznuđeno i tako se održavalo. 1998. raspao se Centar za ženske studije i nastao je AŽIN. Mi danas imamo zadatak da tu raspodelu duboku i zasečenu ostavimo po strani i to ne treba sa nama da živi u feminizmu.

Vesna Đorđević: Ovo je jedan od dobrih načina da se premosti jaz između teorije i prakse. Ja sam aktivistkinja, a teorija mi je izbor. Treba nam razmena i jednog i drugog ugla.

Olivera Babić: Bila sam na feminističkoj letnjoj školi i meni smeta rascep između teorije i prakse. Ne volim da sve bude teorija jer onda diskusiju vode one najpametnije. Ovog puta je bilo skroz ok. Uspela sam da pobedim odbojnost prema teoriji.

Marijana Stojčić: Ja sam beskrajno uživala i meni nedostaje ovih razgovora, jaz između teorije i aktivizma je lažna stvar. Mi kada delujemo radimo to iz nečega. To nam može objasniti kako to radimo. Ta podela je lažna i dolazi sa obe strane. Teorije imaju veze sa realnošću. Uvek se u ovim situacijama setim Lenjina koji je jednom rekao teorija bez prakse je nemoćna a praksa bez teorije je slepa.

Jelena Memet: Čini mi se da nekome smeta što postoji razlika teorije i prakse i to nije nužno loše. Mi aktivistkinje se osećamo nesigurno u odnosu na teoretičarke. To ima veze sa hijerarhijama jer smo odrasle u patrijarhatu. Ja volim da se družim sa vama i ja tako učim.

Ana Vilenica: Ja sam na početku postavila očekivanja preispitivanja odnosa teorije i prakse i pozitivno sam iznenađena kako su bile diskusije. Ekspertska znanje predavačica se rušilo ovde jer je to bilo samo predlog, a kasnije to služilo za razmenu. Ja sam od svih vas puno naučila. Nije bitno bilo u predavaču nego u razgovorima. Ja sam svašta naučila. Ja nemam osećaj razjedinjenosti teorije i prakse.

Mila Šimpraga: Ja sam mogla da čujem kako se ovde reagovalo na rat. Ja sam se zapitala zašto sam studirala toliko godina. Bilo mi je veće zadovoljstvo slušati vas nego predavače. Nekada je teorija neiskoristiva materija. Osetila sam da sam gubila vreme čitajući na studijama. Ovo mi je promenilo stajalište.

O samoj strukturi FDK

Snežana Obrenović: Ja ne razdvajam teoriju i praksu. Na ovom FDK sam shvatila da se ta dva prelivaju. Nema zidova i granica, mi ih rušimo i dekonstruišemo.

Marija Penčić: Prvi put sam na FDK, trudila sam se da pročitam sve tekstove. Zaglavila sam se kod Hane Arent i iščitavala sam sve što sam našla. Shvatila sam da ništa ne znam i nisam znala šta da radim. Nisam imala hrabrosti da diskutujem i postavljam pitanja. Ja volim razmenu mišljenja između stručnjaka koji su teorijski potkovani i aktivistkinja. To je nabolji način za osnaživanje nas.

Lepa Mladenović: Ja sam ponosna na ŽUC jer postoje FDK, toga nema u drugim zemljama i ja o tome pričam sa ponosom. To je odlična forma, ima aktivistkinja, teoretičarki, filmova, knjiga. Ja sam različita od drugih i mene neke teorije ne interesuju jer mislim da one meni ne koriste i ne želim da ih slušam. To su teorije koje nemaju dodir sa mnom i one ne funkcionišu sa ljudima sa kojima ja radim. Ja podržavam da sledeći put budu neke feminističke teorije koje mi koristimo a koje su savremene. Potpuno razumem da postoji razlika između teoretičarki i aktivistkinja jer je ovo društvo hijerarhijsko, ovde ima veću vrednost ono što je izašlo iz misli, nego ono što je izašlo iz tela. Mi aktivistkinje živimo u svetu u kome je vrednija teorija od aktivizma. Ja neću da znam Hegela. Sada sam čula jednu ženu u Njujorku koja kaže Ja neću da čitam Džudit Batler. To je hrabrost.

Staša Zajović: Put ne postoji, put se gradi hodajući. Ovo nije projektna forma, nikada nam ovo niko nije nametnut, ovo je praksa. To nam je falilo. Nismo znale kako se to radi, jer smo tada bile male. Mi smo se dogovarale kako ćemo da radimo sa predavačicama. Ja i Miloš smo jako puno radili na ovoj čitanci. Ustanovili smo da ima još mnogo ljudi koji nismo mogli da stavimo. Pored aktivističke strasti treba nam i teorijska strast i treba da vrednujemo različite vidove znanja. Važno je da se vrednuju različiti vidovi znanja. Svaki put želimo da osvojimo stepenicu više u izazovu sa kojim smo se uhvatile. Ovo spaja i emocije i strast i vrednosti i principe. Uzbuđenje zbog učenja - feministička radoznalost.

Žan Ameri, S onu stranu krivnje i zadovoljštine

Debata o eseju autora kao drugim pitanjima održana je 22. februara 2014.

Uvodničar: Lino Veljak, filozof, Zagreb

Moderatorica: Marijana Stojić, sociološkinja, aktivistkinja ŽuC, Beograd

Lino Veljak: Pretpostavljam da ste sve, ili bar većina vas pročitale tekst Žana Amerija (Jean Amery), o kojemu danas govorimo, dio njegove knjige "S one strane krivnje i zatvoljštine", pa onda neću prepričavati tekst nego ću dati komentar nekih momenata iz tog teksta koji bi mogli biti zanimljivi (a možda i važni) za ovo naše centralno pitanje, a to je pitanje o odgovornosti.

Prvo, moram reći da u Amerijevom pristupu vidim jedno ogromno ograničenje. Govoreći o koncentracionom logoru, on ograničava svoje svjedočenje i svoje analize na položaj intelektualca u logoru. Zašto je to ograničenje? Zato što većina logoraša i logorašica nisu intelektualci. A svi su oni, i sve, totalno dehumanizirani, jedino što intelektualci možda mogu tu dehumanizaciju bolje reflektirati. Ameri inače tu svoje temu, položaj intelektualca u logoru, ograničava odnosno koncentrira se na položaj židovskog intelektualca njemačke kulture i tu uočava dodatni moment obeščovječenja: nacisti su tim ljudima oduzeli njihovu vlastitu kulturu. Daljnji moment na koji hoću upozoriti, jest teškoća koja nije teškoća Ameriovog pristupa nego teškoća osoba koje su se zadesile u logoru odnosno koje su zatočene u konclogorima. Dakle oni logoraši, Ameri govori o intelektualcima, ali to je šire jer se odnosi zapravo na sve logoraše, koji nisu politički angažirani i koji ne pripadaju niti jednoj militantnoj ideologiji, a nisu niti religiozni, nalaze se u još težem položaju od militanata i vjerskih fanatika, jer su upravo politički angažirani logoraši i duboko religiozni logoraši imali snagu da se bar u nekoj mjeri ili totalno, na duhovnom planu odupru dehumanizaciji. Oni su, unatoč svim okolnostima u kojima su se našli, unatoč totalnom poniženju, torturama i svemu onome čemu su logoraši bili izloženi, imali snage da zadrže svoju vjeru. Bilo vjeru u buduću pravedni svijet, ili u pobjedu proleterske revolucije, bilo pak vjeru u pravdu na onom svijetu ukoliko se radilo o vjernicima, ili čak religioznim fanaticima. Konačan moment na koji hoću upozoriti jest Ameriovo suporstavljanje Hani Arent. Jučer smo imali priliku vidjeti film o Hani Arent, i taj je film, kao što znate, bio koncentriran na ono razdoblje njezina života kada je pisala knjigu „Ajhman u Jerusalemu“ i glavni pojam te knjige jest pojam – banalnosti zla. Ameri opovrgava tvrdnju da bi se zlo koje su doživljavale ili doživljavaju osobe podvrgnute torturi i dehumanizaciji moglo označiti kao banalno. Prema Hani Arent, zlo jest banalno, i to najbolje pokazuje lik organizatora tog konvoja smrti Adolfa Ajhmana. A s druge strane Ameri iz svoje pozicije preživjelog logoraša najoštrije odbacuje ideju da bi to zlo moglo biti banalno, i mislim da se objašnjenje te korjenite suprotstavljenosti ocjene zla između njih dvoje sastoji u njihovoj razlici iskustva i u razlici perspektive s kojom promatraju to isto zlo. Naime, Ajhman uzet sam po sebi zaista je banalno biće. I to je perspektiva Hane Arent koja ga promatra kao optuženika na jeruzalemskom procesu. Ali zlo koje takvi banalni ljudi proizvode ne može žrtvama biti nešto banalno, jer je ono nešto najstravičnije što se ne može niti misliti, i što je vjerojatno dostupno isključivo iskustvu onih koji su to na svojoj koži preživjeli; nije slučajno da značajan broj preživjelih logoraša koji su reflektirali o položaju logoraša, i o zlu, tom neopisivom i nepojmivom zlu konc logora svoj život završava samoubojstvom (uključujući i samog Žana Amerija.) Druga suprostavljenost jest opreka između Amerijeve pozicije i pozicije Karla Jaspersa. Jaspers ne razlikuje precizno odgovornost od krivnje, pri čemu se Jaspersov pojam „kolektivne moralne odgovornosti“, koja se odnosi na nemački narod, podudara s Amerijevim konceptom kolektivne krivnje. Ta dva koncepta viđenja se podudaraju u svemu osim u jednom, ali to jedno nije beznačajno. A to je – ako Jaspers misli da je za iskupljenje odgovornosti dovoljno kajanje, dovoljno priznanje i prihvaćanje odgovornosti, a ne i podvrgavanje kazni, onda je Amerievo shvaćanje kolektivne krivnje korjenitije, radikalnije, dublje: Ameri smatra da nije dovoljno osjećati odgovornost, bilo individualnu bilo kolektivnu, nego je potrebno da takvi kolektivi budu podvrgnuti i kolektivnoj kazni. Sasvim usputna napomena, kolektivno kažnjavanje je primjenjivo posebno nakon II svjetskog rata Staljin, kada je na primer krimske Tatare koji su u velikoj većini surađivali sa nemačkim okupatorima za vrijeme okupacije Krima kolektivno deportirao u Sibir. Moglo bi se reći da je Staljin na tim kvislinškim narodima primijenio ono što je Ameri zahtijevao i za same Nijemce kao kolektivno odgovoran subjektivitet.

Dakle kod Amerija nema spremnosti na oprost i na pomirenje. Onda se postavlja pitanje što bi neki Nijemac ili neka Njemica koji su pasivno promatrali nacističke zločine ili su okretali glavu od njih ili ih tek u sebi moralno osuđivali trebali učiniti da se s njom Ameri može pomiriti? TO je pitanje koje ostavljam otvorenim. Jasno je da bez preuzimanja odgovornosti i bez prihvaćanja odgovornosti, pa onda konsekvantno i raskida, emotivnog, političkog i svakog drugog, s tom prošlošću, raskida koji čini većina dotičnog kolektiva kojega bi Ameri označio zločinačkim, oprost što ih žrtve daju kolektivima u čije ime su činjeni zločini nad njima nije valjan put niti za suočavanje s prošlošću a pogotovo ne za iscjeljenje. Tu možemo navesti neke lokalne primjere: ako većina Srba negira da je u Srebrenici izvršen genocid ili ako većina Hrvata smatra da je Oluja bila - osim eventualno nekih ekscesa - isključivo pravedna oslobodilačka akcija, može li se takvim narodima od strane žrtava udijeliti oprost od kolektivne odgovornosti? Ili to pitanje mogu malo varirati: može li se onima koji ne prihvaćaju kolektivnu odgovornost dati od strane žrtava oprost od kolektivne krivnje? To je pitanje koje ostavljam za diskusiju i za kasniju refleksiju. Ne bih htio dužiti, kako bi što više vremena bilo slobodno za razgovor, ali ipak moram spomenuti još jedan važan detalj, važan za razumijevanje Amerijeve pozicije, ali i za neke danas nama važne i aktualne stvari. Žrtve genocida biraju u nacizmu se po biologiji a ne po uvjerenju, ukratko rečeno čak ni najveći obožavatelji Hitlera među njemačkim Židovima, a bilo je i takvih koji nisu ozbiljno uzimali njegov antisemitizam, te su ozbiljno mislili da je antisemitska retorika jedna prazna priča koja samo služi za pridobijanje desničarskog glasačkog tijela a da je prava istina ta da ih Hitler štiti od opasnosti koja dolazi s Istoka, od Staljinove Rusije. Čak ni takvi najveći obožavatelji Hitlera nisu izbjegli konc logor, nisu dobili oprost i od onoga što im je biologijom bilo zadato i zbog čega su poslani u logor i u krematorij. Tu je razlika između nacizma i drugih oblika totalitarizma. U drugim oblicima totalitarizma, primjerice u staljinizmu, svatko je imao šansu da unaprijed izbjegne uništavanju neprijatelja, progona manje vrijednih ljudskih bića ukoliko je

prihvatio, konkretno u slučaju staljinizma istinu Svesavezne partije boljševika na čelu sa neumrlim i nepogrešivim drugom Staljinom. Druga stvar je da je takva osoba mogla završiti u logoru ili u podrumu Lubjanke sa metkom u potiljku zbog lažne denuncijacije i sličnih stvari, ali u principu svatko, pa i najgori bivši buržuj, imao je šansu da postane odani vojnik partije. U nacizmu oni koji su genski, ne genetski nego genski, krivi, oni koji imaju pogrešne gene konkretno Židovi i Romi nisu imali šansu da promijene svoju poziciju manje vrijednih ljudskih bića, da prestanu biti podljudi, i taj momenat je možda važan danas kada se totalno relativizira razlika između različitih oblika totalitarizma, pa se onda na primjer na pokušaje da se rehabilitira Dimitrije Ljotić odmah odgovara pitanjem: a što su radili komunisti. Da, činili su zločine i oni i ovi, ali postoji razlika: u ovom prvom slučaju neke su žrtve bile po biologiji predodređene da budu žrtve, da budu jedino i isključivo žrtve.

Marijana Stojčić: Htela sam Lino da postavim jedno pitanje: u kojoj meri je način osporavanja Amerija, Haninog 'Banalnosti zla' zapravo rezultat različitih iskustava i nekog suštinskog nerazumevanja? Čini mi se da Ameri kaže 'moja patnja i ono što sam ja preživeo nije uopšte banalno', ali Hana Arent isto ne govori uopšte o tome šta su preživeli to kao banalno. Zapravo, mnogo je važnije kada ona opisuje Ajhmana, opisuje odsustvo mišljenja, nesposobnost promišljanja i to je ono što dovodi do banalnosti. I u današnjem kontekstu ono što je meni nekako važno da razmišljamo o svemu tome. H. Arent na jednom mestu 'svaki put kad budemo imali uslove gde protivrečnosti neće moći da se razreše na način dostojan čoveka i kad imamo odsustvo mišljenja, mi imamo potencijal za totalitarizam i za užas', Dakle, pitanje je koliko je to zapravo rezultat nesporazuma pošto Ameri u suštini ne polemše sa Hanom Arent, nego polemše sa nečim kako je on razumeo.

Lino: To su različite perspektive, ja sam to već rekao. Samo, sada da ponovim, Ameri gleda s pozicije žrtve, a Hana Arent gleda promatrajući počinitelja. I to je nesporazum, naravno. Dva slijepca su pipala istog slona i znamo kako je to završilo, a nijedan od njih nije bio u krivu.

Daša Duhaček: Nemam nameru da tvrdim ko je tu u pravu, da li Ameri ili Hana Arent, samo malo želim da objasnim i kontekst. Ideja o banalnosti zla nije njena prvobitna ideja, njena prvobitna ideja u *Izvorima totalitarizma* je radikalno zlo. Dakle, priča o zlu ali koja prvo sledi Kanta i tako dalje, o zlu koje je bilo definisano kao radikalno. I radikalno zlo u totalitarnom poretku je to što su ljudi tu postajali suvišni. Šta se dogodilo posle toga? U prepisci između Jaspersa i Hane Arent - što nije jedino objašnjenje - i ne mora na to da se svede, njoj je Jaspers skrenuo pažnju da je način na koji je ona pristupila totalitarizmu mračan i zastrašujući i završava se ovako kako nas je sada Marijana podsetila. Totalitarna rešenja će preživeti. To je u stvari bilo upozorenje, i sve zajedno je ta ideja o radikalnom zlu izgledala toliko strašna i obeshrabrujuća, do te mere da mi tu ne možemo mnogo da učinimo da se tome suprostavimo i možda je to bila posledica i njenog odnosa koji je neposredno posle II svetskog rata bio upravo takav. Ono što je njoj Jaspers napisao to je da u svetlu takve analize zla, kao radikalnog zla može da se desi da ona zapravo ubije mogućnost za stvaranje otpora unapred, da suzbije mogućnost stvaranja otpora i onda joj je rekao - i bakterije mogu da izazovu ogromno zlo, ali i dalje ostaju samo bakterije. Posle je rečeno da je ona zapravo to preinačila, odnosno i Ajhman je dao povoda za to, ličnost Ajhmanova u ideji o banalnosti zla između ostalog i iz strateških razloga zato da bi stvorila uslove mogućnosti da se tome suprostavi. Zlo nije radikalno nego je banalno, i mi nešto možemo da učinimo. To je bila zapravo ta osnovna ideja, a onda ide i ovo što je Marijana rekla, odsustvo mišljenja. Dakle, nije ona porekla da je čin bio strašan, nego da možemo da se suprotstavimo počiniocu, to je ono što je zapravo bila poenta.

Ivana Vitas: Ja sam samo htela da dodam na ovo što je Lino rekao da je poreklo određivalo ko će završiti u logoru. Prve i masovne žrtve u konc-logorima koji su bili ubijani u nacističkoj Nemačkoj, bili su Nemci. Ljudi sa hendikepom. Opet biologija. Ono što je u toj priči meni interesantno jeste u tome su naravno učestvovali lekari, medicinsko osoblje, slavili su kada ispune normu, 10 000 ubijenih ljudi je proslavljano. Ali kada su obavestavali rodbinu o tome da su njihovi srodnici mrtvi, nijednom nisu rekli 'ubili smo ih po zakonu', jer zakon takav nije bio donet, nego su javljali da su im srodnici nastradali od bolesti. Nijednom nisu priznali, a svesno su ubijali. To je interesantno, jer su znali da to ne bi bilo prihvaćeno. Tako da uvek može da se nađe biologija ili neki drugi razlog zbog kojeg će se izdvojiti jedna grupa da bude uništena u nekoj vrsti totalitarizma. Na početku je Lino rekao je da je tretman intelektualaca bio isti kao i svih drugih u okviru logora, ali bilo je slučajeva i kada nije bilo tako, oni ne govore ništa u prilog da su posebno tretirani. Međutim, ima i drugačijih slučajeva. Naprimer, kada su komponovana dela, ima i jedan koncert za kraj sveta, koji je komponvan u logoru zato što je komandant logora voleo klasičnu muziku. Priča o Hani Arent, o tome kako je ona otišla u Ameriku - postojao je američki program koji je birao ljude intelektualce. Znači da su bili povlašteni u odnosu na druge, i ko će biti izabran da preživi i da dobije vizu.

Biljana Stojković: Ja ću sada da rizikujem da ću možda da ispadnem cepidlaka, ali ako pričamo o biologiji, opet u kontekstu tog izbegavanja biološkog redukcionizma, moram da kažem da ne postoje geni za narode, već je svaki narod mešavina vrlo različitih gena, te i te iste gene možemo naći u vrlo različitim narodima, prosto mi je to bilo važno da naglasim da se zna da narodi jesu jedna geopolitička i istorijska kategorija a ne biološka.

Lino: Dobro je da ne bi tko pomislio kako se mi slažemo s time da postoje srpski geni, kineski geni, i tako dalje.

Pitanje: *Ja bih o banalnosti zla. To je tako ta delikatna teza koja narušava dostojanstvo žrtava, jer zaista kako možeš reci nekome da je zlo banalno kad te neko muči. S druge strane se čini da umanjuje sam zločin, kao što je Soul Belou rekao da nema boljeg načina da se smanji prokletstvo zločina nego da se prekrije tom banalnošću. I tu je ta teza zaista jako osetljiva. A sa druge strane meni lično je bilo nekako lakše da razumem ceo taj mehanizam holokausta, ne samo Ajhmana, nego celu tu mašineriju koja funkcioniše, koja istrebljuje, upravo ako pomislim da su svih tih sto hiljada ili koliko ih već učestvuje u tome, zli. To je prosto nepodnošljivo. Oni tog trenutka rade na savršenstvu ispunjavanja i na rešavanju jednog zadatka, industrijskog zadatka. I tu mislim da baš Agamben kaže da se te žrtve više i ne pominju kao ljudi, oni su tu figure, materijal koji se ubija. Znači potpuno je cela stvar individualizovana, depersonalizovana. I tu sam ja nekako našla jednu mogućnost razumevanja te banalnosti zla mimo ove ajhmanovske koju svakako uvažavam?*

Janja Beč: Druga stvar koju sam htela da kažem je ta odgovornost za rat protiv Jevreja koja se ovde provlači, zbog koje se Hana Arent okrivljuje. Tu treba imati na umu celu društvenu strukturu u Nemačkoj. Jevreji nisu jedna jedinstvena klasa, ili struktura, vi imate te asimilovane Jevreje koji su već Nemci, onda imate ove koji dolaze iz Istočne Evrope sa dugom pogromaškom istorijom iza sebe i koji su već spremni, već su spakovani za bekstvo... Zapravo, ovi Jevreji koji su već Nemci kažu 'pa ovi se istrebljuju, oni se za njih već konstituišu kao oni drugi manje vredni', imate tu već socijalnu stratifikaciju. A onda kad se ovo penje, kada nemoguće postane moguće, tek onda se oni prenu, i onda dolaze te strategije preživljavanja. Tako da i tu treba napraviti prosto razlike u toj saradnji, i na trećem mestu zaista čovek teško može da sudi ako nije već u tome ili ako nije uronjen u to kojoj bi se strategiji preživljavanja privoleo u tako dramatičnim trenucima. I zato mislim na trećem mestu, uopšte ne razumem ovo Amerijevo ograničenje na poziciju intelektualca kao ograničenje. Jer jako je teško govoriti o holokaustu, imamo jako puno pisaca koji uopšte nisu mogli o tome da govore. Recimo D. Kiš priča kako je majka njemu i ocu sašila one žute zvezde, i onda ih je isprobavala na kaputima kako stoje. I onda kaže 'ja to nigde nisam mogao da napišem'. To je toliko patetično i strašno da prosto nije mogao da izgovori. Tako da je jako dragoceno što neko govori prosto direktno. Kako je to jedno direktno svedočenje i to je njegova lična pozicija. Znači, mislim da on ne može da govori o svima.

Lepa Mladenović: Ja mislim da je dobro da se iznese ova druga teza u odnosu na terminologiju banalnost zla. Ja moram reći da ja to uzimam tako kako je to striktno definisano od strane Hane Arent. Meni je to bilo važno kada sam posle deset godina rada sa ženama koje su preživle nasilje videla par tih nasilnika i taj moj šok koliko su oni banalni. Naravno, to nije striktna definicija njena, to je neka svakodnevni termin koji bih ja koristila, to su tipovi koji nemaju svest o tome koje su ogromno zlo uradili. Dakle to su nasilnici koji su sad privedeni za krivično delo nasilje nad ženama i mi njih vidimo u sudu. Meni je pomoglo da njih razumem i mislim da je meni je potpuno jasno sa pozicije žrtve da ne može ona koja je u ulozi žrtve, da se sklopi sa tim terminom nikada, tako da mislim da je ok skroz da stoje oba dva.

Samo dve rečenice u vezi sa banalnošću zla. Možda bi tu trebalo nešto da preciziramo. Dakle, Žan Ameri, nije u stanju da misli to što je Hana Arent ponudila kao objašnjenje zločina zbog toga što je on bio izložen nasilju, ali niko neće to da spori. Nasilje nije banalno. Zločin nije banalan, nasilje nad ženom nije banalno, ali šta je banalno? Banalan je razlog kojim se opravdava taj zločin. Antisemitizam je budalaština, glupost za morone. Ajhman je tele i veoma sličan ogromnom broju ljudi koji mi znamo. Dakle, ko god prihvati antisemitizam, ko god prihvati antisemitizam, ko god prihvati antihrvatstvo, on je učesnik u banalnosti. Sam zločin međutim nije banalan i to je to razlikovanje.

Mila Šimpraga: Ja sam relativno nedavno pročitala knjigu od Herte Miler knjigu koja se zove „Ljuljačka daha“. I ona u tom romanu govori o iskustvu svog prijatelja koji završava u ruskim logorima nakon rata zbog toga što su Njemci bili na neki način mobilizirani, odvođeni u logore kako bi se popravila šteta koju su oni načinili. I postavila sam pitanje sebi nakon što sam pročitala odlomak od Žana Amerija, da li bi on bio zadovoljan, da li bi smatrao da je to dovoljno dobra kazna i da li bi osetio neku vrstu satisfakcije, znajući da su Njemci propatili. Da li na neki način traži takvu vrstu kazne kao neko ko je prošao kroz iskustvo Aušvica? I da li onda kada Žan Ameri traži kaznu, zapravo traži osvetu?

Ameri čak kaže da je stvar otpora nacizmu u Njemačkoj bila statistička stvar. I statistički ustanovljava da je velika većina Nemaca i Nemica podržavala, ako ne aktivno onda bar pasivno, zlo koje se u logorima događalo. I zbog toga on nije zadovoljan priznanjem odgovornosti nego traži zadovoljstina, satisfakciju, odnosno odmazdu. Ja bih se usudio reći da bi on bio zadovoljan da je vidio Njemačke zarobljenike kako su dospeli u poziciju koja je slična poziciji u kojoj se on sa svojim supatnicima našao u Aušvicu. A gdje je onda on u onom zlu kada ga obnavlja i kada ga čini?

Lino: To je pitanje s kojim ni on sam nije mogao izaći na kraj. I možda bi trebalo malo detaljnije proučavati i neke druge njegove spise koje je pisao neposredno prije nego što je vlastitom odlukom završio svoj život. Usudio bih se reći, premda to ne tvrdim do kraja, to je više hipoteza, da on s time sam sa sobom nije mogao izaći na kraj, s tim problemom, s tim nerazrešivim vrtlogom. Ako na zlo odgovaram zlim, po čemu sam ja bolji od onoga koji je počinio izvorno zlo? Ono što je definitivno mogu tvrditi, jest da odgovor na zlo jednakom količinom zla ne vodi nikamo, da je kazna sasvim sigurno u nekim situacijama ne samo prihvatljiva nego nužna. Ali, s druge strane, mi kao ljudska bića ne možemo se složiti s time da (ako je uopće dopuštena smrtna kazna, ako bi među nama bilo nekakvih suglasnosti oko toga da se u određenim situacijama smrtna kazna treba izricati i izvršavati) sasvim sigurno među svima nama ne bi bilo nikoga od eventualnih zastupnika ili zastupnica smrtno kazne koji bi tvrdili da se u posebno teškim slučajevima smrtna kazna treba izvršavati na način na koji se za neke "izdajničke zločine" u Njemačkoj izvršavala smrtna kazna 1944. godine, znači vješanjem, ali ne vješanjem za vrat nego vješanjem na mesarsku kuku živog čovjeka koji bi za tri-četiri dana umro viseći na toj kuki, ili da bi mogli biti opravdani razni drugi oblici smrtno kazne koji su primjenjivani u srednjem vijeku.

Daša: Ja samo kratko oko banalnosti zla, samo da dovršim ono što sam maločas rekla. Dakle, reč je o počinocu koji nije monstrum, koji nije radikaln tako da mu se ne možemo suprotstaviti, ali je to isto tako zapravo i upozorenje svima da, i reč je o tome da užasna zla, radikalna zla može počinuti bilo ko. E to je ono što je strašno. I, dakle, nije neophodno da među nama izdvajamo nekog koga zamišljamo kao monstruma, nego je reč o tome da bilo ko može to da uradi pod datim okolnostima i to je ono upozorenje koje je zapravo vezalo banalnosti zla. To je ono što je najopasnije.

Ivan Milenković: Dakle, pitanje koje ste vi postavili čime bi Žan Ameri zapravo bio zadovoljan, pitanje je verovatno postavio svako od nas čitajući taj tekst ono je normalno i legitimno. Ali u polemičke svrhe ja ću da zaoštrim situaciju pa ću reći da u izvesnom smislu je vaše pitanje pogrešno. A pogrešno je zato što je Žan Ameri svedok. Svedok ne može biti i sudija, i u tom mislu Žana Amerija možemo da gledamo samo u svojstvu svedoka, a čime bi on bio zadovoljan? Recimo da svi Nemci prođu ono što je on prošao, jeste u određeno smislu irelevantno za sferu kojom se mi bavimo. Žan Ameri je samo svedok i tu je kraj priče. A ostalo je psihološka spekulacija, ostalo je nagađanje ili neka vrsta igre.

Staša: U knjizi Amerija ima i u ovoj jedan odeljak koji se zove „O prisiljenoj mogućnosti da se bude Židov“.

Za mene drama je njegova, što su me, kako on kaže 'prisilili da budem to što ja nisam izabarao da budem'. I on na kraju govori „antisemitizam i židovsko pitanje kao povjesne i socijalno uvjetovane duhovne pojave nisu me se ticale niti me se tiču. One su isključivo stvar antisemita, tj. onih koji vrše nasilje, njihova sramota i bolest. Antisemiti si tu koji moraju da raščiste sa nekim stvarima, a ne ja" i tako dalje.

Miloš: Ja od sinoć razmišljam o sledećem od posle filma a to smo nekako sad najviše doticali a to je u ime slobodne ispovesti, možda ću grešiti razlika između radikalnog i banalnog zla. Pa ako ja to dobro razmem onda bi radikalno zlo bilo antisemitizam a banalno zlo bi bio birokratizam. Radikalno zlo bi bila intencionalistička škola u okviru holokausta, na čelu sa Danijelom Gold Hagenom koji kaže da je antisemitizam jedini jedini, osnovni i glavni uzrok holokausta, dok druga vrsta škole funkcionalistička na čelu sa K.B i R.H kažu da je antisemitizam samo jedan od činilaca koji je doveo do holokausta i da holokaust uopšte nije bio zamišljen na početku njega se do njega došlo. To je kao jedno moje zapažanje ili pitanje. Druga stvar, ti si Lino rekao ovo za krimske Tatare, i to pitanje mene mori odavno i ja sam jako osetljiv na tu deportaciju malih naroda uglavnom u stepe centralne Azije. Sad je moje pitanje: da li su, pošto su deportovani usred rata, to je bio februar 1944, oni deportovani zato što su navodno saradivali sa okupatorom? Ne znam da li je ta kolaboracija dokazana ili nije, ali moramo nekako da imamo na umu da je pre toga došlo do toga da je 7 milion Ukrajinaca umrlo tokom genocida glađu. Da li su oni bili izgladivani i umrli kao Ukrajinci ili kako?

Lino: Odmah da odgovorim - oni su bili izgladivani kao kulaci, nisu htjeli ići u kolhoze i zbog toga su podvrgnuti sistematskom ubijanju pomoću gladi. Dakle oni su bili obilježeni kao klasni neprijatelji. Zato su i uništavani, ne kao Ukrajinci, već kao klasni neprijatelji.

Miloš: Evo, samo ću da uzmem jedan primer - Lava Gumiljova, sina streljanog pesnika Gumiljova i pesnikinje Ane Ahmatove, on je 53 godine proveo u gulagu samo zato što je bio sin streljanog pesnika i pesnikinje, koja sticajem okolnosti nije bila ubijena. I mislim da je najbolje svedočanstvo i o jednim i o drugim logorima, dala nemačka komunistkinja Margareta Ruber Nojman koja je preživela i logor u Karagandi, to je stepa Kazahstana, i preživela je Ravensbrik.

Lino: O sinu pesnika Gumiljova. Dake o čemu se radi? Ovo što ću reći je strašno i odvratno ali posve istinito. Da je on svoje roditelje denucirao Staljinovoj tajnoj policiji prije nego što su bili uhapšeni, ne bi završio u logoru. Dakle, on je imao šansu da bude nečovjek, što su mnogi u Sovjetskom Savezu pa i u nacističkoj Njemačkoj radili, roditelji su denucirali djecu, djeca roditelje, i ti ljudi su imali šansu da prežive. I ne samo to, nego i da naprave dobru karijeru. Mnogi su po takvim osnovama napravili u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji i u Njemačkoj dobru karijeru, ali s jednom malom razlikom. Dijete Židova nije moglo denucirati svoje roditelje, ono je bilo preodređeno, zajedno sa svojim roditeljima, za gasnu komoru bez obzira na eventualno obožavanje Hitlera.

Miloš: Ali, ni Marina Cvetajeva u policijskoj stanici u Parizu niti njena ćerka Ariadna Efron nisu denucirale Sergeja Efrona. Marina je recitovala svoje stihove, a Alja ne znam šta je radila, a ipak su je proterali.

Lino: E to su slučajnosti. Za ovu osobu procijene da je bolje da je protjeraju, za onu da je pošalju u logor, za onu da streljaju. Znači, ona nije time što je odbila da denucirala, automatski osuđena na strijeljanje, a opet da jest denucirala - možda bi svejedno bila strijeljana ukoliko bi se procijenilo da je ona to lažno uradila, npr. zato što mrzi Staljina pa mu naknadno hoće napakostiti. U tom smislu stvari su u takvim režimima veoma relativne, osim jedne fiksne granice: u nacizmu za one koji su lažnom pseudobiologijom obilježeni kao podljudi nema šanse da se na bilo koji način izvuku. Oni moraju biti istrijebljeni.

Marijana: Samo bih dodala još nešto o tome što je ključna razlika između nacizma i staljinizma, bez obzira što posledice jako često mogu da budu vrlo slične. Ta ključna razlika nije samo teorijska, a to je što bi u pitanju staljinizma to bi generacija jedne perverzne mutacije jedne velike ideje, dok je nacistička ideja ostvarena u svojoj suštini. Ona je to, ona nije degeneracija, ona je baš to. Zašto to pominjem? Zato što danas mi imamo taj slučaj da se nekako leve ideje, komunizam, komunističke ideje i nacizam i totalitarizam različito izjednačavaju. To nije slučajno, to je u funkciji delegitimizacije ideje o socijalnoj pravdi o jednakosti, i bilo kakve alternative. I onda dolazimo do onoga što smo pričali u predhodnoj sesiji, a to je da okvir u kojima se krećemo vrlo uzet, i svi stalno govore ideološki aparat ti govori, ne možeš van toga, onda nema alternative. I jednu stvar samo kratko meni je to pitanje suočavanja sa odgovornošću kao građanke u društvu u kome živiš i zločina počinjenih u naše ime i pitanje oprosta koji žrtva može da da, ali i ne mora. A to su dva odvojena pitanja, ja sada pričam baš o oprostima koju je žrtva dala. Čak i da je suočavanje najsavršenije moguće, žrtva ima pravo da neda oprost i to je to.

Svetlana Šarić: Primo Levi govori o sramoti, nešto što je mene malo uzdrimalo, a to je 'sramota me je što sam živ, što živim umesto nekog drugog'. Kao što majke Srebrenice kažu 'sramota me je što sam živa a što je moje dete ubijeno tamo negde umesto mene'. Levi takođe kaže: "Po mom mišljenju osećaj sramote ili krivice, koji se podudara sa ponovno stečenom slobodom bio je veoma složen, u sebi je sadržao različite elemente i to u različitim srazmerama kod svakog pojedinca ponaosob."

Pitanje je da li su svi oni osećali tu vrstu sramote? Jer svi smo mi pojedinke i pojedinci. Da li svi imamo taj osećaj sramote? To bih htela da mi Lino odgovori na tu nedoumicu. Jer slušajući naše drugarice majke Srebrenice, ja osećam sramotu što živim u Srbiji i što je moj narod činio zločin u moje ime. Ali nakon čitanja Prima Levija, shvatam da ona oseća sramotu što je živa a što je njeno dete ubijeno.

Lino: Različiti ljudi imaju drugačije pragove bola. Ima čak osoba koje ne osjećaju bol, pa mogu istrpjeti različite torture a ima i onih koji su jako osjetljive, pa će i mali udarac osjetiti kao veliku bol. Tako je i s emotivnom osjetljivošću. Naprosto, mi smo različite osobe i različito reagiramo

na ono što nam može izazvati osjećaj sramote. Neki imaju manje emocija, neki više, neki imaju viši nivo osjetljivosti. U tom smislu - nema pravila. Ono što je sasvim jasno je da ne mogu sramotu osjećati one osobe kojima su neke činjenice koji bi trebale izazvati osjećaj sramote nepoznate. Ili su te osobe, zbog ovih i onih razloga slijepe da vide te činjenice koje bih kod takozvanih normalnih osoba trebale izazivati makar minimalnu sramotu. Nemam odgovor na konkretno pitanje jer se tu radi o konkretnim osobama i situacijama.

Transkript: Tijana Mirković

Feministička etika brige - ekonomija brige - feministički diskusioni kružok

Sremski Karlovci, 20/21/22. maj 2014.

Ovom FDK je prisustvovalo **26** osoba iz sledećih gradova: Zagreb, Novi Sad, Beograd, Niš, Kruševac, Sombor, Pančevo, Leskovac, Novi Bečej.

FDK se sastojao od sledećih interaktivnih predavanja i razgovora:

- **Selma Sevenhuijsen:** *Vrednosti koje održavaju život – etika brige, o ranjivosti i zaštiti* - komentarisali: Janja Beči Miloš Urošević
- **Sara Radik:** *Beleške ka feminističkoj materinskoj politici mira* - komentarisale Staša Zajović i Ana Vilenica
- **M.V. Lee Badget, N.Folbre:** *Briga o drugima – rodne norme i ekonomske posledice* - komentarisale Vesna Đorđević i Olivera Babić
- **Eva Kamerer:** *Feministička etika brige - predavanje i razgovor sa autorkom eseja*
- **Sandra Li Bartki:** *Hraniteljke ega i utešiteljke: pokoravanje i otuđenje ženskog emocionalnog rada* - komentarisale: Biljana Branković, Tanja Marković, Maša Malešević, Saša Kovačević i Miloš Urošević
- **Marija Perković:** *Ekonomija brige - kratak istorijski prikaz - predavanje i razgovor sa autorkom eseja*
- **Maja Hrgović:** *Kad žene odlaze na Zapad, ceh plaćaju obitelji* - komentarisale Svenka Savić i Maja Sedlarević
- **Marija Babović:** *Rodne nejednakosti iz perspektive feminističke ekonomije - predavanje i razgovor sa autorkom eseja*
- **Aktivizam i etika brige – radionica** - koordinisala Milka Rosić
- **Alpar Lošonc: Biopolitika gordosti i Lino Veljak:** *Tong Rozmari/Tong Rosemary i Nensi Vilijams/Nancy Villiams: Feministička etika*
- **Aintzane Saitua i Maruha Sarasola:** *Briga o drugima kao izbor* - komentarisali: Slobodan Sadžakov i Milka Rosić

Kao i za prethodne, i za ovaj FDK priređena je tematska čitanka "Feministička etika brige".

Čitanka sadrži petnaest (15) eseja domaćih i međunarodnih autorki iz regije i sveta koje se bave pitanjima feminističke etike brige i ekonomije brige. To su ujedno i naslovi dva dela ove čitanke.

Aktivizam i etika brige – radionica, 22. maja

Moderatorke: Milka Rosić i Staša Zajović

Na pitanje: *da li briga o drugima, pre svega, unutar porodice, utiče na tvoj aktivizam?, učesnice su iznosile stavove:*

- U uslovima siromaštva i nespостоjanja organizovane društvene brige o drugima, najveći broj aktivistkinja, i one koje imaju decu, kao i one koje nemaju - posvećen je brizi o drugima, najčešće brizi o članovima porodice i to dobar deo aktivistkinja ometa u aktivizmu;
- Aktivistkinje koje imaju decu suočavaju se sa većim problemima od onih koje nemaju decu i da bi mogle da se bave aktivizmom, u tome im obično pomažu neke druge žene, obično srodnice, najčešće majke i to često izaziva krivicu;
- Briga o drugima obuhvata široku lepezu obaveza – fizičku pomoć, emotivni rad, materijalnu podršku;
- Važno je u pokretu uvažimo različitost pozicija u pogledu brige o drugima – bilo da je to kao nametnuto u ili je pitanje izbora;
- Socijalizacija brige o drugima – zajednička briga o drugima, pre svega o deci aktivistkinja, treba da bude jedan od važnih 'zadataka' pokreta;
- Važno je se i kao aktivistkinje odučavamo od patrijarhata – da naučimo da delimo rad na brizi o drugima, bilo sa članovima porodice ili unutar aktivističke zajednice;
- Uzajamna podrška i briga aktivističkih drugarica, kao politički, moralni, emotivni izbor, predstavlja veliku vrednost za aktivistički pokret;
- Aktivizam nas često sprečava da više vremena provodimo sa bliskim osobama van aktivističke zajednice, nedostatak vremena za takve odnose nas često frustrira i zato je neophodno stvarati prostore za razne vidove komunikacija;

Izjave učesnica:

„Sada brinem o majci, i to mi smeta aktivizmu. Ranije, početkom ratova, deca su mi bila velika i nisam imala brigu u vezi sa tim“ (Manda)

„Moje dete ima 4 godine, i moja majka ponekad preuzima brigu o njemu, da bih mogla biti ovde. Ćerku nisam počela uključivati u aktivističke krugove. No, sjajno je što ŽuC to omogućava, kao još neke grupe, da žene dođu sa decom. Vaspitavam ćerku da bude samostalna, i nadam se da će sa 13 godina to već i sasvim biti“ (Tanja)

„Niko ne treba moju fizičku pomoć, ali imam emotivnu brigu za ljude, prvo u svojoj okolini“ (Tijana)

„Ja nemam decu, i ne mogu ništa reći na tu temu, nemam nešto što bi me ometalo u aktivizmu. Emotivna briga o drugima ne ometa me u aktivizmu“ (Vesna)

„Nekada ne možete otići na seminar ako nema nikog da brine o tim članovima porodice. To ometa moj aktivizam, jer je potrebna podrška i njima, a i nama. Kada su ljudi bolesni i satri nemaju toliko razumevanja za druge...“ (Andrijana)

„Živim sama sa ocem koji je preživio infarkt i zahteva veću brigu. Vezan je za mene, možda više emotivno, nego fizički. I kada treba da odem na seminar, moram da obezbedim i finansijsku brigu i to je teško, jako teško“ (Olivera)

„Meni su poklopile i malo dete i stara majka. Inače, nemam pozitivan odnos prema brizi, nisam vaspitana tako da brigu vidim kao nešto što se cení. Moji ukućani imaju potrebe, koje ne mogu da zadovolje sami, i ja tu moram da se uključim. To parče vremena mora da se organizuje, iskoristi za posao. Dok kuvam, ja ne mislim o kuvanju, već o poslu, kako da umontiram neki materijal i sl. Ova briga o detetu i majci će biti nešto što traje, možda pet, možda deset godina“ (Marija V.)

„Mene stalno prati osećaj krivice u odnosu na porodicu. Žene moje porodice su preuzele brigu o mojoj deci. Isti osećaj krivice me prati i u odnosu na drugarice za koje ne umem, ili ne mogu da nađem vremena, a koje nisu involvirane u pokret“ (Marija P.)

„Kada se moja mama razbolela, vratila sam se iz Nemačke i negovala sam mamu, i tada ne možeš biti na dva mesta, fizički. To mi je najbolja odluka u životu - da budem sa mamom, to nisam odlučila iz patrijarhata, već iz ljubavi. Ponovo sam se vratila kada se razboleo moj brat. On je imao porodicu, nije zavisio od mene, ali ja sam htela da budem tu, kada je bio bolestan. Moj aktivizam je minimalan, on je samo sa ŽuC-om, ja sam samotnjak, i moj aktivizam je pisanje. To je ono što umem da radim. Moja ćerka je već bila odrasla kada je počeo rat, tako da nisam imala tu ulogu i obavezu prema njoj tada“ (Janja)

„Sada imam dovoljno vremena, porodica me podržava u aktivizmu, tako da je meni sasvim dobro. Moja deca su takođe bila samostalna, sada su odrasli ljudi. Moj aktivizam je moja buntovnost zato se time i bavim, i hvala ŽUC-u što mi je omogućio da se vratim“ (Marija K.)

„Moja briga o prođici i prijateljima ne utiče na moj aktivizam. Moje drugarice koje su redovno nalazile vremena da me obiđu, mimo aktivističkih obaveza, to je ono što meni znači, ta solidarnost i briga koju su pokazale nakon mog moždanog udara koji me zadesio u Kraljevu, u gradu koji nije moj. Ta uzajamna briga je ono što meni daje snagu, kada sama izgubim nadu i volju“ (Nada)

„Za mene takođe briga nosi osećaj krivice, jer ne znam ko više trpi, aktivizam ili moje dete. osećam se rastrzano između ta dva. To iziskuje mnogo energije. Moraš sa detetom raditi, a moraš završiti i druge obaveze. I hvala mojoj mami što postoji, i brine, i zamenjuje me. Pri tom majka brine i o tri starija člana porodice. I ja se često pitam da li ja dovoljno radim za njih, što nemam vremena za baku i deku da ih obiđem“ (Jelena)

„Status brige i odnos prema brizi je artikulisan klasnom pozicijom. Ona nije ista za svakog. Briga dolazi kao dodatno vreme za rad. Takođe, pitanje je da li je aktivizam naš posao, ili volonterski rad. Ja imam nešto od čega zarađujem, imam aktivizam, imam dete o kome brinem, majku koja mi pomaže. Ja mislim da bi deca trebalo da budu zajednička briga, to su sve naša deca, ali to se ne dešava ni u pokretu. Mislim da je važna da socijalizujemo brigu o deci u pokretu“ (Ana)

„Meni je sada najveća obaveza, koju ipak biram, jeste čuvanje majke. Tu brigu delim sa sestrom. Moja majka ima oko 90 godina, skoro je nepokretna. Tih šest meseci kada ja brinem o njoj, otežava mi aktivizam. Moj muž me zameni u tome, ali to njega psihički opterećuje, jer je ona vezana za mene, stalno me traži kada odem“ (Milka)

„Kada je moj brat, koji je, slično meni politički aktivista, ostao udovac i to jako mlad, bilo mi je značajno da budem uz njega, to nas je zbližilo. Što se tiče majke, to je drugačija briga. Bilo mi je žao što sam lišavala sebe bliskosti, koja je moja potreba, tokom godina ratova, i malo sam se viđala sa njom. Na majčino pitanje: »Zašto ti ne dolaziš češće?« rekla sam joj da sada sam potrebija nekim drugim ženama, i ona je to razumela. Aktivizam nekada ukida komunikaciju sa ženama koje nisu u krugu aktivizma. Nije to osećaj krivice, već mi je žao. Ja sam takođe vezana za sestre, ali smo skoro sve aktivistkinje, sa svima održavam odnose. Trudim se da te svoje potrebe za nežnošću, za razgovorom sa drugaricama, ispunjavam. Imam svoje važne rituale, šetnje Dunavom su mi važne, ali ne uspevam uvek to da postignem“ (Staša)

„Situacija u kojoj sam bila potpuno očajna, bilo je tih prvih pet dana nakon porođaja, kada sam izgubila svoju slobodu, kada sam bila zatvorena u zgradurini. I stalno sam bila zavisna od drugih nakon porođaja, jer imaš dete koje ne mogu da ga vozim bez pomoći, i tada su mi ŽUC kupile sedaljkicu za auto. Ja nisam imala novaca tada za to, a time su mi one ponovo kupile slobodu“ (Marija)

Na kraju radionice aktivistkinje su iznele niz predloga i neke preporuke, ali i zadatke za aktivistkinje u pokretu...

- **Podeliti/socijalizovati/demokratizovati brigu o drugima, posebno o deci aktivistkinja...**
- **Uključivati decu aktivistkinja u razne aktivnosti pokreta...**
- **Organizovati za sledeći sastanak Mreže ŽuC-a (septembar 2014.) alternativne programe za 'našu' decu...**
- **Dogovoreno je da se obavezu brige o deci ne preuzimaju majke, već druge žene iz pokreta...**

„U pokretu nemamo situaciju da nam se bebe rađaju svaki dan, ali nešto bi trebalo da uradimo, za ubuduće. Kada već imamo decu koja hodaju, možemo da ih socijalizmo sa nama. Ono što je retko, a što ŽuC radi, jeste što uključuju decu, ali tu nema fokusa na njih. Ja mislim da treba da gradimo transgeneracijski pokret u koji će biti uključena i deca, da i njima to prilagodimo. Postoje i tu različita iskustva raznih kolektiva. Neki su radili dečije fanzine koji dekonstruišu razisam i sl. Sva pozitivna iskustva iz alternativnih načina rada, iz psihologije i pedagogije i koji mogu da se prilagode deci, možemo da iskoristimo. To je opet zapadni model, tu su deca opet posebna, što mislim da nije loše. Drugi model se razvija u zapatističkim kolektivima, gde su deca uključena direktno, bez posebnog prilagođavanja, imaju pravo da komentarišu, da učestvuju na sastancima. To sam htela da kažem, da na to obratimo pažnju. Tu ima i gomila problema. Mi nemamo uslova za to, da se to postojano, konstantno dešava, da imamo nezavisni prostor gde su 10 organizacija, pa da pravimo neku vrstu vrtića. Možda bi smo mogli na isti način misliti i u vezi sa brigom o starim osobama“ (Ana)

„Lino i ja smo priredili (2002) na osnovu španskog izdanja priručnik za mirovno i neseksističko vaspitanje za decu „Želimo da igramo! Želimo da sanjamo!“ i to je moj skromni doprinos ovoj ideji. Za sastanak Mreže u Vrnjačkoj Banji možemo da organizujemo prostor u kome smo zajedno sa decom. U Vrnjačkoj Banji su deca bezbedna i lepo je, da napravimo radnu grupu“ (Staša)

„Mi imamo decu istog izrasta, možda nije loše da sa decom učimo, analiziramo to gradivo koje rade u školi, jer moja Anđela je u situaciji da samo njena mama govori drugačije od svih, da ne bude da sam jedina koja tako misli. I deca će tada videti i da ni mi, ni ona nisu jedini i različiti“ (Jelena).

Napravljena je radna grupa za brigu i zajedničko osmišljavanje programa.

Priredila: Staša

Alternativni modeli pravde - prakse pravde u zajednici - feministički diskusioni kružok

Avala, pored Beograda, 13/14/15. jun 2014.

Feministički diskusioni kružok/FDK je održan 13, 14. i 15. juna 2014. godine na Avali, pored Beograda. Učestvovalo je **40** osoba iz sledećih gradova iz Srbije: Leskovac, Kruševac, Niš, Dimitrovgrad, Beograd, Šabac, Bela Reka, Novi Bečej; takođe su učestvovali i naše prijateljice iz Sarajeva/BiH.

14. i 15. juna gost i predavač je bio Carlos M. Beristain/Karlos M. Beristain iz Bilbaoa/Baskija, Španija.

Kao i za prethodne, i za ovaj FDK priređena je tematska mala čitanka "Alternativni modeli pravde - prakse pravde u zajednici".

13. jun:

Od institucionalnih do alternativnih modela pravde – predavanje, projekcije video materijala, diskusija : Ivana Vitas i Staša Zajović

"Varljivo jednostavno - liječenje sjećanja"

Esej iz knjige Od žrtve do pobjednika, autora Majkla Lapsleja: Ivana Vitas i Miloš Urošević

Pravne prakse u zajednicama – istorijska iskustva na Balkanu

"Pomirenje krvi na Kosovu" - narodna inicijativa pokrenuta početkom 90-ih u cilju iskorenjivanja krvne osvete - komentariše Maša Malešević, etnološkinja, Beograd

Etika pomirenja u djelu Marka Miljanova - komentariše Marija Perković, Žene u crnom, Beograd

O krvnoj osveti i umiru krvi na balkanskom prostoru

Prikaz: Miroslava Malešević

Korišćena literatura: V. Bogišić, *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*, JAZU, zagreb 1874; S. Trojanović i M. Gajić, *Krv i umir kod Srba i Arnauta, Kolo, književni i naučni list*, knj. 1, sv. 5, 1901; Ilija Jelić, *Krva osveta i umir kod starih kulturnih naroda*, Glasnik Etnografskog muzeja

u Beogradu 1927; Isti, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i severnoj Arbaniji*, Beograd 1926; Đurica Krstić, *Pravni običaji kod Kuča*, Balkanološki institut, posebna izdanja knj. 7, Beograd 1979; Lj. Gavrilović, *Besa kao ograničenje samosuda*, *Glasnik EI SANU XXXII*, Beograd 1983; *Ista*, *Pazarsko-sjenički kvartet*, Novi Pazar 2013; Petar Vlahović i Vojislav Dančetović, *Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti*, *Glasnik EI SANU IX-X*, Beograd 1961.

Krvna osveta ili samosud je prastari običaj vraćanja zlom za naneto zlo koji, po svemu sudeći, potiče iz rodovsko-plemenske zajednice. Tačnije, to je vrsta nepisanog pravilnika ponašanja plemena, pravna institucija društva bez čvrste državne organizacije. Često je to bio i jedini način zaštite ugroženog života i imovine koji je ljudima u nesigurnim i teškim prilikama stajao na raspolaganju. Sam termin krvna osveta je, prema mišljenju nekih istraživača, preširok, budući da osveta nije uvek nužno u krvi, to jest da obuhvata zadovoljenje i na druge načine, npr. paljenjem kuća, uništavanjem useva, ubijanjem stoke i sl. Institut krvne osvete poznavali su svi stari kulturni narodi: Jevreji, Indi, Misirci, Vavilonci, Grci, Rimljani, islamski narodi. Postojala i kod svih evropskih naroda, a nestajala je postepeno sa jačanjem centralne državne vlasti.

Prvobitna vršenja osvete bila su surova i bezobzirna. Prva ograničenja koja je u tom smislu društvo postavljalo - sudovi i zakoni koji su propisivali kažnjavanje zločinaca - nastali su, istina, kasno u rodovskom društvu, ali ipak pre pojave političkog društva. Još u Hamurabijevom zakoniku (Vavilonci) postojalo je načelo tzv. taliona: za naneto zlo bila je propisana srazmerna odmazda. Kasnija ograničenja se odnose na uvođenje novčane kazne za ubistvo i na smanjivanje broja lica koja padaju pod udar krvne osvete. U srednjovekovnoj srpskoj državi za ubistvo se plaćala globa, a i crkva je sankcionisala krv: pola globe išlo je crkvi, a pola onome ko je prokazao slučaj. Prema St. Novakoviću, car Dušan je već bio napustio instituciju globe ili vražde, već je tražio da se za ubistvo ide na sud. Pisani zakoni i stroge mere represije kojom je državna vlast u Crnoj Gori pokušavala da iskoreni krvnu osvetu primenjivali su se već u 18. veku. U Zakoniku vladike Petra npr. u prvi plan je stavljena odgovornost pojedinca umesto kolektivne odgovornosti plemena: samovoljni ubica - onaj koji delo izvrši iz krvne osvete - se ne može zaklanjati iza kolektiva, niti se može krv platiti imovinom kao u vreme bezvlašća. Takav ubica je osuđivan na smrt.

U najopštijim crtama o vršenju osvete (prema istraživanjima Valtazara Bogišića među crnogorskim plemenima): Rod kao celina je bio u obavezi da osveti svog ubijenog člana. Osveta je tako istovremeno i kazna ubici, ali i opomena da iza napadnutog stoji njegova porodica, rod i pleme, i da osveta pretili i napadačevim muškim srodnici (žene i deca su izuzeti iz osvete kao bića koja su smatrana slabijim i manje odgovornim). Sledstveno, prema Bogišićevim rečima, veličina crnogorskih bratstava nije se merila po broju glava nego po broju pušaka). Ukoliko bratstvenici nisu u mogućnosti da svog ubijenog člana osvete ubijanjem samog krvnika, onda moraju ubiti njegovog najbližeg rođaka. Isto tako, ukoliko ubica nije u stanju da kući ubijenoga plati dug za mrtvu glavu (koji se zove krvnina), celo bratstvo je u obavezi da mu u namirivanju toga duga pomogne. Sve i kada je ubica sudskom presudom osuđen i stavljen u zatvor, njegova rodbina je dužna da rodu ubijenog namiri dug. Materijalna naknada je isprva određivana sporazumom samih stranaka, a kasnije je visina utvrđena zakonskim propisima.

Povodi za osvetu su različiti: ranjavanje, uvrede koje nanose sramotu (kao npr. ostaviti isprošenu devojkicu), sporovi oko međa... sitnije osvetu su po principu milo za drago, za učinjenu štetu uzvraća se istom merom. Ali osveta za ubistvo je najveći dug, pitanje časti i ne sme da ostane nenamirena. Sin mora da osveti oca, brat brata, ali se obaveza prostire i na ostale srodnike.

Umir krvi: Za razliku od osvete, gde se za naneto zlo odgovara istom merom (oko za oko), umir je srazmerna materijalna nadoknada ili poravnaje. Te dve institucije se bitno razlikuju. I običaj pomire umira ili pomire, oprostaja krvi, svakako potiče od davnina. On se ipak formirao kasnije od same krvne osvete kao izraz napora da se spreče ili ublaže teške posledice samosuda, koji se često pretvarao u niz međusobnih ubistava i dovodio do nestanka čitavih bratstava. Mirenje se uspostavljalo pre svega iz ekonomskih razloga, jer zavađena plemena, u strahu od osvete, nisu mogla obrađivati zemlju niti izvoditi stoku u planinu.

U centralnim delovima Balkana, na Kosovu, Crnoj Gori i severnoj Albaniji umir krvi verovatno nastaje u srednjem veku; prema nekim autorima koincidira sa periodom stvaranja albanskog nepisanog običajnog prava u obliku zakonika Leke Dukadžinija (u njegovim pisanim redakcijama opisan je i postupak pomire).

Prvobitno je umir bio dobrovoljan, jer je izmirenje zavisilo od dobre volje zakrvljenih strana. Dužnost ubičinog roda je bila da pokuša izmirenje sa rodnom ubijenog. Postojao je savet članova oba roda i donošen je predlog kako da se zločin oprost - obično moljenjem za oprostaj i poklonima. Naknada je mogla biti otkupna, kad se njom otkupljuje život, i obeštećavajuća, kad se nadoknađuje prčinjena šteta. Ako uprkos tim naporima rod ubijenog ostane neumoljiv i ne pristane na poravnaje, imenuje se osvetnik koji će krivca goniti dok ga ne ubije - jedan život je plaćen drugim i zahtevi pravde su bili zadovoljeni. Ta prvobitna, surova vršenja krvne osvete zamenjena su vremenom uvođenjem obaveznog, prinudnog umira, kada društvena zajednica preko izabranih sudova naredi da se putem poravnaja sve krvi umire i potraživanja izgode. Ipak, oštećeni ne sme da pristane na mirenje bez saglasnosti kuće, bratstva i plemena.

Procedura pomirenja: U svakom slučaju, mirenju između dva zavađena roda koje inicira rod ubice i koje otpočinje oko godinu dana nakon ubistva, prethodila je duga i složena procedura pregovaranja. Rodbina ubice najpre oprezno ispituje da li bi druga strana bila voljna da prihvati sporazum. Kući oštećenog šalju se glavari bratstva (ali ne svog) da mole za umir. Svako mirenje ide preko glavara, nikad direktno. Glavari krvnikovi dolaze i prizivaju boga i svetog Jovana da pristanu na umir. Oštećeni obično ne pristane na prvom sastanku, pa oni kažu da će doći za osam dana. Čak i ako oštećeni ne prihvata, oni ipak dođu. On ih vraća od kuće, govori obično da umira nema ... itd, ali kad im dozvoli da uđu u kuću to je znak da je sklon da prihvati mirenje (Mada, bilo je slučajeva i da ih lepo primi ali da ne pristane). Kad se utvrdi da je druga strana spremna na sporazum pristupalo se mirnoj ceremoniji kojoj je cilj postizanje primirja - najpre na izvesno vreme, dok traje pogađanje. O tako

postignutoj "veri" stara se rod ubice. Za vreme trajanja pregovora, rođaci ubice ne izlaze u javnost, u crkvu i sl. da ne bi nekog od strane ubijenog doveli u iskušenje da se osveti. Pošto je prihvatio primirje, oštećeni (umirnik) bira kmetove koji će na samom umirenju biti sudije, doneti odluku o uslovima za pomirenje, tj. visini naknade. Utvrđi se takođe i koliko će srodnika doći na mirenje u kuću ubice. I broj ljudi i količina hrane (volova, ovnova) se unapred ugovori, jer bude po 20-30 ljudi sa obe strane. To je obaveza krvnikova, a pomažu mu svi bratstvenici i prijatelji da sve to nabavi i spremi.

Ugovorenog dana kući ubijenoga pristupa krivac sa delegacijom svojih rođaka. Krvnik oko vrata ima obešenu pušku krvnicu i ide četvoronoške a pridržavaju ga dvojica - jedan vrlo ponižavajući ceremonijal kojim se izražava pokajanje za počinjeno zlo delo. Blizu kuće umirnika počinje da moli - primi kume boga i svetog Jovana (negde sv. Nikolu), a isto govore i kmetovi i prijatelji. Kad se krvnik i umirnik (ili njihovi predstavnici, srodnici) sretnu, krvnik ga ljubi u grudi i moli za oprostaj, a ovaj njega u glavu, zatim ga podiže na noge, poljube se u lice i oštećeni kaže: opraštam ti bogom i svetim Jovanom, tebi krvniku (Katunska nahija i Primorje), te uzima ugovorenu naknadu. Tom prilikom se ne uzima novac za krv nego oružje, pištolj najčešće. (Plaćanja u novcu u savremeno doba više nema, ali je ostala obaveza da krvnikova porodica pomaže oštećenu, na pr. prilikom gradnje, seče šume i sl).

U Albaniji isto, s tim što krvnik ima vezane ruke na leđima i nož za vratom, pa mu umirnik odvezuje ruke i sklanja mu nož i tako prima kumstvo (Sve iz Bogišića, prema opisu Nika Martinovića). Tako ulaze u kuću oštećenog i svi zajedno sedaju za sofru. Zatim sledi svečani čin bratimljenja. U vino ili rakiju sipaju koju kap krvi iz prsta i jedan drugom popiju krv i tako se pobratime.

Pitanje časti, odnosno povređene časti žrtve i njegove porodice je veoma izraženo. Ponekad je i šamar mogao biti povod za ubistvo, ali isto tako je povreda časti izvršio ca zločina mogla biti dovoljna satisfakcija rodu ubijenoga da pruže oprost.

Na primer, u Orahovu je 50ih jedan Crnogorac dugovao krv jednom Muslimanu. Kada su bratstva u načelu prihvatila izmirenje desilo se sledeće: predstavnik oštećene porodice prišao je predstavniku krvnika i pred svima ga povukao za nos. Ovaj je to javno poniženje otrpeo mirno, a za porodicu ubijenoga to je bio čin simbolične osvete. Onda su pucali uvis iz pušaka i objavili da je osveta izvršena iako nije pala krv.

O ženama u krvnoj osveti: lako žene (kao i svuda u patrijarhatu u statusu maloletnih, slabih i neodgovornih lica) ne podležu krvnoj osveti, ima mnogo primera iz različitih perioda i različitih delova sveta (od egipatske ili grčke mitologije, do Vukovih zapisa) koji pokazuju da su žene na ovaj ili onaj način u njoj učestvovala. Često još čvršće od muškaraca čuvajući patrijarhalne zakone žena je u krvnoj osveti imala najpre ulogu *podstrekivačice*. Njeno je bilo da stalno podseća na ubijenog i upozorava srodnike da sa osvetom ne odugovlače. Naročito su majke podstrekivale sinove, stalno opominjući da ne zaborave svetu obavezu. Vatile bi povremeno lične predmete ubijenog, iznosile na vidno mesto u kući, izlagale njegovu okrvavljenju košulju kao podsećanje da osveta mora da se izvrši. Ako bi, na primer, sin pokazivao oklevanje, majka ga je prekorevala. U Crnoj Gori je zabeleženo da bi takvom sinu majka govorila - evo ti moja pregača pa pripaši, ja ću nositi tvoje gaće. Žena je, iako ređe, i sama mogla biti *neposredna izvršiteljka osvete*. Obično je svetila sestra brata ili žena muža. Više takvih slučajeva zabeleženo je i kod Albanaca i kod Crnogoraca. Zanimljiv je primer izvesne Stane Đurović koja je presudila ubici svoga muža ali je hitac u njega ispalila tako što je na revolver položila ruku svog trogodišnjeg sina (tako je simbolično sin osvetio oca). Zabeležena je jedna albanska pesma u kojoj žena ubija muža i decu da bi osvetila svoju braću koju je muž izdao neprijatelju (neka varijanta albanske Medeje) - jer krvniku, takvo je bilo verovanje, treba rasturiti kuću. Dešavalo se, takođe, i da nema mogućih izvršilaca osvete. Tada bi žena unajmila nekog da ubije krvnika, a unajmljeni ne bi podlegao kazni jer je samo činio uslugu. Ipak, najviše je primera žena koje su *miriteljke ili posrednice* u miranju krvi. Najčešće je to kada one kao predstavnice krvnikovog roda, odnosno kao "kume", sa decom u naručju, idu kući oštećenog i mole za kumstvo, tj za mirenje krvi. Ako, na primer, uvređeni nije pristao na umir, glavari bratstva su slali ženu sa detetom u kolevci i dva do tri plemenika sa njom da mole kumstvo. Dolazilo se više puta i to više žena sa decom u kolevci, sve dok ih ne primi. Smatralo se velikom sramotom da se iz dvorišta isteraju žene koje mole za kumstvo. U Hercegovini je bilo da žena silom uđe u kuću oštećenog, pa ako uspe da se dohvati za verige onda je neće isterati. Ako oštećeni pristane na kumstvo, kume se vraćaju krvnikovoj kući da jave da je kumstvo primljeno. I u Kućima su žene posredovale u miranju, slalo se od 4 do 12 žena sa decom u kolevkama da zajedno sa uglednim glavarima mole da se pristane na umir. A pomira bi se krunisala kumstvom.

Zabeleženo je više slučajeva kada žena oprašta krv ubici svoga sina ili muža. Na primer, 1951. godine u selu Hajnobili kod Kos. Kamenice, majka je pružila azil i poklonila život ubici sopstvenog sina koji je, bežeći od progonitelja, dopao u njenu kuću. i molio za oprostaj. Izvesna Milica Bulatović iz jednog sela kod Kolašina je oprostila ubici svoga sina, Isu Radoševiću. On je došao s puškom kod nje i tražio da ona prolije njegovu krv za krv svog sina. Ona je uzela pušku, pucala uvis i povikala: ja se s Isom mirim, neka svi Rovčani znaju, i primam ga kao svoga sina. (prema podacima Đurice Krstića, n. d.).

U 20. veku: Krvna osveta se sporadično održavala i kroz ceo dvadeseti vek i na Kosovu i u Crnoj Gori. Kako je, istražujući relikte ove pojave u SFRJ (do kraja 70ih godina), zabeležio Đurica Krstić, krvna osveta više ne postoji kao pravilo ponašanja, ali nije ni sasvim nestala. Sporadični slučajevi, kao i umiri koji se vrše, govore o tome da ovaj običajnopравни institut nije potpuno iščezao. (Slučaj glumca Lauševića je više nego rečit pokazatelj.). Zanimljiv je i slučaj vezan za detinjstvo književnika Miodraga Bulatovića. Njegovog oca su 1941. godine ubili rođena sestra i njen muž (potpuno jedinstven slučaj za Crnu Goru da sestra ubije brata), neki Fedorov iz Odese poreklom. Dečak je tada imao 11 godina. Bratstvenici su uhvatili Fedorova i dali detetu pušku da osveti oca. Majka mu je oduzela pušku i sprečila ubistvo, štaviše, zavetovala je sina da i tetki oprost (podatak iz knjige Mirka Kovača, feljton u e-novinama, Veliki pesnik nesreće, 25. 10. 2008.). Na Kosovu su, i posle II sv. rata, ponekad u sudnicu

dovodili decu (jer njih ne pretresaju) da prokrijumčare oružje i predaju ga nekom odraslom srodniku - bez obzira na kaznu koju bi izrekao sud, osveta se imala izvršiti krvlju, čak i u samoj sudnici.

Primeru radi, kod Malisora je 1970. godine održan veliki narodni (plemenski) zbor na kome su učestvovali i politički predstavnici i na kome se raspravljalo o tome da se osveta svede samo na pravog krivca, da se smanji broj lica potencijalno ugroženih krvnom osvetom. To naravno potpuno odudara od pozitivnog krivičnog prava, ali je i to bio neki korak ka napuštanju tradicije samosuda.

U SFRJ je do šezdesetih godina bilo više slučajeva umira krvi. Jedan takav događaj zabeležen je '72 u Titogradu (u knjizi Đurice Krstića), u kući porodice čiji su sinovi ranjeni u nekoj pucnjava. Inicijativu za pomiru dali su rođaci obeju zavađenih porodica kako bi sprečili dalje prolivanje krvi. Oštećeni su pripadnici crnogorskih Kuća. Pozvani su predstavnici plemena, uključujući i predstavnike albanskih Kuća, došlo ih je 16 od 20. Počasni predsedavajući bio je najstariji, i najugledniji, bio je u balkanskim ratovima i u NOB, stočar, ali bilo je tu i sudija, poslanika, direktora itd. Žene nisu učestvovala ni na koji način, iako je ovo bila jedna osavremenjena procedura. Krivci nisu bili prisutni u prvoj fazi pomire, već su stigli kasnije. Nisu došli ponizno sa nožem oko vrata. I nije bilo sveštenika, što je ranije bio slučaj. Isto tako, nasuprot nekadašnjem postupku, ovde je prvi govorio domaćin uvređene kuće. Zatim su reč uzimali redom i ubeđivali ga da prihvati ponuđenu ruku pomirenja. Cele male besede održali su svi predstavnici plemena. Jedan saplemenik, Albanac (učitelj po zanimanju) je rekao: "Ovde su prisutni toliki viđeni ljudi (nabraja ih) i niz drugih njihovih plemenika, braće Kuća. Ovakav jedan skup vodi ljubavi i slozi i jedinstvu braće Kuća i nas dotičnih Arbanasa koji smo uvijek zajedno bili i koji ostajemo i ubuduće zajedno. I naš domaćin i njegov sin i mi svi, čitavo pleme Kuća, bili smo pogođeni s tako nemilom situacijom. Iz razloga toga... što su to naša braća, naši Kući koji u datom momentu bi položili prsi, bi dali svoje živote za nas. U ime to zafaljujem svima vama prisutnim koji ste došli iz sloge i ljubavi i koji ste uspjeli da se ova stvar završi humano, ljudski, pošteno, kako dolikuje plemenu Kuća, a domaćinu našem zafaljujemo i želimo mnogo sreće i napretka u svemu."

Cela pomira je snimljena na magnetofonu, vrlo uzbudljivo pregovaranje, pritisak svih predstavnika na domaćina da prihvati mirenje, međusobno hvaljenje, pozivanje na dedove i tradiciju, na čojstvo, zatim na socijalističko društvo, i napredak, i na zajedničko ratovanje... U svim govorima je prisutno - svi za jednoga... Na pola puta se ne sme stati, nije dovoljno samo reći - nećemo se svetiti, ali se nećemo ni ljubiti sa njima. Tačka na sukob stavlja se jedino činom javnog pomirenja. Napokon se javio jedan od domaćinovih sinova i rekao da je trebalo to sami da reše, uvređeni su jer su od tih momaka (koji su na njih pucali) očekivali da im se u zlu nađu, a ne na njih da udare.....ali kad ste već došli u našu kuću, onda - da se mirimo!

U savremenim uslovima (istraživanja Ljiljane Gavrilović) i dalje u nekim krajevima Srbije postoje tzv. sudovi dobrih ljudi. U Sjenici se oni zovu muslihuni. Ti sudovi su, naravno, izgubili svoju funkciju uvođenjem sudskog postupka, ali u sjeničkom kraju, na primer, oni su se do skora angažovali (osma decenija prošlog veka) svaki put kada dođe do sukoba između pojedinaca ili porodica: oko krađe, uvrede, međe, čak i oko bračnih nesporazuma itd. Ljudi imaju više poverenja u muslihune, smatra se da su nepotkupljivi, poznaju ljude i njihove stavove, motive, stanja. Oni su vrsta socijalnih radnika u okviru lokalne zajednice. A prema Lj. Gavrilović, korisno je i za širu zajednicu, jer pred redovne sudove dolazi manji broj predmeta, recimo sporovi oko međa se svi skoro reše u okviru običajnog postupka.

Akcija pomirenja krvi među kosovskim Albancima početkom devedesetih:

O ovoj inicijativi koju je pokrenula nekolicina bivših političkih zatvorenika saznala sam jedino iz materijala uvrštenog u Malu čitanku za feministički diskusioni kružok Alternativni modeli pravde. Do drugih podataka nisam uspela da dođem. Iz tog prilično oskudnog izveštaja (u, rekla bih, lošem prevodu sa albanskog na srpski) može se videti da je akcija agitovanja među albanskim stanovništvom rezultirala pomirenjem preko hiljadu zaraćenih porodica na velikom skupu (Verrat e Llukës, 1. maja 1990.) kome je prisustvovalo pola miliona Albanaca. Sledeće okupljanje je MUP Srbije zabranio, a jedno od obrazloženja je bilo da je ceo pokret usmeren "protiv srpskog naroda na Kosovu i protiv Srbije". Veliki napor koji su uložili pokretači akcije pomirenja i mladi ljudi koji su radili na pripremanju uslova za njeno sprovođenje nisu do kraja urodili plodom: osim zabrane srpskih vlasti, smetnju je predstavljao i snažan otpor dela stanovništva, duboko odanog tradiciji i običajnom pravu.

Kako iz današnje perspektive komentarisati akciju pomirenja krvi iz 1990 (materijal koji imamo na raspolaganju sastavljen je uglavnom na osnovu izjava organizatora u povodu obeležavanja 22. godišnjice tog događaja)? Najkraće rečeno, inicijativa koja je za cilj imala rešavanje jednog tako važnog problema kakva je krvna osveta i zaustavljanje krvoprolića svakako zaslužuje poštovanje. Ipak, za tačnu procenu njenog značenja i dometa moraju se uzeti u obzir tada aktuelna zbivanja na ovdašnjoj političkoj sceni, posebno odnos srpskih vlasti prema kosovskim Albancima (primeru radi, 1989. godine promenjen je ustav Srbije kojim je praktično ukinuta autonomija Pokrajine) - taj politički kontekst upućuje na to da se motivi i smisao pokreta za pomirenje krvi mogu (nažalost) interpretirati i kao izraz nacionalne homogenizacije. Tim pre što je iz dostupnog materijala ostalo nejasno da li su u ovu mirovnu inicijativu bili uključeni/pozvani i pripadnici drugih etničkih zajednica na Kosovu, odnosno da li je i prema njima bilo potraživanja/dugovanja krvi i da li je bilo odziva (eventualno praštanja).

Ženski pristup pravdi - Znam pravdu – iskustvo grupe od dvanaest organizacija koje rade u svojim sredinama u cilju dostizanja pravde, prvenstveno prava na imovinu, vlasništva nad zemljom, protiv običajnog prava. Ovaj model pravde stvorile su i razvile žene u u sedam afričkih zemalja (Kamerun, Gana, Kenija, Tanzanija, Uganda, Zambija, Zimbabve).

Ženska inicijativa za pravdu - iskustvo iz Gvatemale

Umodža žensko selo - iskustvo iz Kenije

Grad radosti - iskustvo iz Konga

Koordinirao: Miloš Urošević, Beograd

Projekcija filma: **Molimo da se đavo vrati u pakao** (Pray to Devil Back to hell)

Trajanje: 82 minuta

Režija: Gini Reticker

Produkcija: Abigale E. Disnei

Scenario: Građanski rat u Liberiji, koji se proširio i na Obalu Slonovače i Liberiju trajao je od 1989, a završio se tek potpisivanjem mirovnog sporazuma 2003. godine. Film svedoči o inicijativi hrabrih žena koje su primorale zaraćene strane da potpišu mirovni sporazum (2003.). Bivši predsednik Liberije Čarls Tejlor uhapšen je 2006. godine, u Međunarodnom krivičnom sudu/ICC osuđen na kaznu zatvora od 50 godina za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti a 2007. godine izabrana je za predsednicu *Elen Džonson Sirlif* (Ellen Johnson Sirleaf). Liberija je prva zemlja u Africi u kojoj je žena izabrana za predsednicu.

Neformalno obrazovanje za suočavanje sa prošlošću - Marijana Toma, Fond za humanitarno pravo

Uvod

Govorću o ulozi obrazovanja u postratnim i tranzicionim društvima. Iskustva zemalja koja su nastala raspadom SFRJ pokazuju da je uloga obrazovanja potpuno zanemarena. To se dešava u zemljama koje prolaze traumatičan period suočavanja sa prošlošću. Meni nije bilo teško da istražim ovo šta ću danas da govorim, budući da ima jako malo primera o tome šta su zemlje uradile na tome da činjenice o onome što se desilo kao i iskustva, odnosno glasovi žrtava, uđu u zvanične programe formalnog obrazovanja. To me je navelo da razmišljam zbog čega se to dešava, bez obzira na to da li u društvima postoji ili ne postoji volja za procesuiranjem odgovornih za zločine koji su počinjeni u prošlosti. Volja za procesuiranjem, za utvrđivanjem istine, za nadoknadom žrtvama je postojala. Međutim, gotovo potpuno zanemareno to da činjenična istina uđe u udžbenike istorije i upravo su tu do sada postojali najveći otpori.

Kada pričam sa svojim kolegama pravnicima, a neki od njih se bave reformama sektora bezbednosti, vojskom i policijom, kažu da to i nije toliki problem.

Kada se pokuša da glasovi žrtava postanu deo zvaničnog sećanja, to ide teško. To možemo podeliti na dve celine:

Prvo ću govoriti o tome kakva su iskustva drugih zemalja, a onda ću se osvrnuti na to kakvo je stanje u zemljama bivše Jugoslavije. Pre nekoliko godina sam učestvovala u izradi izveštaja o procesu progresa tranzicione pravde i suočavanja sa prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije. Mi smo se tada bavili uporednom analizom udžbenika istorije koji su nastali u svih sedam država. To je jedna strašno poražavajuća činjenica.

Na kraju ću govoriti gde mi iz organizacija za ljudska prava možemo da napravimo premošćavanja između onoga što je istina o prošlosti i onoga što zvanično postoji kao istina o prošlosti.

Nemačka

U kontekstima, koji su bili slični nama, možemo da vidimo kako su činjenice o prošlosti ušle u udžbenike. Jedan primer je Nemačka kao model najboljeg primera načina na koji su sudski utvrđene činjenice ušle u udžbenike. Imamo i modele gde su komisije za istinu utvrđivale činjenice o prošlosti i davale preporuke, pre svega uzimanjem izjava od žrtava i percepcijom prošlosti kroz oči žrtava. Porazno je. U samoj Nemačkoj, bez obzira na sve pohvale, bilo je jako puno otpora i prošlo je puno vremena, pre nego što je holokaust ušao u udžbenike istorije. Bez obzira na sva suđenja koja su se dešavala u Nemačkoj, bez obzira na najsveobuhvatniji i najbolji program reparacija koji smo do sada videli u istoriji, ona je na tome poradila tek nakon prikazivanje televizijske serije "Holokaust", koja se počela tamo prikazivati početkom osamdesetih godina. U Nemačkoj svaka pokrajina za sebe odlučuje o svom programu, tamo nije postojalo interesovanje profesora istorije da činjenice o holokaustu uđu u zvanični program, niti su oni bili vojni da o tome govore deci. Tek je, nažalost, to pokrenula holivudska serija sa Meril Strip u glavnoj ulozi. Nakon prikazivanja te serije nemačke obrazovne vlasti su dobile 400.000 zahteva profesora istorije koji su tražili dodatne materijale o holokaustu. Tek su tada pokazali volju da o tome uče svoje učenike.

Komisije za istinu

Kada su u pitanju nastavni programi iz istorije, iskustva komisija za istinu pružaju poražavajuća slika. Bez obzira što su te sve komisije bile stvorene kao izraz političkih elita da utvrde činjenice o prošlosti, najveći otpor je pružan kada su komisije utvrdile da to treba da uđe u udžbenike i da o tome uče nove generacije.

Čile

Prva komisija koja je imala takvu preporuku, koja je u svom mandatu imala za cilj da preporučiti vlastima program obrazovanja jeste komisija u Čileu, formirana 1991. godine. Tek nakon petnaest godina ušlo je u udžbenike i obrazovanje (kroz različite programe) ono što je komisija utvrdila. Samo su dve komisije do sada u svom mandatu imale to obavezujuće ovlašćenje da bi to trebalo da bude jedno od rezultata njihovog rada.

Južna Afrika

Južna Afrika koja slovi za najbolju, ali i najkontroverzniju komisiju, preporučila je državi da uđe u udžbenike istorije ono što je ona utvrdila. I tamo je to naišlo na snažan otpor. Njihova komisija je služila i za to da ujedini Južnu Afriku, koja je bila društvo podeljeno na rasnim osnovama. Tada se ušlo u interesantnu diskusiju: da li mislimo da o traumatizovanoj prošlosti, o podeljenim grupama, treba učiti nove generacije, da li je to u cilju pomirenja? Bez obzira na početni otpor, tu su nevladine organizacije na sebe preuzele odgovornost i izvršile pritisak kada su videle da je država prilično nevoljna u tome da implementira taj program. Na sebe su preuzele odgovornost da za decu kreiraju programe koji će kroz jedan pedagoški odgovoran način učiti nove generacije o onome što se dešavalo u prošlosti. Samo istina o prošlosti može da spreči ponavljanje zločina.

Peru

Komisija u Peruu je u svom mandatu imala da preporuča da ono što je ona utvrdila uđe u obrazovne programe, ali to se nije desilo do dana današnjeg. Taj problem implementacije onoga šta se zaista desilo u prošlosti, nailazi na snažan otpor elita.

Stalno se postavljaju pitanja: na koji način treba ovakve stvari prezentovati novim generacijama? Na koji način to treba uraditi pedagoški dobro?

Sijera Leone

Sjajan primer za to je Komisija za istinu u Sijera Leoneu. Tamo su deca bila posebno targetirana, prisilno mobilisana, terani su da čine zločine. Komisija je u saradnji sa UNICEF-om rešila da se na poseban način odnosi prema deci koja su bile žrtve. Oni su imali javna slušanja dece žrtava. To je bilo organizovano u jednom bezbednom prostoru, gde su deca bez straha mogla da govore o onome što im se desilo, vodeći računa da ne budu nanovo traumatizovana. Tamo su, uz angažovanje nevladinih organizacija, napravili nekoliko verzija izveštaja, i u su deca su imala veliku ulogu, ilustrovala prošlost koja im se desila. Ti izveštaji, te dečje verzije se danas koriste od strane nevladinih organizacija u edukaciji novih generacija.

Iskustva zemalja bivše Jugoslavije

U regionu bivše Jugoslavije situacija je alarmantna, posebno stoga što seprosvetne vlasti ponašaju neodgovorno.

Makedonija

U zemljama bivše Jugoslavije nema nekih razlike, osim slučaja Makedonije, koja je stavila moratorijum na događaje 1991. godine. Imate udžbenik koji dolazi do te godine i ništa se dalje ne priča. Oni imaju zvanični model zaborava i oprosta. On nije dobar i ima veliki potencijal da eksplodira ponovo.

Po pravilu kada prođete kroz sve te udžbenike istorije, oni neguju princip samoviktimizacije, samo se govori o zločinima koje je počinila druga strana, ne govori se o zločinima naše strane. Na koji način se prošlost iz devedesetih predstavlja u našim udžbenicima. Tu imate od potpune tišine o onome šta se desilo, ne postoje informacije da nove generacije u svojim udžbenicima mogu da pročitaju ono što se desilo, do iskrivljavanja istine o prošlosti i prezentovanja potpuno neistinitih podataka.

Srbija

Jedan od takvih primera je verovatno najbolji udžbenik iz istorije za osmi razred osnovnih škola u Srbiji. Kada se govori o ratu u BiH, kaže se da je tada počinjeno jako puno zločina, da je najveći od njih bila Srebrenica, da je Srebrenicu sud u Hagu okarakterisao kao genocid, da je veliki broj oficira VRS osuđen za genocid, to sve piše. Piše i sledeće: „Međunarodni sud pravde je u tužbi BiH vs Srbija takođe Srebrenicu okarakterisao kao genocid, ali nije povezao Srbiju sa tim zločinom, što je istorijska neistina“. A mi znamo da je Srbija prva zemlja koja je po Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, osuđena za nesprečavanje. Vi tu imate prezentovanje određenih činjenica, a zatim imate jednu potpunu laž.

Dešava mi se da kada radim programe obrazovanja, dolaze mladi ljudi koji su vrednosno fantastični, koji veruju u ljudska prava, vode sa mnom razgovore o udžbenicima. Kod nas nastavnici istorije mogu da biraju udžbenike koje će koristiti. Kod nas udžbenici istorije o ratu u BiH govore kao o građanskom ratu, što je takođe netačno, budući da je sud u Hagu utvrdio da je taj rat imao osobine međunarodnog oružanog sukoba, govori da su sve strane činile zločine, ne spominje ni jedan zločin, spominje se Oluja. Kada se govori o ratu na Kosovu, tu se isključivo govori o srpskim žrtvama o izbeglicama. Situacija je nije dobra ni u drugim zemljama. Najkoplikovanije je u BiH.

Hrvatska

Hrvatski udžbenici su gotovo preslikana situacija sa srpskim udžbenicima, tamo se govori samo o hrvatskim žrtvama, ne spominju se nigde zločini počinjeni u Oluji, Medačkom džepu. To je preslikana situacija udžbenika iz Srbije.

Slovenija

U Sloveniji koja je otišla najdalje u obrazovanju o ljudskim pravima, pitanje izbrisanih građana (26.000) se ne spominje, iako je Evropski sud za ljudska prava utvrdio da je to bilo jako ozbiljno kršenje ljudskih prava. To pitanje prosto ne postoji a to je zemlja koja je otišla najdalje od svih.

Crna Gora

Crnogorski udžbenici su prilično dobri, prilično objektivno objašnjavaju situaciju koja je bila devedesetih, ali nigde ne pominju zločine počinjene na teritoriji Crne Gore. Ne spominje se ni Morinj, ni Kaluđerski Laz, ni Bukovica, ni slučaj deportacije. Postojao je jedan udžbenik koji je napravila grupa istoričara iz Crne Gore, koji je jako dobar, ali nije u upotrebi.

Kosovo

Kosovo ima isti problem, kao i Srbija i Hrvatska, oni ne spominju zločine nad manjinskim zajednicama.

Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina je najkomplikovanija. Pitanje obrazovanja je tamo veliki problem, počev od toga da postoje dve škole pod jednim krovom, do toga da su, naprimer, prosvetne vlasti poslušali su preporuke OSCE pa su nastavnici one sadržaje koji se odnose na rat devedesetih crnim markerima precrtavali. Neki su u BiH su poslušali savet Saveta Evrope koji je bio takav da se svi sadržaji vezani za rat izbace. Neki su to poslušali, neki nisu. Deca koja uče nastavu na bosanskom jeziku ne uče o onome što se desilo, dok sa druge strane, u RS je udžbenik koji govori o kontekstu rata i NATO intervencije sa srpskog aspekta. Deca na hrvatskom govornom području koriste udžbenike iz Hrvatske. Oni ne uče o onome što se dešavalo u srednjoj Bosni.

Formalno vs neformalno obrazovanje

Formalno obrazovanje

Kod nas postoji tendencija da se istorija može razumeti objektivno samo kroz pedeset godina.

Ali, ako se ima u vidu da je bilo 130.000 mrtvih u ratu, da se traga za još 12.000 nestalih, da masovne grobnice isplivavaju zbog poplava, onda je apsolutno neophodno da se u školama mora prezentovati ono što se desilo u prošlosti. Ukoliko zvanični sistem obrazovanja ne preuzme na sebe tu ulogu, deca će učiti iz medija koji to najčešće prikazuju netačno, učiće od svojih vršnjaka koji su neinformisani, učiće iz kuće, pa sada zavisi da li će imati sreće ili ne. Umesto da budu aktivni učesnici u procesu pomirenja, suočavanja, preuzimanja odgovornosti za ono što se desilo, nove generacije će postati neprijatelji tog procesa. To je posledica toga da se proces obrazovanja zanemaruje kao mehanizam suočavanja sa prošlošću. Sa druge strane, mi koji radimo u obrazovanju o prošlosti, moramo voditi računa o pedagoški odgovornim načinima na koji se prezentuje đacima ono što se dešavalo u prošlosti. S jedne strane, bez obzira na to što većina mojih kolega koji su pravnici smatraju da su sudski utvrđena istina i činjenice o zločinima najvažnija stvar, meni to kao istoričarki ne znači mnogo. Sudski utvrđene činjenice nisu toliko bazirane na glasu žrtava, koliko na dokumentima do kojih je sud uspeo da dođe. Sudski utvrđene činjenice podrazumevaju i to da o ratnim zločincima ne možete da govorite kao takvim sve dok oni nisu pravosnažno osuđeni. Ako imate nesreću da oni umru pre pravosnažne presude, onda vam pravnici zameraju ako nekog nazovete ratnim zločincem.

Neformalno obrazovanje

Kao istoričarka, koja se bavi obrazovanjem mladih generacija, mogu objektivno da tvrdim da sudski utvrđene činjenice, isključivo i samo u kombinaciji sa glasovima žrtva mogu da doprinesu obrazovanju mladih generacija. Mi smo pre nekoliko godina započeli taj program obrazovanja i osmislili smo metod obrazovanja o zločinima iz prošlosti. To je kombinacija dokumenata koje smo našli u bazi tribunala u Hagu, dokumenti vojske i policije, jer vi ne možete da negirate te naredbe koje imaju potpis i pečat i svedočenja žrtava, ljudi koji su preživeli zločine, to je ono što može da slomi poricanje. To su iskustva koja su meni bila poučna. Emotivne reakcije mladih ljudi su neverovatne, oni reaguju isključivo i samo na lice i glas žrtava jer to je ono što se ne može poreći. To je ono što je najveće oruđe u borbi protiv tog poricanja. To nije samo na političkom nego pre svega na društvenom nivou.

Država gradi jedan veliki mehanizam kojim želi da spreči sledeće generacije da znaju o prošlosti, i da se ponašaju odgovorno. Ono što je meni zanimljivo jeste način na koji političke elite zadržavaju kontrolu nad prošlošću. Ako pogledate dosadašnja iskustva, na udžbenicima istorije su najveći otpori. Godinama su istoričari u Francuskoj i Nemačkoj razgovarali o tome šta da piše u udžbenicima i koja je to verzija prošlosti oko koje će se složiti.

Ukoliko zanemarimo pitanje formalnog obrazovanja, zaista duboko verujem da je zemlja koja izabere taj put osuđena na ponavljanje zločina. Tu je put i mogućnost za neformalne programe obrazovanja koji mogu da popune tu prazninu o onome što se desilo. Na intervjuima koje mi imamo za našu školu, vi imate mlade ljude koji su studenti postdiplomci, koji ne znaju ništa o onome što se desilo na teritoriji bivše Jugoslavije. Vi ih pitate za koje su zločine čuli, po pravilu svi znaju za Srebrenicu, manje za opsadu Sarajeva, za Foču i Višegrad gotovo da niko nije čuo. Za zločine koji su se desili u Srbiji, kao što su Sjeverin i Štrpci, niko nije čuo. Niko nije čuo ni za zločine koji su se desili na Kosovu. Postoje nestanci i otmice Srba koji su se desili kasnije, iako mi imamo suđenja za zločine na Kosovu. Za Hrvatsku su čuli za Vukovar i Oluju, ali o Oluji ništa ne znaju. O tome mi govorimo sa ljudima koji su na ivici da postanu donosioci odluka i to predstavlja ogroman problem.

Zaključno razmatranje

Kada živimo u zemlji u kojoj postoji strahovit otpor sudski utvrđenim činjenicama, gde su neki ljudi otišli u zatvor, a izlaze na slobodu, koji se vraćaju u zajednice gde su počinili zločine, kojima se prave državni dočeci, kada imate takav strahoviti otpor, gde imate suđenja koja pokazuju da nisu voljni da tretiraju zvanične formacije, kada pitanje zločina svode na incidente, a ne na sistemsku politiku, kada reparacije isplaćuju isključivo svojoj etničkoj grupi, ukoliko imate građane svoje zemlje koje ne priznate kao civilne žrtve rata, jer im štetu nije nanela neprijateljska vojska, kao što imate da državna politika porodice nestalih sa Kosova, diskriminiše jer im traži da proglašavaju svoje nestale mrtvima da bi mogli da steknu pravo na besplatni prevoz i da ih dva puta vozite na zadušnice na Kosovo, kada sve to činite, uz takve udžbenike iz istorije, vi potpuno svesno pripremate nove generacije na sukob.

Pitanja i odgovori

Milkana Pavlović: Ova politička elita hoće da promeni i Drugi svetski rat. Kako ćemo da čitamo istoriju?

Marijana: Vi na ovim prostorima imate dve vrste rata. Imate rat sećanja, rat međusobnih sećanja, jer svaka zajednica ima svoje sećanje i imate rat za sećanje. To je pitanje ko će kontrolisati sećanje i ko će pobediti u interpretaciji prošlosti. To je slučaj sa kolaborantima u Drugom svetskom ratu. U udžbenicima su prilično pozitivno predstavljeni pripadnici fašističkih snaga. Dragoslav Mihailović je predstavljen kao jedan od prvih gerilaca u Evropi, kao onaj koji je započeo ustanak protiv Hitlera. Različiti su modeli na koji se to radi.

Marija Perković: Da li se uzima u razmatranje kontekst jugoslovenskih udžbenika?

Marijana: Ja tu prepoznajem tri verzije prošlosti: onu koju sam ja učila u školi, onu koju sam ja predavala i onu koju sada čitam. To su tri potpuno različite stvari. Ja sam učila da je u Jasenovcu ubijeno 700.000 ljudi, onda sam došla da predajem istoriju i došla sam do informacije da je u Jasenovcu ubijeno 1.200.000 ljudi, a pri tom nije bilo eshumacija. Sada kada učite o Drugom svetskom ratu je teško u odnosu na ono što se predstavlja deci. Ja sam u svoje vreme učila o četničkim zločinima, u istočnoj Bosni, o pokolju u Foči, a to se sada ne može naći, kao ni podatke o Vraniću. To ne postoji u našim udžbenicima, a nekada su postojali nastavnici koji su decu vodili da vide spomen sobu u Vraniću. Mi smo imali obrazovanje koje je tiho ispod žita primalo te nove interpretacije prošlosti. Ono što će biti ogroman problem za budućnost jeste to kako o prošlosti uče mlade generacije. Za neformalne programe ne postoji ni sluh ni prostor o onome što se desilo. Mi sada imamo interesantnu kampanju da mi u našim medijima pročitamo da je u Kosovskoj bici srpska vojska pobedila a Turci su se povukli od straha.

Maša Malešević: Pogled u prošlost se menja, njega definišu političke elite. Ako želimo da uspostavimo blisku saradnju sa drugim političkim elitama, mi ćemo se truditi da tu priču ublažimo, da ublažimo teške momente, ne bi li bilo lako ići putem budućnosti. EU je nastala na jednom zajedničkom pogledu u prošlost. Nekako će i naša država shvatiti da je put u budućnost zajednički i da pogled u prošlost mora biti takav. Potrebno je naći najmanji zajednički imenitelj, mora se znati ko su bile žrtve, a ko počinio.

Tijana Mirković: Ja stalno pričam o bitnosti formalnog obrazovanja. Mladi ljudi su šokirani kada čuju ono o čemu ja pričam. Mi smo stali na Drugom svetskom ratu. Neformalno obrazovanje, iako nije podržano, iako je malo, ipak je korisno. Meni je bilo korisno, u mojoj kući se o tome nije pričalo, da nisam otišla negde slučajno, ništa ne bih saznala. Bitan je način na koji vi deci dajete takve strašne informacije.

Jelena Memet: Ja sam majka desetogodišnje devojčice i teško mi je da joj kažem da mora da uči, iako je to laž. Ili kako da joj kažem da je istina nešto drugo. Šta mi aktivistkinje da radimo?

Marijana: Ako vi pokušavate da naučite svoje dete vrednostima znanja, ja vam ne bih bila u koži. Vi treba da naučite svoje dete da laže. To je ono što sam ja radila sa svojim sestricima, učila sam ih da lažu. Ja sam im pričala o istoriji. Došao je i rekao mi je da sam ga ja lagala kada sam mu rekla da je Stefan Prvovenčani prvi srpski kralj, kada su Srbi imali do njega 42 kralja, a to mu je rekla nastavnica srpskog, kao i to da su Srbi najstariji narod na svetu, itd. Ja sam rekla da mi ne smemo to da dozvolimo. Oni će doći i za tri godine vikati „nož, žica, Srebrenica“, to je taj put. Rekli smo deci da ono što ja pričam, to treba da znaju, a u školi da odgovaraju ono što piše u udžbeniku.

Ljiljana Stojanović: Ja kada objasnim sinu neke stvari, a on onda ode da prenese drugovima, vrati se i kaže mi da se ne pravim pametna, nisam ja najpametnija, zato što se moje mišljenje razlikuje od mnogih mišljenja u okolini. To je jedna stalna borba.

Karlos M. Beristan : Ja bih nešto da vam ispričam da dam doprinos svoj ovoj diskusiji. Bili smo jednom prilikom sa grupom raseljenih žena u Kolumbiji, radili smo radionicu o strahu, o uticaju nasilja na njihov život, na devojčice i dečake. Bila je jedna devetogodišnjakinja, odrasle žene i ja. Na kraju joj je jedna žena rekla šta ona misli o ovome što mi pričamo, kako bismo mi mogli da pomognemo deci da se suoče sa nasiljem i strahom. Devojčica je rekla dve stvari. Kada se svađaju mama i tata, neka međusobno razgovaraju a ne nas da tuku! Kada mi pitamo, moraju da nam odgovore, mi pitamo, ali već znamo, da li je istina ono što mi znamo da je istina. Nakon toga nas je ostavila u tišini. Nije prostor koji tražimo ćutanje i tišina. Ovo prenosi tišina i ćutanje. Treba pripremati devojčice i dečake ne da bi imali gotove odgovore, već da bi mogli da sami prerađuju ono što im se kaže, da vide kako reaguje njihovo okruženje na ono što govore, da nauče da postavljaju pitanja, da razumeju šta se dešava, da nemaju protivrečne odgovore. Treba ih pripremati na to da odgovori mogu da budu protivrečni i da u tom procesu razumeju

šta se desilo i treba održavati poverenje sa njima da bi oni mogli da grade vlastito viđenje onoga što se desilo, da zadrže distancu u odnosu na odgovore koje im okruženje daje. Ima iza ovog pitanja pitanje identiteta. Odbacuje se ona verzija istorije koja zadire u naš identitet, da bi mogli da imamo dobar doživljaj samog sebe, o tome treba sa decom razgovarati. Često se usred rata sa decom igra rata. Ako neko puca na mene, ja moram da objasnim deci zašto to neko hoće, a ne da se ćuta o tome. To sve zavisi od odgovora k koji daje društveni kontekst. Važno je da tvoja grupa koja ima zanimljivo viđenje radi sa mladima, da oni kažu kako da se radi na toj istoriji, u kontekstu poricanja činjenica. Ako vi radite sa grupom mladih, ili sa majkama, imaćete zajednički izgrađene instrumente. Kako bi one bile aktivne učesnice u procesu, treba uključiti ovo iskustvo i razne akterke, važno je da ti dobijaš znanja zasnovana na iskustvu i na terenu i tako menjaš kontekst na osnovu tog znanja.

Suzana Milenković: Moj sin je hteo da ide u vojsku, jer nismo imali para, ćerka mi studira, a on hoće u plaćenike. Jedno veće smo seli, raspela sam celu priču i on je rekao mama ne idem. Mi smo i dalje socijalni slučaj, ali je on promenio mišljenje.

Priredio: Miloš Urošević

14. jun 2014.

14. i 15. juna gost i predavač je bio Carlos M. Beristain/Karlos M. Beristain iz Bilbaoa/Baskija, Španija.

I sesija: Šta radim i zašto to radim? – upoznavanje sa Karlosom M. Beristainom/Carlos M. Beristain

Karlos Martin Beristain (Bilbao, Baskija/Španija) je lekar, stručnjak za mentalno zdravlje, više od 20 godina kontinuirano radi sa žrtvama političkog nasilja i grupama za ljudska prava u Peruu, Gvatemali, Salvadoru, Kolumbiji, Meksiku, Baskiji; takođe je aktivan u Interameričkom sudu za ljudska prava. Karlos M. Beristain je učestvovao u radu četiri komisije za istinu u Latinskoj Americi: u Gvatemali, Ekvadoru, Peruu i Paragvaju, sad radi i na pokretanju Komisije za istinu u Kolumbiji. U toj zemlji od 2009-2013. radi u Ženskoj komisiji za istinu, pravdu i reparaciju u Kolumbiji zajedno sa feminističkom mrežom *Ruta pacifica/Ženska mirovna putanja*; autor je brojnih knjiga i radova o političkom nasilju u kriznim područjima, mentalnom zdravlju žrtava/preživelih. Poslednjih godina Karlos je svoje delovanje proširio i u Africi, gde radi u Zapadnoj Sahari i u Kongu.

„Meni trebaju minimalni uslovi za rad, a maksimalni angažman...“⁵

KMB:⁶ Ja radim u Baskiji, u jednoj organizaciji za ljudska prava, ali svako od nas ima svoje zanimanje

a naš rad u ovoj Komisiji za ljudska prava podržava baskijska vlada. Moj rad u ovoj Komisiji je vezan za određene honorare, a sve ostalo, sa Ruta pacifica, kao i ovo sa vama, sve je volonterski. Ja imam ovakav stav: meni trebaju minimalni uslovi za rad, a maksimalni angažman“.

Kako je i gde počelo?

Španija: Sedamdesetih godina (XX veka) odlučio sam da odbijem da idem u vojsku. To je bio naš pokret otpora militarizmu. To je tada u Španiji bilo jako teško, bili smo prva ekipa totalnih prigovarača savesti u Španiji. Bilo nas je 40 u čitavoj državi, koja je za nas odmah predvidela zatvor od 3 do 8 godina. Bio je to moj prvi sudar sa militarizmom i državom koja je to oličavala. Međutim, nismo svi bili u zatvoru i ja sam se najviše bavio time kako da moje drugove izbavim iz zatvora. S jedne strane, bio je to široki pokret za podršku muškarcima koji su odbili vojsku, a s druge strane, pokret protiv njihovog utamničenja.

Ja sam studirao medicinu i odmah sam shvatio da želim da se bavim slučajevima torture, shvatio sam da me to jako pritiska i muči. Prvo sam radio izveštaje o telesnim povredama i oštećenjima osoba koje su bile podvrgnute represiji. Bilo mi je stalo da pratim svaku žrtvu kojoj su naneti bol i oštećenja, da pratim životni put tih osoba.

Salvador: Moj način rada se nekako proćuo i 1989. godine me jedan prijatelj iz *Salvadora* pozvao da učestvujem u podršci ljudima koji su preživeli torturu. U to vreme u Salvadoru su bili ulični sukobi. Ja sam držao predavanja, konsultacije sa tamošnjim lekarima i aktivistima o tome kako da osmislimo program podrške žrtvama torture. Građanski rat je bio na vrhuncu, bio je to vrlo osetljiv politički trenutak.

Gvatemala: Posle iskustva u Salvadoru, otišao sam u *Gvatemalu*, gde sam nastavio da radim sa žrtvama političke torture. U toj zemlji odvijao se sukob velikih razmera. Najviše sam pratio žrtve torture, prisilnih nestanaka, genocida. Zanimao me je sledeći pristup: kako da objedinimo lično sa kolektivnim? Pružanje podrške žrtvama za mene uvek ima društvenu dimenziju. Naime, rat je proizvod društvenih okolnosti, dok obnova i rekonstrukcija nemaju prostora u društvenoj zajednici, opasno je govoriti, ljudi su ljudi nepoverljivi u međusobnim odnosima. Mene je zanimalo da moj rad na psihosocijalnoj podršci otvori prostor ljudima da govore i svedoče.

U Gvatemali smo počeli da radimo na rekonstrukciji istorijskog pamćenja⁷. Jedan od veoma progresivnih biskupa tamošnje katoličke crkve

⁵ Podnaslovi su citati iz izlaganja Karlosa M. Beristaina i u celom tekstu će biti označeni na isti način – italic, podvučeno

⁶ Izlaganje Karlosa M. Beristaina će biti označeno u nastavku teksta sa **KMB**

⁷ Karlos Beristain je jedan od koordinatora izveštaja REMHI u Gvatemali (Rekonstrukcija istorijskog sećanja/Reconstrucción de la Memoria Historica - Komisija za istorijsko razjašnjenje)

je radio sa nama i prikupili smo 5.000 svedočenja, i to usred rata. Bilo nam je stalo ne samo da prikupimo podatke o tome šta se dešava, nego i da stvorimo prostor za glas žrtava i za njihova svedočenja.

Kolumbija – istorija odozdo: Od sredine 90-ih radim na dva koloseka: na prikupljanju svedočenja i radu na istorijskom pamćenju i to sa zajednicama koje žive usred rata. U Kolumbiji smo prikupili 1.000 svedočenja žena. To su potisnute, nevidljive priče žena, rad na onome što se zove *istorija odozdo*. Izveštaj je učinio dostupnim ono što se dešavalo ženama, a što do tada nije bilo poznato. Dakle, cilj nije 'samo' da se prikupe svedočenja, nego da to ima direktni i konkretni uticaj na društveni proces u Kolumbiji, a pre svega na mirovni proces.

Zapadna Sahara: To je teritorija okupirana od strane Maroka. Zapadna Sahara je podeljena zemlja, deo stanovništva živi pod marokanskom okupacijom, drugi deo u izbegličkim šatorima na jugu Alžira. Radeći tamo saznali smo ono što se do tada nije znalo o tom sukobu. Inače, bilo je puno pregovora između države Maroko i fronta Polisario. O tome se znalo, ali se ništa nije znalo o patnji stanovništva. Počeli smo da ispitujeemo šta se desilo žrtvama bombardovanja od strane marokanske vojske, žrtvama prisilnih nestanaka, šta se desilo osobama koje su sedamnaest godina bile zatočene u tajnim zatvorima za koje niko nije znao, o žrtvama seksualnog nasilja, o mnogobrojnim oblicima tortura kojima je izložen narod Zapadne Sahare. Zanima nas ne samo da prikupljamo činjenice o nasilju, nego i da to predočimo UN i onima do kojih to treba da dopre.

Baskija: Radim i u svojoj zemlji, a to je Baskija. Ja sam rođen u Bilbau, glavnom gradu pokrajine Baskija. Moj maternji jezik je baskijski, ali i španski je takođe moj maternji jezik.

Radio sam sa žrtvama ETA, ali i sa onima koji su bili žrtve državne represije i paravojnih struktura. Imao sam iskustva iz centralne Amerike i zanimalo me je kakve su sličnosti između tamošnje represije i one u mojoj zemlji. Svi su mi govorili da se ne upuštam u takva poređenja, jer u Baskiji nije rat, nije sukob sazeo. Ovakvi stavovi se čuju i u drugim zemljama, navodno 'nije kod nas tako, kod nas je drugačije', itd.

Međutim, iskustvo mi je pokazalo da sukob nikada nije dovoljno 'zreo', to nije voće koje se ubira, već pre nego što padne treba da vidimo kakav prostor stvaramo da se sukob spreči... Ne možemo da čekamo da to voće padne, jer onda kada plod padne, to već nije nimalo dobro...

II sesija: Trauma i oporavak – kako isceliti i obnoviti društva pogođena ratnim stradanjem, prirodnim katastrofama? Iskustva iz Latinske Amerike, Evrope, itd.

Interaktivno predavanje *Karlosa M. Beristaina*

KMB: U Baskiji sam radio na različitim programima sa žrtvama i to ima neke sličnosti sa iskustvima u Severnoj Irskoj. Radili smo u vremenu najveće polarizacije u zemlji. Počeli smo ćutke, tajno, niko nije znao. Organizovali smo susrete između žrtava različitih počinitelaca. S jedne strane, su žrtve države, a s druge, žrtve ETE i hteli smo da vidimo: da li je moguć susret između njih? Kakav je odnos među njima? Na kojim se osnovama to može graditi? Kakve lekcije i pouke možemo da izvučemo iz toga i koju vrstu političke akcije možemo da pokrenemo? Dakle, mi smo pet godina radili u tišini, bez prisustva javnosti. Nakon toga je jedna grupa od 30 osoba, inače poznatih žrtava sa raznih strana, odlučila da žele da izađu u javnost i da obelodani, objavi svoj rad. Rekli da su sebe smatraju žrtvama svega što se dešava u zemlji, pričali šta se dešavalo tokom tih pet godina. Izašli smo sa jednim važnim dokumentom koji smo napravili. Bilo nam je bitno da društvo primi našu poruku, da otvorimo prostor za dijalog i upoznamo društvo sa onim što se dešavalo, ali i da društvo preispita prošlost, sve ono što se dešavalo tih godina. Neophodno je da se društvo upozna koje vrste šteta su nanete žrtvama i da mora da u sebe primi to što se dešavalo žrtvama i da se za žrtve stvori društveni prostor.

Što se tiče finansiranja grupa, pri baskijskoj vladi, postoji uprava za status žrtava i dogovor je bio da mi prihvatamo finansiranje, ali tražimo da uprava o tome ćuti. I oni su to prihvatili. Kada smo započeli rad, nismo ni mislili da sa tim izađemo u javnost. O tome su odlučile žrtve, a ne mi. Počeli smo sa pet žrtava sa jedne strane i pet sa druge, radili smo u tri grupe, u svakoj po pet. Na kraju nas je bilo 30.

Nas stručnjaka je bilo trojica. Kao tim stručnjaka, imali jako puno sesija, konsultacija. Ovaj proces je bio jako naporan, trajao je veoma dugo, dok nismo došli do toga da žrtve jedne strane žele da se sretnu sa žrtvama druge strane. Moramo da shvatimo težinu tog poduhvata. Žrtve ove dve vrste nasilja uopšte nisu imale kontakata. Španska država govori o tome da samo postoje žrtve terorizma ETA, a ne govore o onim žrtvama koje je proizveo državni terorizam. Ovaj dijalog između različitih žrtava je bio i čin neposlušnosti državi.

KMB: Mogu da kažem da postoje istorijski razlozi za pojavljivanje ETA. Međutim, nikako ne mogu da kažem da je ETA bila glas žrtava. Poslednjih godina diktature Franka, ETA je objedinila mnoge koji su bili protiv diktature, ali se to menjalo u demokratskom periodu. Tada je ETA počela da pribegava nedozvoljenim načinima borbe, napadala je nekućane civile i to ju je diskreditovalo. Možda se to može objasniti time što je španska država odbijala da prizna žrtve frankističke diktature. Zato je neophodno da se izgradi istorijsko pamćenje o onome što se dešavalo za vreme Franka. To znači da je ETA imala na umu samo one žrtve koje su bile proizvedene od strane Frankizma, odnosno države, a to su većinom bili Baskijci.

S druge strane, postoji defanzivno/odbrambeno pamćenje, jer se samo govori o žrtvama ETA i io država jako forsira.

Prvih godina žrtve napada ETA su bile ciljane - država i njeni predstavnici, ali od 1986. pa nadalje ETA je promenila strategiju, i koristila je bombaške napade i onda su žrtve postale civili. Problem je takođe što do dana današnjeg država nije priznala žrtve torture u zatvorima.

Pripadnici ETE su bili podvrgnuti brutalnim mučenjima u zatvoru, posebno tokom prvih godina njihovog tamničenja. To su najstrože kazne, izolacije, samice. Ukratko, bili su podvrgnuti najstrožijem režimu u zatvorima. Nijedan pripadnik ETE nije bio zatvoren u Baskiji, nego hiljadama kilometara daleko od kuće, što uvećava bol porodica.

Za najveći deo javnosti u državi samo postoje žrtve nasilja ETA i to je veoma ozbiljan problem. Mi stvaramo prostor otvoren za sve žrtve, ne samo 'svoje' nego i druge.

Ako ne postoji ono što objedinjuje žrtve različitih vrsta nasilja i pripadnosti, onda dolazimo do velikog problema...

KMB: Nama je stalo da pokažemo društvu različite vrste nasilja. Baskijska vlada je učinila nešto što je važno - istragu o slučajevima nasilja i torture vršenih poslednjih godina Frankove diktature. Od 1960. pa sve do 1975. (do Frankove smrti), o slučajevima torture, ubijanja na javnim manifestacijama, na ček pointima nije se znalo; žrtve koje nikada nisu bile priznate. Pokrenuta je pomenuta komisija pred kojom žrtve dolaze i svedoče. Ja sam član te komisije. Na osnovu svedočenja žrtava, predlažemo različite politike reformi, reparacija, javnih priznanja. Od svake osobe tražimo dozvolu da njihovu priču snimimo, obelodanimo i stavimo u muzej istorijskog pamćenja. To je deo posla u toj komisiji.

Potrebno je vući poteze koji su protiv struje, protiv bilo koje vlade i to mi radimo. Moramo da promišljamo šta radimo i kada to radimo. Ne možemo da budemo naivni i lakoverni. S druge strane, ne možemo da se predamo, da se prepustimo malodušnosti...

KMB: Pritisnuli smo državu sa raznih strana da osnuje tu komisiju i u tome je učestvovala veoma mnogo organizacija civilnog društva. Upozorili smo vladu da ne može da bude 'osetljiva' samo na jedne, a da zanemaruje druge žrtve. Prikupili izveštaj o bolu koji je nanet svim stranama. Inače, špansku vladu uopšte ne zanima mirovni proces u Baskiji. To je jedna čista politička računica - ukoliko ne radi ništa na mirovnom procesu, onda ne trpi političku štetu, jer je veliki rizik upuštati se u ovakav vid mirovnih pregovora.

Moje iskustvo pokazuje sledeće: istorijsko pamćenje izlazi na površinu ukoliko postoje ljudi kojima je stalo do toga i koji su angažovani na tome...

KMB: U Čileu se 1991. godine počelo sa prikupljanjem podataka o pogubljenjima i prisilnim nestancima, ostavljajući po strani žrtve političke torture. To je bilo nedovoljno i dvanaest godina kasnije, osnovana je Komisija za istinu koja je prikupila 30.000 iskaza od žrtava političke torture. To je bilo moguće zato što su udruženja žrtava vršila pritisak.

Istorijsko pamćenje nastaje onda kada postoji organizovana društvena akcija. Važno je da dokumentujemo slučaje, prikupljamo informacije, ali jednako je važno da time pokrećemo i političke procese...

KMB: Moramo da imamo strategiju za to. Kako ćeš ti te sve stvari da rasporediš i da to bude delotvorno? Ako nemamo strategiju, ako ne znamo šta ćemo, puno stvari ostanu rasparčane i nevidljive.

Ženska komisija za istinu, pravdu i reparaciju u Kolumbiji – proces prikupljanja svedočenja

KMB: Sa aktivistkinjama iz *Ženske mirovne putanje/Ruta pacifica* smo razgovarali o Komisijama za istinu. Da li one uzimaju u obzir iskustva žena? Uvideli smo ograničenja tih komisije, jer one ne uključuje rodnu dimenziju a još manje feminističke zahteve. Iskustva žena su samo neka vrsta ukrasa u izveštajima tih komisija. Onda smo odlučili da napravimo Žensku komisiju - od strane žena i za žene. Počeli smo da razmišljamo koliko bismo svedočenja mogli da prikupimo. Rekao sam im da je odlično ako mogu da skupe trista svedočenja i to usred rata.

Devet koordinatorki Mreže Ruta pacifica je reklo da u svakoj regiji mogu da sakupe po sto svedočenja. Skupili smo ukupno 1000. Mislili smo da je to jako pretenciozno. Jako dugo smo pripremali ovaj projekat. Mi smo i tamo radili u tišini, van očiju javnosti, jer je ta zemlja još uvek u ratu. Tako smo u tišini radili pune tri godine. U tim uslovima je teško ženama da govore, ali su govorile. To je bilo moguće zahvaljujući mrežama poverenja među ženama.

Četrdesetpet (45) žena je činilo ekipu, imale su ulogu da sakupljaju svedočenja žena iz regija. Kao što i vi prikupljate svedočenja ovdašnjih žena. Prošle smo kroz obuku prikupljanja svedočenja, načine obrade tih svedočenja. Tokom osam, devet meseci trajalo je prikupljanje svedočenja.

Posle smo napravili tim feminističkih istraživačica koje su radile na obradi prikupljenih materijala. Napravili smo grupu od pet žena za razvrstavanje, kodifikovanje tih informacija, stavljanje u bazu podataka, da to bude pristupačno i drugim istraživačicama. Tako smo dali konačnu formu.

Nije se radilo samo o individualnim svedočenjima, nego smo želeli da vidimo na koji se način nasilje odrazilo na kolektiv, zajednicu. Na primer, neke žene su zbog sukoba bile primorane da se rasele iz sela u grad, dok su neke su žene odlučile da uostanu u svom mestu. Jedan deo žena je izgubila sinove u ratu i one su formirale na toj osnovi. Želeli smo da vidimo kako se nasilje odrazilo na njih.

Sve žene koje su skupljale svedočenja napravile su jednu svesku sa pitanjima. Cela ekipa je ispisivala svoja iskustva tokom rada. Neke su to crtale i slikale. Iskustva žena koje rade sa žrtvama uglavnom je nevidljivo. Napravili smo i sastanak sa čitavom ekipom. To je trajalo tri dana, razgovarali smo o celokupnom procesu rada. To je način da se zajednički obradi ono što se dešavalo i ona iskustva kroz koja smo zajedno prolazili. Žene koje su to radile su prolazile kroz velike emotivne i druge probleme.

Nakon prikupljenih svedočenja, kad smo sve pripremili, izašli smo u javnost. U izveštajima nema imena žrtava, tamo su samo naša imena.

Naša strategija je bila u tome da vidimo kako ovaj izveštaj može da pokrene politički proces u Kolumbiji. Cilj nam je bio da budu saslušana i priznata iskustva onih koje su bile nevidljive u tom političkom procesu, i kao žrtve i kao akterke.

U svakom iskustvu tražimo ono što je zajedničko sa drugim iskustvima. Nijedno iskustvo nije samo za sebe, nepovezano, sva se prepliću...

KMB: Ima situacija u kojima se osećamo potpuno nemoćno i izolovano i u teškoj situaciji dok to radimo. U trenucima velike nemoći i očajanja, pitali smo se šta je to što može da nam vrati dobru sliku o sebi o onome što radimo?

Bitno je da žrtve osećaju da su važne i da postoje ljudi koji prate šta se njima dešava. Žrtvama je važno da budu podržane...

KMB: Žene čiji su srodnici nestali u Kolumbiji, kažu sledeće: „Želimo da toliko bol ne bude uzaludan i beskoristan, jer ima puno uzaludnog bola, mi moramo nešto da uradimo sa tim bolom i da vidimo kako možemo da ga transformišemo, da vidimo kakav će uticaj imati na društvo...”

Pitanje: Da li je bilo mnogo teško da se žrtve otvore? Kako ste to postigli? (Danica Pupovac)

KMB: Većinu žrtava spaja strah, to je posledica terora. Mene je jedna liderka Maja Indijanaca u Gvatemali mnogim stvarima naučila. Razgovarali smo o tome kako raditi sa ženama koje su preživle seksualno nasilje. Rekla nam je: „Vi sa zapada hoćete da odmah dođete ovde i hoćete da vam ljudi govore, a to ne može tako”. Rekla mi je da prvo treba stvoriti uslove i onda će ljudi videti da li žele da pričaju. Onda sam je pitao: „Gde da razgovaramo sa ženama žrtvama seksualnog nasilja?” Ona mi je rekla: „U tradicionalnim saunama, zato što je to pozitivno okruženje”.

Ne postoji mesto gde se kaže „ovde se pruža pomoć žrtvama”. Sauna je mesto čišćenja i duše i tela. Liderka Maja je znala da će žene tu govoriti, baš na tom mestu.

Žene u Kolumbiji govore u prostoru Rute pacifica, to je okruženje poverenja, bezbedan prostor, to okruženje čuva ono što je rečeno. Jako je bitna poverljivost i da se o tome izvan tog kruga neće govoriti. Odnos među ženama stvara prostor poverenja, tu mogu da se otvore, da govore o onim stvarima koje neće pričati nikom drugom.

Pitanje: Kada je prikupljeno 1.000 svedočanstava, izašlo se u javnost. Da li je rađena neka analiza onoga što se dešavalo u raznim oblastima? Nemoguće je izaći sa svim tim svedočanstvima, nego moraju da postoje zaključci (Zorica Trifunović)

KMB: Kao što sam rekao, napravili smo grupu od 45 žena i one su prikupljale svedočenja. Napravili smo edukaciju/instruktažu o tome kako se prikupljaju svedočenja, kako se mi obrazujemo o tome šta se dešava ženama. Mi sve beležimo.

Napravili smo radnu grupu od pet žena-stručnjakinja koje su radile pet meseci. Zajedno smo napravili spisak od dvestotine tačaka, i ceo tim je prošao kroz sve to u obradi svedočenja. Tu su različiti segmenti i nivoi svedočenja - osećaj straha, krivice, samookrivljanja. Kroz tekst se išlo po različitim tačkama. Onda smo napravili istraživačku ekipu sastavljenu od aktivistkinja, onu koja će uraditi finalna svedočenja. Onda smo videli konačnu formu svedočenja i tu je bilo najvećih problema.

Neke od žena koje imaju ogromno iskustvo u feminističkom pokretu suočile su se problemima, jer su u tekstu tražile ono što već znaju, htele su da potvrde svoja teorijska polazišta i teze na terenu. Nisu naviknute da svedočenja čitaju novim očima...

KMB: Ne možeš da uzmeš svedočenje da ti ono potvrđuje ono što ti već znaš iz teorije, nego moraš da se uhvatiš u koštac sa onim elementima koji se ne poklapaju sa tvojom potrebom i to je bilo jako naporno. U tom procesu ima potrebe da se procenjuje, prosuđuje, traži.

Nama je bilo bitnije da se iz tih svedočenja izvlači ono što odudara, što ne potvrđuje naše teze...

KMB: Mi smo radili statističku analizu svih tih izveštaja i na osnovu toga smo napravili izveštaj. Velika pitanja u izveštaju dolaze iz individualnih intervjuja koje smo radili sa svedokinjama. Pitali smo žene direktno razne stvari. Bilo nam je stalo da njihovo iskustvo stavimo u jedan širi kontekst.

Bila su postavljena jednostavna pitanja: šta se desilo? ko je žrtva? ko su počinioci? kakve posledice to ima na tvoj život? šta su žene učinile da se suoče sa tim? šta misle zašto se to dešava? kakav je bio odgovor na to? šta treba da se uradi da se to ne ponovi? šta misle da može da se uradi da se to nadoknadi?

To su različite dimenzije iskustva žena i to je bila osnova za naš izveštaj. Nije nama bio cilj da nabrojimo sva ta svedočenja, nego da idemo kroz sva ta svedočenja i da vidimo šta se dešava. Naprimera, o strahu smo imali hiljadu izjava i to smo čitali i čitali i analizirali. To je bila naša metodologija rada i mi smo o tome napisali jednu knjigu. Radi se o akcionom istraživanju. Puno smo istraživali tačke kroz koje smo prolazili kroz izveštaj.

Bilo nam je važno da to bude zajednička izgradnja istorijskog pamćenja. Ovaj posao nikako ne smemo prepustiti istraživačicama. Nas zanima kolektivna izgradnja znanja...

KMB: Naš izveštaj smo prezentirali ženama iz akademske zajednice. One ne mogu to da rade odvojeno i sa njima smo imali posebne sastanke. Istraživačice koje su radile sa nama, imale su potrebu da drugim ženama iz akademske zajednice objasne o čemu se radi. Jedna od najpoznatijih istraživačica je rekla: „Mi na univerzitetu učimo tu metodologiju, ali ja zapravo nisam znala šta je povezanost iskustva i teorije”.

Mogu mnoge žene iz akademske zajednice da misle kako se to može raditi, ali je Ruta pokazala kako se to može raditi zajedno!

Jako nam je stalo da se istorijsko pamćenje ne ostavi u ruke akademske zajednice, nego da ima dijalog sa onima kojima se to desilo. Važno je da žene vide da je njihovo iskustvo uvaženo, priznato i vidljivo u tim izveštajima...

KMB: Završili smo izveštaj. Mi to sada zovemo proces vraćanja, restitucije ženama koje su svedočile. Žene imaju iskustvo da su ih neki istraživači/ce stalno ispitivali, ali da nikada kasnije nisu znale šta je sa time.

U narodu Maja kažu da su putevi stalni dolazak i odlazak: „Ja idem na put jer hoću da znam. Ako hoću nešto da uzmem, onda moram to da vratim”.

Mi smo od njih uzeli izjave i mi moramo da im vratimo njihova sećanja. Moraju da znaju šta smo uradili sa onim što su nam rekli i da zajedno sa njima promišljamo.

Pitanje: Šta je u svedočenjima izašlo drugačije u odnosu na očekivanja? (Marija Perković)

KMB: Ne radi se samo o feminističkom pristupu, već je to mnogo više akademski pristup. Žene govore o kontinuumu nasilja, neprekinutoj niti nasilja. Koje su to vrste nasilja sa kojima se žene suočavaju na privatnom planu i kakve to veze ima sa kontekstom rata?

Kakve veze ima to što žene trpe nasilje u miru i sa onim što trpe u ratu?

Mi smo ih pitali i za nasilje pre rata. To je jako bitno, ali kada počneš da čitaš ono što one svedoče, ti onda tražiš ono što te zanima i tako potvrđuješ ono što hoćeš. Međutim, neophodno je čitati sva svedočenja i naći zajednički imenitelj. Koji su to drugi elementi takođe treba is tražiti? Ne možeš nikada da uzmeš samo deo koji tebe zanima, nego moraš sagledavati celinu.

Ne možeš da uzmeš ono što već znaš, jer onda ne učiš. Nije bilo pitanje toga da mi uzmemo i da čujemo 1.000 svedočenja žena, nego da proširimo horizonte znanja...

KMB: Naprimer, ti imaš jedan stav o tome šta je reparacija/obeštećenje za žene, šta je za žene mir sa pacifističkog stanovišta. Međutim, to je tvoja potreba, a osnovno je da ti njih moraš da slušaš. Moraš da vidiš da li se razlikuje ono što one govore od onoga što ti misliš. To je veliki rast za same istraživačice. Ti kao akademkinja moraš mnoge teorije da ostaviš iza sebe!

Pitanje: Do koje se mere posledice dugogodišnjeg angažmana mogu videti u zvaničnom kolektivnom pamćenju? (Maša Malešević)

KMB: Prvi korak je da gradiš istoriju koju ne mogu da poriču i negiraju, tako se zadobija legitimitet i kredibilitet te istorije. U slučaju oficijalne istorije, ima mnogo posrednika/medijatora koji se uključuju na tom putu.

Naprimer, izveštaj *Nunca mas/Nikad više* iz Gvatemale nije oficijelan, ali ga država nikako ne može negirati, niko ga do sada nije negirao. Međutim, ta država i njene elite i dalje imaju političku kontrolu u toj zemlji. Dva dana nakon predstavljanja pomenutog izveštaja, ubijen je biskup sa kojim sam radio. Poruka je bila da ovakva vrsta izveštaja mora biti stopirana.

Oasis de la memoria/Oaza pamćenja, knjiga koja sadrži svedočenja i crteže ljudi iz Zapadne Sahare, predstavlja prvi put dokument u istoriji koja govori o iskustvu tog naroda.

Marokanska vlast neće taj dokument neće čak ni da vidi, skreće pogled, ali nije mogla ni jednu stranicu knjige da negira.

Šta znače svedočenja ako ostanu u koricama knjiga, ukoliko svedočenja ne hodaju i ne krče put istorijskom pamćenju? Osnovni cilj mora da budu priznanje žrtava i priznanje žrtvama. Da ljudi shvate da njihova istorija ima smisla i značaja. To su istorije koje izazivaju prezir, a mi želimo da se prevaziđe prezir prema žrtvama i prema onome što su preživeli/i...

KMB: Jedan od prvih koraka ka preživljavanju jeste da se odlučiš da svedočiš. Nisu žrtve samo pasivni objekti koji izgovaraju reči. Nije pitanje samo u tome da se aktivira i pokrene neka osoba, nego da se aktivira i pokrene cela društvena zajednica. Izveštaj *Ruta pacifica* ima ogroman legitimitet jer je uzeo u obzir svedočenja hiljadu žena, ali ima i legitimitet sa naučnog stanovišta, jer ima metodologiju rada. Prilikom prezentacije Izveštaja, predsednik vlade je morao da pošalje pismo, jer je znao koliko je to važno. On je želeo da na neki način bude prisutan i zato je poslao pismo. On nije bio fizički tu, ali je bio prisutan jer se izjasnio i on time želi da zadobije legitimitet.

Ne radi se samo o analizi izveštaja, tu su politički izazovi, politički rad koji se nakon izveštaja sada razvija. *Ruta pacifica* ima oruđe, instrument za politički rad u radu sa ženama, o mirovnom procesu, o reparacijama. Dakle, nema samo plan, nego i instrumente rada. Na koji će način to u budućnosti biti deo istorije Kolumbije?

Izveštajem Ženske komisije se otvara put ka Komisiji za istinu. Ja sam napravio predlog da se oformi Komisija za istinu u Kolumbiji. Sada su u toku mirovni pregovori između zaraćenih strana u Kolumbiji. Ima mnogo aktera u tom sukobu: država, vojska, policija, paramilitarci, narko karteli, gerilci, itd. Ovaj izveštaj žena će biti i jedna od tema razgovora na mirovnim pregovorima. Ako smo mi došli do te tačke, onda moramo da idemo dalje, korak po korak, objedinjujući sve te različite tačke procesa. To je stalna borba.

Pitanje: Kako ste metodološki proveravali istinitost svedočenja, budući da je to važno zbog mogućeg poricanja? (Nataša Govedarica)

KMB: Radili smo u onome što se zovu krugovi poverenja sa ženama. To su žene koje već imaju međusobno izgrađene odnose.

Prvi krug je poverljivost prostora.

Drugi krug je da su to žene koje stvaraju politiku savezništva, imaju kontakte sa savezničkim organizacijama. To ne znači da smo 'spopadali' bilo koju ženu da svedoči, radi se o ženama sa kojima se Ruta poznavala od ranije. Tačno je da može da se pojavi puno falsifikata i, naravno, proveravana su neka iskrivljavanja ili pak, preterivanja u onome što su žene govorile.

Moramo da znamo da kada ljudi svedoče, odmah imaju na umu ono „šta ja dobijam ovim?“ Mi mislimo da je neophodna ogromna hrabrost da naučiš da svedočiš. Postoje i rupe u pamćenju. Za svedočenja je loše retroaktivno sećanje. Činjenična istina je takođe jedan od problema u svedočenjima. To je deo analize i mi time moramo da se borimo. Radimo sa hiljadu svedočenja. Mi ne možemo uzeti jedan slučaj kao primer za sve ostale. Moramo da upoređujemo i da sva svedočenja stavimo u međusobni odnos. Ako kažemo da je telo žene bilo teritorija rata, ratni plen, moramo da stavimo u međusobni odnos različita svedočenja, koja ne moramo to posmatramo fragmentarno.

Naprimera, ono što se desilo u nekom predgrađu potvrđuje naše polazište da je telo žene ratni plen. Međutim, to ne može da bude svedeno na jedan segment ženske populacije, nego treba da obuhvata iskustva žene iz predgrađa, sa sela i to daje jednu solidnost, čvrstinu.

Dostojanstvo je primarna potreba ljudi. Verovati žrtvama, prostor koji ti stvaraš da one dožive da im se veruje, to je prostor dostojanstva...

KMB: Kada smo radili proces rekonstrukcije istorijskog pamćenja u Gvatemali, bilo nam je stalo da ljudima koji dolaze da svedoče jasno ukažemo da nam nije stalo samo do toga da prikupimo njihova svedočenja, nego da uvažimo njihovo ljudsko dostojanstvo. Videli smo da se žrtve u nekim komisijama osećaju izmučeno. One samo svedoče i svedoče i rekli smo da to mora da prestane. Ako se svedočenje zasniva samo na činjeničnoj istini, to je problem, ali ako je prošireno iskustvom te žrtve, pri čemu o tome kako je preživela, to je onda nešto drugo.

Žene su u Kolumbije mislile da im se veruje kada one svedoče, pa su osećale potrebu da moraju da dokažu ono što im se desilo. Naprimera, da su bile silovane.

U prirodnim katastrofama žrtve često trpe nepravde i socijalnu marginalizaciju. U tim situacijama, u prvoj fazi, jedni druge pomažu, ali kasnije te socijalne mreže se raspadaju i ljudi gube podršku i pomoć...

KMB: Ako govorimo o humanitarnoj pomoći, pružanjem te pomoći često potvrđuješ moć koju imaš kao davalac. Naprimera, bele dobro uhranjene ruke, nasuprot 'žigosanim' rukama druge boje, to je već neravnoteža moći.

Drugi način pružanja humanitarne pomoći je da radiš zajedno sa ljudima kojima pružaš pomoć. Kad radiš sa njima, ti im onda pomažeš da stanu na svoje noge. To je naš način rada. U pitanju elementarnih katastrofa, u Venecueli, 2000. godine, jedna ekipa stručnjaka, psihologa, radila je sa raseljenim stanovništvom usled poplava, kao i ovde sada kod vas. Bespomoćne žrtve stoje svuda tu ili u centrima za prihvatanje, volonteri rade i trče svuda i pomažu. Ali već posle deset dana, dolazi do sudara između ljudi ugroženih prirodnim katastrofama i onih koji im pružaju pomoć. Oni koji pružaju pomoć se žale da su ljudi nezahvalni i onda dolazi do tenzija. Zašto?

(Mnoge učesnice kružoka su odmah videle sličnosti sa sadašnjim stanjem kod nas: „volonteri su imali neke vrste očekivanja“ ili „možda su se volonteri postavili malo iznad ugroženih a možda su se zasitili. U početku kada se pruža prva pomoć svi su na istom nivou, ali se posle izdvaja moć...“)

KMB: Posle stanja šoka, ljudi nisu jeli, sve su izgubili, nisu mogli da nađu mesto na koje mogu da se vrate. Humanitarna pomoć je najosnovnija, da im daš hranu, vodiš ih u wc. Onda ljudi kažu da ne mogu više ovako, da moraju da preuzmu minimalnu kontrolu nad svojim životima. Takozvanoj žrtvi oduzeto je ono što je bitno, a to je kontrola nad svojim životom. Ljudi hoće da preuzmu kontrolu nad svojim životom. Neće da prihvate da slušaju. To ne znači baciti rukavicu onima koji pružaju pomoć, nego oni kojima se pomoć pruža, kažu da su i oni ljudska bića. Mnogo je navodno lakše raditi sa pasivnim, sa nemoćnim bićima, nego sa ljudima koji hoće da povrate kontrolu nad svojim životom, koji uključuju svoj um u ono što žele i koji žele da učestvuju u onome što im se dešava. To je poziv koji kaže da treba da se promene odnosi moći.

Viktimizacija - svođenje nastradalih/ugroženih osoba i zajednica kao pasivnih žrtava, predstavlja jedan od najvećih problema, kao i 'socijalno čišćenje/socijalni rat - nasilje protiv najsiriromašnijih...

KMB: U svakom društvu imamo marginalne slojeve, kao što je lgbt populacija.

Represija sama po sebi nije cilj, već je cilj napad i na integritet i na identitet i na dostojanstvo.

Ni teror sam po sebi nije cilj.

Organizovano političko nasilje ima određenu nameru i između ostalog, usmereno je:

prvo, da parališe i *drugo*, da legitimise/opravda nasilje nad drugim i *treće*, da uspostavi potpunu kontrolu.

U Kolumbiji paramilitarne snage zavode teror, a to znači da je osnovni cilj te represije i paralize, da „iskorene subverzivno delovanje“ a pri tom koriste razne izgovore. Naprimera, borba za iskorenjivanje droge, itd. To znači da je jedan od ciljeva tog terora da se opravda/legitimise nasilje nad drugim.

Pitanje: Jedna od glavnih strategija svake vlasti u vreme političkih nemira ili prirodne katastrofe jeste da učutka kritičke glasove, o čemu često govoriš u svojim radovima. Možeš li nam nešto više reći o političkoj strategiji učutkivanja kritičkih glasova, o funkciji i posledicama glasila, o društvenim posledicama straha? (Staša Zajović)

Pitanje: Kada nije moguće izvesti planiranu represiju u mirnom vremenu, onda je to moguće u vreme elementarne nepogode? (Zorica T.)

KMB: Kada je u Gvatemali bio uragan, vlada je rekla civilnom stanovništvu sledeće: ostanite svi kući, nema potrebe za vašim delovanjem i reagovanjem, sve će to vojska da sredi! Na celokupnu pomoć koja je pristigla, stavili su svoj pečat i onda su to dali svojim, sebi bliskima. S jedne strane, cilj je zavesti red sa jedne strane a s druge, zadobiti legitimitet i nove političke poene.

Učinci katastrofe se ne vide u akutnoj fazi, nego kasnije. Bio je 1976. veliki zemljotres u Gvatemali, ili 1985. u Meksiku. Nakon toga, je u Gvatemali stvoren veliki sindikat poljoprivrednika i seljaka. Taj je sindikat napravio otac Rigoberte Menču. Sindikat je stvoren nakon zemljotresa i postao je glavna meta napada vojske u narednim godinama. Vlast se samo bavi time da se nikakve društvene organizacije ne pokrenu. U takvim situacijama potpunog sloma minimalnih oslonaca ljudi, najvažnije vladama je najvažnije da uspostave kontrolu, najviše se plaše da se ne pokrenu društveni pokreti.

Ako mi stavimo samo akcenat na žrtvu, a ne na kontekst u kome je žrtva postala žrtva, može žrtva individualno da se promeni, ali neću da radim sa njima kako da prilagode na užasne uslove života, hoću da pomognem ljudima da izmene uslove koji su doveli do njihove patnje...

KMB: Moj psihosocijalni rad ne može se svesti samo na ublažavanje posledica. Naprimer, posledica poplava. To je samo jedna tačka, a druga je da se pomogne ljudima da se organizuju i da promene stvari. Mi imamo dve noge i ne možemo ih razdvojiti. Psihosocijalni rad se ne može odvojiti od organizacionog rada na promeni. Važno je ublažiti bol, ali se moraju menjati uslovi u kojima se živi. Jednu zajednicu u Kolumbiji stalno pogađaju nepogode. Stanovništvo živi pored reke. Narod je znao kako da se suprotstavi i da sam organizuje protiv poplava. Kada bi videli da raste reka, stavljali bi neku vrstu nasipa od drveta. Stavljali su debla ispred kuća i voda nije mogla da dopre do njih. To je bila njihova strategija. Kada je izbio rat i došla vojska, ovo stanovništvo je moralo da se raseli. Ljudi su raseljeni u neko selo, rečeno im da ostanu u nekoj školi, gde je bilo deset porodica. Ovakva proizvoljna i privremena rešenja se pretvaraju u trajna. Rekli su im da će tu biti par dana, a ostali su tu tri godine. Kada smo razgovarali sa onima koji im pružaju pomoć, čuli smo da je došlo do rasta porodičnog nasilja, da je loša atmosfera. Kad bih ja živeo u toj situaciji tri godine, poludeo bih.

Kada smo razgovarali, pitao sam ih šta njima znači psihosocijalna pomoć: da li da organizujemo radionice o suživotu među njima? Ili da vidimo kako će ljudi sami da se organizuju da pretvore tu situaciju u nešto drugo? Ako mi radimo samo radionice, a ne ovo drugo, to onda nema nikakvog smisla, ne vredi. Mi treba da radimo ono što će ljude podstaći da se organizuju, da menjaju svoj položaj...

O političkoj represiji, o preživljavanju i otporu...

Cilj političke represije i terora je uništiti solidarnost, zajedništvo, kolektivni zajednički rad, obesmisлити politička uverenja suprotna ustanovljenom poretku...

KMB: Teror ima trostruku funkciju:

1. Ako vam pretim, šta ja hoću, koji je moj cilj?
2. Šta ja želim tom kontrolom?
3. Šta želim da se desi onima kojima se preti, naprimer nekoj grupi? Zašto prete Ženama u crnom? Čemu pozivi na linč? Šta time žele? Da parališu grupu. Da grupa prestane da rade ono što radi. Cilj je razdrobiti, uništiti solidarnost.

Nijedan represivni sistem se ne može održati bez sledeće tri tačke: direktni teror i nasilje koje ima za cilj da parališe, da ograniči i osujeti mogućnost organizacije i solidarnosti, a ako nema solidarnosti i grupa za podršku, represivni sistem stiže legitimitet i kontrolu...

KMB: Kada sam bio u Kolumbiji, mnogi su me pitali: zašto idem tamo? ko će to razumeti?

Imali smo običaj da kažemo da je sukob u Kolumbiji složen, ali nije komfuzan. Mora se iz te konfuzije preći na složenost. Moramo da shvatimo unutrašnju dinamiku sukoba.

Koje su nam strategije u takvim okolnostima? Ako ne znamo o čemu se radi, onda se ne možemo suočiti sa onim što se dešava.

Jako je važno da žrtve razumeju šta im se desilo, to je psihološki jako važno...

KMB: Evo primera reakcija žrtava a radi se o ženi, čiju su ćerku ubili paramilitarci. Tada sam radio sa Ženskom narodnom organizacijom/ Organizacion femina popular-OFP i aktivistkinje su mi rekle da idem da razgovaram sa tom ženom. Mnogo puta sam bio sa njom, rekla mi je da joj se čini da ljudi. Postala je jako agresivna. Njenu ćerku su našli ubijenu u taksiju i ona je progonila sve taksiste. Mislila je da postaje zla i da ljudi. Ja sam želeo da joj objasnim zašto joj se to dešava.

To su normalne reakcije na nenormalna stanja. Radili smo na tome da ona nije luda, da se sme pretvoriti u psihijatrijsku pacijentkinju, pomagali smo joj da razume šta joj se desilo i da se suoči sa tim. Njeno iskustvo smo sagledavali kroz individualnu, ali i kroz kolektivnu prizmu. Godinu dana nakon toga, ponovo sam je posetio, ona mi je odmah rekla da joj je mnogo ljudi rekli da ona uopšte ne žali. Bila je stalno u crnini. Ljudi su joj govorili da je zakucana, zaglavljena u prošlost, da mora da povрати svoj život. Mislilo sam da se radi o onome što zovem *zaleđeno žalovanje*.

Pitao sam je šta joj znači to što stalno nosi crno. Rekla mi je da i kad ide kod frizera, tamo je pitaju zašto ide u crnini i onda ona njima ispriča šta joj se desilo. Ako skine crninu, ništa je niko neće pitati za njenu ćerku. Reakcije ne mogu da budu individualne, nego moraju da se dešavaju u određenom društvenom kontekstu. Crnina, žalost, jeste jedan od načina političkog rada te žene, koja traži da bude priznato to što joj se desilo. To je važno politički rad, ali i za njeno mentalno zdravlje. Kada je kući, šminka se, oblači šarenu odeću, pričala mi je. To pokazuje da ta osoba nije vezana samo za prošlost, ali da ne može da prihvati ono što joj se desilo. Dakle, pred nama je osoba koja želi da se zna šta se desilo, u jednom okruženju nekažnjivosti, u kojoj se ne priznaje šta se desilo.

Naprimer, u Medeljinu, imamo radionicu sa porodicama nestalih, o žalovanju kao procesu. Jedna od žena kaže da je njoj jako loše, gledala je nešto na TV, gde psiholozi daju savete i ljudi zovu. Neka TV novinarka pita stručnjaka šta da se radi sa porodicama nestalih. Taj stručnjak kaže „ako vam je stalo do procesa žalovanja, uzmite predmet koji je pripadao ovoj osobi, stavi ga u kutiju, i zakopaj i to će vam pomoći da zakopate/zaboravite“.

To je pokosilo žene koje su bile na radionici. Bile su ljute.

Šta je potrebno porodicama nestalih da se suoče sa bolom? Potrebno je da ono što im se desilo, bude smešteno u društveni kontekst, a ne samo u privatni. Žrtve moraju imati društveni kontekst za žalovanje i priznanje za ono što im se desilo. Individualni terapeutski rad je važan, ali ne može bez društvenog konteksta...

KMB: Imam jednog prijatelja terapeuta, koji je radio sa žrtvama političke torture u Urugvaju. On je radio isključivo u svojoj ordinaciji, ja nikada nisam ušao u tu prostoriju, ja radim kolektivno, unutar zajednica. Iako moj prijatelj nikada nije izašao iz ordinacije, mi se puno razumemo i puno smo radili zajedno. Kao i ja, i on ima na umu društvenu perspektivu onoga što se desilo, mi znamo šta je to kršenje ljudskih prava.

Za terapeuta je neophodna društvena dimenzija terapije. Šta znači zalepiti neku dijagnozu, etiketu osobi koja dolazi u ordinaciju? Moraš da imaš viziju, kontekst, šta se i zašto desilo toj osobi u nekoj zemlji. Moraš da uzmeš u obzir društvenu perspektivu kako bi mogao da radiš društvenu terapiju...

Rosa Jakovljević: „Crna boja znači da ja želim da se sećam. To me najviše podseća na moga sina koji je izgubio život. To mi mnogo znači i želim da o tome pričam. Mislim da je nikada neću skinuti, jer se tako osećam...”

Marija, Šabac: „Sedamnaest godina nosim crninu za svojim sinom i nikada ne bih mogla da je skinem. Radim samo ono što mi srce nalaže. Ljudi su mi govorili da treba da je skinem, ali ja ne mogu. To ne znači da sam se isključila iz života. To će me pratiti celi život i nadam se da ću to da izdržim. Nadam se da ću moći jer mi to srce nalaže“.

KMB: Mnogim žrtvama, kao što ste vi rekle, ljudi stalno nešto govore. To može da bude dobronamerno, ali je to banalno. Kada se žrtvi kaže da zaboravi i 'okrene novu stranicu', time se ne otvara prostor za razumevanje. Važno je da vi budete dosledne u procesu za koji ste se odlučile, da se ne rukovodite onim što vam drugi govore, nego ono što vi želite.

Međutim, ti ne možeš stalno da se braniš. Nekada ljudi, u strahu da neće moći da iz/vrše svoj proces, zauzimaju odbrambeni stav. Važno je u obzir uzeti ono što nam bliski govore, važno je da se ne zaledimo.

III sesija: Istina, pravda, pomirenje – radionica i interaktivno predavanje

Predavač: *Karlos Beristain, uz podršku Staše Z.(prevođenje i moderiranje)*

Evo nekih od pitanja:

- Šta je to pomirenje? Koje su zajedničke karakteristike procesa pomirenja?
- Koje faze postoje u procesu pomirenja?
- Kakva je međuzavisnost pomirenja i demokratije (političke, ekonomske...)?
- Da li je moguće pomirenje ili postkonfliktna obnova ako opstaju strukturne nepravde – na političkom, ekonomskom, zakonodavnom nivou
- Zašto proces pomirenja mora da ima rodnu perspektivu?
- Na koji način pomirenje može pomoći da se zlodela i nasilje iz prošlosti ne ponove? Kakve si političke lekcije o tome izvukao iz iskustva rada u raznim zemljama, regijama?
- Skoro uvek se govori da postoji veza između istine i pomirenja. Objasni zašto ti misliš da sama po sebi istina ne dovodi do pomirenja?
- Koje su osnovne prepreke za pomirenje (teret prošlosti, vrsta tranzicije, počinioci, kulturni kontekst...) za postizanje pravog pomirenja? Koje je mere (političke, ekonomske, pravosudne, obrazovne...) neophodno preduzeti kako bi se postigla pravo, delotvorno pomirenje?

KMB: Ima različitih načina pomirenja. Ja imam svoju zamerku na samu reč. To znači nešto što se obnavlja, a obnavlja se nešto što je postojalo. U procesima pomirenja se ne govori o nečemu što se obnavlja, već o nečemu što započinje.

Proces pomirenja ima mnogo protivrečnosti:

Prvi nivo: Između koga pomirenje? Da li su to političke elite? One moraju da daju društveni okvir u kome se dešava pomirenje, ali one često umesto da zblize sukobljene strane, produbljuju međusobne podele i lomove.

Prvi nivo se tiče načina na koji se odvijaju politički procesi izlaska iz neke velike krize.

Na kraju diktature i nakon smrti Franka, u Španiji je rečeno da je vreme za pomirenje, a za nas je to bilo pomirenje među političkim elitama i političkim partijama. To je bilo pomirenje zasnovano na strahu. Žrtve frankizma nisu imale prostor ni mogućnost da govore.

U Gvatemali sam govorio o pomirenju među elitama i general koji me je slušao rekao da su se oni pomirili sa gerilom, jer je potpisan mirni sporazum. Tamo je bilo mnogo žrtava koje su rekle generalu da bi se pomirili, ali da moraju znati gde su njihovi nestali, a on je rekao da on o tome nema pojma.

Ni Dejtonski sporazum nije doneo pomirenje na Balkanu.

Drugi nivo podrazumeva obnovu pokidanih niti društvenog tkiva.

U Gvatemali, tokom procesa istorijskog pamćenja, razgovarali smo sa ljudima iz starosedelačkih zajednica. Tada su ljudi rekli da će gerila i vojska potpisati mirovni sporazum, pitajući se:

Šta to znači za nas?

Kakav to uticaj ima za nas i naše zajednice, kada je nasilje prožimalo sve pore života?

Šta znači takav mirovni sporazum?

Na osnovu čega se pravi suživot u zajednici?

Koji su to elementi koji omogućuju da se izgradi poverenje i pomirenje?

Da li je strah taj zbog čega ljudi ulaze u pomirenje?

To je jedan od najvećih izazova i prepreka za proces pomirenja. To je posebno teško i složeno tamo gde je nasilje prožimalo celu zajednicu i trajalo dugo.

Proces pomirenja u Latinskoj Americi, ali i šire, postao je puka fraza, licemerna praksa jer su počinioci nasilja bili potpuno amnestirani, oprosteno im je! Ima raznih vrsta pomirenja - jedno od njih je pomirenje sa vlastitim iskustvom...

KMB: Severnoamerička monahinja Diana Ortiz, bila je u Gvatemali oteta i mučena od strane vojske. Uhapsili su je i odveli u tajni zatvor. Mučenje nad njom je izvršio visoki oficir vojske a pod komandom CIA-e. Jedne noći, dok su je prebacivali autom, ona je pobjegla. Sakrila se u biskupiji i oni su je odveli u SAD, čija je državljanica.

Diana je nakon osam godina zatražila da je sasluša kongres SAD-a. Tražila je da se njoj, kao građanki SAD predoče dokumenti o tome koji je zadatak imala CIA u Gvatemali. Jedan kongresmen je upitao zašto je došla posle osam godina posle događaja? A ona je imala potrebu da se zatraži političku odgovornost CIA-e.

Čovek koji je mučio se zvao Alejandro. Nju je najviše ponizilo to što su njeno mučenje snimali. Ona bi im oprostila, ali oni to u svakom trenutku mogu da prikažu na TV. Diana je rekla da se osam godina nakon tog događaja, trudi da više ne beži, da ne trči.

Ona je htela da prestane da trči, jer osam godina nije prestala da beži i da trči.

Šta je uloga pomirenja i svedočenja? Da se sagradi društveni okvir kontekst u kome će se smestiti lično iskustvo. Žrtve istovremeno žele da se sećaju ali žele i da zaborave, ali ne mogu dok ne postoji okvir za društveno priznanje. Ukoliko toga nema, ne mogu da zaborave, niti da proživljeno integrišu u svoje životno iskustvo. Pomirenje znači da se suočim, pomirim sa onim što mi se desilo. Ukoliko za to ne postoji društveni okvir, ne može se tražiti nikakvo pomirenje...

KMB: Drugi aspekt pomirenja je važan a to je reparacija/obeštećenje žrtava na različitim nivoima. Nenadoknadivi su bol i patnja naneti žrtvama, ali mora da postoji politika koja će priznati ono što se desilo, koja priznaje dostojanstvo žrtvama. To je politika koja pomaže da se ublaže negativne posledice, i da se iscele zdravstvena oštećenja, da se nadoknadi materijalni gubitak. Reparacija znači i garanciju da se zlodela iz prošlosti ne ponove, da se toj osobi ponude uslovi koji će joj omogućiti da ponovo izgradi svoj životni projekat. Ako do toga ne dođe, žrtve ostaju zaglavljene u zapečku istorije. One su u tom jarku, a život ide dalje. Eto, i ovo je deo pomirenja. Reparacija je važna komponenta pomirenja.

Počinioci moraju da polože račune o svojoj prošlosti – neka iskustva

KMB: U većini slučajeva, u većini zemalja, počinioci srednjeg ili visokog ranga nikada ne polažu račune. Poriče se, minimizira, opravdava, govori se da je 'bio rat' i 'to su svi činili', 'bilo je tu nekih prekoračenja...' To su sve načini za izbegavanje bilo kakvog polaganja računa.

I kad počinioci polože račune, retko se dešava da prolaze kroz proces promene, transformacije.

Južna Afrika: Naprimer, Piter Bota, predsednik Južne Afrike tokom aparthejda, bio je na Komisiji za istinu i Desmond Tutu, predsednik Komisije za istinu ga je pitao zašto on nije učinio ništa da zaustavi masovno i sistematsko kršenje ljudskih prava. Pjer Bota mu je rekao da nije znao šta se dešava, predsednik nema vremena da gleda TV. Desmond Tutu mu je odgovorio da je on bio u njegovoj kancelariji da mu odnese izveštaje o ljudskim pravima, ali je on rekao da se uopšte toga ne seća.

Čile: Čileanski članovi vojne hunte su govorili da ne znaju ništa o nestalima. U Čileu je 1991. osnovana Komisija za istinu, posle pada Pinočea, ali je on i dalje bio doživotni senator. Tranzicija se zasnivala na toj komisiji. Skoro niko nije odgovarao za nestale. Oni su stalno govorili da ne znaju ništa o nestalima. Kada je Pinoče uhapšen u Londonu (1998.) načelnik generalštaba je pozvao organizacije za ljudska prava da im preda informacije o nestalima. A osam godina su taj načelnik i njegovi ljudi govorili da ne znaju. Kada je Pinoče uhapšen sećanje se vratilo. Pravda je jako dobra za Alchajmera! Prestao je pakt ćutanja!

Gvatemala: Razgovarali smo sa visokim šefom obaveštajne službe u Gvatemali. On je jedini koji je odlučio da nam svedoči pred Komisijom za istinu. On je rekao da je u okviru vojnih vežbi prikazivan film o suđenju članovima vojne hunte u Argentini i članovi represivnih tela su to prikazivali da pokažu da se njima ne može desiti, tj. da im bude suđeno. Takva zavera ćutanja koja se mora prekinuti.

Argentina: Jedan kapetan avijacije, nije više mogao da izdrži da živi sa teretom krivice jer je učestvovao direktno u bacanju protivnika režima iz helikoptera u okean. On je odgovoran zato što je 5.000 ljudi bačeno u Atlantski okean. Odlučio je da govori. To je bio prvi put da neki

počinilac govori javno i glasno o onome što su radili. Ja sam se pitao: šta se to njemu desilo da je on 1995. godine odlučio da više ne može da živi sa tom savešću? Majke s Majskog trga su jednom nedeljno obilazile, kružile oko predsedničke palate, i to punih trideset godina. One su pokazivale stvarnost koju su počinio želeli da sakriju. Pomenuti kapetan ne bi zapao u krizu da nije imao sliku Majki s Majskog trga. One su svih tih decenija stalno podsećale na to šta se desilo.

U svim zemljama postoji kontrola nad pamćenjem i procesom pamćenja. Ukoliko počinio i dalje imaju kontrolu nad pamćenjem, mogućnost uticaja na obnovu i isceljenje društva su minimalni, čak nepostojeći...

KMB: Ne može se prikriti stvarnost bez obzira na sve zakone o amnestiji. Neophodno je da stvarnost koja se poriče i minimizira izađe na videlo. Istina je jedan od centralnih elemenata. To je uloga komisija za istinu.

Veoma je važno da se komisija bavi nabrojanjem činjenica o onome što se desilo, a drugo je kako osoba prolazi kroz to što joj se desilo a to komisija ne radi.

Puno je godina trebalo da se u Nemačkoj priznaju zločini holokausta. Jedno je da se napravi komisija, koja će nabrojati činjenice, ali to ne znači da te činjenice postaju deo kolektivnog društvenog iskustva. Neophodno je raditi na mnogo polja. Bez toga rada ne može da se primi, prihvati, asimilira istina, a najveći broj društvenih činilaca to uopšte ne zanima. Međutim, postoje sektori u društvu koje veoma zanima da spreče obelodanjivanje istine.

Naprimera, tri meseca pre objavljivanja izveštaja Komisiji za istinu u Peruu, vojnici su započeli kampanju protiv, jer su znali da je to upereno protiv njih i činili su sve da bi osujetili rad Komisiji i ograničili prostor njenog delovanja.

U svim zemljama postoji kontrola nad pamćenjem i procesom pamćenja. Ukoliko počinio i dalje imaju kontrolu nad pamćenjem, mogućnost uticaja na obnovu i isceljenje društva su minimalni, čak nepostojeći.

Radi vlastitog dostojanstva treba da uradimo nešto, da idemo dalje, da ne odustajemo. Makoliko to izgledalo uzaludno, to je borba protiv nemoći. U borbi protiv nemoći moramo da vidimo šta će da proizvede krizu koja će dovesti do promene kursa...

KMB: Ima i stvari o kojima se ne može govoriti. Da u Čileu Pinoče nije uhapšen, oni njemu bliski ne bi se usudili da govore. Jedan moj prijatelj, inače advokat, učestvovao je u obelodanjivanju zločina, ali u vreme diktature to nimalo nije uticalo na pokretanje sudskih postupci.

Ljudi su mu govorili da mu ne trebaju ti papiri, da samo kupe prašinu... A on se pitao šta je to što mi u uslovima diktature možemo i treba da radimo? Govorio je rekao da radi vlastitog dostojanstva treba da uradimo nešto, da idemo dalje, da ne odustajemo. Makoliko to izgledalo uzaludno, to je borba protiv nemoći. S druge strane, jedan od razloga je što je Pinoče bio uhapšen 1999. u Londonu, jeste to što je taj advokat prikupio dovoljno dokaza da se pokrene postupak.

U borbi protiv nemoći moramo da vidimo šta će da proizvede krizu koja će dovesti do promene kursa. Nekada je to borba za pravdu, za istorijsko pamćenje. Ništa ne bi desilo da nije bilo rada od strane žrtava koji se suprotstavljaju zvaničnoj verziji – angažman žrtava je jedno od najvažnijih oruđa za proces isceljenja jednog društva.

Marija Kovačev: Moje je dete 1991. mobilisano maloletno u JNA. Posle tri meseca ih odvede u Hrvatsku, na jedno ostrvo, već je krenuo rat. Moj sin i njegovi drugari su učesnici rata u tuđoj državi i tako mu i piše u vojnoj knjižici. Sad krivac više ne postoji jer su se država i vojska raspale. Postoje posledice i po njega i po mene.

KMB: Ne znam uopšte koga osuditi i koju strategiju preduzeti, ali znam da treba da imamo veliku dokumentaciju o slučajevima, iako se to ponekad čini kao nagomilavanje papira. Ako nemamo dokumentovane slučajeve, nemamo oruđa za našu borbu. Sa druge strane je pitanje: koga optužujemo i koliko nas treba to da uradi da bi se nešto pokrenulo? Problem u mnogim zemljama je da postoje slučajevi, ali nema dokumentacije. Kad bi postojala postoji javnost koja se mobilise, onda bi situacija bila drugačija.

Nada Dabić: Šta da radimo sa pojedinačnim slučajevima torture? Ako nemam mogućnost kao pojedinca da iznesem moj slučaj, kako da se ja pomirim sa onim koji je počinio zločin prema meni? Mene ne boli to što neću dobiti nikakvo obeštećenje, nego me boli to što on šeta pored mene i uživa sve blagodeti, a ja ništa. Da li moj organizam puca jer ja nemam snage da se borim sama? Kako naplatiti psihička oštećenja? Moja država tvrdi da nije učestvovala u ratu. Ja sam osoba koja se tretira kao neprijatelj države Srbije, izbacili su me sa posla a onda me dalje maltretirali...

Božana: Jedan od mojih sinova, inače mobilisan, u dogovoru sa mnom, glumio je bolest. Uspela sam da ga izvučem iz vojne bolnice. Nije bilo problema sa papirima. Ali, posle par godina bila mu je potrebna potvrda iz vojnog odseka da bi mogao da uzme pasoš. Tada mu je rečeno da je pobjegao iz vojske i ja sam se borila desetak godina da mu prvo daju saobraćajnu dozvolu, a onda pasoš i konačno, da ga oslobode vojske. To sam radila isključivo sama. I drugu dvojicu sinova sam spasila da ne idu u vojsku. Sad o tome mogu da pričam jer su se promenile okolnosti, jer da nisu, svi bismo bili u zatvoru...

Žanka S.: Sada, posle petnaest godina, mi smo u situaciji da se navodno vlast promenila, a ustvari je došla ona ista vlast kao u vreme našeg stradanja. Kako se boriti dalje?

Sad ti isti zločinci koji su izvršili sve zločine tuže nas - koji smo prošli svu tu torturu.

Snežana T.: Individualni oprostaj je bitan, ali to ne zadovoljava.

Da li je dovoljno da se uradi odozgo ili je potrebno individualno da se oprostí?

Milkana P.: Mislim da nikada neću moći da se pomirim sa prošlošću i da im oprostim, jer ti isti ljudi koji su radili prisilnu mobilizaciju, sada su na vlasti, čelnici su grada, ne priznaju da je bilo prisilne mobilizacije, nego da su to morali da rade jer je država bila u ratu. Sad tvrde da je to bio čin patriotizma, čak i ne priznaju da je bio rat.

Nekažnjivost i poricanje će upotrebiti sva sredstva da se istina zaledi. To se dešava posebno tamo gde postoji autoritarna kultura, koja prikriva činjenice o zločinima i ta nemogućnost otkrivanja istine samo jača autoritarnu kulturu...

KMB: Sve ovo pokazuje sličnosti sa procesima u drugim zemljama. Isceljenje, obnove su u postkonfliktnoj zemlji su ceo jedan proces. To nije samo pitanje političke volje ili nečije političke odluke. To zavisi od toga da li oni koji su odgovorni i dalje imaju kontrolu nad društvenim procesom. Šta ćemo mi u takvoj situaciji, koja je naša strategija?

U Gvatemali je jedna od prvih iskopavanja tajnih masovnih grobnica izazvala žučne rasprave u celoj zemlji. Oni bliski vlastima su govorili da se to ne može dozvoliti jer će se onda Indijanci osvetiti. Naprimera, u jednom mestu gde je bila masovna grobnica, paramilitarci još uvek imaju veliku moć. Oni su ne'samo' ubili civilno stanovništvo, nego su im oduzeli zemlju i zaplenili im imovinu. Žrtve su godinama išle pognute a zločinci uzdignute glave. Ali, posle iskopavanja, sa posmrtnim ostacima su izronile i istine. Nisu bili samo iskopani ljudi, nego je na videlo izašla istina, sve ono što je bilo skriveno. Vrlo često istina žrtava, dugo vremena potisnuta, skrivena eksplodira i postaje kolektivna društvena istina. Više niko nije mogao da poriče da je u toj grobnici nije bilo skeleta dece i trudnih žena. Tako je sa kostima na videlo izašla istina. Šta je to značilo za žrtve? Iz pognutog položaja, žrtve su podigle glavu - imali istinu koja im je davala legitimitet. A počinioci su počeli da saginju glave, a govorili su da je to laž. Bez činjenične istine ne postoji proces pomirenja niti isceljenja.

Nekažnjivost i poricanje će upotrebiti sva sredstva da se istina zaledi. To se dešava posebno tamo gde postoji autoritarna kultura, koja prikriva činjenice o zločinima i ta nemogućnost otkrivanja istine samo jača autoritarnu kulturu.

Ima različitih načina na koje se odvija tranzicija. Moramo da vidimo u kom pravcu ide proces tranzicije. Udruženja žrtava su nosioci i simboli legitimiteta koji će ta vlast pokušati da na svaki način učutka i onemogući. Činjenična istina je ključna. Zbog čega dolazi do napada na Žene u crnom? Zato što vi imate legitimitet koji oni žele uništiti.

Od nas zavisi na koji način ćemo mi da proširimo put tom procesu. Moramo da imamo strategiju i alatke za to. U ovdašnjem kontekstu gde je poricanje dominantno, treba graditi alatke, fokusirati se na činjeničnu istinu, a onda se mora videti šta se radi sa istinom i činjenicama. Znam šta znači Dejtonski sporazum, znam šta je vama donela NATO intervencija, znam nešto o Haškom tribunalu i znam koliko je bilo manipulacije.

Nećemo da svedočenje žena samo bude knjiga lepih korica u policama za knjige, to nas ne zanima. Mi hoćemo da ove knjige hodaju...

KMB: I pored prikupljanjene činjenične građe i svedočenja žena u Kolumbiji, nemamo iluziju da će država priznati nasilje nad ženama, ali činjenice neće moći da negiraju. To je alatka koju je izgradila zajednica da bi se išlo ka promeni stvarnosti.

Nećemo da svedočenje žena samo bude knjiga lepih korica u policama za knjige, to nas ne zanima. Mi hoćemo da ove knjige hodaju. Kolumbija je u ratu, ali uprkos tome moramo da vidimo kako ćemo da otkočimo proces. Kako će ova alatka da dopre do sudija, do UN, do akademskih zajednica, do nezavisnih mreža. Znali smo da moramo da vidimo kako da izumemo alatku, da poguramo proces i to usred rata i široko rasprostranjene represije.

Pitanje: proces pomirenja u situacijama bede, strukturnog nasilja – kakva je veza između nasilja i siromaštva? (Staša)

Nema pomirenja ukoliko nema socijalne pravde. Ne postoji politički dogovor koji je moguće postići ukoliko se ne postavi pitanje društvene pravde...

KMB: Komisija za istinu u Peruu istraživala je nasilje u ratu od 1980. do 2000. godine, tada je regularna armija vodila rat protiv gerilskih formacija i bilo je 60.000 mrtvih. U predgovoru izveštaja Komisije je rečeno da je došlo do pomirenja nakon okončanja nasilja!

Međutim, postavljeno je pitanje šta je iz izveštaja Komisije bilo isključeno?

Naime, postoje dva Perua - Peru glavnog grada i obale, s jedne strane, a sa druge, Peru andske oblasti a 80% žrtava bili su upravo Indijanci iz oblasti Anda. Na petovekovno nasilje i društvenu marginalizaciju samo nadovezao se rat protiv indijanskog stanovništva.

Nema pomirenja ukoliko nema socijalne pravde.

Kolumbija danas ima indeks nejednakosti koliko i Južna Afrika za vreme aparthejda. Ne postoji politički dogovor koji je moguće postići ukoliko se ne postavi pitanje društvene pravde.

Pomirenje i reparacija moraju da podrazumevaju odnos promene države prema žrtvama. Odnos između države i ljudi mora biti zasnovan na priznanju onoga što je činjeno i vraćanju dostojanstva onima kojima je činjena nepravda...

KMB: Šta za žrtve znači da elite govore o pomirenju? Šta znači da se izvinjavaju ili traže od žrtava da oprostite, ako se njihova situacija ne menja, ako oni i dalje žive u bedi i marginalizaciji? Pomirenje i reparacija moraju da podrazumevaju promenu odnosa države prema žrtvama. Odnos između države i ljudi koji je u prošlosti bio zasnovan na kršenju ljudskih prava, mora biti zasnovano na priznanju onoga što je činjeno i

vraćanju dostojanstva onima kojima je činjena nepravda.

Naravno, države to tako ne misle. Ko će da primora državu? Socijalni, društveni pokreti! To je borba za istorijsko pamćenje, to je deo borbe između građana i države. Mi govorimo o veoma krhkim dostignućima.

Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, u Gvatemali je partija generala Rios Monta dobila na izborima, on je bio poslanik, predsednik neke komisije za ljudska prava. Ipak, njemu je suđeno i on je osuđen za genocid nakon što mu je istekao poslanički mandat. Ustavni sud je nekoliko meseci, nakon izricanja presude, predmet vratio na ponovno suđenje. To pokazuje koji uticaj on vrši nad zakonodavnom vlašću. Ali, u kolektivnoj svesti presudu izrečenu generalu Riosu Montu za genocid niko ne može izbrisati. To je istorijska presuda.

Radi se o velikom dostignuću, maloj-velikoj pobedi žena žrtava seksualnog nasilja. Zahvaljujući njihovoj borbi pitanje seksualnog nasilja je prisutno u javnosti. Iako se kaže da su samo neki osuđeni. To je istovremeno i pobjeda i poraz. Žene su se organizovale, prevazišle strah, odlučile da svedoče, čak ne znajući ni španski, uvek su bile isključene iz društva. I uprkos svemu, mobilisale su se, organizovale... Na sudskom planu to može biti poraz, ali na društvenom planu, to je pobjeda a to je organizacija koja se stvorila celog slučaja.

Mene zanima da svuda dam svoj doprinos kako bi jačala društvena organizacija za pobjedu. Koja je to strategija? Gde hoćemo da idemo? Koje alatke da upotrebite za vašu borbu? Oko ovoga se vode diskusije u mnogim zemljama. Postoje i sličnosti i razlike.

Naprimera, u Baskiji, rad sa različitim žrtvama i njihovim iskustvima, izgleda kao malo, skromno iskustvo. Godinama smo radili samo sa trideset žrtava. Ali, mi smo izumeli neke alatke: imamo svedočenje o celom procesu, snimili smo film o tome. Sada nastavljamo sa tim na nivou opština, univerziteta. Time hoćemo da obelodanimo onaj deo stvarnosti u našoj zemlji koji su uporno prikrivali.

Sa izveštajem Ženske komisije u Kolumbiji radimo slično.

Na koji način mi utičemo na promenu? Ne smemo da budemo naivni. Međunarodno iskustvo može da bude dobro oruđe. Međunarodna iskustva su važna ako mi od njih primenimo ono što je moguće u našem kontekstu. Mi koristimo iskustva drugih, ali želimo da napravimo Komisiju za istinu koja će imati snažan uticaj. Ženska komisija je pokretački motor. Izveštaj te komisije ima društveni legitimitet. Legitimitet se zadobija odnosom prema žrtvama i odnos sa žrtvama.

Pomirenje se ne može zasnivati na odnosu žrtava i počinitelaca. Od žrtava se ne može tražiti da one učestvuju u tom procesu. Počinioci su ti koji moraju da traže oprostaj...

KMB: Ima osoba koje se odlučuju na oprostaj jer žele da se otnesu nasleđa prošlosti. Ima osoba koje nastavljaju da osećaju bes i mržnju prema državi i sistemu koji su proizveli tu patnju. Pomirenje se ne može zasnivati na odnosu žrtava i počinitelaca. Od žrtava se ne može tražiti da učestvuju u tom procesu. To je kao da se žrtvi stavlja malj na glavu. U svim zemljama se kaže da su žrtve te koje treba da oprostite i na taj način se na njih stavlja težina. Počinioci su ti koji moraju da traže oprostaj.

Šta znači da žrtva da oprostaj ako nema reparacije, društvenog priznanja? Govoriti o oprostaju koji se postavlja žrtvama je jedno licemerje. Ne može se desiti pomirenje na način na koji to zamišlja neka institucija. Čak i u zemljama u kojima postoji visok nivo konsenzusa o prošlosti, u Čileu, u Komisiji za istinu, dva su velika zločina bila na dnevnom redu - prinudni nestanci i pogubljenja, a nisu bili uključeni zločini nezakonitog hapšenja i torture.

To je bilo moguće u tom trenutku, a dvanaest godina nakon se to proširio mandat nove komisije i vrste nasilja. Ta nova Komisija za istinu se nije stvorila zato što je postojala politička volja države, nego zato što su žrtve neprekidno vršile pritisak. Nisu nikada prestale to da čine.

Ako ne postoje društveni akteri i subjekti koji vrše pritisak, nema promene u društvu... i tamo gde postoji činjenična istina, transformacija društva se time ne završava, nego se radi o dugotrajnim procesima...

KMB: Nakon što je obelodanila izveštaj, vlada u Čileu je ponudila nekakav program psihosocijalne podrške žrtvama. Ali, to nisu dozvolila udruženja žrtava. Oni su zahtevali da se proces nastavi i on je i danas na snazi jer postoji kolektivni društveni akter ili subjekt. Dakle, i tamo gde postoji činjenična istina, transformacija društva se time ne završava, nego se radi o dugotrajnim procesima.

Povezanost između istine, pravde i reparacije i pomirenja - radionica

Moderatori: Karlos i Staša

Učesnice su odlučile da se radi plenarno - svaka od učesnica dobila je 'list' sa desetak izjava;

Oko deset minuta svaka je ponaosob razmišljala o izjavama a potom smo zajedno razgovarale o svim odgovorima na prvo pitanje, na drugo... Navedene izjave su neodređene, mogu se na razne načine tumačiti. Odabrane su da bi podstakle razgovor i neke protivrečnosti svake od rečenica/izjava!

1. Da bi mirovni proces bio efikasan, pomirenje mora da ima glavnu ulogu - DA NE

Navodimo neke od karakterističnih komentara/stavova o izjavama, kao i komentare/odgovore Karlosa.

Komentari učesnica:

„Nije nužno da pomirenje ima glavnu ulogu u nekom mirovnom sporazumu, to pokazuje i Dejtonski mirovni sporazum. SFRJ je nastala a da se mi nismo pomirili. Šezdeset godina smo imali mir, ali je neki međuetnički sukob tinjao, jer je to 90-ih izašlo na videlo. Činilo mi se da živimo u miru, činilo se da smo bili pomireni...“ (Snežana T.)

„Pomirenje treba da bude želja i obaveza obe strane“ (Milkana P.)

„Kod pomirenja je važna kazna“ (Tanja Savić)

„Pomirenje je dugotrajan proces – podrazumeva suočavanje sa obe strane, kažnjavanje krivaca, otkrivanja istine i to sa ciljem da oni počinioci zločina i žrtve stvaraju budućnost koja neće biti stvorena na mržnji i osveti“ (Ivana V.)

„Prvo mora da dođe do mirovnog procesa, tek onda ljudi mogu da se pomire. Kako da se pomirimo bez mirovnog procesa? (Ljiljana Radovanović)

„Mogu li se ja pozdraviti sa ubicom moga sina, koji je znao da će RTS biti gađan, koji je priznao da je dobio naređenje da ih ostavi tu? Mogu li ja njemu da pružim ruku? Ja mislim da ne. Ne mrzim ga, ne želim osvetu, ja tražim samo njegovo priznanje... Da li majke Srebrenice idu iz lične pobude ili idu iz pobude za celu bošnjačku zajednicu? Da li ja, kao majka idem lično ili idem društveno? Za mene je to jedno te isto. Ja sam krenula u ime društva, u ime svih poginulih ljudi...“ (Žanka S.)

„Mi smo (SFRJ) šezdeset godina imali mir, ali da je neko slušao priče o jamama, o ustašama i četnicima, o vicevima, onda bi znali da pomirenje nije postojalo. Ono je na ličnom nivou bilo zataškano, zato što je klima u državi bila takva, jer to nije moglo javno da se iznese...“ (Marija Vidić)

KMB: Za mene je pomirenje stvaranje uslova za zajednički život, za suživot. To nikako ne znači pomirenje sa počiniocima. Neophodno je da se prevaziđu stereotipi i predrasude o drugima. Neophodno je da se uvaži postojanje žrtava na raznim stranama, da se ne gradi defanzivno/odbrambeno pamćenje, koje pamti i uvažava samo svoje žrtve. Ovo priznavanje različitih žrtava nikako ne znači da je patnja 'moje' grupe manja... Moramo da razdvojimo dve stvari: u mnogim zemljama se više govori o mirovnim sporazumima, a manje o mirovnim procesima a još manje se govori o izgradnji mira. Postoji veliki međunarodni pritisak da dođe do sporazuma, ali kada se potpiše mir, onda svet zaboravlja tu regiju, a stanje je daleko od mira. Ljudi postaju još napušteniji i izolovaniji.

Za mene je pomirenje stvaranje uslova za zajednički život - za suživot. To nikako ne znači pomirenje sa počiniocima. Neophodno je da se, radi izgradnje preduslova za zajednički život, prevaziđu stereotipi i predrasude o drugima. Neophodno je da se uvaži postojanje žrtava na raznim stranama, da se ne gradi defanzivno/odbrambeno pamćenje, koja pamti i uvažava samo svoje žrtve. Ovo priznavanje različitih žrtava nikako ne znači da je patnja 'moje' grupe manja. Ako neću da priznam istinu one druge strane, jer je moj identitet napadnut, ako negiram druge i njihovu priču, to je pogonsko gorivo za militarizaciju sukoba. Nije pitanje samo sukoba, nego kako se sukob militarizuje kroz izgradnju odnosa prema drugom.

2. Prioritet mora da ima pomirenje kao osnovnu moralna vrednost jer u protivnom, nikada neće biti mira. DA NE

Marija P.: Ja se ne slažem. Ukoliko su ljudska prava samo etičko pitanje, a jesu, onda je to ono što se završava u moraliziranju. Političko pitanje, a potom ekonomsko pitanje prethodi etičkom pitanju. Bez razrešavanja političkog i ekonomskog pitanja, ideologija ljudskih prava koja danas jeste jedno moraliziranje, ne može da donese nikakvu promenu.

KMB: Da vidimo šta se podrazumeva pod ljudskim pravima? Ljudska prava su poštovanje dostojanstva zajednica, naroda i uslova njihovog života. To podrazumeva političke, socijalne, kulturne, ekonomske uslove. Ne mislim da se ljudska prava mogu svesti na slobodu mišljenja i izražavanja, nego je to borba ogromnog broja ljudi za dostojanstvo.

3. Istina je ponekad veoma okrutna i bolje je ne saznati celu istinu. DA NE

4. Mnoge žrtve treba da zaborave jer to pomaže da se umanj patnja.

Rosa J.: Moje je mišljenje da treba da se sazna istina ma kakva ona bila. Ja bih uvek želela da saznam istinu. Istina uvek dovodi do pravde. Istina je čoveku najbitnija u životu. Moj sin je izgubio život na pravdi boga, bez ikakve krivice. Išao je da služi državu, a volela bih da je nemamo. Ništa ne može da umanj moju patnju. Ja ne mogu da saznam posle devet godina ko je ubio moga sina. Mnogi znaju, ali kriju. Neko bi možda i otkrio, ali se boji za sebe. Dokazano je da se oni nisu međusobno ubili, nego da su ubijeni.⁸ Bojim se da se istina nikad neće saznati.

Jelena Memet: Važno je da se istina zna da bi moglo da se ide dalje, bez obzira kakva ona bila.

Marija P.: Ne postoji istina kao moja, kao privatna. Moje privatno sećanje može biti tačno netačno, lažno istinito. Istina je društvena kategorija, dok je sećanje nešto individualno.

Važna je ona istina kojom se žrtvama vraća dostojanstvo, a ne istina koja je neka vrsta šamaranja žrtava. Važno je pitanje koje postavlja žrtva, a to je zašto? Ne istina koja se svodi na opisivanje činjenica, nego istina koja objašnjava. To je istina sa dostojanstvom...

KMB: Više je nego jasno da vi istini pridajete veliki značaj. Ja nisam za to da se žrtva izlaže i da se iscrpljuje time da govori detalje mučenja. Treba da govori samo ako ona sama želi. Ne možemo primoravati žrtvu da govori o onome što želi da potisne.

Naprimera, u jednom masakru u Kolumbiji, ljudi su stavljeni u vreće, a zatim su ih posekli motornim testerama. Upoznao sam žene koje ne žele da saznaju načine na koji su im srodnici ubijeni. Ja ne mogu da preuzmem odluku u ime žrtve, nego da poštujem njenu odluku da ne želi da priča. Istina je bolna, naša uloga je u tome da pratimo neku osobu u traganju za istinom, da joj budemo podrška.

Žene su nam u Kolumbiji ispričale ono što im se desilo, neke su se vratile u mesto gde im se desilo nasilje. Za mene je to svedočenje, jedna istorija, ali za njih to znači da se vraćaju tamo gde su doživeli to što su doživeli. Moramo da budemo obazrivi, da sve što radimo bude pozitivno za žrtve. Važna je ona istina kojom se žrtvama vraća dostojanstvo, a ne istina koja je neka vrsta šamaranja žrtava. Važno je pitanje koje postavlja žrtva, a to je zašto? Ne istina koja se svodi na opisivanje činjenica, nego istina koja objašnjava. To je istina sa dostojanstvom.

Često se žrtvama govori da zaborave, kao da je to list papira koji se iscepa i baci. To ne može.

Žanka S.: Međutim, postoji jedan trenutak kada ćete vi baciti svoje dostojanstvo. Kada morate da dokazujete ono što se dogodilo da se ponovo ne bi dogodilo nešto slično. Šest meseci smo imali komisiju o tome da li da (porušena) zgrada RTS-a ostane kao podsećanje ili da se renovira. Dok arhitektima nisam pokazala sliku svoga sina sa obdukcije koju nosim u tašni, nisam mogla da ubedim te ljude da to ostane tako, kao uspomena za podsećanje.

KMB: Za mene je to što si rekla bitno jer je to sećanje koje udara u ustaljeni poredak.

Jedna od prvih žena čije smo svedočenje uzeli, bila je žena koja govori o pronalaženju posmrtnih ostataka svoga sina. Svaki put kada je išla kod vojnih vlasti, tražila je papir, potvrdu da je tamo bila. Tako je ta žena prikupila 24 kilograma papira. Nisu je primali viši rangovi, ali je ona i od običnog stražara tražila papir. Ona je tražila sina po njegovom imenu, a oni su stalno o njemu govorili po nadimku. I onda bi svaki put tražila da vojska promeni, da napišu ne nadimak, nego pravo ime njenog sina. Oni su joj govorili da je to samo parče papira. Ona bi im je govorila da to nje tako, da oni hoće da izbrišu postojanje i identitet njenog sina, a ona će ih uvek podsećati. Ovim činom ta žena baca u lice istinu državi i režimu. Neki misle da je to mali, ali to je veoma hrabar i snažan čin.

Sećanje i pamćenje država nikada neće 'pokloniti', jer je država ta koja praktikuje poricanje..

5. Najbolji oblik reparacije je ako žrtve ne budu više živele u siromaštvu.

Ljiljana S.: *Smatram da mnoge stvari ne mogu da se reše time ako žrtve više ne budu živele u siromaštvu. To je nešto što je važno za žrtve. Tako mogu da shvate da neko brine za njih.*

Suzana Milenković: *Koja bi bila materijalna satisfakcija jednoj majci koja je izgubila sina? Tu nadoknade nema. Ali, postoje porodice koje su pretrpele stravične materijalne gubitke tako da je tu obeštećenje u redu.*

Miloš U.: *Kada su u pitanju takvi gubici koji se mere ljudskim žrtvama, ne postoji obeštećenje. Kada su u pitanju materijalni gubici, onda je reparacija ok. Ljudski životi ne mogu da se plate, jer ljudski životi nemaju cenu.*

Marija V.: *Materijalna reparacija je neophodna ali nije dovoljna. Naprimera, ubijen je čovek koji je iza sebe ostavio decu tako da je reparacija neophodna jer ta deca treba od nečega da žive. Naravno, materijalna reparacija nije dovoljna.*

KMB: Govorimo o nenadoknadivim gubicima. U Kolumbiji smo pitali smo žene o materijalnoj reparaciji, rekle su da to nema cenu i da se gubici ničim ne mogu nadoknaditi. To ne znači da sedimo skrštenih ruku da kažemo da ništa ne možemo uraditi. Pitanje materijalne reparacije je važno za žrtve. Ne radi se o tome da daš ček žrtvama, iako je i to neophodno.

Reparacija ima mnoštvo nivoa. Jedna od prvih stvari koje su tražile žene u Kolumbiji jeste pravo da žive bez straha, pravo da žive mirno u svojim zajednicama, okruženju. Da bi se to postiglo neophodna je demilitarizacija, onda zdravlje, zemljište, istina o onome što se desilo, priznanje žrtvama. Ne znači da se davanjem materijalnih reparacija žrtvama završava posao. U mnogim zemljama reparacija se najčešće svodi na svotu koja se daje žrtvama i one zato čute i to tako ne može.

6. Treba izbegavati pravdu ako ona dovodi u opasnost mirovni proces. DA NE

Ljiljana R.: *Pravda je osnova svega. Bez pravde nema ni poverenja, bez poverenja nema ni pomirenja.*

KMB: Nakon pada vojne hunte, u Latinskoj Americi prvo iskustvo je bilo argentinsko. Osnovana je Komisija za istinu, pokrenuta su suđenja članovima vojne hunte. Zbog toga su oni koji su ostali u kasarnama dva puta pokušali vojni puč.

U Čileu je tranzicija bila stvar pregovora, mir da, ali bez pravde. Zašto? Zasto što je bila opravdana bojazan da će Pinoče i njegovi ostaci osujetiti proces krhkog mira.

U Čileu je povedena velika društvena rasprava: DA istini, NE pravdi. Tako je bilo u prvom trenutku. Posle nekoliko godina, kada je Pinoče uhapšen, pokrenuti su sudski postupci i sada ima 150 sudskih postupaka protiv vojnih lica. Pre hapšenja Pinočea, sudije su se plašile, tek kada je on uhapšen, onda su oni se oslobodili i počeli da sude po zakonu.

7. Bez pokajanja počinioca zločina ne može biti pomirenja. DA NE

Dževida Tepavac: Biljana Plavšić se pokajala. Ona se sada šeta, svi je primaju, ona je uvažena ličnost, a zapravo je perfidna fašistička kretenka.

Ivana V.: Pokajanje je lični čin. Mi ne možemo da očekujemo da se počinioci pokaju, nego da budu kažnjeni. Proces pomirenja mora da vode oni koji nisu činili zločine.

Jelena M.: Dok se država kao počinilac zločina ne pokaje, pomirenje će biti veštačko. Sem toga, pokajanje ne mora da znači oslobađanje od kazne. To nije povezano jedno sa drugim.

Štaša Z.: Država Srbija je organizovala zločine i ona će sve da uradi da se oslobodi odgovornosti. Ona će sve niže rangirane počinioce možda i da isporuči pravdi, ali nikada nikog visokog ranga.

Marija V.: Pokajanje je lični čin i nema veze sa suđenjem. To što je uradila Biljana Plavšić nema veze sa pokajanjem.

Mene ne zanima pokajanje ni jednog od počinioca. Taj počinilac nije bitan, nego je bitno da se razgradi mehanizam koji mu to omogućava. Ako se ne razradi taj mehanizam, onda će se i pored svih pokajanja, nastaviti sa užasom...

KMB: Poznato je da je Komisija za istinu u Južnoj Africi amnestirala, tj. oslobađala od krivice one počinioce koji su svedočili o zločinima. To je jedina komisija koja je dala takvu vrstu oprostaja.

Ja sam u Južnoj Africi intervjuisao jednog policajca koji je bio u ekipi koja je vršila torturu i on se prijavio da govori na Komisiji za istinu. Pitao sam ga zašto je išao da svedoči pred Komisijom, da li se radilo o pokajanju ili ne. Pričao je sa svojim advokatom i on mu je rekao da je bolje da sve prizna, i za njega i za advokata. To je bilo pitanje čiste procene i nema veze sa pokajanjem.

Kada smo istraživali masakre u Gvatemali, pozvali smo jednog antropologa koji je na tome radio i ranije. On nam je rekao da je masakr 'posao-zanat'. Mi smo bili zapanjeni. Onda nam je pokazao slučaj jednog od masakara. Uzeo je izjavu jedinog preživelog. Trista osoba je tu ubijeno. Taj preživeli svedok je opisivao kako je došla vojska helikopterom, a žrtve koje su kasnije ubijene, pomagale su da se iz helikoptera izvadi oružje. Muškarci su bili odvajani od žena, deca su bila ubijana naočigled svojih majki, majke su bile zatvorene u crkvi i na njih su bačene bombe. On je preživeo tako što je ostao ispod tih nabacanih tela. Noću je kroz džunglu došao do Meksika. Za svo vreme masakra, drugi vojnici su spremali večeru za one koji završavaju posao, slušali su muziku. To je prizor planiranog, usmerenog zločina.

Mi smo u našem izveštaju 'Gvatemala - Nikad više/Nunca mas' napisali da je to bio mehanizam užasa. Užas tako širokih razmera moguć je samo ukoliko je planiran. Tu nema improvizacije, spontanosti, sve je planirano i pripremljeno. Ono što mene plaši jesu mehanizmi koji stvaraju uslove za činjenje užasnih zlodela.

Mene ne zanima pokajanje ni jednog od počinioca. Taj počinilac nije bitan, nego je bitno da se razgradi mehanizam koji mu to omogućava. Ako se ne razradi taj mehanizam, onda će se i pored svih pokajanja, nastaviti sa užasom. Šta znači razgradnja? To je demilitarizacija.

8. Važno je pamtiti i podsećati se onoga što se desilo, ali se ne može stalno gledati u prošlost. DA NE

Žanka S.: Neće svako gledati u prošlost koja je crna. Ja gledam, ali moja prijateljica neće. Ona ide dalje. Za mene je moja tragedija sada i stalno, a moja prijateljica nije doživela ono što sam ja. Svako ima pravo na svoj život.

Jelena M.: Važno je pamtiti ono što se desilo ukoliko je pravda zadovoljena i ako je došlo do pomirenja da se ne bi ponovo desilo. Sve dok se to ne bude rešilo mi ne možemo da idemo u budućnost bez prošlosti.

Milkana P.: Bitno je da pamtimo i da se podsećamo a da tu energiju treba da fokusiramo na to da se to više ne desi. Ako se stalno vraćam na nešto što je bilo, gubim energiju.

Danica P.: Ja sam žrtva i rata i tranzicije, ja sam izbeglica. Materijalno ću moći da zaboravim. Ne bih mogla da zaboravim da se nekom mom nešto desilo. Nisu sve žrtve iste.

Ružica K.: Kada bih ja stalno pričala istu priču šta sam uradila, da sam ostala bez igde ičega, onda ta žrtva kojoj sam dala da bi se ona uzdigla, ja bih joj onda stalno prebacujem. Ja moram da idem napred i da se borim.

Marija P.: Iskustvo svih nas i niza generacija i hiljade godina uči nas i definiše gledanje u prošlost i može da nam pomogne u kreiranju budućnosti. Iskustva koja su strašna su deo istorije, ali i ono lepo moramo da pamtimo, bez obzira kad bilo. To nam pomaže da razumemo našu današnju stvarnost.

Pamćenje/memorija koja ima cilj i svrhu, menja stvarnost. Ako to za žrtvu ima smisla i svrhu, onda je žrtva voljna da govori...

KMB: Često se žrtvama govori da su 'opsednute'. Šta znači biti 'opsednuta'? Često se to govori žrtvama nasilja, kao Majkama s Majskog trga. To se govori i Ženama u crnom koje su 'opsednute' Srebrenicom. Ko definiše i ko prigovara toj 'opsednutosti'? Mi govorimo o izazovu koji jeste naš zahtev za pamćenjem, a to je vezano za pitanje promene sadašnjosti i određenih paradigmi. Nije to sećanje radi sećanja, nego to pomaže da se promeni stvarnost u kojoj živimo.

Radio sam jednu analizu za Interamerički sud za ljudska prava. Bio je slučaj 43 nestalih u Kolumbiji. Intervjuisao sam oca čiji je sin nestao.

Moj rad je bilo pružanje psihosocijalne podrške i pomoći. Zanimale su me posledice tog nasilja na njegov integritet. Takav posao te vodi da ti moraš puno da čačkaš i da pitaš o mentalnom zdravlju. Da bih sudiji objasnio njegov slučaj, moram da imam puno elemenata koji svedoče o njegovom mentalnom zdravlju. Moram stalno da ispitujem. Stalno sam pričao sa njim i rekao sam da moram da mu postavljam pitanje, iako su bolna. On mi je rekao da ne brinem, da je mnogima to već pričao, ali je znao da u ovom slučaju ima smisla i svrhu to što govori.

Pamćenje/memorija koja ima cilj i svrhu, menja stvarnost. Ako to za žrtvu ima smisla i svrhu, onda je žrtva voljna da govori.

Tokom prethodne vlade u Kolumbiji je počeo proces razoružanja, demobilizacije paravojske, jer one proizvode najviše nasilja. Međutim, to je bio samo prividan proces i nije doveo do okončanja nasilja. Ipak, taj proces demobilizacije otvorio je prostor da se pojave žrtve, da izađu, da otvore vrata, razmaknu zavese i počnu da govore o nasilju koje trpe.

To su iskoristile i aktivistkinje *Ruta pacífica*, organizovale su sastanak sa žrtvama iz svih krajeva zemlje. Baš tada na tom velikom skupu rođena je ideja da se napravi projekat koji će se ticati istorijskog pamćenja žena.

15. jun 2014

Iskustva na izgradnji mira i pravde u Latinskoj Americi - Kolumbija - Ženska komisija za istinu, pravdu i reparaciju

Prikazan je dokumentarni film: „**Vrt ispunjen ženskim nadama**“ (32 minuta): film govori o iskustvu *Ženske komisije za istinu, pravdu i reparaciju* u Kolumbija koju je pokrenula mreža *Ruta pacífica/Ženska mirovna putanja*.

Nakon prikazivanja filma, učesnice su se podelile u manje grupe na kojima su razgovarale o značaju *Ženske komisije*, sličnostima i razlikama sa situacijom u našoj regiji, itd.

Rezime izlaganja grupa:

I grupa 'Proleće':

Prepoznale smo da je u sukobima žensko iskustvo nevidljivo. Ova inicijativa je važna jer je otvorila prostor za žene, da prevaziđu svoj strah, da progovore o nasilju nad njima. *Ženska komisija* je pokazala važnost svedočenja žena – važnost govora, beleženja, solidarnosti.

Bez ovakve vrste inicijativa, bez ženskog aktivizma, trauma ostane neizrečena i prenosi se kroz generacije i ima posledice za porodicu zajednicu i društveno tkivo u celini.

Govorile smo o iskustvima u našoj regiji od strane nevladinih organizacija, jer sve može ostati samo prazno slovo na papiru bez konkretnog rada na terenu i dokumentovanja.

(Izveštavala Lejla)

II grupa 'Leto':

Važno je aktivno učešće i podrška međunarodnih volontera u radu sa ženama, da žene znaju da nisu same. Važno je stvarati atmosferu poverenja i mi to radimo sa ženama Srebrenice, imamo već to iskustvo. *Ženska komisija* je ukazala na važnost empatije među ženama,

Pričale smo o tome da znamo šta sve rat nosi za žene.

(Izveštavala Ljiljana)

III grupa 'Jesen':

Mi smo izdvojile vrednosti na kojima se zasniva ovakva vrsta rada, te vrednosti nemaju hijerarhiju, sve su podjednako važne: solidarnost, podrška, istrajnost, hrabrost, timski rad. Važnost dokumentovanja priča da bi se video kontinuitet nasilja, da bi se ono obelodanilo, kao i to da se otpor učini vidljivim.

(Izveštavala Vesna)

IV grupa 'Zima':

Mi smo duboko involvirane u proces organizovanja *ŽS* i mi smo izvele uporednu analizu, tražeći sličnosti i razlike. Fokus je bio na tome kako teče naš proces i šta smo videle u filmu.

Prvo, u iskustvu *Ženske komisije* i u našem procesu jeste prijateljstvo među ženama. Ove istovetne stvari su da je važan prostor da žene javno govore.

Drugo, važan je dokument koji će ostati. Žene, koje govore istinu, i zbog toga su pretnja.

Treće, što se tiče represije prema ženama-liderkama koje govore istinu, mehanizmi elita na vlasti su istovetni, iako su rezultati različiti. Žene koje govore istinu su realna pretnja elitama na vlasti. Zastrašujuća je sličnost mehanizama represije i sličnost pozicija žena na svetu.

Četvrto, mogućnosti zajedničkog otpora. Iskustva su nam gotovo ista i to nam omogućava planetarnu povezanost. Praktično proces traje paralelno i kod nas i u Kolumbiji.

Peto, ono što je različito jeste da mi *ŽS* pravimo u situaciji gde imamo sedam država koje su u različitim pozicijama. I naša društva unutar

tih država imaju različite kontekste. To stvara veliki izazov za naš proces, ima različitu dinamiku. Ne može biti te koherentnosti kao u Kolumbiji. Mi imamo sedam elita sa kojima se sukobljavamo. Važno je da prođemo svoj sopstveni proces kako bismo se osnažile.

Šesto, drugarice u Kolumbiji su još uvek u ratu. Tamo je rat već preko 40 godina, sa manjim ili većim intenzitetom. Vas u toj situaciji objektivne okolnosti teraju da brže reagujete. Mi smo izašle iz akutnog rata iako živimo socijalni rat. Ta situacija vas tera da vi rešavate problem što pre.

Sedmo, u Kolumbiji deo društva koji živi ratnu situaciju daje i podršku drugaricama iz Rute. Kod nas svi žele da zaborave rat, društvo želi da rat gurne pod tepih kako se on danas ne bi doveo sa socijalnim ratom koji postoji.

KMB: Jako vam hvala na tome što ste ne samo gledale iskustva sa filma nego što ste upoređivale sa onim što vi radite. Evo, samo par komentara na ovo što ste vi rekle, da još više proširimo krug zajedničkog razmišljanja.

Kada smo u Gvatemali počeli proces istorijskog pamćenja, imali smo veliku skupštinu sa ljudima iz zajednice pogođene nasiljem. Njima smo predstavili šta želimo da radimo unutar tog procesa istorijskog pamćenja. Mnogi su nam rekli da je to totalno ludilo. Ljudima ne pada na pamet da pričaju, ne usuđuju se, previše su u strahu. Potom smo imali prvi susret samo sa ljudima iz ugroženih zajednica. Jedan starac je ustao i rekao: „*Baš je sad vreme da govorimo, predugo smo ćutali...*“

Prvo, vreme je da se priča, baš je sad trenutak - kako u vašem procesu organizovanja ŽS, kao i procesu u Kolumbiji, saglasni smo u tome. To ne znači da se sa tim slaže većina stanovništva, nego mi donosimo odluku kada ćemo da pričamo, jer ne postoji društveni konsenzus da se govori. To nam pomaže da vidimo da li taj put postoji ili ga mi pravimo!

Drugo, kako mi štitimo iskustvo? U Kolumbiji traje oružani sukob, svedočenja moraju da budu zaštićena. Ako to ne obezbediš, to će se onda vratiti žrtvama u obliku još većeg nasilja ili će njihovo iskustvo biti zloupotrebjeno. Moramo imati strategija o tome na koji se način štiti svedočenje o iskustvu.

Na koji ćete vi način zaštititi ono što žene govore i njihovo iskustvo? Za nas je jedan od mera zaštite iskustva - *poverljivost*. Tri godine smo radili u potpunoj tišini, bez javnosti. Kada smo sve imali osmišljeno i obrađeno, kada nema prostora za manipulaciju, tek tada smo izašli u javnost.

Marija P.: Slično kao u Kolumbiji, i mi smo u procesu ŽS dobili sa terena poruku da ne izlazimo u javnost. Zajednička odluka je bila da se radi mimo medija i javnosti.

KMB: U situaciji velike raspolućenosti društva, takav način rada je daleko važniji. Naprimer, u mojoj zemlji Baskiji ili u zajedničkom radu sa Ruta pacifica u Kolumbiji, svi kažu da za takav rad ne postoje uslovi. Uvek će vam reći da uslovi nikad ne postoje - ni u ratu ni posle. Mi moramo da prekinemo sa tom logikom, jer uslovi nikada nisu sazreli. Mi uslove stvaramo, mi ih podstičemo, mi ih guramo.

Jezik je jako bitan. Ako ja u Baskiji kažem *terorističko nasilje*, onda će oni koji me slušaju reći da govorim samo o nasilju ETA, a ne i o državnom terorizmu. Ako ja kažem *političko nasilje*, onda će reći da ja opravdavam nasilje ETA, navodno dajem politički karakter njihovoj borbi, a to nije tačno. U tako podeljenim društvima, mi nemamo ni jezik koji nas povezuje. Onda će te na osnovu tog jezika svrstavati na ovu ili onu stranu, stalno će te svrstavati u razne niše. Ako tu logiku prihvatimo, ne možemo ni o čemu da razgovaramo. Naša uloga je da razbijamo polarizaciju i da se „ubacujemo“.

U takvim podeljenim, polarizovanim društvima, pitanje o tome kojoj strani pripadaš, mora da bude zamenjeno pitanjem šta ti radiš? Ako te svrstavaju, onemogućavaju ti da govoriš o onome šta radiš, nije važno kojoj strani pripadaš. I zato je svedočenje žrtava važno. To nije na čijoj si ti strani, nego je bitno ono što se desilo ženama i to se ne može negirati. To nije uopšte vezano za nasilje nad jednom grupom žena, nego nad mnogim ženama.

Naprimer, u Baskiji je bilo jako teško da se sretnu žrtve sa obe strane - žrtve državnog terorizma i žrtve ETA. Za jedne žrtve je taj sukob politički, a za druge se radi o terorističkom sukobu. Jedna grupa žrtava kažu da u Španiji postoji demokratija, druga grupa kaže da apsolutno ne postoji. To su ogromne političke razlike. Šta ih spaja? To što su pretrpele neopravdano nasilje. Dakle, zajednički imenitelj je nasilje koje su pretrpele obe strane. To je zajedničko iskustvo nasilja i to pomaže da se prevaziđe polarizacija.

Kada u Baskiji žrtva nasilja ETE i žrtva državnog terorizma, u javnost izađu zajedno i kažu šta su zajedno uradili, ne samo da pokazuju zajedničko mesto gde su se našli, nego se ne može negirati da im se to nije desilo. To nije samo poruka za javnost, nego i za zajednice kojima pripadaju.

Šta meni može da kaže moja grupa kojoj navodno pripadam? Ne može mi reći ništa. Ne može negirati nasilje koje je pretrpela tvoja grupa, to što si ti ispričao. To pomaže da se prevaziđe defanzivno/odbrambeno sećanje, i da se pored ugroženosti 'moje' grupe, uvaži i ugroženost tvoje grupe...

Miloš U.: Šta mi da radimo sa asimetrijom moći koja postoji u nasilju? Smatram da se ne može porediti nasilje ETA i nasilje države, jer država ima aparat sile, vojsku i policiju, koje nema ETA. Ili gerilske formacije u Kolumbiji i država Kolumbija. Možemo da kažemo da su se na prostoru bivše Jugoslavije desili brojni zločini i da su žrtve tih zločina iste, ali zločini nisu isti. Bol tih žrtava se ne može hijerarhizovati, ali zločin mora. Nije genocid isti sa ratnim zločinom. Odgovornost svih aktera u sukobu nije ista i šta mi sa tim da radimo?

KMB: Moramo razlikovati dve stvari:

Prvo, moralno poravnavanje/nivelacija patnje, kao što je bio slučaj u Južnoj Africi.

Drugo, mehanizmi koji su proizveli nasilje.

Te dve stvari moramo razdvojiti. Ako mi priznajemo sve žrtve u Baskiji, onda mi izjednačavamo mehanizme nasilja, tj. ETA je isto što i država.

Bez obzira na te mehanizme, *ako nema prostora za uvažavanje patnje svih žrtava, lako se prikriva nasilje druge strane.*

Ne mogu se izjednačavati počinioци. Činjenična istina se nikada ne može negirati, za razliku od odbrambenog pamćenja koje negira ili ne uzima u obzir patnje druge strane. Oni kažu da mi preterujemo i da izmišljamo. Zato je bitno da se sve dokumentuje. Ako je dobro dokumentovano, ne može se poricati. Bez obzira koliko je nasilje dobro dokumentovano, biva negirano. U tim situacijama moramo da vidimo kako se suprotstaviti.

Mi smo u ovoj fazi rada sa ženama u *Ruta pacifica* u procesu vraćanja izveštaja ženama, mi svedokinjama podnosimo izveštaj. Žrtve su umorne, zasićene da svedoče i stalno iznova pričaju. Zašto? Zato što nikada ne znaju šta se sa svedočenjima desilo, niko im to nije rekao. Naša je odluka da im to vratimo, da im položimo račune, da zajedno vidimo šta je za njih značilo svedočenje. Dve su stvari tu važne. Istorija potcenjivanja i prezira kojom su bile okružene. Obično je to nepoverenje, nevažnost, nezainteresovanost za ono što žene pričaju. To se odnosi i na akademsku zajednicu.

Ja sam radio u četiri komisija za istinu: u Gvatemali, Ekvadoru, Peru i Paragvaju. Na tim komisijama su radile države, komisije za istinu su državna stvar. Međutim, u slučaju Ženske komisije država nije ništa radila. Bilo je jako puno osporavanja i ismevanja tih žena, mislilo se da one neće ništa uraditi sa tim.

Pre tri dana sam se vratio iz Kolumbije. Jedna žena-svedokinja je dala izveštaj svojoj ćerki, koja o tome ništa nije znala. Donela je kući izveštaj, rekla im je da su joj to dali na ulici i ponudila je svojoj deci da pročitaju. Jednog dana njena ćerka je rekla: „*Pojma nisam imala da se to desilo u ovoj zemlji!*“ Dakle, ona nije imala pojma da se to desilo njenoj majci, koja to nikada nije izgovorila.

To je zavera ćutanja i posledica ćutanja, jer su takva iskustva žigosana, stigmatizovana. Većina ne priča da bi zaštitili svoje okruženje, svoju decu od onoga što im se desilo. Misle da je bolje tako jer su ta iskustva sama po sebi žigosana a obeležila su je za ceo život. I žene to nose kao pečat, kao žig. Žene se plaše, majke se plaše da im deca ne kažu: zašto baš tebi? Pa ti se nisi ničim bavila!

Dakle, ne radi se samo o nasilju koje su pretrpele te osobe, nego o moralnom žigu kojim su obeležene te osobe. Jedna žena u filmu koja je govorila o 'potkresivanju krila', liderka je narodnog pokreta žena, policija je ubila njenog sina. Mi smo razgovarali o nasilju koje je pretrpela ta zajednica. Analizirali smo nasilje tačku po tačku, i ona je na kraju dana rekla: „*Prvi put posle deset godina, ja se više ne osećam krivom. Ja se deset godina osećam krivom zato što je moj sin ubijen. Posle ovog razgovora ja se odvajam od krivice!*“

Bilo je jako upečatljivo to na koji način krivica zauzima prostor besmisla. *Kada stvari gube smisao, krivica onda daje smisao, zauzima tu prazninu.* Postoji stalno okrivljavanje koje dolazi sa strane, žrtve su stalno izložene krivici. Ja radim u Meksiku, u Huarezu, sa ženama koje su izložene femicidu. Kada majke ćerki koje su ubijene odu u sud, tamo im sudija kaže: „*A šta ste vi gospođo radile, što niste čuvala vašu ćerku?*“

Uvek su žrtve krive. Okrivljavanje od strane društva, našeg okruženja je konstanta koju osećaju žrtve. Krivica i odgovornost treba da se odlepe od žrtve, to je nametnuto... Odgovornost se mora premestiti/dislocira - sa žrtve na počinioца...

KMB: Krivica i odgovornost treba da se odlepe od žrtve, to je nametnuto, to je oblik privatizacije štete, svode je na individualno pitanje, a to je strukturno nametnuto. Ako se socijalizuje bol, onda je moj integritet u opasnosti, u opasnosti je opstanak, i mene i moje porodice. Država i/ili zajednica me/nas primoravaju da živim/o u zaveri ćutanja, mi smo osuđene na zaveru ćutanja.

Moramo da govorimo o ženskom heroizmu, o njemu mora da se priča, mora da bude priznat, u borbi protiv rata, zaštiti života, aktivizam. To znači da ti sebe dovodiš u pitanje i ulogu koja ti je namenjena. Ti praviš drugu sliku herojstva u javnosti - tako što se odričeš od uloge koja ti je namenjena, podvig je da ti obnoviš život koji ti je pretvoren u prah i pepeo...

KMB: Nasilje nad ženama je kontrola nad društvenim tkivom, vrlo jasan vid kontrole društva. Napasti žene znači da ti time rastačeš i paraš društveno tkivo. To ima tri velike posledice:

Prvo, *direktni uticaj nasilja na žene:* grupe koje se bave seksualnim nasiljem, malo govore o drugim oblicima nasilja nad ženama - o političkom nasilju o kojem skoro i ne govore.

A koje vrste nasilje trpe žene čiji su sinovi odvedeni u rat, o tome te grupe malo pričaju. One moraju time da se bave. Da se uključe sve vrste nasilja koje trpe žene.

Druga vrsta nasilja su gubici i štete koje proizvodi nasilje: pre svega, gubitak voljenih bića, a onda gubitak doma, zemljišta, mesta gde živiš. Kada su žene počele da pleću u Kolumbiji o vrstama nasilja kroz koje su prošle, jedna žena je napravila crtež psa. Pitao sam zašto je to nacrtala kada sam joj rekao da predstavi oblik nasilja kome je bila izložena. Ona mi je rekla da je nacrtala psa jer su i oni pretrpeli nasilje. Kada je ona svedočila o svemu što je pretrpela i preživela, ona rekla da joj je najteže bilo to što je mogla da uzme sve stvari, ali ne i psa. U tom trenutku se slo-mila. To pokazuje dubinu i razmere užasa, nije to statistika. To je jedan od načina da mi podižemo svest o posledicama koje proizvode nasilje i rat.

Treća dimenzija nasilja nad ženama je kontrola: kontrola nad životima žena je jedna od najvažnijih ratnih strategija. U Kolumbiji su u ratnim zonama neke od zaraćenih strana počele da kontrolišu žene – da ne mogu da nose kratke suknje, minđuše, da se ne šminkaju. Počeli su javno da obeležavaju žene koje se time odupiru. To je brutalni militarizam koji podrazumeva kontrolu nad ženama. Učiniti vidljivim posledice militarizma na žene, veoma je važno pitanje. Tu se ne radi samo o kršenju ljudskih prava, to se mora smestiti na teren strukturnog nasilja.

Četvrta dimenzija - otpor: šta su učinile žene da bi se suočile sa nasiljem? To su neispričane priče, sakrivene priče i te neispričane priče skrivaju ogromnu hrabrost tih žena. Potrebna je hrabrost da se ne ispriča. Moramo da govorimo o ženskom heroizmu, o njemu mora da se priča, on mora da bude priznat, u borbi protiv rata, za zaštitu života, aktivizam. To znači da ti sebe dovodiš u pitanje i ulogu koja ti je namenjena. Ti praviš drugu sliku heroja u javnosti. Ti praviš heroizam tako što se odričeš od uloge koja ti je namenjena, podvig je da ti obnoviš život koji ti je pretvoren u prah i pepeo. Nije nam uopšte bila namera da preko Ženske komisije pričamo samo o kolektivnom iskustvu nasilja žena, nego o iskustvu kolektivnog otpora žena.

Društvo mora da prizna otpor žena. Takođe, mora da uvaži i da čuje zahteve žena i njihovih alternativa za isceljenje žrtava, obnovu društva...

KMB: Žene nisu samo pasivni objekti nasilja, nego jako puno rade, imaju ideju o promeni svog položaja. Te ideje moraju da postanu politički značajne. To smo hteli da uradimo sa ovim radom, tako da ima direktni učinak na mirovni sporazum - to nam je bio jedan od zadataka. Mora da se ta priča pomeri o tipičnim vrstama nasilja nad ženama, mora da se nadogradi.

Neke vrste nasilja su bile brutalne u ovoj regiji, ali i u drugim zemljama. Ima nešto veoma perverzno, a to je prisvajanje iskustva i patnje žena. To znači da nisu one subjekti koje pričaju o svom iskustvu, nego su *druge*. To je prisvajanje iskustva žena - to je eksproprijacija.

Drugi govore o onome što se dešava ženama. Svodeći nasilje nad ženama samo na

Seksualno nasilje, to oduzima prostor da se govori o drugim vrstama nasilja. Seksualno nasilje nad ženama je vrlo važno, ali nije jedino, ono briše druge vrste nasilja kojima su žene izložene. Onda samo žene svodi na seksualni objekat, oduzima im druge atribute i to u okviru antiseksističkog diskursa.

Zato je bitno da ovo što rade žene u Kolumbiji i ovo što vi radite na ŽS - žene moraju da budu subjekti, od njih mora da potiče osnovna informacija. U oružanim sukobima se laže, laž je institucionalizovana. Kada sam bio u Gvatemali i radio u Komisiji, i sada sa Rutom, kada sam radio sa raznim žrtvama u Baskiji, imao sam isti doživljaj. A to je da sam radio sa nečim što je jako istinito nasuprot institucionalnoj laži. To izgleda sitno, malo nasuprot te velike strukture institucionalne laže, tih velikih politika koje ne vide to malo, ali to sićušno malo ima ogromnu snagu. *Moramo da vidimo kako to tako malo može da počne da hoda uprkos svim tim političkim pritiscima koji hoće da ga zaustave.*

Miloš U.: Ja se slažem sa ovim što je Karlos govorio o nasilju, ali ne želim da zaboravimo da nasilje ima pol. Mi stalno moramo da se podsećamo na to ko povređuje žene i mi moramo da pitamo muškarce zašto to rade?

KMB: Ja se potpuno slažem, ali muškarci ne povređuju žene samo na seksualnom planu, nego i na socijalnom planu. Moramo to da uzmemo u obzir.

Bili smo na jednoj radionici u Kolumbiji, u zajednicama koje žive usred rata. Govorio sam o iskustvu rada sa raseljenima u Ekvadoru i Meksiku. Kada smo završili radionicu o tome kako da pružamo otpor u zaraćenim zonama, jedan od lidera je rekao da mu se sviđa radionica.

Eto, mi koji radimo, nekad mislimo da smo ljudi. Kada vidimo da se na tolikim tačkama se dešava isto i da postoji saglasnost u onome što radimo, to nam pomaže da otpor posmatramo drugačije, da ga ujedinito, da vidimo da nismo sami.

Postoje stvari koje su neizrecive i neispričive. Umetnost je jedan od jezika. Umetnost je jezik koji nema reči. Moramo da tražimo jezike, načine izražavanja onoga što treba da izrazimo. Ja sve više verujem u umetnost kao jezik izražavanja. Posebno na tome insistiramo u ovom procesu polaganja računa, vraćanja ženama koje su svedočile. One mogu da pišu, da crtaju. Mi želimo da se njihova priča ispriča preko crteža, ne samo preko reči. Možda nećemo da dopremo do svih, ali do mnogih hoćemo. Svaka od njih radi na jednom parčetu tkanine i onda ćemo na kraju sve njih da povežemo. Napravićemo jednu ogromnu tapiseriju. To ćemo nositi po ulicama i u muzeje. Važno je da sećanje ne bude beživotna stvar, a to su najčešće muzeji, to je dosadno. Sećanje mora da bude nešto što uzdrma duhove ljudi.

Hvala vam na vašoj hrabrosti, na vašim uverenjima, na vašoj odlučnosti da iznesete na videlo, u javnost vaše stavove o genocidu i ratnim zločinima a sve to radite u klimi poricanja, neprijateljskog okruženja. To je snažan čin. Ja sve više verujem u razmenu jednakih.

Prevela, uredila i priredila: Staša Zajović

Transkript uradio: Miloš Urošević

Beograd, jul 2014.

Mirovni susret aktivistkinja Hrvatske i Srbije

Poreč, 25/26/27. april 2014.

Skup je održan u organizaciji Centra za građanske inicijative Poreč i Žena u crnom iz Beograda radi zajedničkog promišljanja važnih političkih događaja u Hrvatskoj i Srbiji a relevantnih za proces organiziranja Ženskog suda – feministički pristup pravdi.

Susretu je prisustvovalo 27 aktivistkinja iz Hrvatske i Srbije, iz sledećih gradova: Zagreba, Beograda, Poreča, Pirota, Poreča, Leskovca, Priboja, Vlasotinca, Kruševca, Splita.

Program susreta se sastojao od sledećih celina:

- **Kontroverze Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal) u svetlu poslednjih presuda - od novembra 2012. do maja 2013.** : Reakcije javnosti, impakt presuda na međunarodno krivično pravo, na odgovornost država – komandna odgovornost, na proces suočavanja s prošlošću i pomirenja u regiji, na civilno društvo
- **Angažirana umjetnost u suočavanju s prošlošću:** dokumentarni filmovi Grupe za video aktivizam Žena u crnom
- **Jezik i nacionalizam** – Snježana Kordić, lingvistikinja, autorica knjige istoimenog naziva (2010.)
- **Ima li nacija na planeti Ribok – ogledi o politikama identiteta autorke Miroslave Maše Malešević, etnologinja, suradnica Etnografskog instituta iz Beograda**
- **Zajedničko promišljanje Evropske unije**
- **Ženski sud – feministički pristup pravdi:** O procesu organiziranja u regiji; Šta znači za feministički pokret u regiji? Šta znači za feministički pokret u regiji? Problemi, izazovi, teškoće...

Kontroverze Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju (Haški tribunal) u svetlu poslednjih presuda - od novembra 2012. do maja 2014.

Vesna Teršelič (Documenta, Zagreb), Staša Zajović (Žene u crnom, Beograd)

Vesna Teršelič: Krenula bih od ranijih presuda, od presude Veselinu Šljivančaninu 2010. godine, i po nama je tada počinjenja greška i sud je izgubio na jačini. Tada je Veselinu Šljivančinu smanjena kazna sa 17 na 10 godina. Poslali smo pismo Tužilaštvu u Hagu, i državnom odvjetništvu Srbije, jer je na njima ostalo dalje procesuiranje, jer u slučaju zločina na Ovčari, naprosto je odluka o predaji zarobljenih bila odluka da se zločin dogodi. Na suđenju u Beogradu ste mogle čuti što se dogodilo, i Šljivančanin, time što je predao zarobljenike, aposlutno bio svestan što će se dogoditi.

Na našem okruglom stolu povodom ovog slučaja, i predsjednik Josipović je tada rekao da smo "bili previše popustljivi prema Haškom tribunalu". Mislim da je to tačno, jer je Hag imao veliku prednost upravo zbog svojih istraga na osnovu kojih su podignute optužnice, i naša su očekivanja bila velika. Hag je odigrao veliku ulogu, potaknuo je pravosuđa da rade, istražio zločine.

Postupci pred sudovima u našim zemljama su povezani sa Tribunalom, jer oni su sudili 161 osobu a ostali su "naša" nadležnost. Dokumenta još uvijek radi na istraživanju sudbina nestalih i ubijenih u Hrvatskoj, i od 490 registrovanih zločina, 393 su procesuirana, a većinom su ih počinili pripadnici JNA i srpskih formacija, što čini 80 posto počinioaca, a 20 posto su učinili drugi, pripadnici hrvatske vojske i MUP-a.

Do kraja prošle godine rešeno je 115 zločina u potpunosti. Hoću da imate dojam o čemu je riječ, prema službenoj informaciji je toliko, u BiH je to daleko manje, gdje je načinjeno, na žalost, daleko veći broj zločina. Ujedno, BiH je opterećena prisustvom zločinaca koji nisu procesuirani.

Od 2005. godine sustavno pratimo suđenja, i može se reći da godišnje se završi tri suđenja, to je ritam koji imamo, to su mogućnosti sudstva. Tribunal još uvijek radi, i mi moramo smanjiti svoja očekivanja.

Kada gledamo suđenja koja su još u tijeku, važno je pratiti i proces Srbija-Hrvatska u postupku za genocid, čime se tek može steći utisak o razmerama zločina. Bilo je strašno gledati kako nijedna zemlja u tom postupku ne vidi naše žrtve, ne vidi ljude, već samo se fokusiraju na etničku pripadnost žrtava. Ja bih rekla da to ima jednu posebnu dimenziju u Hrvatskoj, a to je da je većina žrtava bilo državljana Hrvatske, ali da to niti država, niti javnost ne želi da vidi.

Nismo daleko stigli u izgradnju povjerenja i sudovi tu nisu učinili dovoljno.

Kako su aktivistkinje doživele ove presude?

Mirjana: Podsjetiću, 1971. godine u Hrvatskoj je po popisu stanovnika 626 000 Srba, a 2011. godine 180 000. Ja potječem iz sela koje bilo gotovo čisto srpsko a danas ima 4 stanovnika srpske nacionalnosti. Meni niko ne može reći da je to nešto što nije planirano. Podaci koje SDF danas ima kaže da povratka izbjeglica praktično nema. 300 000 zahtjeva je neriješeno, prosečno trajanje povratka je osam godina. Ljudi moraju svake godine podnositi zahtev ako im u prethodnoj nije riješen. Povratnici moraju živjeti u tim kućama 10 godina, ne smiju ih prodati. Policija je

provjeravala da li žive tu ili ne. Pri tom, to je njihovo privatno vlasništvo, koje im je država obnovila. Desilo se da je čovjek dobio obnovu, potom su mu ne samo oduzeli kuću, jer nije živio tu, već ga je država Hrvatska tužila i mora platiti trista tisuća kuna, kojih nema. Zakon se promijenio, međutim slučajevi koji su započeti će ostati po tom prethodnom zakonu koji insistira na tom prinudnom življenju u obnovljenim kućama.

Drugi slučaj je žena sa kućom u Zagrebu, izbjegla je '91. godine, i ona 15 godina ne može ući u svoju kuću koju je naselio jedan musliman. Meni sve izgleda tako da je to namjerno, i da li civilno društvo može učiniti nešto po tom pitanju?

Nela: Ovo što je Mira rekla pokazuje taj drugi cilj Franje Tuđmana: osim osamostaljenja, to je etničko čišćenje. I to je presuda Gotovini također pokazala, to je bila vanjska intervencija koja je pomagala da se to osamostaljenje ostavi "sakralno čistim" i da više niko se ne bavi etničkim čišćenjem.

Jagoda: Haški sud sam doživjela kao alibi akciju, da se malo pokrije da se ovo uopće desilo u Evropi na pragu XXI stoljeća. Haški sud je proizveo nove nacionalne heroje, poput Norca i Gotovine.

Staša: Nekako zaboravljamo da su ove etničke države ustanovljenje još Dejtonskim sporazumom. Ako kaže u Ustavu Srbije da je to država srpskog naroda, to znači da je tuđinska prema svima koji su ne-Srbi, koji su drugačiji. I ja sam kivna na posljednje haške presude, jer one čine da se zaborave ono što je Tribunal dobro uradio, a to je suđenja za 6 najviših srpskih državnih, vojnih i civilnih funkcionera zbog zločina na Kosovu.

Ja želim reći da je naša odgovornost ogromna, da moramo raditi na tim malim koracima koji nose velike rizike. I da je važno ustati protiv svojih heroja.

Violeta: Ja sam imala ogromna očekivanja od Tribunala. Srbija je bila najveća, najodgovornija, koristila vojsku kako je htela... Ono što mene boli kod tih presuda, kada je proglašen genocid u Srebrenici, jeste da u Srbiji nije bilo nikakve reakcije, da nije proglašen Dan sećanja na genocid u Srebrenici. Mislim da je politika malih koraka važna, da budemo dosadne, da stalno podsećamo.

Ceca: Osim organizovanog zločina, postoji i organizovan zaborav, i mislim da tim oslobađujućim presudama nama žele da nametnu zaborav. Ljudi i građani koji žive u tom malom mestu gde i ja živim, i svi su besni i na državu i na Hag, jer ulicama šeta ratni zločinac Šišarka. Istovremeno, mi koji kažemo da je on zločinac, mi smo izdajnice.

Snježana Matejčić: Ono što se dogodilo kasnije, nakon povratka Gotovine, gledajući ono šta je Gotovina govorio, kako se ponaša, onda ja moram postaviti pitanje tko je tu kome popuštao? Iako sam i ja imala skrivena očekivanja da bi ti postupci pred Haškim sudom mogli biti nastavak nekog normalnog života. A sada mislim da su te presude zapravo političke.

Maša: Mislim da je sud politički, da je ključni razlog tim presudama ulazak Hrvatske u EU, da je Zapadu bilo dosta konflikata, i da su to tako hteli da neutrališu, mir' mir, niko nije kriv.

I ako gledamo strogo formalno, pravnički, čak i nema dovoljno dokaza, tako je sve postavljeno, prosto same optužnice nisu podignute tako da bi oni mogli biti optuženi. A na primer, onaj Borisav Jović svašta piše, sve što mu šadne na pamet a da nikome nije palo na pamet da i njega pošalje u Hag.

Binasa: Od Tribunala su očekivanja bila da se saznaju bar neke istine. O tome nismo ništa saznali. Tribunal nikakvu istinu nije dokazao Ove oslobađujuće presude isto to govore, oslobođeni su da Hrvatska uđe u EU.

Snježana: Od napada na Vukovar, već tada je u mom okruženju kultura zaborava počela čak i pre nego što se išta desilo. Ja sam znala o napadu na Vukovar od samog početka jer je auto jedinica poslata tamo iz Kraljeva. Svakako, neki od njih, mobilisanih, su počeli da pričaju o tome, ali to niko nije slušao. Ono što je za mene bilo poražavajuće, kao građanku, kao pripadnicu srpske nacije, što su to ljudi prihvatili kao normalno, što su ti ljudi pričali sami sa sobom.

Organizovani zločin Srbije, agresija i krivo mi je što neće biti osuđena za zločin protiv mira. A na drugom mestu je to što je država Srbija imala i organizovan zločin protiv sopstvenog naroda.

Vesna Teršelić: Kada pogledate rezultate suđenja, to je više nego što se ikada u svijetu dogodilo. Za većinu zločina nije procesuiran nijedan postotak zločina, a za ove, u bivšoj YU, osuđena je 161 visoko rangirana osoba, ne najviše, ali visoke. Što se tiče istraženosti zločina, tu je sud najviše napravio, posebno i BiH, i ono što nije pretvoreno u optužnicu može se iskoristi za buduće procese.

Ove godine smo napravili analizu koja pokazuje da ima incidentnih presuda, ali kada gledate generalno presude u Hrvatskoj, ipak je to usklađeno. Kazneni postupci za ratne zločine pokazuju da je sudstvo napravilo neki iskorak, dok se to ne vidi u građanskim parnicima. Civilne žrtve rata neuspješno tuže državu Hrvatsku, nastavlja se progona, zaustavljen je proces pomirenja.

Mislim da time vidimo ko nam je adresat. To su donekle pravosuđa ali najpre političari. Oni su ti koju šalje krive poruke. Mesić se bio distancirao od politike Tuđmana, to je Milanović prekinuo 2007. godine polažući vijenac na Tuđmanov grob, niko ga nije tjerao. I to se nastavlja, svi za njim isto tako, kada su neke prilike političari nastavljaju pozdravljati one kojime se sada sudi za ratne zločine, ili su oslobođeni. Političari se ne žele se distancirati od te politike.

Staša: Vesna Pusić je nastavljajući politiku devedestih u Srbiji rekla da oni nisu za to odgovorni?! Odakle joj pravo da ih abolira? Time je

nama lupila šamar. Važno bi bilo da vi reagujete protiv takvih izjava, poput Vesnine, jer je ona nas duboko uvredila.

Političari peru krv preko nas. Na primer, Ivica Dačić je došao krajem prošle godine, na izložbu posvećenu žrtavama albanske nacionalnosti. Na toj izložbi, bile smo i mi, ne znajući da će Dačić doći. Tom prilikom je direktorica tog Kulturnog centra izjavila da "žrtve nemaju nacionalnost". I tu floskulu danas svako u Srbiji ponavlja. Dačić je takođe rekao da ti zločini nisu počinjeni u ime države, već da su ih počinili pojedinci, otrgnuti kontroli. To je jedno veliko pranje.

Mirjana K.: Imam dilemu oko broja presuda i što će vreme pokazati. Da li je samo osnivanje Haškog tribunala imalo svrhu? Povlačim paralelu sa zakonima koje imamo. Naime, imamo Mirka Norca koji se oženio i dobio dvoje dece u zatvoru. Ili Bilkića iz Lore koji je loklani nacionalni heroj. Za mene je Tribunal jednak međunarodnoj intervenciji na ovim prostorima, tačnije, skidanje odgovornosti sa nas. Mi smo zatvorili oči.

Mirjana B.: Što se tiče generala, bila sam tužna, jer sam se počela pitati tko je kriv jer su zločini napravljeni? Ja gledam moju porodicu koja je nestala iz Republike Hrvatske, kuća mojih djedova je srušena i nitko za to neće odgovarati.

Binasa: Mediji u Srbiji nastavljaju te priče, objavljuju silne knjige o zločincima. Vi ne možete nigde ništa čiti, svuda se pojavljuju samo zločinci i kriminalci u javnom prostoru.

Milka: Ove nerealne presude me pogađaju, jer su time žrtve još jednom, opet ubijene. Bojim se da to zataškavanje može slušiti ponavljanju zločinačke istorije. Mi imamo jako puno prisilno mobilisanih, niti oni žele govoriti, niti udovice mobilisanih muškaraca žele govoriti o tome, niti iko o njima brine.

Snježana Kordić: Htjela sam o tome kako je opasno to nepriznavanje vlastitih zločina, i kako to pokazuje spremnost da se zločin ponovi.

Biba: Obe države imaju u Ustavu da smo nacionalne države. Onda smo imali zakon o domovnicama, mi smo Ustavom inkorporirali diskriminaciju. Što mi još možemo napraviti?

Klima u Hrvatskoj nije pogodna, da li smo mi krive što se nismo dosledno borile za doslednu primenu Ustava?

Staća: Tribunal u Hagu je postavio nemoguću misiju sebi, i nije je mogao ispuniti. I onda, u situaciji u kojoj ne postoji nijedan drugi mehanizam, i naša su očekivanja bila prevelika. To nije samo problem Tribunala, već problem naših elita i nas samih.

Meron je zapravo dobro rekao "nije naša uloga da zaceljujemo vaše rane". To pomirenje je naša odgovornost, Tribunal je utvrdio činjenice, i to je materijal za hiljadu godinu narednih.

Dakle, taj deo spada nama, nakon presude Gotovini Tomislav Nikolić je rekao "ovo je kraj pomirenja", i elita to vidi samo tako - oslobađanje od odgovornosti, brigu samo o nekim žrtvama.

Dakle, ideja pomirenja ne zavisi od Haškog tribunala, već od države i od nas. Osobe optužene za najstrašnija krivična dela, za ratne zločine, u Srbiji su imali slobodne vikende. Dovodili su im i sveštenike. Dakle, taj jed i bes prema Hagu bi valjalo prebaciti na nacionalni nivo, tu leži odgovornost.

Civilno društvo u Srbiji je nakon tih presuda za Gotovinu i Merčapa reklo: "E, sada više nećemo u Vukovar". Ali, da li su tim oslobađajućim presudama nestali svi oni tenkovi poslani na Vukovar? Važno je ne odustajati od malih koraka, od naših principa, i baviti se "našim zločincima" na prvom mestu.

Vesna Teršelić: Incijativa za REKOM, predstavnici predsjednika država, završili su svoje sastanke, nije bilo Slovenije, na sastanku nije bilo predstavnika Makedonije, ni predstavnika Republike Srpske. Negdje u maju očekujemo njihovu verziju. Svaka incijativa je važna, jer mediji to prate.

Zajedničko promišljanje Evropske Unije

Moderiraju: Mirjana Kučer (Domine, Split), Zorica Trifunović (Žene u crnom, Beograd)

Zorica: Sve lepe stvari koje su bile ideja o EU, o brisanju granica su ugrađene u EU, ali takođe, sa finansijskom krizom se to počinje urušavati. Ono što nas pogađa, kao civilno društvo, u traganju za finansijama, gledajući ovi dana neke predloge za projekte, shvatile smo da ima mnogo prepreka, bar što se tiče ženskih grupa koje zajedno rade, imamo isključivanje Slovenije i Hrvatske, i to ograničava naš rad i meru delovanja.

Ono što je za nas zanimljivo jeste da vidimo kakav je položaj žena danas, mimo deklarativnih stvari, ono što vidimo jeste jačanje desničarskih pokreta, fašizacije društva. To nije samo naš proizvod, već se dešava i u EU. Zna da su evropske države bile velike kolonijalne sile, gde se ta kolonizacija i eksploatacija drugih zemalja krvavo završavala. Sada u EU imamo odbojnost koja traje već dugo prema strancima, pogotovo iz bivših kolonija. Imamo, praktično ksenofobiju.

Mirjana je upravo došla iz Brisela gde se razgovoralo o tome, i preneće nam kako u centru Evrope izgleda položaj žena, i kako se to prelama na nas.

Mirjana: Bila sam prije 7 dana u Brisleu, u UO sam Feminističke inicijative koja je donijela odluku da bude mediteransko - evropska, što otvara neka pitanja, jer riječi su ipak bitne. Naime, Evropa koja je već osnovala svoju euromediteransku liniju, i takav joj je savez važan alat da bi

se ušlo na sever Afrike i na Bliski Istok, kao nov način kolonijalizma. Za mene je onda, kao aktivistkinju, pitanje kako možemo svjesno, ili nesvjesno, pristati na taj neokolinijalni princip. Sa druge strane, ženske su grupe u toj regiji organizirane i snažne, na nekoj globalnoj razini jesu naše saveznice u borbi za promenu.

Ono što smo radile u Brisleu jeste da smo raspravljale o EU kakva je danas, i europskim izborima, inače ima 35 posto žena u europskom sazivu, ali danas su desne stranke zauzele poziciju, i mene znaima da li će se nastaviti taj desni diskurs, i da li će nakon majskih izbora imati još jaču poziciju i time dodatno poslati poruku ženama kako su njihova prava manje bitna.

Izveštaj o ravnopravnosti koji su napisale ljevičarke, mahom iz istočnih država, za EU parlament, nije prošao zbog toga što je stajalo da žene i muškarci moraju imati iste plaće. Dvije stvari su bile sporne, na primer za holandske Zelene, čija je članica bila protiv jer je izveštaj izrazito protiv legalizacije prostitucije. I žene iz Hrvatske su glasale protiv tih izveštaja, jer se u njemu poentira da žene imaju pravo na izbor o svom vlastitom tijelu, a osim žena iz Hrvatske protiv su glasale i žene iz Irske. Time je to i nama izazov, kako se boriti protiv desničarskih struja koje su protiv abortusa.

Rada Borić: Ono što ponovo govori o tim jačanjima desničarske struje, o siromaštvu koje raste i koje pogađa žene, jeste i primjer iz Makedonije u kojoj će se zabraniti abortus, ali se istovremeno dozvoljava institut surogat - majki. To znači da će siromašne žene rađati bogatim ženama i muškarcima djecu.

Treba znati da ono što je dobro u Europskom parlamentu jeste da se može podnijeti izveštaj na temu koje žene smatraju važnom, tako su napravljena tri zaredom izveštaja o ravnopravnosti žena, koja su bila prst u oko EU parlamentu.

No na sreću, nije prošao ni izveštaj žene iz desničarskih struja, i tako smo mi sretno da nije, doduše prošao moj, ali nije ni njihov izveštaj. Ono što se dešava, jeste da desnica propušta žene na mekim temama, i imaju veliki broj žena na listima, ali one zagovaraju desničarske ideje.

Mi više ne možemo govoriti stare slogane poput: "glasaj za žene", dosta je politike fifti - fifti, već je važno koje politike te žene zastupaju.

Staša: Važno je govoriti kako desnica koristi tu retoriku, navodne brige za žene, a u stvari izbacuju žene sa tržišta rada, o čemu govori poslednji zakon iz Srbije, a tiče se zaštite dece, trudnica i porodilja.

Mirjana: Koji je sadržaj demokracije danas u EU?! Za mene je dilema da li tražiti jednakost, nije jednostavno odlučiti hoćemo li tražiti tu jednakost 50:50, ili ne.

Ono što je važno za današnju EU je da imamo jednakost i jednakije, ravnopravne i ravnopravnije. Na primer, kada govorimo o imigrantkinjama, lako se upada u kultur - rasizam. Potom, sve je prisutnije strukturno nasilje u svetu rada, i u drugim oblastima.

Rada: EU čine te direktive koje su obligatorne za sve. Podsjetimo se zašto su Irkinje htjele u EU? Naime, zbog prava na abortus, nadajući se da će im unutar EU to pravo biti zagarantirano. No ono što je se desilo, jeste da dečki imaju pravo na nacionalnom nivou ispregovarati zakone kako im odgovara, i žene u Irskoj nisu, ulaskom u EU, počele uživati legalno pravo na abortus.

U EU ima direktiva o svemu i svačima, ali nema jedinstvene direktive o nasilju nad ženama. To znači da smo mi, žene, mjesto gdje se prelamaju politike. Naime, drugi val mjera štednji slomio se na našim leđima. Više ni sjeverne zemlje nemaju dobre socijalne mjere, i mi zbog toga u Hrvatskoj, navodno moramo biti sretno što imamo Zakon o dadiljima, i sada su te žene dodatno kažnjene, moraju plaćati porez... i mi smo sada sve imigrantkinje.

Jagoda: Mi sve smo imale iluzija o EU i sva svoja vlastita nadanja pretočili u navodna realna očekivanja. EU počiva na četiri osnova: slobode protoka kapitala, roba, usluga i ljudi. Što se tiče protoka ljudi, ako ja hoću kao državljanka Hrvatske i ujedno EU da šetam, ne mogu. Čak 13 država ne dozvoljava građanima Hrvatske da dolaze za narednih čak 7 godina. Doduše, za neka deficitarna zanimanja se izvrgava zakon, na primer, Bavarskoj nedostaju medicinski radnici i bavarska regija ima pravo da ih pozove. Vrlo je restriktivna migracijska politika EU kada je usporedite sa međunarodnim deklaracijama, i ona bitno onemogućava ostvarivanje ljudskih prava. Na razini pragmatične priče je jedna situacija, na nivou deklaracije druga.

Prvobitna ideja EU je bila ekonomska, ali je negdje jačala i priča o Evropi kao zajednica ljudi, što je bila i moja nada. No, ona danas je ipak samo zajednica kapitala, i žene su, naravno žrtve. Evropa nema šanse da postane politička zajednica. Jedan od razloga je što nema kapaciteta za to, jer imamo 500 miliona ljudi, a drugi je što nacionalnim političkim elitama upravo to odgovara, odsustvo jedinstvene političke zajednice. To što se time narušavaju standardi normalnog življenja, to nikog ne dotiče.

Doduše, ti ne znači da treba odustati od EU, jer je alternativa još gora, ali se moramo bolje organizirati, ne odustajati od osnovnih humanističkih principa.

Položaj migrantskih radnika je težak, ti je široko polje besramne eksploatacije ljudi. Na primjer, žene uglavnom rade u uslužnom sektoru, a cijena rada tog sektora je izuzetno niska.

Staša: Želim da našim drugaricama postavim neka pitanja, i zato što ćemo ući u EU, znamo da se socijalni ratovi vode unutar i EU, a htele

bi smo znati: da li ste pravile analizu pre ulaska u EU, koji su vam adresati bili? Naši su adresati država i donatori, da li povezujete tu činjenicu da je društvo, ako je ono naša najvažnija ciljna grupa, bilo zapostavljeno, i kako da se rehabilituje ideja civilnog dtuštva? Mislim da je način na koji nas iznuruju strašan, i možda nećemo pregurati ovaj period. Zanimaju me iz alternativinih izvora učinci ulaska u EU?

Biba: Ja sam se htjela nadovezati na Jagodu, u bivšem sustavu smo izvodili radove u Evropi, i naši su radnici imali jugoslovenske plaće, ali zahvaljujući nemačkim i holandskim sindikatima, morali su osigurati iste uslove i plaće kao i njihove. Interesira me da li danas postoji praksa da se na taj način štite drugi radnici?

Što se tiče Stašinih pitanja, mislim da smo se bile usmjerile na poglavlje 23: u tom smo području učinile što je maksimalno moguće dobiti u zakonodavnoj sferi, s time da nismo išle na poboljšanja regulative, niti smo ih dobile. Moje osobno očekivanje je bilo da se ulaskom u EU više neće dešavati ti propusti, i da će se po automatizmu biti primjenjivane direktive. Međutim, to se nije desilo. Zakoni koji se tiče nasilja nismo dobile, i sada vidimo kroz europski parlament da i ovo što malo imamo još se dodatno urušilo.

Ova situacija između nacionalnih vlada i EU institucija nam pokazuje da svi imaju izgovor. Nacionalne vlade imaju izgovore da sprovede direktive, privatizacije prije svega, koja se najpre tiče tko je nerentabilan a tko jeste. Međutim, jasno je da ćemo se morati boriti oko elementarnih prava žena.

Rada: Mi nismo bile naivne, znale smo od naših drugarica, iz Irske i Bugarske, sa svima smo se povezivale, da ono što ćemo eventualno uspet , da je to na planu legislative, samo papiranato. I drugarice su nam tada rekle da se trudimo da bar to što je na papiru bude što bolje, a da potom, što ne uspijemo na nacionalnom nivou, možemo ostvarivati u Strazburu. No naučile smo neke trikove preživljavanje. Staša je u pravu, potrošile smo se puno na legislativu.

Kada si u čekaonici EU, na sve se pristaje. U biti, desna je vlada napravila radikalnije poteze na pitanju ljudskih prava, jer su imali putera na glavi, što će se desiti i u Srbiji.

Naravno da smo se morale tući oko legislative, ali nas sada mlađe feministkinje pitaju zašto se nismo bavile tranzicijom kapitala tokom devedestih? Stalno se nama podmeće da smo se bavile politikama identiteta, ali gdje su bili muškarci ljevičari tih godina? Mi smo se bavile izbeglicama, silovanim ženama u tom momentu, logično.

Mi zaista nismo imale radnike i studente na početku, sada ih moramo imati u koaliciji.

Jagoda: Za mene je strašno što je na nedavnom suđenju pred sudom u Strazburu, koje se ticalo upravo prava radnika iz Litvanije, presuđeno u korist kapitala, a ne radnika. I mi moramo biti spremne na to, da sudovi sude u korist kapitala. I sve dok nas ubjeđuju da kapitalizam nema alternativu, to će biti tako. Za mene je jasno da ako netko kaže da nešto nema alternativu, da to nije politika. Politika je upravo mogućnost alternativnih rješenja.

Mirjana: Svrha ove naše rasprave jeste da prenesemo naša iskustva. U principu cijela hrvatska zajednica, kao i ženske grupe, dočekala je ulazak u EU nespremno. Bile smo zauzete projektima, institucionalizacijom civilnog društva, i ono je tek instrument za kolonizaciju siromašnijih država. Napravile smo grešku, jer nismo insistirale da cijelo civilno društvo u Hrvatskoj insistira na toj ravnopravnosti, dozvolile smo sebi da budemo getoizirane. Bilo je važnije da jednoj ženi obezbjediš platu, nego da se baviš politikama.

Zaboravile smo javno djelovati, upozoravati, baviće se svim tim zakonima potrebnim za ulazak u EU. Pri tom, čak ni ne znamo šta doista ti zakoni znače, a sada se ispostavlja ni da političari u EU ne znaju što znače.

Ono što nam je takođe promaklo jeste da ne raspravljamo dovoljno o novim klasama koje se stvaraju, o klasnim razlikama koje su sve veće.

Nela: Takođe postoji pravna nesigurnost, zakoni se stalno mijenjaju, taman dok shvatiš Krivični zakonik, oni donesu već drugi.

Rada: Politika rodne ravnopravnosti je dovela do toga da je svaka institucija dobila neki odjel za ravnopravnost, a bilo je dovoljno da si žena pa radiš taj posao, iako ne znaš ništa o tome.

Nela: Prvi učinak rodne ravnopravnosti u Hrvatskaj je bilo ukidanje Ženske mreže Hrvatske.

Jagoda: Ustavni sud Hrvatske je lepo rekao da u ime ravnopravnosti treba izjednačiti uvjete umirovaljenje za žene i muškarce. To znači da suci ravnopravnost shvaćaju vrlo formlano, da ih briga što znači jednakost muškaraca i žena, jer primerice je poljski Ustavni sud to odbio zbog praktičke činjenice razlike između života žena i muškarca. Tako da je ranije umirovljenje žena neka kompenzacija kojom ti društvo prizna da si imala dva tereta tokom života.

Pravnici gledaju samo formalnu stranu priče, ne suštinu.

Nela: Iskustvo slovenačkih feministkinja je na primjerice drugačije, nisu imale toliki pritisak drugih država. Mi jesmo, nametale su nam se teme, imale smo valove bavljenja antidiskriminacijom, ili antikorupcijom i na tome izgubimo po pet godina, naš je rad time bio manje autentičan.

Đuka: Ja sam u evropskoj platformi za trafikng, koja je oformljena na razini Evrope. Generalno mislim da EU ubija aktivizam i organizacije, i da to svjesno radi, radi komplicirane natječaje i ima neku svojiju politiku koja se provlači kroz donatore. U Sloveniji je nestalo aktivizma, sve je pretvoreno u profesionalizam. A i mi smo taj pravi slučaj, kada smo pokušali obezbjediti uslove za žene u prostituciji, samo nam je jedan donator otvoreno odgovorio da neće finansirati, jer mi se zalažemo za kažnjavanje korisnika. Seks industrija i proinstitucijski lobi gura tu politika. Mi moramo sakriti svoje stavove, ako otvoreno govoriš, nećeš biti finansiran i propašćeš.

Nela: Evo, ASTRA u Srbiji kaže da nema stav o prostituciji, mi se o tome ne izražavamo, kažu.

Zorica: Zajedno smo radile na nekim projektima, i to je OAK fondacija koja se zalaže sa seksualne radnice, za legalizaciju prostitucije i nije ih zanimala kriminalizacija korisnika. Ta se fondacija navodno zalaže za prava žena.

Nela: Ne žele kriminalizaciju korisnika, jer ti time sprečavaš biznis.

Rada: Nedavno sam čula argument od žene koja kaže za sebe da nije feministica. Naime, Bugarka u EU parlamentu, ona kaže da postoji direktiva o uslugama za EU, i time bi prostitucija spadala u usluge. Istovremeno, ta direktiva kaže da ako je onome ko se bavi uslugom život ugrožen više od 25 posto, on se ne može baviti tom uslugom. Kada se napravila analiza položaja žena u prostituciji, onda se ispostavilo da spadaju u rizičnu grupu, zbog korišćenja raznih droga, dakle prelaze propisanih 25 posto ugroženosti, onda žene u prostituciji ne mogu potpadati pod tu direktivu o uslugama, ne spadaju u usluge. Naime, radnik na građevini je ugrožen 5 posto. Drugo, ta direktiva govori o stepenu obrazovanja! Gdje se edukuju za tu uslugu? Gdje se i kako dodatno usavršavaju? Da li postoji srednja škola za prostitutke? I tako je ta žena, ne baveći se feminističkom argumentacijom, već tim suhim birokratskim jezikom same EU, pokazala da prostitucija ne može spadati pod usluge. Moramo dijeliti ta znanja, moramo to naučiti, ne koristiti samu našu, feminističku argumentaciju.

Stasa: A šta o tome kaže Red Umbrella?

Rada: One se povezuju na feministički argument, da je to njen izbor - ako je moje tijelo moja odluka, ona je prostitucija moj izbor. Dvije žene iz Konga su mi rekle da je to njima izbor, da time dodatno prihoduju porodici. Kada sam ih pitala da li je zaista njihov izbor leći sa nekim masnim i debelim, i da li je sigurna što on može učiniti kada zatvori vrata, hoće li, ili neće biti nasilan, ispostavilo se onda da to baš i nije izbor.

Stasa: Ovo je klizav teren, i zato se o tome tako mnogo razgovora. Šezdesetih godina u Italiji žene su rekle 'telo je moje, ja upravljam njime'. Šta to znači za ženu sa Filipina? Ja prodajem, iznajmljujem svoje telo. Sve zavisi od konteksta, moramo neke feminističke slogane preispitati.

Priredile: Stasa Zajović i Marija Perković

Jezik i nacionalizam

Predavanje: *Snježana Kordić*

Mi danas ovdje razgovaramo bez kabina za simultano prevođenje, bez slušalica na ušima za prijevod. I vjerovatno ćemo odmah pomisliti "pa to je najnormalnija stvar, šta će nam prevodioci kad se razumijemo". Međutim, to nije normalno jer naše države sprovode administrativnu, zakonsku, školsku praksu kao da to jesu strani jezici – dakle jezici kod kojih imate itekakvih problema s međusobnim razumijevanjem.

Tako na primjer, u Hrvatskoj postoje ovlaštene sudski prevodioci za srpski, a u Srbiji ovlaštene sudski prevodioci za hrvatski, također i za bosanski. Nedavno su u Srbiji mediji donijeli vijest iz Prijepolja da u dva suda tamo prijete opasnost da preko tristo predmeta zastari jer optuženi kažu da ne razumiju optužnicu na srpskom i traže da im se prevede na bosanski. Najbliži ovlaštene sudski tumač za bosanski je u Novom Sadu pa ne stiže obraditi sve te predmete. I oni će sasvim legalno otići u zastaru jer optuženi kažu "po zakonu je to strani jezik, a to znači da ga ne razumijemo".

U ime toga da je riječ o stranim jezicima djecu u školama razdvajaju po nacionalnosti u odvojene razrede na Sandžaku, u Vojvodini, u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. S obrazloženjem da je riječ o stranim jezicima postoje odvojene televizije i odvojen radio-program u Vojvodini, također i u Bosni i Hercegovini jer kako bi inače ljudi razumjeli televizijski i radio-program.

Zbog istog razloga bankomati u Sarajevu nude s lijeve strane izbor jezika engleski, njemački, talijanski, a s desne strane izbor bosanski, hrvatski, srpski. Zbog istog razloga na kutijama cigareta u Bosni i Hercegovini piše tri puta da pušenje ubija jer kako bi inače ljudi razumjeli tako važnu poruku ako je na stranom jeziku.

Možda će netko reći: "Pa to su strani jezici koje razumijemo", i doista, ministrica kulture izjavljuje da je to tako. Međutim, u lingvistici je odavno poznato da ako se jezik razumije, ako govornici tečno razgovaraju, onda to nije strani jezik, nego se radi o zajedničkom jeziku.

Evo naprimjer, razgovaraju Austrijanac i Nijemac, tečno razgovaraju, znači imaju zajednički jezik, a svejedno odmah prepoznajete tko od njih dolazi iz Austrije, a tko iz Njemačke. Ili kad slušate dnevnik na njemačkom, odmah prepoznajete je li to dnevnik iz Austrije ili iz Njemačke jer čujete razlike na svim jezičnim razinama, od izgovora preko morfologije, sintakse do leksika. Razlikuju im se i pragmatika i pravopis. Jezične

razlike su veće nego u našem slučaju. A Austrijanci su itekako ponosna nacija, oni nisu Nijemci, smatrali bi da je netko elementarno neobrazovan ako bi ih nazvao Nijemcima.

Isti slučaj je s engleskim jezikom: različite nacije imaju zajednički jezik unutar kojeg postoje razlike. Uopće ne moramo biti stručnjaci za engleski jezik pa svejedno kad gledamo film na engleskom, odmah prepoznamo da li dolazi iz Amerike ili iz Velike Britanije jer razlike postoje na svim jezičnim razinama, od fonetike preko gramatike do razlika u riječima. I pravopis im se razlikuje.

Svaki takav jezik naziva se u sociolingvistici policentričan jer ima nekoliko centara. U sociolingvistici već pola stoljeća postoji teorija policentričnosti koja takav jezik definira kao jezik kojim govori nekoliko naroda i kaže da unutar njega postoje razlike i da one nisu tolike da bi se moglo govoriti o zasebnim jezicima jer govornici unatoč tim razlikama međusobno tečno razgovaraju. Naš slučaj je tipičan primjer jednog policentričnog standardnog jezika.

Lingvisti koji su uspoređivali nekoliko policentričnih jezika navode da su u našem slučaju razlike čak manje nego između varijanata engleskog jezika, ili između varijanata njemačkog, ili između varijanata španjolskog, itd. drugih policentričnih jezika.

Pa kad je situacija sociolingvistički gledano toliko jasna i kad se može jednostavno objasniti i laicima ako im se povuku paralele s engleskim i njemačkim, čovjek se pita zašto se to objašnjenje skoro pa i ne pojavljuje u javnom prostoru. Čak i kad izrastu konflikti na osnovi pogrešnog shvaćanja jezika i kad o tome izvještavaju mediji svaki dan – a jedan od takvih konflikata je i Vukovar jer se također operira izrazom "dvojezičnost" – zašto nitko od aktera u čijoj domeni leži rješavanje tog konflikta ne kaže javno "samo malo, ali tu uopće nemamo dva jezika". Zašto umjesto tog objašnjenja toliko mnogo prešućivanja i demagogije kod teme jezika?

Zato što postoje interesne skupine koje izvlače razne oblike koristi iz zamagljivanja jezične situacije. Jednu interesnu skupinu čine sveučilišni profesori lingvistike, jezikoslovci. Oni su najodgovorniji za sve predrasude o jeziku, za sve netrpeljivosti i isključivosti u vezi jezika, jer oni za sve osnovne škole, srednje škole i fakultete proizvode nastavnike, udžbenike, plan i program nastave i sjede u komisijama pri ministarstvima, što znači da su čak i političari ovisni o njima.

Šteta koju prave je ogromna, jer usađuju demagogiju a ne znanje, ponavljaju laži i usađili su kroz škole uvjerenje da su to različiti jezici jer postoje razlike. Kako su oni proizveli tu fokusiranost ljudi na razlike? Evo, možda najbolje da to oslikam pomoću jednog drugog primjera. Jedan američki psiholog je istraživao zašto tako mnogo ljudi igra na lutriji. Zato što na televiziji vide onoga tko je dobio na lutriji, a ne vide one koji su izgubili. Međutim, na svaki intervju s dobitnikom kad bi se htjelo izređati sve gubitnike i to samo da kažu "Ja? Nisam dobio" trebalo bi godinu dana non-stop emitirati "Ja? Nisam dobio", i onda tek jedan intervju s dobitnikom. To bi prikazalo ispravan odnos između dobiti i izgubiti. Isto stvari stoje s razlikama u jeziku. Mediji i škole govore jedino o razlikama i tako fokusiraju ljude na njih. Uopće ne govore o onome što je isto u jeziku. Kad bi prikazivali realan odnos istoga i različitoga u jeziku, trebali bi prvo mjesecima nabrajati "isto je ovo, isto je ovo" da bi onda naveli jednu razliku, pa zatim opet mjeseci nabranjanja istoga, pa evo jedna razlika. Dokaz koliko je ogromna količina istoga, a neznatna količina različitoga je ovo što mi danas, ovdje, govorimo bez kabina sa prevodiocima.

Drugi ogroman problem je što oni kroz to usađuju i nacionalizam. Na primjer, govori se da "drugi narod nam ugrožava jezik". Usađuju nacionalizam i kroz tvrdnju "onaj drugi narod je ukrao naš jezik", zatim tu je i jezični purizam, čistunstvo. Čišćenje jezika je uvijek povezano s netrpeljivošću prema onome tko je "uprljao jezik". Povezano je s etničkim čišćenjem, a dobro poznati primjeri toga su vrijeme nacističke Njemačke i fašističke Italije.

Moram naglasiti da puristički pristup jeziku je neznanstven. U lingvistici je poznato da ne postoji ništa takvo kao što je "čist jezik", nijedan jezik nije čist, niti je postojalo stanje čistog jezika. Purizam ne utječe toliko na jezik, ali utječe na svijest ljudi. Kad nas u svakodnevnoj praksi korištenja jezika teriraju da razmišljamo "ova riječ je dobra jer je hrvatska, a ova riječi nije dobra jer nije hrvatska", to je usađivanje nadmoći, veće vrijednosti, a to je fašizam. U svim nastavnim programima za srednje škole u Hrvatskoj imate taj purizam. Hrvatska jezička politika je prva počela s purizmom, još prije ratova, i to ostaje konstantna do danas bez obzira koja stranka je na vlasti. Budući da Hrvatska ima prestižnu ulogu u regiju, njezinu takvu jezičnu politiku preuzimaju i drugi, u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, s sve više i u Srbiji. Na primjer, direktor Kulturnog centra u Novom Sadu je dobio otkaz jer je dozvolio natpis na latinici, a oni koji su ga smijenili su nakon toga pokrenuli inicijativu da se riječ "digitalizacija" zamijeni pomoću "obročavanje", što spada u purizam, čišćenje jezika od stranih riječi. Bila je emisija o tome u Srbiji, i javno, otvoreno su rekli da Hrvatska radi takve stvari, i da je, prema tome, to dobro, idemo i mi to raditi.

Sveučilišni profesori jezikoslovne kroatistike proizvode i drugu interesnu skupinu – lektore, koji proizvoljno zadiru u autorske tekstove drugih ljudi, u članke, osvrte i druge publikacije, prekrajaju im jezik, a da pritom ne pitaju autora za dopuštenje. Lektori uopće ne bi smjeli raditi to što rade. To je jezična cenzura. U zapadnoevropskim zemljama lektori rade sasvim drugi posao, oni sugeriraju kako bi neka rečenica eventualno mogla postati jasnija, i svaki put se autora pita za mišljenje. Oni ni u kojem slučaju ne vrše odstrel riječi navedenih na nekim listama nepodobnosti, a baš to rade lektori u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a sve više i u Srbiji.

Treća interesna skupština su političari. Oni su također povezani s lingvistima, ponekad je čak ista osoba i lingvist i političar: sjetimo se jednog od osnivača HDZ-a Dalibora Brozovića, akademika, čiji su stavovi o jeziku sveprisutni u Hrvatskoj. Na primjer, kada je bila ona diskusija da li treba srpske filmove titlovati, njegov je njegov nećak akademik Ranko Matasović naveo da treba, a kao razlog zašto, naveo je "zbog pristojnosti".

Političari kod nas zloupotrebljavaju kulturu kao zamjensku politiku. A u politologiji je poznato da ako političari koriste kulturu kao zamjensku politiku, to je neiscrpni izvor konflikata u društvu. I doista, kod nas konflikti cvjetaju na toj bazi: u Hrvatskoj oko navodne dvojezičnosti i ćirilice u Vukovaru; u Srbiji u Novom Pazaru oko novouvedene nastave odvojeno na srpskom i odvojeno na bosanskom; u Crnoj Gori i Ustavni

sud presuđuje o pravima Srba na srpski, a Crnogoraca na crnogorski jezik.

Riječ je o svjesnom instrumentaliziranju kulture – politolozi to opisuju kao 'regresiju politike', kao nazadak na području političkoga zato što takvi političari konstruiranjem navodnih kulturnih zadataki brzopleto napuštaju politički manevarski prostor koji je neophodan za rješavanje konflikata. Naime, političari kulturu prikazuju kao nepromjenjivu i objektivnu nacionalnu datost, što ona nije, i time odbacuju mogućnost dogovaranja. A kad se ne bi pozivali na navodno zadataku kulturnu razliku, bili bi mogući dogovori jer bi se priznalo da je sve politika, a kod politike su dogovori i promjene mogući.

Sociolozi pokazuju da to kako ljudi gledaju i vrednuju jezik, povijest i religiju, to je rezultat odluka političke elite, koja zadaje određeni način gledanja i pojačava ga odnosno skreće uz pomoć medija i škola. Tako da su političke elite odgovorne za sve konflikte koji nastanu zbog pozivanja na kulturni identitet. Istraživanja pokazuju da su politike identiteta konstruirane od strane zainteresiranih političkih aktera, da služe dolasku na vlast odnosno održavanju vlasti elita i da zbog konkurentskog odnosa često vode u političku nestabilnost, pa i u oružani konflikt.

Kad bi političkoj eliti najviši cilj bio smanjivati konflikte u društvu, zalagali bi se za društvo kao skup individua koje poštuju jedna drugu sa svim međusobnim različitostima, gledajući u drugome uvijek pojedinca, a ne predstavnika neke grupe. Nasuprot tome, kod nas je već sto godina praksa da države uzgajaju nacionalne kolektive, a ne građane.

Na kraju, da zaključim: nacionalizam se usađuje, širi i pojačava kroz temu jezika. Spomenimo i da je uloga muškaraca u u ovome značajna, jer vođe jezične politike u Hrvatskoj su muškarci, a takva situacija je i Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori. U Crnoj Gori čak postoji ženska opozicija radikalnim intervencijama u jezik, ali moć muškaraca lingvista prijeti da uskoro ukine katedru u Nikšiću na kojoj ova ženska opozicija postoji. U Srbiji su vođe takozvanih Ćirilica također muškarci. No jezična politika u Srbiji ima više struja, nije ujednačena kao u Hrvatskoj.

I još da kažem da sam ovdje izložila samo jedan segment iz "Jezika i nacionalizma". Tema se sastoji od još segmenata o kojima govorim u knjizi i o kojima možemo ovdje razgovarati. Jedan je propisivanje jezične upotrebe, npr. često se čuju poruke "ne znate dobro jezik, morate ga bolje naučiti". Međutim, propisivati jezičnu upotrebu nije znanstveno. Lingvistika, kao i svaka druga znanost, opisuje stvarnost, a ne propisuje kako bi stvarnost trebala izgledati.

Kod nas je prošireno i da ljudi ispravljaju jezik sugovornika i omalovažavaju onoga tko navodno "ne zna ispravno jezik". Međutim, nikada ne treba ispravljati jezik drugoga. Nema razloga za osjećaj nadmoći nad sugovornikom ako on koristi jezični oblik za koji sam ja uvjeren da nije standardni. Ispravljati sugovornika nije znak veće pameti, nego je znak vlastitog neznanja jer ispravljajući drugoga pokazujem da ne znam da je varijacija svojstvo svakog standardnog jezika.

Još jedan segment o kojem možemo govoriti je pojam nacije. Prošireno je kod nas poistovjećivanje nacije i jezika. U Hrvatskoj se misli da zato što imamo naciju, moramo imati i zaseban jezik. A u Srbiji mnogi misle da zato što imamo zajednički jezik, moramo biti i isti narod, odnosno da oni drugi i nisu pravi narodi, nego drugorazredni. Oba pogleda su, naravno, neispravna jer ima niz primjera u svijetu da se nacija i jezik ne podudaraju, čak takvi primjeri dominiraju.

Možemo razgovarati i o kulturi jer ona se kod nas također poistovjećuje s nacijom, što je neispravno. Dodatno se u Hrvatskoj koristi i fraza da "nas kulturno-civilizacijska nadgradnja na planu jezika dijeli od Srba", što je još jedan perfidni oblik usađivanja nadmoći.

Zatim, tu je i pojam nacionalnog identiteta kod kojeg se podrazumijeva da su ljudi u jednoj naciji isti. Međutim, kolektivni identitet u smislu sadržajnih svojstava uopće nije moguć. Evo, pogledajmo najmanju moguću grupu najpovezanijih ljudi - jednu obitelj - mama, tata, kćerka, sin. Oni se međusobno razlikuju, svatko od njih ima svoj identitet. Pa kad zajednički identitet u smislu sadržajnih svojstava ne postoji čak ni kod takve minimalne grupe najpovezanijih ljudi, kako onda da postoji kod neke veće grupe. A mi ovdje pričamo o nacijama, dakle o grupama od više milijuna ljudi. Nemoguće je da su ti milijuni ljudi isti.

Još jedna tema o kojoj možemo razgovarati je falsificiranje prošlosti, npr. kad se kaže da nam je taj drugi narod u prošlosti činio zlo na planu jezika. A riječ je o običnom mitu, koji se proširio pomoću stalnog ponavljanja te neistinite tvrdnje. Oblik falsificiranja povijesti je i kad se današnje nacionalne oznake prenose se u davnu prošlost kao da su oduvijek značile to što danas znače.

Maša Malašević: Da li se ova sugestija da je "neznanstveno ispravljati u govoru drugog" odnosi i na pravopis? Da li je i to nedozvoljeno, kako ćemo se sporazumjevati ako i za to važi?

Snježana Kordić: Moram prvo istaknuti da pravopis uopće nije jezik, nego je način bilježenja jezika u pisanim medijima. Mnogi jezici u svijetu uopće nemaju pravopis. Čovjek prvo govori, pa tek onda nauči pisati. Prije sto godina na ovim prostorima devedeset posto ljudi uopće nije znalo ni pisati ni čitati, ali svejedno su znali jezik i odlično govorili. Mi danas u školama učimo pravopis, ali učiteljice i učitelji neispravno tome pristupaju, preoštri su u ispravljanju. Ne spominju da je pravopis stvar dogovora, i da se često mijenja čak i unutar deset godina, a mijenja se jer netko želi zaraditi novac objavljivanjem novog pravopisa.

Veliki je uspjeh razviti kod sebe neutralan odnos prema izboru riječi kod sugovornika. Ja sam, kao lingvist, to postigla tek prije nekoliko godina, pa mogu misliti koliko je to tek teško drugima. Na primjer, prije sam imala odbojnost prema riječi "glede", no onda sam shvatila da ako netko upotrijebi tu riječ, to može biti posve neutralan izbor. Mlade generacije su odrasle uz nju. Koje riječi netko koristi, to je izraz slobode, to je njegov ili njezin stil.

Na nastavi jezika u školama bi trebalo učiti kako biti dobar retoričar, kako govoriti logički povezano, kako diskutirati i iznositi različito mi-

šljenje a da pritom ne izbije konflikt. Takve stvari se uopće ne uče u školi, a važne su.

Staša Zajović: Španjolski je isto primer policentričnog jezika, razumeju su, a istovremeno se čuva raznovrsnost jezika. Htela sam još reći da bez uvođenja standardnog jezika, ljudi sa severa i juga Italije se ne bi razumeli.

Snježana Kordić: U knjizi govorim o pozitivnoj funkciji standardnog jezika. On je nadregionalan i omogućava da se međusobno razumiju ljudi koji bi inače imali itekakvih poteškoća u sporazumijevanju. Što se tiče policentričnih jezika, kakav je i španjolski, u lingvističkoj literaturi stoji da je policentrični način standardiziranja najdemokratskiji jer u njemu supostojе razne nacionalne varijante. Isto važi za srpskohrvatski jezik, čitavo vrijeme od standardizacije u 19. stoljeću pa stalno kroz 20. stoljeće supostojale su ekavska i ijekavska varijanta, nije se ni pokušalo dokinuti neku od njih. U bivšoj Jugoslaviji udžbenici su u Hrvatskoj bili na ijekavskoj varijanti, mediji također, književnost, pravi spisi. I u javnom i privatnom životu ljudi su slobodno koristili varijantu kojom govore. Jezična politika bivše Jugoslavije se i danas u EU uzima za uzor. A od devedestih godina jezična politika ovdje u domaćoj sredini postaje isključiva.

Rada Borić: I velika je stvar što je u XIX vijeku napravljen standardni jezik, što je uzet štokavski za standard, i zahvaljujući tome se mi danas možemo razumjeti. Imali smo književnost i na kajkavskom i na čakavskom, i da je neki od njih izabran, ne bi smo se svi razumjeli. Bili su tada mudriji od nas danas u tom razmišljanju o zajedništvu.

V

Organizacioni odbor

**Ženskog suda –
regionalni radni sastanci**

Organizacioni odbor Ženskog suda – regionalni radni sastanci

Sastanci Organizacijskog odbora Ženskog suda/OO ŽS

Lipik, radni sastanak, 25. januar: Sastanku su prisustvovali: Stanojka Cana Tešić, Forum žena, Bratunac; Kada Hotić, Pokret majki enklave Žepa i Srebrenica, Sarajevo; Jadranka Miličević, Fondacija Cure, Sarajevo; Ljupka Kovačević, Anima, Kotor; Rada Borić, Ženske studije, Zagreb; Nela Pamuković, Centar za žene žrtve rata, Zagreb; Metka Rosandić, Ženski lobi, Ljubljana i Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd.

Dogovori: o budućim aktivnostima na organizovanju ŽS: regionalni sastanci potencijalnih svedokinja, zajednički projekti za finansiranje ŽS, prateći dokumenti ŽS, uzajamna podrška, itd.

Beograd, 23.-25. jul – u prostorijama ŽuC-a. Na ovom radnom sastanku OO ŽS su učestvovali: Radnom sastanku su prisustvovali sledeće članice OO ŽS: Daša Duhaček, Centar za ženske studije, Beograd, Srbija, Jadranka Miličević, Fondacija Cure, Sarajevo/Bosna i Hercegovina, Ljupka Kovačević, Anima, Kotor, Crna Gora, Nela Pamuković, Centar za žene žrtve rata, Zagreb/Hrvatska, Savka Todorovska, Savet za ravnopravnost, Skopje/Makedonija, Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd/Srbija, Sastanku su prisustvovali i: Marijana Stojčić i Zorica Trifunović ŽuC, Beograd.

Teme ovog sastanka su bile: dosadašnji proces organizovanja ŽS; Izazovi, teškoće, prepreke; dogovor o zajedničkim aktivnostima u narednom periodu; zajednička izrada regionalnog projekta za ŽS. Zbog nemogućnosti da se završni događaj ŽS održi u ranije planiranom terminu, dogovoreno je da se ovaj događaj održi od 7. do 10. maja 2015. u Sarajevu, Bosna i Hercegovina, itd.

U ovom periodu, održani su i sastanci dela članica OO ŽS, o čemu donosimo kratke izveštaje u nastavku:

- **Brčko, 27.09.14.** - Na radnom sastanku, u kojem su učestvovali: Jadranka Miličević, Nela Pamuković, Rada Borić i Staša Zajović, razgovarale smo o aktivnostima u narednom periodu, a pre svega o regionalnom sastanku potencijalnih svedokinja za ŽS u Tivtu.
- **Zagreb, 28.10.14.** - Na radnom sastanku bile: Nela Pamuković, Marijana Senjak i Staša Zajović, a konsultovale smo se i dogovarale o sledećim pitanjima:

Organizovanju Regionalnog sastanka potencijalnih svedokinja u Tivtu (novembar 2014.)

- *Regionalni sastanak OO ŽS u Zagrebu (16/17.1. 2015.)* – predlog aktivnosti -
- *Regionalni sastanak sa ekspertkinjama i umetnicama* – načelni dogovori, s tim da nije preciziran datum održavanja,
- *Publikacija:* konsultacije o pripremnim materijalima o dosadašnjem procesu ŽS – za Međunarodno sudsko veće
- Projekti za ostale aktivnosti u vezi sa procesom organizovanja ŽS a posebno za završnicu ŽS (7.-10. maj 2015.).

(Zabeležila: Staša)

- **Tivat, 21.- 24.11.14.** – U okviru Regionalnog sastanka potencijalnih svedokinja (20.-23.) održani su radni sastanci, u pauzama rada sa svedokinjama, a nakon sastanka, 24.11.14. održan je celodnevni radni sastanak. Na ovim radnim sastancima učestvovali su prisutne članice OOŽS: Ljupka Kovačević, Nela Pamuković i Staša Zajović, kao i terapeutkinja Marijana Senjak i Rada Iveković, članica Međunarodnog odbora i ekspertkinja. Teme radnih sastanaka, kao i dogovori:

- *Regionalni sastanak sa svedokinjama, 20, 21. i 22. mart 2015.,* Andrevlje; urađen je predlog rada, radna verzija programa, lista ekspertkinja, propratni materijal (doku filmovi, leci...),
- *Sastanak ekspertkinja i umetnica* – 13, 14. i 15. februar 2015. (Radmilovac pored Beograda); dogovorena je radna verzija programa, lista naučnica i umetnica, precizan dogovor o pripremnom materijalu za ovaj radni sastanak;
- *Međunarodno sudsko veće/Međunarodni savetodavni odbor i Međunarodno sudsko veće:* revidiran spisak članica i članova, priprema dokumentacije koju treba pripremiti, prevesti na engleski, poslati, itd.

(Zabeležila: Staša Zajović)

VI

Zajedničko promišljanje procesa Ženskog suda

- radni konsultativni sastanci

Zajedničko promišljanje procesa Ženski sud - Radni konsultativni sastanci

U skladu s Feminističkim kodeksom o organizovanju Ženskog suda, kojim smo se obavezale na deljivost znanja, zajednički procesi razmišljanja, ovi sastanci su deo demokratskog procesa. Na njima analiziraju rezultati dosadašnjih aktivnosti, definišu se budući koraci u procesu razumevanju i stvaranju i pravde sa feminističkog aspekta. U skladu sa Feminističkom etikom procesa organizovanja ŽS, pored zajedničkih Radnih konsultativnih sastanaka, pokrenuto je mnoštvo drugih vidova rada na nivou zemalja: *redovni operativni radni sastanci, radionice, sastanci pravnog tima, diskusione fokus grupe, diskusioni kružoci*, itd. U ovom izveštaju navedene su prevashodno aktivnosti u Srbiji, kao i one koje smo dobile od partnerskih organizacija u svakoj od zemalja bivše Jugoslavije:

Zajednički radni konsultativni sastanci – između partnerskih organizacija OO ŽS, kao i drugih organizacija civilnog društva koje učesvuju u procesu organizovanja ŽS:

Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organiziranja Ženskog suda

Zagreb, 14. siječnja/januara 2014.

Sastanak voditeljica edukativnih aktivnosti Ženski sud - feministički pristup pravdi u Hrvatskoj održan je u prostorijama Ženskih studija, Zagreb, 14. siječnja/januara 2014. Na ovom radnom sastanku učestvovalo je **12** žena iz šest (**6**) gradova:

Biserka Momčinović, Centar za građansku inicijativu, Poreč; *Mirjana Kučer*, Domine, Split; *Paula Zore*, Ženska soba, Zagreb; *Marijana Nahod*, Ženska inicijativa, Korenica; *Mira Ličina-Jovanović*, Srpski demokratski forum, Zagreb; *Mila Šimpraga*, Knin; *Nada Peratović*, Centar za građansku hrabrost, Zagreb; *Rada Borić i Željka Sartori*, Centar za ženske studije, Zagreb; *Nikica Hamer Vidmar*, Zagreb, pravni tim za ŽS u Hrvatskoj; *Nela Pamuković*, Centar za žene žrtve rata, Zagreb i *Stiša Zajović*, Žene u crnom, Beograd.

Sastanak su koordinirale: Nela Pamuković i Stiša Zajović

I Razmena informacija o procesu ŽS

Nakon kratkog pregleda aktivnosti na organizovanju Ženskog suda u Hrvatskoj tokom 2013. godine (*Nela*), prešle smo na zajedničku analizu.

II Jačanje civilnog društva, odnosa solidarnosti putem procesa ŽS...

Pitanja: Da li je podstaknuta komunikacija između organizacija civilnog društva putem procesa ŽS? Da li su učvršćeni odnosi solidarnosti i povezanosti između OCD u lokalnoj zajednici ili regiji? Ako jeste, navedite! Ako ne, zašto ne?

Učesnice su najviše navodile spoljašnje prepreke:

- međunarodne fondacije/donatori nameću teme, umrežavanje odozgo, projektizacija, rivalitet zbog borbe za opstanak,
- izmenjena politička situacija ulaskom Hrvatske u EU: marginalizacija aktivističkih grupa, hijerarhijski odnosi putem evropskih projekata,
- slabljenje Ženske mreže Hrvatske odlaskom donatora i veća zavisnost od domaćih/nacionalnih izvora prihoda,
- retrogradne tendencija u društvu koje nameću potrebu za stalnim reagovanjem,
- rezigniranost i opšta apatija društva.

Međutim, proces organizovanja ŽS imao je pozitivne učinke - oživljavanje ženskog aktivizma i razmena iskustva, ali je hronična iscrpljenost aktivistkinja zbog borbe za opstanak uticala na nešto niži 'intenzitet' aktivnosti od željenog.

„Sa svojim aktivizmom nismo uspjele objasniti koliko je to važno. To je rezultat opće rezigniranosti i očajanja“ (*Mirjana*)

„Došlo je do još veće projektizacije u organizacije i kriza se produbila. Izgleda da će ova godina biti najkritičnija. Organizacije su smanjenog kapaciteta. Npr. mi smo sedam odbijenica dobile sada za evropske projekte, a mnogo smo energije uložile u to.

Postoje neke koalicije vezane uz aktualne teme, vezane za donatore, kao što je to bio slučaj oko referendumu. Fondacije su omogućavale Ženskoj mreži da pruži tu idealističku sliku koja je bila nerealna. Nam treba analiza vanjskog konteksta.

Mi smo čitavo proljeće i ljeto radile - dva marša, dva prajda smo imale. Stalno reagiramo. Civilno društvo se jako povezalo i velike su koalicije nastale, ali i dalje ima rivaliteta. Fanderi nam kažu ko skupi veću koaliciju dobiće više para. Ne vidim da je solidarnost povećana. Vanjski neprijatelji su još gori. Onaj novac koji dobivamo taj nas još više zarobljava, uspostavlja hijerarhijske odnose, nametnuti su novi modeli rada kroz evropske projekte. Međutim, u procesu organiziranja ŽS mi smo se nalazile i razmjenjivale iskustva...“ (*Nela*)

„U Hrvatskoj smo posustajale ili imale valove. Morale smo reagirati na brojne nacionalističke tendencije u Hrvatskoj, kao u slučaju referenduma protiv ćirilice (zapravo protiv prava srpske etničke manjine, počeo novembra 2013.).

Za nas je složenije, jer ni jedna naša organizacija nije mirovna. U Hrvatskoj se od 1996/7. nije više nužno baviti mirom. Ni jedna od nas nema tako dobro povijest antiratnu i antimilitarističku kao Žene u crnom i to je važno.

Prostori su nam kolonizirani izvana. Evropski projekti su nas pojeli. Nacionalna zaklada je izmislila da grupa mora imati partnera u četiri županije. Gdje će, naprimjer, Kontra naći partnera u vezi sa lgbt populacijom? Mi nemamo više institucionalnu potporu od nacionalne zaklade, ni Centar za ženske studije ni Centar za žene žrtve rata ni Kontra ni Ženska soba. Naše građansko civilno društveno reagiranje a ne projektivnost je ono što bi nam trebalo bit važno“ (*Rada*)

„Čini mi se da smo mi organizacije iz Zagreba loše umrežene sa manjim organizacijama, mi moramo tu mrežu aktivirati. To je nešto što se dugoročno gradi, mi se tu iscrpljujemo“ (*Paula*).

„Problem je naše ženske mreže Hrvatske, jer ona ne funkcionira onako kako bi trebalo. Unutar imamo nekih 40 organizacija, ali nemamo resurse. Mi trebamo imati osobu koja to vodi i koja prima plaću. Mi se borimo protiv neplaćenog ženskog rada a neke osobe nam rade bez plaće. Organizacije skapaju na terenu jer nema sredstava.“ (xx)

„Ja sam iz organizacije koja djeluje na terenu. Mi smo bile daleko više upućene na suradnju jer nam je ona bila nasušna potreba, nemam utisak da je ona loša. Presentacija ŽS u Poreču je bila u suradnja sa Centrom za žene žrtve rata, što se tiče sastanka potencijalnih svjedokinja bio je sa Dokumentom. I ŽS je volonterski rad na terenu. Mogle smo više da uradimo na području Hrvatske“ (*Biba*).

„Od kada su Babe i Cesi izašle iz Ženske mreže, prestali su veliki donatori, svaka gleda sebe. U cjeloj priči smo zaboravile da smo mi aktivistice. Ja to radim zato što to želim, ponekad se osjetim iskorišćeno, zovu me samo kad trebam da popunim broj. Ja više ne želim biti masa a ni drugi, njima je dosta toga. Neko skuplja poene. Nema više pravog aktivizma a ni pravog civilnog društva, nema više onog zajedničkog...“ (*Mira*).

III Jačanje feminističkog pokreta putem organizovanja ŽS

Pitanja: Da li je uspostavljena međusobna saradnja između aktivistkinja i grupa koje učestvuju u procesu ŽS? Da li je proces omogućio upoznavanje sa aktivistkinjama iz cele ex Yu?

Učesnice smatraju da je najveći uspeh postignut:

- **lobiranjem za prava žena žrtava ratnog silovanja,**
- **učešćem u izradi Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja,**
- **regionalnim povezivanjem sa ženama, naročito u vezi sa pomenutim zakonom.**

„Tu su neke žene koje prije sa nama nisu bile. Sada nas je brojčano više. Ono što je pozitivno, da nije bilo ŽS ni jedna od nas ne bi bila pozvana u skupinu izrade zakona. Da nismo pokret ne bi nas ni zvali. Dokumenta je već etabliрана a žene iz Vukovara su pokrenule priču. Ovaj zakon je nešto što bi bilo post festum.

Zakon će se zvati *Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu*. Mi smo mijenjale to, domovinski' u rat. Po ovom zakonu, imaju pravo da se jave i muškarci koji su bili silovani u logorima. Veliki će broj muškaraca da se prijave jer žele kompenzaciju. Prijavlivanje je velika stigma podjednako i za žene, ali i za muškarce. UNDP je naručio istraživanje a ne bi imali ni jednog podatka da nije bilo Centra za žene žrtve rata, jer spisak silovanih osoba država nema. Ima za sada 167 slučajeva. Moguće je a se radi o ukupno 2.000 žena. Sramotno je da 20 godina posle ti nemaš nikakvu bazu. Procjena je napravljena zbog zakona. Da li ćemo sa jednim 'ženskim' zakonom napraviti medvedju uslugu budućem zakonu o civilnim žrtvama rata? Sada će žene dobiti svoj zakon, jer je to dirljivije, jer smo mi ranjivija grupa. Zakon on civilnim žrtvama rata će se rastezati i nikada neće biti donesen. Ovaj zakon biće neki vid simboličke reparacije, jer za većinu nema dokaza. Važno je da žene i muškarci koji su preživjeli nasilje dobiju nadoknadu“ (*Rada*).

„Da nije bilo ŽS kako bi onda bilo? U našoj inicijativi za ŽS učestvuje 21 organizacija. Naravno smo se povezivale oko procesa izrade zakona u vezi sa ratnim zločinom silovanja u Hrvatskoj. Bilo je i teških trenutaka na nivou razmene iskustva ženskih grupa. Mi smo imale privilegiju da se malo više upoznamo sa ženskom scenom u regionu“ (Nela).

„Regionalno smo se povezale. Kada je predložen zakon mi smo ga poslale svim pravicama u BiH i one su za dan dale svoje mišljenje“ (Nela).

„Bilo mi je drago da sam preko procesa ŽS upoznala nove žene. Drago mi je da ste došle u Korenicu“ (Marijana).

IV Feministička politika, feministička perspektiva rada na organizovanju ŽS

*Na pitanje u čemu se sastoji feministički pristup u radu organizovanja ŽS učesnice su navodile: **vidljivost ženama žrtvama, feministička etika brige prema svedokinjama; jednaka vrednost i važnost procesa/sredstava i rezultata/cilja; ukidanje hijerarhije bola i krivice među svedokinjama...***

„Mi smo ženama žrtvama dale vidljivost. Žene daju podršku ženama iz ženske energije. U ženskoj energiji cijela priča ima drugačiji dojam. Ženski pristup cijeloj stvari je važan“ (Mira).

„Feministički je naš proces sa svjedokinjama. Ključna je naša briga za svjedokinje. Poučene smo iskustvom institucionalne pravde gdje se niko ne brine za žene. Omogućile smo siguran prostor ženama. To je dio feminističke priče. Umrežile su se i naše potencijalne svjedokinje. Mi smo samo omogućile prostor“ (Rada).

„Mi se suprotstavljamo diskriminaciji koja dolazi od političkih struktura“ (xx).

„Nismo fokusirane na rezultat, nego su bitni svi elementi. Mi brinemo za svjedokinje i pomičemo granice. Mi imamo životnu obavezu da damo podršku a to dovodi u pitanje naše granice. Svjedokinje predlažu neke svoje druge kolegice i kažu da bi bilo dobro da se i one uključe. Sve sudionice su jako pozitivne“ (Nela).

„Tokom procesa organiziranja, svjedokinje postaju žene u tom prostoru, gde nema Na sastanku svjedokinja u Tivtu žena Srebrenice koja je izgubila sve, ne poznaje hijerarhiju bola, ona sama ne prosuđuje, dok žena iz Srbije priča o mobilizaciji dvojice sinova za rat na Kosovu i tu hijerarhije bola, niti krivnje“ (Rada).

V Impakt svedočenja na voditeljice – šta smo naučile?

Učesnice su kazale da su bile veoma pogođene saznanjem o izuzetno teškim ekonomskim uslovima u kojima svedokinje žive; voditeljice su se suočile kako sa bolom i traumama svedokinja tako vlastitim neprerađenim i potisnutim traumama; svest kako o tome da potrebe svedokinja prevazilaze mogućnosti nas i naših grupa; svest o vastitoj krhkosti, potrebi rada na sebi da bismo mogle da pomognemo drugima...

„Moramo pričat o potrebama nas žena. Žene sve više svjedoče da rade u ropskim uslovima. Jedna svjedokinja je moralo raditi 16 sati noću. Moramo se i sa tim suočiti. To nas muči. Moramo međusobno o tome razgovarati. Ja imam puno problema.

80% populacije je teško traumatizirano. Onda imaš osjećaj unutarnje preplavljenosti.

Mi nismo proradile svoju traumu. Da bi radile taj posao, mi moramo poći od sebe, a to ne radimo. Mi smo u urgentnoj situaciji da radimo na sebi. Mi ne bi smjele raditi ukoliko ne radimo na sebi“ (Nela).

„Ja nisam radila na sebi, jer sam mislila da je postojalo nešto gore. Ja sam se suočila sa time što ja nosim traumu a nisam sposobna da je iznesem vani. Za moju traumu u meni nema lijeka“ (Mirjana).

„Ponovo sam zvala neke osobe koje sam zvala devedesetih i to me dodatno traumatiziralo. Ja sam bila u užasnoj traumi. Vodim brigu o sebi, a nisam bila nikad ni na jednoj terapiji“ (Biba).

„Bila sam u ratu priučena terapeutkinja za izbeglice. Ja sam na početku rata naučila da moramo postaviti granice. U početku to nisam razumjela. Moramo paziti da žene ne obesnažujemo, umesto da osnažujemo. Ne možemo im svima dati. Postoje pravila.

Ja moram da znam gdje su granice. U Tivtu smo sve plakale bez granice i shvatila sam da smo aktivistice same visoko traumatizirane. Osobno smo sve potisnule osobne traume“ (Rada).

Priredila: Staša Zajović

Mart 2014.

Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organizovanja Ženskog suda za Crnu Goru

Kotor, 17. maj 2014.

Sastanak voditeljica edukativnih aktivnosti Ženski sud - feministički pristup pravdi u Crnoj Gori održan je 17. maja u *Kući slobodne misli, Kavač/Kotor*, u organizaciji Anime, Kotor i Žena u crnom, Beograd. Na sastanku je učestvovalo **11** aktivistkinja i jedan aktivista iz sledećih gradova: Bar, Bijelo Polje, Herceg Novi, Kotor, Nikšić i Beograd.

Moderatorke: *Ljupka Kovačević i Staša Zajović*

I Razmena informacija o procesu ŽS - kratak pregled aktivnosti na organizovanju Ženskog suda u Crnoj Gori i na regionalnom nivou

Tokom ovog dela razgovora, učesnice su ukazale na:

- Teškoće "Anime" oko pronalazjenja novih svjedokinja: nekoliko puta su zakazivani grupni i individualni sastanci koji su u zadnjem času otkazivani;
- Teškoće voditeljica da angažuju žene u svojim sredinama;
- Analiza društveno političke situacije: aktuelna zbivanja pred predstojeće lokalne izbore u 11 gradova u Crnoj Gori (loša kampanja, potenciranje nacionalnih podjela, prijetnje i potkupljivanje ljudi). Učesnice su iskazale zabrinutost za razvoj događaja, a posebno zbog dalje političke/partijske polarizacije.
- Kratak prikaz stanja u Srbiji: sa posebnim naglaskom na napade na braniteljke ljudskih prava (Staša)

II Jačanje civilnog društva: da li je podstaknuta komunikacija između OCD putem procesa ŽS? Da li su učvršćeni odnosi solidarnosti i povezanosti između OCD u lokalnoj zajednici ili regiji? Ako jeste, navedite! Ako ne, zašto ne?, itd.

Izneti su sledeći stavovi:

- Organizacije civilnog društva/OCD su dominantno provladine;
- OCD su nezainteresovane, uz par izuzetaka, za pitanja tranzicione pravde i za aktuelna politička dešavanja,
- Ženske NVO su servisi porodičnog nasilja.

III Jačanje feminističkog pokreta: da li je uspostavljena međusobna saradnja između aktivistkinja i grupa koje učestvuju u procesu ŽS? Da li su uticali na sam proces ŽS? Na koji način? Da li je proces omogućio upoznavanje sa aktivistkinjama iz cijele bivše Jugoslavije, itd.

Tokom razgovora je rečeno da *"ne postoji organizovan feministički pokret u Crnoj Gori: aktivistkinje okupljene oko ŽS uglavnom sebe doživljavaju usamljenima u lokalnim zajednicama i prepoznaju feminizam samo kroz okupljanje oko Anime"*.

Takođe je naglašeno da su:

- Izostale su ideje za jačanje naših aktivnosti u vezi sa ŽS na lokalnom nivou;
- Neispunjavanje ranije preuzetih obaveza: projekcije filmova i individualni rad sa svjedokinjama) nisu urađene iz "objektivnih razloga" a to se najčešće odnosi na nezainteresovanost žena za teme koje pokrećemo i apatiju zbog ekonomsko političke situacije.

IV Feministički pristup u radu na organizovanju ŽS – u čemu se sastoji?

Odgovori učesnica pokazuju da se feministički pristup sastoji u sledećem:

- Otvaranje novih tema i znanja - znanje koje proizilazi iz iskustva; nova znanja i drugačije viđenje;
- Zajedničko učenje - mjesto promišljanja novih teorija;
- Upoznavanje sa temama o kojima se ništa ne zna u društvu CG i o kojima se ne govori nigdje drugo;
- Pitanja koja pokreće ŽS tiče se konkretnih problema; povezanost života i sadržaja- tema na ŽS;
- Solidarnost, prijateljstvo, mjesto okupljanja, podrška, bliskost i razumijevanje...

Sve žene su istakle da im je dosadašnji rad na Ženskom sudu bio značajan, ali su skoro sve istakle da imaju utisak da nismo dovoljno proširile ideju ni okupile onoliko žena koliko smo očekivale.

V Dogovori oko zajedničkih aktivnosti u narednom periodu: Srbija i Crna Gora.

Priredile: Ljupka Kovačević i Staša Zajović

Jul 2014.

Sastanci sa drugim grupama/organizacijama civilnog društva

8. februar, Vukovar/Hrvatska - 'Prava manjina – održivo društvo', konferencija u organizaciji udruge Održivi razvoj (ORAH). Rada Borić, članica OO ŽS je predstavila Inicijativu za Ženski sud, kao i prijedlog Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu.

9. februar, Sarajevo - "Žene organizirane za promjenu u Bosni i Hercegovini Siriji": međunarodna konferencija u organizaciji WILPF-a. Na konferenciji Nela Pamuković je sa Lepom Mladenović vodila diskusiju (12.2.) na panelu "Rad s izbjeglicama" i tom prilikom su predstavile i inicijativu za Ženski sud.

20. februar, Zagreb - koordinacijski sastanak u Ministarstvu vanjskih i europskih poslova RH – Rada Borić, članica OO ŽS, Vesna Teršelić (Documenta) i Marija Slišković (Udruga žena Domovinskog rata) učestvovala su na sastanku s predstavnicima Ujedinjenog Kraljevstva (izaslanik Britanske vlade Long, zamjenica veleposlanika Davison) u okviru sudjelovanja Hrvatske u britanskoj inicijativi za suzbijanje seksualnog nasilja u sukobima. Rada Borić je predstavila inicijativu za Ženski sud.

1.- 3. mart, Nairobi, Kenija – Afrički regionalni sastanak Međunarodne kampanje STOP silovanju i rodnom nasilju u konfliktu/STOP Rape & Gender Violence in Conflict: Rada Borić je kao članica savjetodavnog odbora Nobel Women's Initiative/Ženska inicijativa Nobelovog komiteta sudjelovala na Strateškom sastanku pomenute inicijative i pokreta Zeleni pojas/ The Green Belt Movement. Rada B. je predstavila je Ženski sud – feministički pristup pravdi.

25. mart, Zagreb – sastanak u UNDP: voditeljice inicijative za ŽS u Hrvatskoj održale sastanak u UNDP-u i dogovorile da se u ime Inicijative za Ženski sud naprave dodatne komentare na Prijedlog zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu i pošalju ih nadležnom ministarstvu, te organiziraju sastanke s predstavnicama institucija od kojih bi tražile podršku za naše prijedloge u vezi Zakona.

Dvije aktivistice, Renata Ćuk i Paula Zore, razgovarale su s Eurokazom i Film Festival Subverziv o organizaciji kulturnih aktivnosti u vezi sa Ženskim sudom.

01. april - Zagreb: radni sastanak u prostorijama Centra za ženske studije u Zagrebu, sudjelovalo 14 sudionica (Stela Šimić, Nela Pamuković, Mira Ličina Jovanović, Marijana Nahod, Maja Dundov – Galli, Marija Herceg, Dijana Pleština, Martina Petrinjak Žekić, Rada Borić, Željka Sartori, Marijana Senjak, Renata Ćuk, Paula Zore, Nada Peratović). Na sastanku je bilo razgovora, uz ostale teme, o organiziranju susreta/radionice za potencijalne svjedokinje iz Hrvatske u Rovinju početkom svibnja/maja, u prostoru udruge M.A.R.E., kao i o prijedlogu Zakona o pravima žrtava ratnog silovanja koji je Ministarstvo branitelja stavilo na javnu raspravu do 30.04.2014.

26. april - Zagreb: Sastanak organizacija Inicijative za Ženski sud iz Hrvatske, održan u Centru za žene žrtve rata-ROSA. Sudjelovalo 7 žena: Rada Borić i Željka Sartori (Centar za ženske studije, Zagreb), Nela Pamuković, Stela Šimić i Đurđica Kolarec (CŽŽR-ROSA, Zagreb), Marijana Senjak, individualna aktivistica Ženskog suda, Zagreb, Milena Čalić-Jelić (Documenta, Zagreb).

02. april - Zagreb: Nela i Rada su se sastale s Nicole Davison i Snježanom Vukić, Biritansko veleposlanstvo – razgovor o pripremi Summita u Londonu, kao i oko Ženskog suda. Tražile smo financijsku podršku za sastanak sa svjedokinjama u Rovinju - i poslale projektni prijedlog koji bi pokrio troškove putovanja i boravka.

13. maj - Zagreb: Sastanak u Centru za ženske studije, Rada, Renata i Paula oko sudjelovanja na panelu Feministički pristup pravdi u okviru Subversive Film festival.

25. april - Kotor - U Kući slobodne misli u organizaciji Anime održana je radionica na kojoj je bilo prisutno 11 osoba iz: Dah teatra, Anime, razne ženske nevladine organizacije, kao i građani/ke Kotora. Cilj radionice je bilo povezivanje alternativnih umetničkih udruženja i aktivistkinja organizacija civilnog društva. Radionica se sastojala od odgovaranja na dva pitanja: Ko sam ja i Zašto smo ili zašto nismo u braku.

- **Bosna i Hercegovina** - Posjete: - Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice BiH, Federalnom ministarstvu pravde i Ministarstvu rada i socijalne politike FBiH. U Ministarstvu pravde rekli su nam da nisu uključeni u ovu temu ali su zainteresovani i stoje nam na raspolaganju za dalju saradnju. U Federalnom ministarstvu rada i socijalne zaštite cijeli tim je upoznat sa ovom temom, bili su aktivno uključeni u izradu Strategije tranzicijske pravde i Programa za poboljšanje statusa žena preživjelih ratna silovanja.

07. jun - Zagreb: Rada Borić je održala radionicu o diskriminaciji, s posebnim osvrtom na etničku i rodnu diskriminaciju, u Jezerčici za mlade članove/ice Srpskog narodnog vijeća. Upoznala je polaznike/ice kao i voditelje/ice s Inicijativom za Ženski sud.

06. maj - Zagreb: u okviru Subversive Film Festivala na panelu „Na pragu nasilja“, uz sutkinju Branku Žigante Živković i Želimira Ponoša, te moderiranje Aleksandra Stankovića, Rada Borić je govorila i o Ženskom sudu.

10. maj - Zagreb: u Centru za Ženske studije, u okviru Erasmus programa razmjene, Rada Borić je održala dvosatno predavanje (uz prikazivanje dvaju kraćih filmova) i vodila razgovor sa studenticama i voditeljicama programa iz Italije i Cipra o Ženskom sudu. Gošće su pokazale veliki interes za temu Suda i razvila se živa diskusija oko feminističke odgovornosti i brige.

14. maj - Zagreb - U Kulturno-informativnom centru održana su, u okviru 7. Subversive Foruma, dva panela: „*Feminizam i odgovornost*“, prije podne, na kojem su govorile Rada Borić, Vlasta Jalušić iz Mirovnog instituta iz Ljubljane i Daša Duhaček iz Beograda. I „*Feministički pristup pravdi-aktivistički odgovori*“, poslije podne, uz film sudionice Vlaste Jalušić o radu u Ruandi. Dvije panel rasprave „Feminizam i odgovornost“ te „Feministički pristup pravdi – aktivistički odgovori“ - prezentacija ŽS, Rada Borić, Paula Zore, Nela Pamuković, Renata Čuk. Oba panela u organizaciji Centra za ženske studije u suradnji s drugim članicama inicijative za Ženski sud. Sudjelovalo ukupno oko 50 sudionica.

30.09.2014. - Sastanak Povjerenstva za praćenje i unaprjeđenje sustava podrške žrtvama i svjedocima, u Ministarstvu pravosuđa, sa svrhom rasprave o Nacionalnoj strategiji razvoja sustava podrške žrtvama i svjedocima u RH.

- 01.07.2014. - na sjednici Saborskog odbora za zakonodavstvo

- 09.07.2014. - na sjednici Saborskog odbora za ljudska prava i prava nacionalnih manjina

- 24.09.2014. - na sjednici Saborskog odbora za zdravstvo.

Članice Inicijative su sudjelovale na sastancima saborskih odbora na raspravama o Nacrtu prijedloga zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu.

1. maj, Lueven, Belgija: Ženski sud- feministički pristup pravdi/Women's Court: na evropskom skupu Mreže Žena u crnom održana je radionica u kojoj su učestvovala: Staša Zajović i Zorica Trifunović (Žene u crnom, Beograd), Jadranka Miličević (Fondacija Cure, Sarajevo) i Nela Pamuković, Centar za žene žrtve rata, Zagreb, a bilo je prisutno oko 15 žena iz raznih zemalja. Prikazale smo video spot o procesu ŽS a posle smo odgovarale na pitanja prisutnih.

10.-15. jun - London: Globalni samit/summit o seksualnom nasilju u ratovima/konfliktima, a Rada Borić je sudjelovala u radu i predstavljajući Nobel Women's Initiative, te je 19.06.2014. vodila predstavljanje Survivors United in Action – mrežu žena koje su preživjele seksualno nasilje. U predstavljanju žena su, uz četiri Nobelovke za mir, sudjelovali i ministri vanjskih poslova Norveške i Nizozemske. Tokom Summita Rada Borić je sreala neke od naših prijateljica i suradnica, a za pripreme oko Suda su se posebno zanimala Monica Hauser i Madeleine Rees ponudile podršku. Na sastanku savjetodavnog odbora Nobel Women's Initiative, 14.06.2014., pokazan je poseban ineteres za Ženski sud i njegove pripreme i zanima ih kako nas mogu podržati, jer bi željele i kampanju „Stop Rape in Conflict“ proširiti na regiju.

Novi Sad, 7. novembar – radni sastanak u kojem su učestvovala ekspertkinje koje aktivno učestvuju u procesu organizovanja ŽS: socio-lingvistkinja, prof dr. Svenka Savić, dr etnologije Maša Malešević iz Beograda i Staša Zajović, članica Organizacionog odbora Ženskog suda/OOŽS. Na ovom radnom sastanku konsultovale smo se o metodologiji rada na zajedničkom oblikovanju tekstova svedočenja potencijalnih svedokinja, etičko-istraživački kodeks rada na tekstovima svedočenja.

Redovni radni sastanci: u prostorijama ŽuC-a u Beogradu; u ovom izveštajnom periodu održano je nekoliko sastanaka i to svakog četvrtka; na sastancima učestvuju članice koordinatorskog tima ŽuC-a, a ponekad se u rad uključuje i članice Ženskih studija iz Beograda. Na sastancima se: razmenjuju informacije, razmišljanja, dileme, analiziraju se rezultati urađenih aktivnosti, definišu se i dogovaraju buduće aktivnosti, itd. Na ovim sastancima učestvuje od pet do 10 članica koordinatorskog tima.

VII

Video aktivizam i

umetničko-aktivistički

angažman

Video aktivizam i umetničko-aktivistički angažman

Video aktivizam koji podrazumeva realizaciju video materijala u vezi sa feminističkim pristupom pravdi; obuhvata i prevod i titlovanje dokumentarnih filmova o iskustvima nenasilnih pokreta protiv nekažnjivosti zločina, neoliberalne ekonomske globalizacije, itd.

U ovom izveštajnom periodu urađeno je **13** dokumentarnih filmova:

- *Ženski sud – feministički pristup pravdi* (8,33 min.) - video spot o dosadašnjem procesu organizovanja Ženskog suda;
- *Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru* (3:35 min.): mirovna akcija Žena u crnom 18. novembra 2013. godine u Beogradu, a povodom 22 godišnjice pada Vukovara.
- *Solidarnost sa feministkinjama Španije* (2:10 min.): film prikazuje uličnu protestnu akciju koju su organizovale Žene u crnom u Beogradu (12. februar) ispred Ambasade Španije u znak podrške ženama Španije u borbi za očuvanje prava na abortus.
- *Solidarnost sa azilantima i azilantkinjama* (6:00 min.): film prikazuje uličnu akciju koju su povodom 10. decembra – Dana ljudskih prava organizovale Ženska romska mreža Banata, Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom, na Trgu Republike u Beogradu, u znak podrške azilantima i azilantkinjama. Takođe prikazuje i posetu Centru za azilante u Bogovađi (26. decembar 2013.).
- *Stop femicidu* (3:34 min.): performans Žena u crnom 6. decembra 2013. , na Trgu Republike u Beogradu, povodom Dana borbe protiv femicida.
- *„Prečicom do pravde“* (Shortcut to Justice) u trajanju od 41 minuta u režiji Daniel Burkholz/Daniela Burkholca i Sibille Fezer/Sybille Fezer, Nemačka, 2008. Ovaj dokumentarni film govori o iskustvu žena u njihovoj borbi za pravdu u zajednici.
- *Molimo da se đavo vrati u pakao* (Pray to Devil Back to hell); *trajanje*: 82 minuta, *Režija*: Gini Reticker, *Produkcija*: Abigale E. Disnei. *Scenario*: Građanski rat u Liberiji, koji se proširio i na Obalu Slonovače i Liberiju trajao je od 1989, a završio se tek potpisivanjem mirovnog sporazuma 2003. godine. Film svedoči o inicijativi hrabrih žena koje su primorale zaraćene strane da potpišu mirovni sporazum (2003.).
- *Pamtimo hrabri otpor žena* (4,27 min.): feminističko-antimilitaristička akcija organizovana u Kruševcu – u znak sećanja na otpor žena Rasinskog okruga prisilnoj mobilizaciji tokom rata na Kosovu i Nato bombardovanja.
- *Hrana, ne oružje* (5,56 min): feminističko antimilitaristička akcija u Nišu povodom međunarodno dana ženskih akcija za mir i razoružanje.
- *Nikad nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici* (9,15 min.): mirovna akcija u Valjevu u organizaciji ŽUC-a i mirovne inicijative "Mirovni aktivizam-biciklistički aktivizam".
- *Nikad nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici* (9,53 min.): akcije koju su Žene u crnom organizovale u Beogradu povodom godišnjice genocida u Srebrenici.
- *Nikada nećemo zaboraviti zločin u Topčideru* (28 min.) - Dokumentarni film koji govori o hronologiji zločina u Topčideru, deset godina kasnije, a sastavljen je od raznih televizijskih priloga koji govore o ovoj temi i izjava jedne od majki ubijenog vojnika Rose Jakovljević. Film je napravila Marija Arandelović.
- *Tražimo istinu, zahtevamo pravdu* (2,19 min.) - Dokumentarni film govori o uličnoj akciji, koja je bila posvećena obeležavanju desetogodišnjice od ubistva dvojice gardista u Topčideru, 05.10.2004. godine, a koja je bila izvedena u Knez Mihailovoj ulici, u Beogradu, 05.10.2014. godine. Autorka filma je Marija Arandelović.
- *Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru* (2.45 min.) - Dokumentarni film govori o uličnoj akciji, koja je bila posvećena obeležavanju godišnjice pada Vukovara. Akcija je održana u Knez Mihailovoj ulici u Beogradu, 18.11.2014. godine. Autorka filma je Marija Arandelović.

Umetničko aktivistički angažman

Razvijanje i jačanje feminističke etike odgovornosti, kao i nenasilnog otpora svim vidovima diskriminacije i eksploatacije:

1. ulične akcije:

U ovom izveštajnom periodu, održano je **18** uličnih akcija:

- 27. februar - *Pamtimo zločin u Štrpcima*. Mirovna akcija je organizovana povodom godišnjice zločina u Štrpcima - otmice 19 putnika bošnjačke nacionalnosti na pruzi Beograd - Bar, u stanici Štrpci, 27. februara 1993. godine, iz voza 671. U akciji koja je organizovana ispred beogradske železničke stanice učestvovalo je oko pedeset (40) aktivistkinja i aktivista; u akciji je pored Žena u crnom, prisustvovali su i Fond za humanitarno pravo i Inicijativa mladih za ljudska prava.
- 8. mart, Beograd – *Ulični marš „Žene- rad- glad! Manite se poklanjanja cveća, vratite nam naša preduzeća“* – fokus marša je bio na ugrožavanju radnih prava žena (manje plaćene, prve među otpuštenima i nezaposlenima...), a protiv neoliberalnog kapitalističkog modela, pogubnom uticaju crkve i pojedinih zakona na reproduktivna prava žena. Ulični marš povodom Međunarodnog dana žena odvijao se glavnim gradskim ulicama a organizovale su ga Žene u crnom uz podršku Rekonstrukcije ženski fond. Marš je završen u Centru za kulturnu dekontaminaciju, gde je grupa mladih aktivistkinja i aktivista izvela performans. U maršu je učestvovalo oko 200 osoba, prvenstveno aktivistkinja Mreže žuC-a iz cele Srbije.
- 21. mart, Beograd, „*Stop rasizmu - solidarnost sa azilantima*“: mirovna akcija na Trgu Republike organizovana je povodom Međunarodnog dana borbe protiv rasizma i antisemitizma, a bila je posvećena solidarnosti sa azilantima i azilantkinjama u Srbiji. Akciji je prisustvovalo oko dvadesetak (20) osoba.
- 26. mart - *Pamtimo zločine na Kosovu*. Mirovna akcija na Trgu Republike posvećena zločinima srpskih oružanih formacija nad albanskim civilnim stanovništvom, organizovana je u saradnji sa Art Klinikom iz Novog Sada. U akciji je učestvovalo 35 osoba.
- 08. april - *Crna Gora*: Protest sa ženama Livnice, fabrike iz Kotora
- 15. maj - *Kruševac: Pamtimo hrabri otpor žena* - mirovna akcija/omaž hrabrim aktivistkinjama koje su se 1999. godine, u Kruševcu, pobunile protiv prisilnih mobilizacija muškaraca za rat na Kosovo. Akciju su organizovale Udruženje žena Pešćanik iz Kruševca i Žene u crnom iz Beograda a u akciji je učestvovalo preko 50 aktivistkinja.
- 8. jul, Valjevo: *“Nikada nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici”*: na glavnom gradskom trgu održana je manifestacija stajanja u crnini i ćutanju u kojoj je učestvovala grupa od osam (8) aktivista/kinja ŽuC-a iz Beograda, zajedno sa ekipom biciklista/kinja, učesnica/ka pomenutog mirovnog marša. Na tom stajanju istaknuta su bila tri transparenta: Nikada nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici, Odgovornost i Žene u crnom za mir i pravdu, a takođe su građankama i građanima deljeni leci o genocidu u Srebrenici.
Tokom ove mirovne akcije aktivistkinje Žena u crnom su napadnute i verbalno i fizički od grupe ultradesničarske organizacije ‘četnici Valjeva’, navijača i huligana. Tom prilikom četvoro aktivista/kinja su povređeni: Dejan Gašić, Ljiljana Radovanović, Miloš Urošević i Staša Zajović. Učesnici/e biciklističke vožnje su se zbog nebezbednosti vratili/e u Beograd, zajedno sa aktivistima/kinjama ŽuC-a da bi 10. jula nastavili/e put od Beograda do Potočara/Srebrenice.
- 10. jul, Beograd: *“11. jul - Dan sećanja na genocid u Srebrenici – Proglasite!* Protest ispred Predsedništva Srbije u okviru istoimene kampanje, u organizaciji Žena u crnom, Centra za kulturnu dekontaminaciju, Komiteta pravika za ljudska prava, Fonda za humanitarno pravo i Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. U akciji su učestvovali/e aktivistkinje Mreže žena u crnom Srbije, kao i aktivisti Udruženja za društvena istraživanja i komunikaciju, iz Sarajeva, BiH.
- 10. jul, Beograd: *„Nikada nećemo zaboraviti genocid u Srebrenici“*: stajanje u crnini i ćutanju a izvedena je i scenska akcija *“Pamtimo - Srebrenica - 8372”*, u organizaciji Mreže ŽuC-a i Udruženja za društvena istraživanja i komunikaciju, iz Sarajeva, BiH.
Ovom mirovnom akcijom u kojoj je učestvovalo preko 100 aktivistkinja i aktivista iz cele Srbije nastavljena je izgradnja živog spomenika žrtvama genocida u Srebrenici. ‘Preseljenjem’ Srebrenice na Trg Republike u Beogradu, sa 8.372 imena žrtava genocida, upozoreno da se ne mogu zatvarati oči pred počinjenim genocidom, i da samo suočavanje sa njim može doprineti uspostavljanju političke kulture kašnivosti zločina.
- 23. jul *„Stop izraelskoj agresiji na Gazu“*: Povodom aktuelne političke situacije u Gazi, Žene u crnom su 25. jula 2014. godine, organizovale stajanje u crnini i ćutanju, na Trgu Republike u Beogradu. Na protestu je bilo dvadesetak aktivistkinja Žena u crnom, ali su stajanju prisustvovali i aktivistkinje iz Zagreba (Centar za žene žrtve rata i Centar za ženske studije), Skopja (Savet za rodnu ravnopravnost), Kotora (Centar za žensko i mirovno obrazovanje). Takođe, svoju solidarnost protestu Žena u crnom su pružile i aktivistkinje Autonomnog ženskog centra i Rekonstrukcije ženskog fonda iz Beograda.

- 04. avgust, Zagreb: "Zločini u Oluji su odgovornost svih nas". Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (Sarajevo), Centar žene žrtve rata-ROSA (Zagreb), Centar za građansku hrabrost i Ženska mreža Hrvatske, su u povodu devetnaeste godišnjice od vojne operacije Oluja 1995. godine, održale zajedničko obilježavanje i kako bi izrazile počast žrtvama ove vojne operacije. U Sarajevu, 07.08.2014. god. ispred katedrale Presveta Srca Isusova, na Trgu fra Grge Martića, od 18:00h do 19:30h, i u Zagrebu, 04.08.2014. god. na Trgu bana Jelačića od 11:00 do 11:30h, stajale/i u crnini sa transparentima i u šutnji.
- 05.10. - *Nikada nećemo zaboraviti zločin u Topčideru* (ispred kasarne Karaš i u Knez Mihailovoj ulici): Povodom desetogodišnjice ubistva dvojice vojnika Dragana Jakovljevića i Dražena Milovanovića, u vojnom objektu kasarne Karaš, 05.10.2004. godine, Žene u crnom održale su dva stajanja u crnini i ćutanju.
- 18.11 - *Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru*: Povodom godišnjice zločina u Vukovaru Žene u crnom su organizovale stajanje u crnini i ćutanju, u Knez Mihailovoj ulici, pod sloganom Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru.
- 29.11. - *Stop represiji nad braniteljima ljudskih prava*: Povodom Međunarodnog dana braniteljki ljudskih prava, Žene u crnom su organizovale stajanje u Knez Mihalovoj ulici pod sloganom Stop represiji nad braniteljima ljudskih prava, a povodom situacije u kojoj se nalaze Žene u crnom
- 06.12. - *Dan borbe protiv femicida*: Povodom dana borbe protiv femicida, Mreža Žena protiv nasilja i Žene u crnom su organizovale stajanje na Trgu Republike pod sloganom Stop femicidu. Protest je bio posvećen s jedne strane kampanji Stop nekažnjivosti plavih šlemova (za ukidanje imuniteta pripadnicima mirovnih misija za seksualne zločine nad ženama), a sa druge strane femicidu nad ženama u Srbiji.
- 17.10. – *performans NE Siromaštvu - Kotor*: Imam pravo na slobodu, nezavisnost, socijalnu pravdu! Za socijalnu pravdu i ravnopravnost žena u ekonomiji!
- 24.10. – *performans Tiče me se - Kotor*: Participacija žena na svim odgovornim pozicijama!
- 25.11. – *Tiče me se - Kotor*: "Sve smo meta" 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama!

2. Posećivanje mesta zločina počinjenih u naše ime

U ovom izveštajnom periodu, aktivistkinje mreže Žena u crnom iz Srbije, posetile su **11** mesta zločina počinjenih u naše ime.

- 12. maj - *Bratunac*: Pamtimo zločine u Bratuncu. Prisustvo 8 aktivistkinja Žena u crnom na ukopu/dženazi posmrtnih ostatak ubijenih bošnjačkih civila, tokom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1992. godine.
- 01. jun - *Zvornik*: Pamtimo zločine u Zvorniku. Prisustvo 8 aktivistkinja na ŽuC-a ukopu/dženazi posmrtnih ostatak ubijenih bošnjačkih civila, tokom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1992. godine.
- 22./23. maj - *Herceg Novi, logor Morinj, Bukovica, Kaluđerski Laz i Murina*. U obilascima ovih mesta zločina učestvovalo je 24 aktivistkinja i oko dvadesetak meštana, rodbine i očevidaca događaja.
- 8. – 11. jul: "*Mirovni aktivizam – aktivistički biciklizam - Srebrenica 2014*": Marš mira od Beograda do Srebrenice. Organizatori su grupa aktivista i aktivistkinja (Eva Dinić, Vladimir Jevtić i Nina Đurđević Filipović) u saradnji sa organizacijom SOS Vlasotince i Mrežom Žena u crnom Srbije a uz podršku Ženskog fonda Rekonstrukcija.
Ova akcija je organizovana po drugi put ove godine: iz Beograda je krenulo devet biciklista i biciklistkinja. Učesnice i učesnici ovog biciklističkog pohoda želeli su da podsete stanovnike/ce zapadne Srbije i Podrinja na ulogu Srbije u ratu u Bosni i Hercegovini. Tokom rata u Bosni i Hercegovini pomenuto područje je služilo često kao logistička podrška za pohode raznih vojnih i paravojnih formacija koje su ratovala na teritoriji Bosne i Hercegovine. Učesnice/i ove mirovne akcije je 8. jula iz Beograda krenula preko Valjeva gde je organizovana mirovna akcija.
- 11. jul, *Potočari/Srebrenica – "Pamćenje i odgovornost"*, solidarnost sa žrtvama zločina počinjenim u naše ime: Oko 50 aktivistkinja i aktivista Mreže Žena u crnom Srbije i srodnih organizacija prisustvovalo je komemoraciji/dženazi i ukopu 409 žrtava genocida. U Memorijalnom centru Potočari ukopano je 175 žrtava. Do sada je ukopano 6 066 žrtava i još više od 2 000 nalazi se u tajnim masovnim grobnicama u području Podrinja.
- 18. jul, *Beograd - obeležavanje šesnaeste godišnjice zločina nad civilima srpske nacionalnosti na Kosovu*: U znak sećanja na ubistvo 25 civila srpske nacionalnosti, jula 1998. godine, na području opštine Orahovac, u selima Opteruša i Retimlje održan je komemorativni čin na groblju Orlovača, u organizaciji Udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica na Kosovu. Ovom prilikom aktivisti/kinje Žena u crnom iz Beograda su položile venac sa izrazima saosećanja i solidarnosti sa porodicama žrtava ovog zločina.
- 5. i 6. avgust *Trnopolje i Omarska, Bosna i Hercegovina*: Na poziv Saveza logoraša BiH i Saveza logoraša Prijedora, aktivista ŽuC-a Goran

Lazin posetio je bivše koncentracione logore Trnopolje i Omarska, (na kompleksu istoimenog rudnika). U pomenutom konc-logoru srpska vojska i policija držale su u zatočeništvu oko 6 000 osoba bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, a u logoru je ubijeno od 700-900 osoba. 6. avgusta obeležen je datum zatvaranja pomenutog logora. Ova poseta je odavanje pošte nastradalima, solidarnosti sa preživelim, ali i podrška izgradnji Memorijalnog centra na prostoru bivšeg logora Omarska.

- 05.10. - *Bela Reka: „Pamtimo – sećanje na Dragana Jakovljevića“:*

Povodom desetogodišnjice od ubistva dvojice gardista u kasarni u Topčideru, Žene u crnom su organizovale niz aktivnosti u selu Bela Reka, sa porodicom Jakovljević:

* *'Pamtimo' (28 min.)*, promocija dokumentarnog filma rediteljke Marije Aranđelović, u produkciji Grupe za video aktivizam ŽuC-a,

* *Otvaranje arhive o zločinu u Topčideru* koju su zajedno sa porodicom uradile aktivistkinje ŽuC-a – zajedničko stvaranje buduće Mirovne zadužbine 'Dragan Jakovljević' u Beloj Reci.

- 22.10. - *Sjeverin: Nikada nećemo zaboraviti zločin u Sjeverinu:* Povodom godišnjice zločina u Sjeverinu (otmica i ubistvo 16 bošnjačkih civila, iz autobusa na relaciji Priboj - Rud0, 22.10.1992. godine), grupa aktivistkinja prisustvovala je postavljanju kamena temeljca za spomenik u selu Sjeverin.

- 19.11. - *Vukovar: Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru:* Povodom godišnjice zločina u Vukovaru, grupa aktivistkinja Žena u crnom prisustvovala je komemoraciji u Vukovaru.

- 11.12. - *Tuzla: Tražimo naše nestale:* Grupa aktivistkinja Žena u crnom je prisustvovala maršu Tražimo naše nestale, koji od 1996. godine, svakog 11 u mesecu, organizuju žene Srebrenice, sa sedištem u Tuzli.

3. Umetnički angažman u suočavanju s prošlošću

- 12. april – *Predstava Prisustvo odsustva* Dah teatra iz Beograda izvedena je u Preševu, u organizaciji Dah teatra i ŽuC-a, uz prisustvo 20 žena – aktivistkinja ženske grupe iz Preševa 'Majke/Nenat, aktivistkinja SOS telefona iz Vlasotinca, kao i aktivistkinje iz Leskovca i Beograda.

- 26. april – *Predstava Prisustvo odsustva* Dah teatra iz Beograda izvedena je u Centru za kulturu Kotor. Prisustvovalo je **62** osobe iz Kotora, Nikšića, Bara, Cetinja i Podgorice.

- 4. septembar, *Vrnjačka Banja: „Prisustvo odsustva“* (50 min.) – pozorišna instalacija na osnovu istoimene predstave, a bavi se nestalim ljudima, kako na prostoru bivše Jugoslavije, tako i u celom svetu.

Predstava Dah teatra "Prisustvo odsustva" se bavi temama: Kako napraviti mesto sećanja? Šta je to što može da zabeleži odsustvo? Kako ne ponavljati užas koji se dogodio, već napraviti nešto što omogućava životu da se odvija dalje, na zdravijem nivou.

Promocija knjige Topčider - anatomija državnog zločina:

Knjiga ima 60 stranica, a autor je Bojan Tončić, u izdanju Žena u crnom i Rekonstrukcije Ženski fond.

Ova knjiga ima 60 stranica, sadrži 13 tekstova i intervju sa sledećim osobama: Floran Artman, Predrag Savić (advokat), Dragoljub Todorović (advokat), Janko Jakovljević i Petar Milovanović (očevi ubijenih gardista), Olgica Batić (advokatica), Boris Tadić, Prvoslav Davinić (bivši ministar odbrane), Vuk Tufegdžić (vojni istražni sudija), Vladimir Vukčević.

- 03.10. - *Beograd*, u prostorijama Medija centra, u organizaciji Žena u crnom uz prisustvo oko 50 osoba. Na promociji su govorili: Bojan Tončić (e-novine) i Jelena Milić (Centar za evroatlantske studije).

- 17.10. - *Novi Sad*, u prostoriji Medija centra Vojvodine, u organizaciji Nezavisnog društva novinara Vojvodine uz prisustvo oko 10 osoba. Na promociji su govorili: Nedim Sejdinović (NDNV, Novi Sad) i Nada Dabić (Esperanca, Novi Sad).

- 07.11. - *Zrenjanin*, u prostoriji Gradske čitaonice, u organizaciji sekcije žena udruženja građana Ravnopravnost Zrenjanin uz prisustvo oko 20 osoba. Na promociji su govorile: Vesna Đorđević (UG Ravnopravnost, Zrenjanin) i Staša Zajović (Žene u crnom, Beograd).

VII

Izdavačka delatnost

Zbornici, čitanke, izveštaji, promotivni materijal, leci...

Cilj je produbljanja znanja potrebnih za proces organizovanja ŽS – feministički pristup pravdi: leci, čitanke, itd.

U ovom izveštajnom period od izdavačkih jedinica, iz štampe je izašlo **17** izdavačkih jedinica:

- **Čitanka Feministička etika odgovornosti:** čitanka ima **195** stranica i tri poglavlja: Ne u naše ime, Ne dajmo se od svojih prevariti i Ne-poslušna sam, dakle odgovorna sam.

U čitanci se nalaze sledeći tekstovi: *Staša Zajović* - Uvek neposlušne: feministička etika - otpor Žena u crnom, *Edrijen Rič* - Beleške prema politikama lokacije, *Ivon Dojč* - Možemo li usred ratnog sukoba prevazići odnos okupirani - okupator? Razmišljanja okupatorke koja pruža otpor, *Žarana Papić* - Rat na Kosovu - feministička politika i fašizam u Srbiji, *Atena Atanasiju* - Poetika otpora i politička hrabrost Žena u crnom, *Adriana Zaharijević* - Feminizam i pacifizam u Srbiji - pitanje odgovornosti, *Nenad Dimitrijević* - Konstrukcija kolektivnog zločina i konstrukcija kolektivne moralne odgovornosti, *Daša Duhaček* - Odgovornost: Hana Arent i Karl Jaspers, *Lepa Mladenović* - Pismo Igbali Rogova: Beleške o lezbejskim telima u našim heteronormativnim državama, *Igbale Rogova* - Pismo Lepi, mojoj feminističkoj mentorki, *Primo Levi* - Potonuli i spaseni i Zar je to čovek, *Žan Ameri* - S onu stranu krivnje i zadovoljštine, *Ivan Milenković* - Đorđo Agamben: Biopolitika i paradoks, *Roberto Esposito* - Nacizam i mi. Čitanku su uredile/i: Staša Zajović i Miloš Urošević.

- **Zbornik tekstova Rade Iveković,** koji ma 42 stranica. Zbornik sadrži sledeće tekstove: Prije i poslije, Feminizam, nacija i država u proizvodnji znanja od 1989, Kako misliti o nasilju i kako deminirati znanje o njemu: u prilog Ženskom sudu, a pripremljen je za Sastanak potencijalnih svedokinja za ŽS u Andrevlju.

- **Sveščica Ženski sud: feministički pristup pravdi**

- **Sveščica Feministički diskusioni kružoci**

- **Transkript Sastanak potencijalnih svedokinja za Ženski sud: feministički pristup pravdi - Lipik** - 24. - 26. januar ima 16 stranica.

- **Alternativni modeli pravde - prakse pravde u zajednici** - mala čitanka napravljena za istoimeni FDK, ima 65 stranica i 14 tekstova, koji su podeljeni u dva poglavlja: I - *Pravne prakse u zajednicama:* Varljivo jednostavno - Liječenje sjećanja (*Majkl Lapslej*), Etika pomirenja u djelu Marka Miljanova (*Senka Rastoder*), Savet za pomirenje krvi, Sudovi Navaho Indijanaca, Gaćaća sudovi i II - *Žene zajedno grade mir i pravdu:* Umodža žensko selo, Znam pravdu - ženski pristup pravdi, Arpiljera - sećanje kao umetnost, Liberijska inicijativa za pravdu, Pravda za žene, Ženska inicijativa za pravdu, Zajednička inicijativa za pravdu, Ženski sud, Grad radosti.

- *Transkript Feministička etika odgovornosti - Sremski Karlovci* - transkript sa istoimenog feminističkog diskusionog kružoka - 19 stranica.

- *Transkript Sastanak potencijalnih svedokinja - Andrevlje* - transkript ima 15 stranica.

- *Transkript Feministička etika brige i ekonomija brige - Sremski Karlovci* - transkript sa istoimenog feminističkog diskusionog kružoka - 10 stranica.

- *Transkript Mirovni susret aktivistkinja iz Hrvatske i Srbije - Poreč* - transkript ima 16 stranica.

- *Transkript Alternativni modeli pravde - prakse pravde u zajednici - Avala* - transkript sa istoimenog feminističkog diskusionog kružoka - 49 stranica.

- *Ženski sud: feministički pristup pravdi* - obrađeni materijali (januar - jul 2014.) - 135 str.

- *Transkript sastanka podrške potencijalnim svedokinjama za ŽS - Vrnjačka Banja* - 34 str.

- *Transkript sastanka podrške potencijalnim svedokinjama za ŽS - Brčko* - 23. str.

- *Topčider - anatomija državnog zločina* - 60 str. autora Bojana Tončića, u izdanju Žena u crnom i Rekonstrukcije Ženski fond.

Ova knjiga ima 60 stranica, sadrži 13 tekstova i intervju sa sledećim osobama: Floran Artman, Predrag Savić (advokat), Dragoljub Todorović (advokat), Janko Jakovljević i Petar Milovanović (očevi ubijenih gardista), Olgica Batić (advokatica), Boris Tadić, Prvoslav Davinić (bivši ministarodbrane), Vuk Tufegdžić (vojni istražni sudija), Vladimir Vukčević.

- *Transkript regionalnog sastanka potencijalnih svedokinja za ženski sud: feministički pristup pravdi - Tivat - 25 str.*
- *Ženska mirovna agenda 2015* - tematska agenda za sledeću godinu posvećena je 20 godišnjici genocida u Srebrenici. Ima 154 stranica i sastoji se od sledećih celina: Srebrenica: razvoj, zaštićena zona UN-a, hronologija događaja, posle genocida, pred Haškim tribunalom, Međunarodni sud pravde, Srebrenica i Žene u crnom. Takođe, agendu prate datumi vezani za Srebrenicu (institucionalni pravni odgovor na međunarodnom nivou za počinjen genocid u Srebrenici, kao i na inicijative Žena u crnom protiv poricanja i relativizovanja genocida na nivou države i društva), kao i izjave žena Srebrenice i aktivistkinja mreže Žena u crnom Srbije (koje odražavaju stavove i osećanja i rezultat su dijaloga i razmene mišljenja).